

83.3(57)
3-60

ҲАМИД ЗИЁЕВ

**Туркистонда
Россия тажовузи ва
ҳукмронлигига
қарши кураш**

(XVIII—XX аср бошлари)

БИБЛИОТЕКА
Бух. ТИП и ЛП
№ 8/2682

•ШАРҚ• НАШРИЁТ-МАТБАА КОНЦЕРНИНИНГ
БОШ ТАҲРИРИЯТИ
ТОШКЕНТ — 1998 йил

*Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат ва жа-
мият қурилиши Академияси «Ўзбекистон янги тарихи» маркази то-
монидан нашрга тавсия этилган*

Тақризчилар: Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академия-
сининг академиги Б.АҲМЕДОВ, тарих фан-
лари доктори Н.АБДУРАҲИМОВА

Жамоатчи муҳаррир — МАҲМУД САЎДИЙ

© «Шарқ» нашриёт-матбуа концернининг
бош таҳририяти, 1998

Подшо Россияси Туркистонни босиб олгач халқнинг қонини тукиб, улкани Россия империясининг мустахлакасига айлантирди, бутун турмуши, урф-одатлари, маданий негизлари зуравонлик билан барбод этилди.

Ислом КАРИМОВ

МУҚАДДИМА

Ўзбекистон «бир томчи қонсиз» мустақиллик ва озодликка эришди. Тарихан олганда эса, ҳозирги мустақиллик Россиянинг қайта-қайта уюштирган тажовузлари ва ҳукмронлигига қарши халқимизнинг олиб борган озодлик курашларининг ҳам натижасидир. Зеро, уша суронлик замонлардаги жангларда тобланган озодлик гоёлари куз унгимизда русбга чиқди. Шу тариқа, утмишда ота-боболаримизнинг Ватан ҳимояси учун туққан беҳисоб қонлари ва мисли қурилмаган талафотлари беҳудага кетмай, уз самарасини берди. Бинобарин, она-юрт мустақиллиги учун жонини ҳам, молини ҳам фидо қилиб курашган аждодларимизнинг қадру қимматини эъзлаш муқаддас бурчимиздир.

Бу борада халқимизнинг Рус давлатининг тажовузлари ва қарши олиб борган курашлари алоҳида аҳамият касб этади. Бу суронкасига 25 йил давом этган даҳшатли даврда ун минглаб кишилар улдирилди, шаҳар ва қишлоқлар вайронага айлантирилди ҳамда бойликлар босқинчилар томонидан таланди.

Аммо, бундай мисли қурилмаган талафотлар ва фожасалар халқнинг жасоратини ва эркесварлигини бука олмади. Бироқ нодон ҳукмдорларнинг ва бир гуруҳ ватан хоинларининг айби билан пировардида душман кучлари голиб келиб, Туркистон заминиде уз ҳукмронлигини урнатишга муваффақ булди.

Минг афсуслар булсинки, ота-боболаримизнинг Ватан мустақиллиги учун олиб борган курашларининг тарихи, утмиш шароити тақозосига қура, ҳануз яратилмади. Эндиледа мустақиллик шарофати ила озодлик ҳаракатларини урганиш ва оммалаштириш имкони тугилди.

Мазкур муҳим ва мураккаб масала чор ҳукумати давридаги муаллифларнинг асарларида ва мақолаларида муайян даражада уз ифодасини топди. К.К. Абаза,

М.М. Терентьев, М.И. Венюков, А.Шепелов ва бошқаларнинг ишлари шулар жумласидандир. Булар асосан рус генераллари, офицерлари ва умуман расмий шахслар томонидан ёзилиб, асосий мақсад «Рус солдати» ва «Рус қуроли»нинг шон-шухратини оламга намоиш этишдан иборат эди. Уларда қимматли маълумотлар умумлаштирилган бўлиб, фойдадан холи эмас, албатта. Бироқ уларда йирик камчилик ва хатоликлар мавжуд.

Улар мустамлакачилик сиёсати руҳи билан сугорилган бўлиб, ҳарбий юришлар гуё туб халқни «ёввойиликдан», яъни «урта аср қолоқлиги»дан қутқазиб, тараққиёт сари чорлашга шароит яратармиш. Улар Россия учун ҳам, улка учун ҳам «тарихий зарурият» эмиш. Шунингдек, уша асарларда Рус давлати Туркистон минтақасида узаро урушларни тутатиб, тинчликни, карвон йўлларининг хавфсизлигини, савдо алоқаларининг самарадорлигини таъминловчи куч сифатида гавдалантирилди. Ваҳоланки, унинг бундай қилишидан асосий режаси улканинг моддий ва маънавий бойликларининг эгаси бўлишга қаратилган эди.

Муаллифлар ўзларининг ишларида рус солдатларининг жасорати, қаҳрамонликлари ва ўз ватанига, «император олийлари»га ўта содиқлигини намоиш этишга ҳаракат қилдилар. Аммо улар ўзбекларни ва бошқа туб халқларнинг қаҳрамонона жангларини батафсил ёритишни онгли равишда лозим топмадилар. Шарҳланаётган ишларда маҳаллий манбатардаги маълумотлар ўз ифодасини топмади. Айни пайтда ватан ҳимоячиларига қарши қўлланилган ваҳшиёна жазолар, талон-торожлар ва вайронагарчиликлар кўрсатилмади.

Умуман, русларнинг асарлари Рус давлатининг улуг-миллатчилиқ ва мустамлакачилик сиёсати нуқтаи назаридан ёзилиб, тарихий воқеаларнинг чинакам манзараси яратилмади. Бу ерда шуни алоҳида уқдириб ўтиш лозимки, асарларда улканинг урушиб олинганлиги очикдан-очик тан олинди.

Совет даврининг 20—30-йилларида ҳам Россия томонидан Туркистоннинг урушиб олиниши ва унинг мустамлакачилик сиёсатига бағишланган қатор ишлар нашр этилганлиги маълумдир. Уларнинг аксариятини мақолалар ташкил этади. Алоҳида йирик асарлар эса, ёзилмади. Маълумки, тарих, биринчи навбатда, озодлик учун олиб борилган курашлар халқнинг сиёсий онги ва фаолиятини уйғотиб, Ватанга муҳаббатини аланглатиши ҳеч кимга сир эмас. Бу ҳусусда Оврупо дониш-

мандларидан бири Августин: «Ғафлатда ётган халқни уйғотиш учун унинг тарихини тарғибот қилиш керак», деб бежиз айтмаган эди.

Империяни бошқарган коммунистик партия раҳбарлари буни яхши англаганлари ҳолда Туркистон халқларининг бой утмиш тарихини атрофлича урганишга, ҳолис тадқиқ этиб, тарғиб-ташвиқ қилишга йул қўймадилар. Улар айниқса рус босқинига қарши олиб борилган курашлар аҳамиятини камситишга ёки ҳас-пушлашга қаттиқ уриндилар. Бу ҳол айниқса XX асрнинг 50-йилларида яққол кузга ташланди.

Улканнинг «урушиб олиниши» иборасининг урнига «қушиб олиниши» деган сузлар изчил ишлатилди. Уларда гуё Россия туфайли Туркистонда тинчлик урнатилган ва улкада ижобий узғаришлар юз берганлиги, акс ҳолда қаттиқ инқироз ва қолоқлик содир бўлиши мумкинлиги ҳақида жар солинди. Шу тариқа, Рус давлатининг аёвсиз мустамлакачилик сиёсати ва миллий зулмини эмас, балки «ижобий узғаришлар ва ютуқлар»ни тарғиб этиш асосий вазифага айлантирилди.

Бундай қарашлар Ўзбекистон тарихига бағишланган барча катта-кичик ишларда кузга ташланди. 1965 йили Москвада Н.А. Халфиннинг «Присоединение Средней Азии к России (60—80 годы XIX в.)» китоби чоп этилди. Мазкур китобда улкани босиб олиш жараёни ва ниҳоясига етказилиши курсатилиши билан бир қаторда унинг мустамлакачилик хусусиятига эғалиги баён этилган бўлса-да, лекин маҳаллий аҳолининг босқинчиларга қарши жанглари ёритилмади. Муаллиф гарчанд улканнинг урушиб олинишини инкор қилмаса-да, лекин унинг «объектив ижобий оқибатлари»ни ҳисобга олган ҳолда таърифлашга даъват этади. У асримизнинг 20—30-йилларидаги тарихчиларнинг чор ҳукуматининг босқинчилик ва мустамлакачилик сиёсатини урганиш билан чегараланиб, «қушиб олиниши»нинг, яъни урушиб олинишининг ижобий оқибатларини ёритишга деярли аҳамият бермаганликларини танқид қилади. Ваҳоланки, «объектив узғаришлар» мустамлакачилик сиёсатининг маҳсули ҳисобланиб, улардан маҳаллий аҳоли эмас, балки Рус давлати ва россияликлар баҳраманд бўлган эдилар. Мазлум халқ эса, йуқчилик ва қашшоқликда ҳаёт кечирган эди.

Босқинчилик, зуравонлик, минглаб кишиларнинг естигини қуритиш, талон-торож ва вайронагарчиликлар ҳисобига содир бўлган «объектив узғаришлар»нинг

боридан кура йуғи минг маротаба афзал эди. Улканинг урушиб олиншининг том маънодаги оқибатлари шундан иборат булдики, мустақиллик ва озодлик барбод қилиниб, мустамлакачилик тизими ва миллий зулм урна-тилди, холос. Шунинг унутмаслик керакки, фақат мустақил миллий давлат доирасидагина чинакам тараққиётга эришиш мумкин.

Н.А. Халфиннинг агар Туркистон Россияга «қушиб олинмаганда», яъни урушиб олинмаганда маҳаллий халқлар «октябрь инқилоби» ва «социализм тизими»дан четда қолиб «урта аср қолоқлиги» гирдобиди яшарди деган фикри ҳам нотўғридир. Аксинча, туб аҳоли «октябрь инқилоби»нинг мева-ларидан — мисли қурилмаган дахшатли фожеаларни бошларидан кечирганлигининг гувоҳимиз. Шунинг учун «объектив ўзгаришлар»ни рукач қилиб урушиб олиншини «оқлаш»га ҳаракат қилиш тарихни сохталаштиришдан бошқа ҳеч нарса эмас.

Н.А. Халфин баъзи ясама ҳужжатлар асосида Туркистонни фақат қурол кучи билан босиб олинди деган фикрга қарши чиқиб, «ихтиёрий» равишда итоат этиш истагини билдирган жойларни мамнуният билан тилга олади. Аслида эса, айрим жойларда «ихтиёрий буй-сунуш» ҳақидаги суровлар халқнинг эмас, балки бир гуруҳ ватан хоинлари томонидан ташкил этилган ташаббус эди, холос.

Шу боис уларни халқнинг хоҳиш-иродаси сифатида талқин қилиш ҳақиқатдан узоқдир.

Хуллас, Н.А. Халфиннинг фикр-мулоҳазаларидан Рус давлатининг ҳарбий юришлари ва ҳукмронлиги улка учун гуё «тарихий зарурият» бўлиб чиқади. Бундай уйдирма гапга мутлақо қушилиб булмаслигига шак-шубҳа йуқ.

Шунинг айтиб ўтиш лозимки, Н.А. Халфин йул қуйган хатолар фақат унинг ўзига хос булмай, барча тарихчиларнинг ҳам умумий камчилиги эди. Бу ерда айрим нотўғри фикрларга камина ҳам йул қуйганлигини тан олишим айтиш муддаодир. Чунончи, мен 1966 йилда «Тошкентнинг Россияга қушиб олинishi» номидаги рисо-лани чоп эттирдим. Гарчанд бу ишда биринчи маротаба тошкентликларнинг рус солдатларига қарши қаҳрамонона жанглари, шаҳар қонга беланган ва вай-ронага айлан-тирилган ҳолда урушиб олинганлиги ош-кора курсатилган булса-да, лекин «қушиб олинishi»

ибораси ишлатилди. Шунингдек, унинг «объектив ижобий оқибатлари» хусусида фикр изҳор этилди.

Ишнинг курсатилган сарлавҳаси мазмунига мос тушмай қолди. Бироқ цензуранинг рухсатини олиш учун бундай қилмасликнинг иложи йўқ эди. Камина «қайта куриш» йилларидаёқ мавзуни тубдан қайта урганишга киришиб, «Ўзбекистонда ижтимоий фанлар», «Шарқ юлдузи» ва «Мулоқот» журналларида мақолалар чиқардим. Шунингдек, 1990 йилда каминанинг ташаббуси билан «Туркистоннинг Россия томонидан босиб олинishi» мавзуи бўйича минтақавий илмий конференция утказилди. Бунда каминанинг маърузаси атрофида баҳс олиб борилиб, улкани Россияга «қушиб олинishi» иборасининг сохталиги ва уни бундан буён ишлатмаслик ҳақида қарор қабул қилинди.

Коммунистик партия раҳбарлари миллий-озодлик ҳаракатларини ҳам қоралашга ҳаракат қилди. Улар ислом динини ашаддий душман куч ўрнида куриб, жамиятдаги мавқеига зарба бериш учун ҳеч нарсадан тап тортмадилар. Ҳатто руҳонийларнинг утмиш замонлардаги фаолиятини ҳам ижобий баҳолаш тақиқланди. Бу борада иш шу даражага борган вақтлар булдики, масалан, 1952 йили Ўзбекистон Коммунистик партияси Марказий Комитетининг X пленумида Андижонда кутарилган 1898 йилги «Дукчи Эшон қўзғолони» муҳокама этилиб, махсус қарор қабул қилинди. Авваламбор, бундай илмий масаланинг ҳукуматнинг энг олий доирасида курилиши қулгили ҳол эди. Уша қарорда миллий-озодлик кураши дин пешвоси Дукчи Эшон бошчилик қилгани учун жамиятга зиён ва талофат келтирган, салбий ҳаракат дейилди, озодлик фидойилари юзига кейин ҳам қора бўёқ суркалди. Халқ қўзғолонини худди шу нуқтаи назардан таърифлаш ҳақида курсатма берилди. 60-йилларнинг охирларида бу хато муайян даражада тузатилиб, қўзғолон бошқача баҳоланган бўлсада, лекин унда қатнашган руҳоний ва юқори табақа нақилларининг фаолияти қораланди.

Шунга ухшаш 1916 йилги халқ қўзғолонларига қушилган руҳонийлар ва юқори табақа намоёндалари фаолиятига ҳам салбий баҳо берилди. Ваҳоланки, улар умуммиллий манфаатлар учун жонларини тиккан одамлар эдилар. Бундан ташқари совет даврида миллий-озодлик ҳаракатлари чор ҳукуматининг зулмига қарши қаратилган кураш ва рус революцион ҳаракатларининг таркибий қисми сифатида баҳоланди. Бу билан улар-

нинг асл моҳияти ва йуналишини ниқоблашга ҳаракат қилинди. Аслида эса, 1892, 1898 ва 1916 йилги қўзғолонлар Туркистон мустақиллигини ва озодлигини тиклашни асосий вазифа қилиб қўйган эди. Қўзғолонларда қатнашган мазлум халқ ва маҳаллий юқори табақаларнинг илғор вакиллари бир еқадан бош чиқариб миллий давлатни тиклаш учун курашган эдилар.

Ушбу асарнинг узига хос хусусиятлари шундан иборатки, у яқин йилларгача биз таяниб келган қалбаки коммунистик ғояларни ва хатоларни улоқтириб ташлаган ҳолда ёзилди. Уни ёзишда тарихий ҳужжатларни, воқеаларни умумий ва ортиқча шарҳловчи куруқ сузлар билан кумиб юбормасликка интилинди. Бошқача айтганда, манба маълумотларидан узоқлашмаслик ва имкони борича, ҳақиқий аҳволни ёритишни ўз олдимизга вазифа қилиб қўйдик.

Ниҳоят, яна шуни эътиборга олиш керакки, Россия давлатининг тажовузларининг бошланишидан то охиригача яхлит бир мавзу сифатида урганилмаган эди. Мазкур ишда бу камчилик бартараф қилинди. Бундан ташқари, 1892, 1898 ва 1916 йиллардаги миллий-озодлик ҳаракатлари Россия тажовузига қарши курашлар жараёнида юзага келган мустақиллик ва озодлик курашларининг мантикий давоми ва маҳсули сифатида гавдалантирилди.

Асарни ёзишда Муҳаммад Солиҳ Тошкандий, Аҳмад Дониш, Муҳаммад Юсуф Баёний, Аваз Муҳаммад Аҳтор Ҳуқандий, Мулла Ниёзмухаммад, Мулло Олим Маҳдумхожи, Аҳмад Заки Валидий, Мирза Муҳаммад Абдулазим Сомий сингари маҳаллий муаллифларнинг қўлғамаларидан кенг фойдаланилди. Унга архив, адабиёт ва уша даврдаги рус матбуотидаги маълумотлар жалб этилди. Шубҳасиз, бир асар доирасида қўйилган кўплаб масалаларни тула-тукис ёритиб беришнинг имкони йўқ. Шу боис китобни камчиликлардан холи деб даъво қила олмаймиз. Бироқ, китобхонлар умумий қаноат ҳосил этсалар, узимни бахтиёр деб ҳисоблардим.

РОССИЯ БОСҚИНИ АРАФАСИДА ЎЗБЕК ХОНЛИКЛАРИНИНГ СИЁСИЙ ВА ИЖТИМОЙ-ИҚТИСОДИЙ АҲВОЛИ

Рус давлати Туркистонни босиб олиш ҳаракатига қатъий киришганда ўзбек хонликларининг аҳволи қандай эди, деган савол тугилади. Шу сабабли бу уринда шуни қайд этиб утиш лозимки, XIX асрнинг 50—60-йилларида ўзбек хонликларида ҳукм сурган ачинарли аҳвол қисқа бир даврнинг эмас, балки 350 йиллик тарихин жараённинг маҳсули сифатида намоён бўлган эди. Зеро, теңмурийлар давлати емирилганидан кейин мамлакатда асрлар мобайнида давом этган нотинчлик ва парокандалик бамисоли занжир ҳалқалари сингари бир-бирига чамбарчас боғланиб, охир-оқибатда хонликлар мустақиллигининг барбод бўлишига олиб келди.

БУХОРО ХОНЛИГИ

Сиёсий ҳаёт. XVI асрнинг бошларида дашти қипчоқлик Муҳаммад Шайбонийхон (1451—1510) теңмурийлар давлатига қарши ҳарбий юришлар қилиб, уни снгганидан кейинги даврда Бухоро, Хива, сунгра Қўқон хонликлари ташкил топди.

Минтақа ҳаётида салмоқли урин эгаллаган Бухоро хонлигида Муҳаммад Шайбонийхон асос солган сулола 100 йил ҳокимият тепасида турди. 1510 йили Муҳаммад Шайбонийхон Эрон шоҳи Исмоил Сафавийдан мағлубиятга учраб, ўзи ўлдирилгандан кейин Кучкунжихон (1510—1530), Абусаъидхон (1530—1533) ва Ўбайдуллахон (1533—1539) сингари шайбонийлар хонадонига мансуб шахслар хонликни бошқардилар. Улар орасида айниқса Ўбайдуллахон пухта ва шижоатли сиёсатчилардан бири сифатида мамлакат бирлигини таъминлашда куп ҳаракатлар қилди. Ташқи сиёсатда Хуросон учун курашларда эронлик кучлар шахдини қайтариб турди. Аммо унинг Абдуллахон I (1539—1540), Абдулазизхон (1540—1549) ва Абдулатифхон (1540—1550) каби ворислари вақтида узаро урушлар қизиби, марказий ҳокимият анча заифлашди.

Ниҳоят, Абдуллахон II ҳукмронлиги даврида (1557—1598) минтақада марказлашган давлат ва қуд-

ратли қушин ташкил топиб, у моҳир лашкарбоши ва давлат арбоби сифатида шуҳрат қозонди. Қаттиққўллик ва шиддат билан сиёсат юритган Абдуллахон II мамлакатда узоқимчалик ва парокандаликни бартараф қилишга эришди. Натижада бутун Туркистон улқаси бир бутун давлатга бирлаштирилди ва тараққиётга замин ҳозирланди.

Абдуллахон II вақтида ҳам Эрон билан урушлар давом этиб, у Хуросонни буйсундирди; биргалликда Эронга қарши курашиш учун усмонийлар султони Мурад III (1574—1595) ва бобурийлар сулоласининг вакили Акбар (1556—1605) билан яқинлашди. Умуман, Абдуллахон Темур ва теурийлар давлатидан кейинги давлрлар мобайнида утган хонлар орасида бутун улкани бирлаштириб, қудратли давлат бунёд этган ягона ҳукмдордир. Бироқ, Абдуллахон улимидаи кейин мамлакатда тахт учун узаро курашлар авж олиб кетди. Унинг угли Абдулмумин тахтга утирганидан олти ой утгач мухолифатдаги кучлар томонидан улдирилди. Тахтга сунгги шайбоний ҳукмдор Пир Муҳаммадхон (1599—1601) чиқади. 1601 йили эса ҳокимият асли Аштархон (Астрахан) хонлигидан булмиш Боқи Муҳаммад (1601—1605) қулига утади.

Шу тариқа, Бухоро хонлигида шайбонийлар сулоласининг ҳукмронлиги тугатилиб, аштархонийлар хонадонининг вакиллари тахтни эгаллаган эдилар. 1605—1611 йилларда хонликни Вали Муҳаммадхон бошқарган. Бу сулоладан чиққан Имомқулихон (1611—1642) Эрон ва қозоқ бийлари билан булган жангларда ғалабага эришиб, уз мавқисини анча мустаҳкамлаб олди. Бу вақтларда тахт учун узаро курашлар давом этган булса-да, лекин мамлакатда нисбатан барқарорлик кузга ташланади. Имомқулихондан кейин тахтни эгаллаган укаси Назр Муҳаммадхон (1642—1645) даврида ички сиёсий қарама-қаршилиқ янада авж олиб, у мухолиф кучлар таъқиби остида тахтни ташлаб кетишга мажбур булди. Ҳокимият эса унинг угли Абдулазизхон (1645—1681) қулига утади. Бу вақтда Эрон шоҳи Аббос Балхни эгаллаб, катта улжани қулга киритади. Гарчанд Балх Эрондан қайтариб олинган булса-да, бироқ Абдулазизхон ва унинг укаси Субҳонқулихон уртасида ҳокимият учун кураш тўхтамайди. Ички урушлар билан бир пайтда Хива хони Абулғозийхон ҳужумлари ҳам халқнинг ҳаётини ёмонлаштирди. Манбаларда курсатилишича, Абдулғозийхон жами 18 маротаба Бухорога ҳужум қилиб,

шаҳар атрофидаги аҳоли ва жойлар талон-торож майдонига айлантирилган. Кейин Хива хони Анушахон ҳам Бухоро хонлигига ҳужум қилган.

Узаро урушлар Субҳонқулихон (1681—1702) даврида ҳам тўхтамади. У Балх ва Хуросонга ҳарбий юришлар уюштирди. Унинг угли Убайдуллахон (1702—1711) ҳукмронлиги даврида Балх, Термиз, Шаҳрисабз ҳокимлари мустақилликка интилдилар. Хон уларга қарши ҳарбий юришлар қилишга мажбур бўлди. Шунингдек, у Самарқанд ва Ҳисорда бош кутарган қабилаларга қарши қўшин юборди. Қонли жанглар хонликнинг молиявий ҳолатига салбий таъсир кўрсатиб, хазина анча бушаб қолди. Шу сабабли хон 1708—1709 йиллари огирлиги одатдаги тангадан тўрт маротаба енгил булган кумуш танга зарб эттириб, пул ислоҳоти утказди. Бу тadbир аҳолининг барча табақалари манфаатларига зид келтирилганлиги учун галаён кутарилади. Бироқ, қўзғолон шafқатсизлик билан бостирилади. Шунда айрим нуфузли амирлар мамлакатдаги огир аҳволдан фойдаланиб, фитна уюштирдилар ва хонни улдирдилар. Тахтга марҳум хоннинг укаси Абулфайзхон (1711—1747) утқазилди. Бу хон уша нуфузли амирлар қўлидаги бамисоли қўғирчоқ бўлиб қолди.

Марказий ҳокимиятнинг заифлашиб кетиши ва алғовдалғов оқибатида 1711 йилдан бошлаб Балх хонлигининг таъсир доирасидан чиқиб кетди. Бу ҳам камлек, XVIII асрнинг 20-йилларида Тошкент кўчманчи қалмоқлар томонидан босиб олинди. 1723 йили қалмоқлар чўлларга бостириб кириб, қozoқларни Мовароуннаҳрга қочишга мажбур этдилар. Хусусан, қozoқлар чорва моллари билан Зарафшон водийсига кириб, бутун экин майдонларини топтаб ташладилар. Мамлакат мана шундай огир аҳволга тушган пайтда Абулфайзхон ичкиликбозлик ва маишатбозлик билан шугулланди. Пировардида, Эрон шоҳи Нодир (1736—1747) Бухоро хонлигини ўзига буйсундириб, қўп улжаларни қўлга киритди. У мангитлардан бўлмиш Муҳаммад Ҳакимни ишончли вакил сифатида бу ерда қолдириб, ўзи жунаб кетди. 1747 йили эса унинг угли Муҳаммад Раҳим, Нодиршоҳ улдирилгач, хонлик измини ўз қўлига олади. Шу йили Абулфайзхонни улдиртириб, аввалига унинг угли Абдулмуминни, бир йил утгач уни ҳам улдиртириб укаси Убайдуллани хон деб эълон қилса-да, амалий ҳокимият Муҳаммад Раҳим ихтиерида эди. Бироз ўтиб Убайдуллани ҳам йўқ қилгач, Бухоро ҳокимияти ҳам амалда, ҳам расман янги сулола — мангитларга ўтади.

Арк — Бухоро ҳукмдорларининг расмий қароргоҳи.
XX аср 10-йилларида олинган фото.

Муҳаммад Раҳим вақтида Бухоро хонлигига қарашли ерлар анча қисқарган эди. Унинг таркибига Бухоро, Самарқанд, Миёнкол, Кармана, Қарши, Ғузор, Карки, Чоржуй, Шаҳрисабз кириб, Тошкент ва Фарғона ажралиб кетган эди. Дониёлбий даврида (1758—1785) ҳам узаро урушлар давом этиб, Кармана, Уратепа, Нурота, Шеробод, Бойсун ва бошқа жойларда хон ҳокимиятига қарши қўзғолонлар кутарилди. Улар қийинчилик билан бостирилди.

Мангитлар сулоласидан чиққан ҳукмдорлар орасида Дониёлбийнинг катта ўғли Шоҳмурод узининг ажойиб хислатлари ва турмуш тарзи билан кишини ҳайратга солади. У даставвал дарвиш кийимида бозорда ҳаммоллик қилган. Шоҳмурод камбағалларнинг дусти ва ҳимоячиси сифатида шуҳрат қозониб, мол-мулкни уларга улашган. У отаси томонидан Самарқандга ҳоким этиб тайинланган. У бу ерда иқтисодий ҳаётни яхшилашга қаратилган чора-тадбирлар курган. Шоҳмурод тахтга утирганидан кейин (1785—1800) жуда камтарона ҳаёт кечириб, бир кунлик овқатининг харажати бир тангадан ошмаган. У барча ғайриқонуний солиқларни, қимор уйинларини, ҳар қандай томошаларни ва базмларни таъқиқлаган. У ташқи сиёсатда ҳам кузга қуринарли ишларни амалга оширган. Умуман, Шоҳмурод даврида хонликда талай сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий узгаришлар содир бўлди.

Унинг фарзанди Амир Ҳайдар (1800—1826) даври ҳам узаро ички урушлардан холи бўлмади. Бундан ташқари, Қўқон хони Олимхон Жиззах, Зомин, Пешагир ва Урмитанга ҳужум қилди. Икки хонлик уртасида, айниқса, Уратепа учун курашлар қизгин тус олди. XIX асрнинг бошларида Хива хони Элгузар Бухоронинг атроф жойларини талон-торож этди. Тошкент, Туркистон ва улар атрофидаги жойлар Қўқон хонлиги томонидан эгалланди. 1825 йили эса Хива хонлиги Бухорога қарашли Марвни қўлга киритди.

Хонликнинг маъмурий вакиллари солиқларни туплашда ва умуман ўз фаолиятларида зувонликка йўл қўйиб, халқнинг тинқасини қуритди. Оқибатда Бухоро ва Самарқанд оралигидаги жойларда яшовчи хитой-қипчоқ қабиалари бош кутариб, Каттақўрғон, Челақ, Янгиқўрғон ва бошқа жойларни эгалладилар.

1821—1825 йиллар мобайнида давом этган ўша қўзғолон зўрға бостирилди. Амир Ҳайдар вафотидан кейин ўч фарзанди уртасида тахт ўчун кураш кетиб, у Насрулла ғалабаси билан тугайди (1826—1860). Бу хон барча тахт даъвогарларини қириб ташлади. У бутун фаолияти мобайнида мустақилликка интилган Шаҳрисабзга қарши 15 маротаба ҳарбий юриш қилди, лекин унинг бу ҳаракатлари ўз самарасини бермади. Насруллахон 1839, 1841 ва 1858 йиллари Қўқонга қарши урушиб, қўп кишиларнинг ёстигини қуритди, бойликларини талади. Шунингдек, 1842—1843 йиллари Бухоро ва Хива хонликлари уртасида қўнли туқнашувлар юз берди.

Юқоридаги саҳифалардан аёнки, хонликнинг сиёсий ҳаётида қўпроқ узаро урушлар, тарқоқ ва парокандалик ҳукм суриб, марказий ҳокимият талон-торож майдонига айланган эди. Оқибатда давлат ниҳоятда заифлашиб, хонлик ерлари тобора қисқариб борди.

Давлат бошқаруви ва қўшин. Хонликда ҳокимият ҳуқуқи чегараланмаган хонлар ихтиёрида бўлиб, жамият ҳаёти шариат қўнуларига асосланган ҳолда шакллантирилган эди.

XVI—XVII асрлар мобайнида оталиқ лавозимидаги шахс хоннинг ўнг қўли ҳисобланиб, бутун мамлакатни бошқариш тармоқлари унинг қўлига тўпланган эди. Нақиб мансабидаги шахс ҳам хоннинг энг яқин одамларидан ҳисобланиб, ў ҳарбий ишлар ва ташқи сиёсат билан шуғулланган.

Хонликда шайхулислом катта мавқега эга бўлган.

У энг йирик руҳоний ва суд ишларининг сардори ҳисобланиб, жамиятнинг маънавий ҳаётини бошқарган. Ундан кейинги уринда қозикалон (олий суд) турган. Вақф ерларини назорат қилиш садрларнинг зиммасига юклатилган. Шунингдек, қушин учун алоҳида қози тайинланган. Қонуншунослик ва умуман шариятга доир муҳим масалаларни ҳал этиш аълам лавозимидаги шахс зиммасида бўлган. Хонликда амалдорларнинг ахлоқ-одоби ва диний тартибларни бажаришларини назорат қилиб турувчи раис лавозими ҳам бор эди. Хусусан, у намоз ўқиш, руза тутиш ва бошқа дин асосларининг ҳар бир фуқаро томонидан бажарилишини кузатиб турган.

Оталик мансабидан сунг девонбеги муҳим урин эгаллаган. Бу мансабдаги киши уруш ва ярашиш, айрим вилоят бошлиқларини тайинлаш ва бошқа масалаларни ҳал этиш билан шуғулланган. У мамлакат молиясини ҳам бошқарган.

Оталик ва девонбегидан кейин хоннинг амирлари ҳамда бошқа нуфузли кишиларга битилган ёрликларни топшириш, ҳарбий хизматга бошчилик қилиш сингари вазифаларни бажарувчи парвоначи турган. Хоннинг дўстлари, душманлари ва умуман мамлакатдаги сиёсий аҳволга тегишли маълумотларни тўплаш, хавфли вазиятларни бартараф этиш билан кўкалдош шуғулланган. Унинг ихтиёрида айгоқчилар хизмат қилган. Бундан бошқа, хонликда яна эшикоғабоши, мирохур, шиғовул, лашкарбоши, тупчибоши, мирзабоши (бош котиб), хазиначи, меҳтар, мироб каби бошқа лавозимлар бор эди. Масалан, XVI—XVIII асрнинг биринчи ярмида қушбеги амали ҳам бўлиб, асосан хон томонидан утказиладиган овни ташкил этиш ва овчи қушларни етказиш билан шуғулланган. Бироқ, унга муҳим ҳарбий ва маъмурий масалалар топширилган вақтлар ҳам бўлган. Мангитлар сулоласи даврига келиб, қушбеги хондан кейинги иккинчи шахс бўлиб қолди. У амалда биринчи вазир ҳисобланиб, мамлакатдаги барча бошқарув тармоқлари унинг қўлида эди. Уруш ва тинчлик сулҳини тузиш, қушинни таъминлаш, давлатнинг даромадлари, харажатлари (молия), юқори ва қуйи лавозимларга кишиларни тайинлаш, бошқа шуларга ухшаш муҳим масалаларни ҳал этиш қушбегининг вазифаси эди. Аммо у хон билан бамаслаҳат иш юритган. Умуман айтганда, давлат бошқарувида муайян лавозимнинг вазифаси вазиятга қараб узгариб турган. Бу кўпроқ хоннинг хоҳиш

Бухоро амири Музаффархон. XIX асрининг 80-йиллари.

иродасига ва мансабдорнинг куч-қудратига боглиқ булган.

Хонликдаги қушин тузилишига доир айрим маълумотларга кура, у асосан отлиқлардан ташкил топиб, марказ, унг ва чап қанотларга булинган. Бу қанотлар уз навбатида бир неча қисмларга булинган. Марказ ҳарбий қисмининг олдинги сафида байроқдор жингчи-

лар турган. Кушин тузилиши шайбонийлар сулоласи даврида Чингизхон ва Амир Темур ҳарбий қисмлариникига ухшаб кетган. Шундай бўлса-да, кейинги вақтларда унинг жанговарлик фаолияти тобора заифлашиб борди. У уқ-ей, найза, қилич, ханжар, ойболта ва бошқа оддий қуроллар билан шайланган. Пилтали милтиқ ҳам бўлганлиги ҳақида маълумотлар бор.

Рус манбаларининг курсатишича, хонлик кушинида мисдан қуйилган 13 та кичкина туп, етарли даражада порох бўлган. XVIII асрнинг охириги чорагига доир маълумотларга қараганда, хон 10 минг киши атрофида кушин туплаш имконига эга эди. XIX асрнинг бошларида чуяндан ясалган туплардан фойдаланилган. Мазкур асрнинг 30-йилларида ёлланма аскарларнинг сони 19 минг кишига бориб, турли шаҳар ва ҳарбий истеҳкомларда ҳарбий хизматни утаганлар. XIX асрнинг урталарида эса, ҳарбий қисмларнинг сони анча ошиб, туплардан ва милтиқлардан фойдаланиш нисбатан кучайиб борди. Кушинда аскарларнинг сонига қараб юзбоши ва мингбоши сингари ҳарбий лавозимлар мавжуд эди. Умумий қумондонликни лашкарбоши адо этган.

Иқтисодий ва маданий ҳаёт. Мамлакат ҳаётида деҳқончилик, ҳунармандчилик, ички ва ташқи савдо асосий уринни эгаллаган. «Сув бор жойда — ҳаёт бор», дейилганидек, сунъий суғориш яхши йўлга қуйилган даврларда деҳқончилик ва унга боғлиқ бошқа тармоқларнинг ўсиши кузга ташланган. Хонликда сув манбаи Зарафшон ва Амударё ҳисобланган. Сунъий суғориш ишларига айниқса Абдуллахон (XVI асрнинг иккинчи ярми) алоҳида эътибор бериб, катта ишларни амалга оширган. Чунончи, 1583 йили Нурота тоғларининг шимолий томонларидаги Оқжобда катта суғориш иншооти қурилиши орқасида кўп ерлар сув билан таъминланди. Шунингдек, Зарафшон дарёсида Пули Кармана, Пули Мехтар Қосим ва Пули Чаҳорминор ҳамда бошқа сувни тақсимловчи иншоотларнинг қурилиши катта аҳамият касб этди. Бу вақтда Зарафшондан Жиззах водийсига Туятортар канали қазилди. Бухоро шаҳрида ва Бухоро атрофидаги жойларда ҳам сунъий суғоришга алоҳида аҳамият берилиши орқасида деҳқончилик ўсди. Хонликнинг турли вилоятларида Амударё, Чирчиқ, Вахш ва Мурғоб сингари дарёлардан каналлар, ариқлар чиқарилди. Сунъий суғориш ишлари Шоҳмурод ва Амир Ҳайдар даврларида ҳам анча жонланиб, кучманчиларнинг утқоқлашиши

кучайди. Ерлар давлатнинг ва хусусий кишиларнинг қўлида эди. Бундан ташқари, анча катта ҳажмда вақф ерлари ҳам булган. Бу хилдаги ерлар мадрасалар, қабристонлар ва бошқа диний муассасаларни таъминлаш учун давлат еки хусусий кишилар томонидан инъом қилинган.

Дехқончиликда 10 хилдан ортиқ ғалла турлари етиштирилиб, бугдой, гуруч, жухори ва бошқа озиқ-овқат маҳсулотларини тайёрлашга алоҳида эътибор берилган. Ғалла экинлари Самарқанд, Қашқадарё, Сурхондарё, Бухоро атрофлари ва бошқа жойларда етиштирилган.

Дехқончиликда пахтачиликка катта эътибор берилган. Бу техник усимлик ҳунармандчиликнинг кўп тармоқларини иш билан таъминлашда муҳим ўрин тутган. Хонликда ипакчилик кўпроқ Зарафшон водийсида раванқ топганди. У Фарғона водийсини ҳам қамраб, кўп миқдорда пилла етиштирилган. Полиэчилик ва богдорчилик кенг қўлоч ёйиб, узум, қовун, олма, нок, тарвуз, беҳи, шафтоли, урик, гилос, ёнғоқ, анжир каби турли-туман нозу нсъматлар етиштирилган.

Чорвачиликда от, қўй, туя, қорамол сингари ҳайвонлар яйловлар, тоғ ёнбағирларида боқилган. Шаҳар аҳолиси молларини уз ҳовлиларида боққанлар. Ҳунармандчиликнинг унлаб турлари, хусусан, тўқимачилик, буюқчилик, тикувчилик, мисгарлик, заргарлик, кунчилик, этикдўзлик, маҳсидўзлик, каштачилик, дурадгорлик, бешикчилик, сандиқчилик, дуппидўзлик, темирчилик, тақачилик ва бошқа ҳунарлар кенг тарқатган. Шаҳарлар аҳолисининг анчагина қисмини ҳунармандлар ташкил этиб, улар мамлакат ҳаётида салмоқли ўрин эгаллаганлар. Улар йирик қишлоқларда ҳам фаолият курсатганлар. Дехқончилик билан ҳунармандчилик бир-бирлари билан чамбарчас боғланган бўлиб, ҳаётни таъминлашда асосий омиллар ҳисобланган. Жамиятни тевратувчи бу икки йўналиш ички ва ташқи савдонинг тақдирини ҳам белгиллаган. Зеро, ҳунармандлар деҳқончилик хомашёси асосида турли-туман маҳсулотлар ишлаб чиқариб, ички ва ташқи бозор талабларини қондириб турганлар. Бухоро хонлиги Хива ва Қўқон хонликлари билан қизгин савдо олиб борган. Бухороликлар моҳир савдо-ҳунар кишилари сифатида донг чиқариб, Эрон, Афғонистон, Туркия, Ҳиндистон, Хитой, Арабистон, Россия ва бошқа мамлакатлар билан савдо-сотик олиб борганлар. Айниқса, Бухоро шаҳри Марказий Осиёнинг энг йирик савдо маркази сифати-

да шуҳрат қозониб, куплаб карвонсаройлар ва савдо расталарига эга эди.

Маданий ҳаётда ҳам анча ишлар қилинди. Авваламбор, хон саройида нодир асарларни ўз ичига олган кутубхонанинг бўлиши диққатга сазовордир. Мисол тариқасида Абдулазизхон ва Абдуллахоннинг кутубхоналарини курсатиш мумкин. Бу илм-маърифат даргоҳида моҳир хаттотлар ва мусаввирлар ишлаб нодир асарларни тайёрлаш ва безашга алоҳида аҳамият берилган. Адабиёт, тарих ва бошқа фанлар соҳасида қимматли асарлар яратилганлиги маълум. XVI асрнинг иккинчи ярмида Бухорода 350 фан ва маданият вакиллари ижод қилганликлари ҳақида далиллар бор.

Тарих фани соҳасида ҳам қимматли асарлар битилган. Бу хусусда Абдулла ибн Муҳаммаднинг «Зубдат ал-осор», Фазлуллоҳ ибн Рузбехон Исфаҳонийнинг «Масҳмонномаи Бухоро», Ҳофиз Таниш Бухорийнинг «Шарафномаи шоҳий», Мир Муҳаммад Амний Бухорийнинг «Убайдулланом», Абдурахмон Толъининг «Абулфайзхон тарихи», Муҳаммад Вафойи Карминагийинг «Тухфайи хоний», Муҳаммад Мир Олим Бухорийнинг «Фатҳномаи султоний», Мирза Содик Муншийнинг «Манғит ҳукмдорларининг тарихи» ва бошқа асарларни курсатиш мумкин.

Бухоро, Самарқанд ва бошқа шаҳарларда ажойиб меъморчилик иншоотлари бунёд этилди. Бу даврларда Бухорода куплаб мадраса ва масжидлар булиб, у ислом динининг марказларидан бири сифатида донг чиқарди. Бухоро айниқса Абдуллахон вақтида ривожланиб, ҳашаматли мадрасалар, масжидлар ва бошқа жамоат бинолари қурилди. Хусусан, Модари Хон, Кукалдош, Гавкушон, Жуйбор, Фатхулла Қушбеги, Миракон, Хужа Ёорсо, Абдуллахон мадрасалари меъморчиликнинг ноёб намуналари сифатида намойеш булди. Булардан ташқари, Жуйборий шайхлари, Баҳовуддин Нақшбанд ва бошқа дин пешволарининг қабрлари устига қурилган мақбаралар диққатни тортади. Умуман айтганда, хонликда янги масжидлар, мадрасалар, мақбаралар, сардобалар ва бошқа иншоотлар қад кўтариб, меъморликда узига ҳос силжишлар юзага келди.

XVI—XVII асрларда Бухорода миниатюрачилик, хаттотлик ва китоб безаш сингари санъатнинг энг нафис турлари кузга ташланди. Бу борада Низомийнинг «Маҳзан ул-асрор», Жомийнинг «Тухфат ал-ахрор», шунингдек, «Шоҳнома», «Хамса» ва бошқа асарларга ишланган миниатюраларини курсатиш мумкин.

Хонликда уймакорлик соҳасида ҳам ажойиб намуналар яратилди.

Гарчанд хонликда фан ва маданият буйича бирмунча янгиликлар қўлга киритилган бўлса-да, лекин узаро чиқишмовчиликлар ва узоқ давом этган қонли урушлар туфайли у изчил равишда, кенг қўламда ривожланиш имкониятига эга бўлмади. Бундан Абдуллахон даври мустаснодир, албатта. Қўп ҳолларда илм-фан вакилларига зарур шароит яратилмади ва ғамхўрлик қўрсатилмади. Айниқса, аниқ фанлар инқирозга учраганлиги тараққиётга катта тўсиқ бўлди.

ХИВА ХОНЛИГИ

Сиссий ҳаёт. 1505 йили Шайбонийхон Хоразмни узоқ муддат қамалдан кейин Бухорога буйсундиришга эришади. Аммо 1510 йили у Исмоилшоҳ билан жангда улдирилгандан кейин Хоразм Эронга буйсундирилди. Қўп утмай — 1511 йили шайбонийларнинг Дашти Қипчоқдаги бошқа уруғи намояндалари тўб аҳолининг ёрдами билан Хоразм мустақиллигини тикладилар. Уша қўчманчиларнинг сардори Элбарс Хива хони деб эълон қилинди. Шу тариқа, мустақил Хива хонлигига асос солинди. Бу вақтда Шимолий Хуросоннинг анча қисми, Батхан ва Мангишлоқдаги туркманлар хонликка буйсундирилади.

1538 йили Элбарс улимидан кейин тахтга утирган Аванешхон вақтида Бухоро хони Убайдуллахон билан қаттиқ жанг бўлди. Бунда Аванешхон улдирилди. Шундан сўнг Хоразм Бухоро хонлиги қўлига утиб, Убайдуллахоннинг ўғли Абдулазизхон унинг ҳокими этиб тайинланди. Аммо қўп утмай, Хоразм ўз мустақиллигини тиклашга эришди 1593 йили Абдуллахон Хоразмни яна бир бор Бухорога тобе этса-да, лекин 1598 йили унинг улимидан кейин Хива мустақиллиги қайта тикланади.

Ҳожимхон (1559—1602), сўнгра Араб Муҳаммад (1602—1623) даврларида хонликка қарши қалмоқлар ва қozoқлар ҳужум қилдилар. Шунингдек, атаман Нечай бошчилигидаги Ёйиқ казаклари Хоразмга бостириб киради, лекин уларга зарба берилади.

Хива хонлигида тахт учун қўрашлар қизгин тус олган вақтлар қўп бўлган. Буларда туркман қабилаларининг бошлиқлари ҳам қатнашиб, тахтга ўзларига ён босадиган шахзодаларни ўтқазिशга ҳаракат қилганлар. Масалан, Исфандиёрхон (1623—1643) туркманларнинг

ердами билан рақибларини бартараф этади ва ҳокимиятни қўлга олади. Бу хон туркманларга имтиёзлар берганлиги учун уйғур ва найман қабилалари норози бўлиб бош кутарадилар, лекин хон уларни жазолаб, мол-мулкни мусодара қилади.

Абулғозийхон даврида (1644—1663) туркманлар қаттиқ назорат ва таъқиб остига олиниб, туб аҳолининг мавқеи кутарилади. У қалмоқларга ва Бухорога қарши ҳарбий юришлар қилади.

Кейинги хон Ануша (1663—1687) отасининг сиёсатини давом эттириб Бухорога қарши ҳужум уюштириб, Самарқандни эгаллашга муваффақ бўлади, бироқ бухороликлар хиваликларни шаҳардан ҳайдаб чиқарадилар.

Бухоро хони Субҳонқулихон Хивадаги муҳолифатдаги қўчларга таянган ҳолда Анушахоннинг кўзини кўриқлиб, Шохниёзни тахтга (1688—1702) ўтқазишга эришади. Хивада Шохниёздан кейин ҳам тахт учун курашлар тўхтамаган.

Бухоро хони Абулфайзхон ороликларни Шерғоziга қарши қўзғатиб, тахтга шаҳзода Темур Султонни ўтқазиш чораларини кўрди. Натижада Хивада яна алғов-далғовлар ва урушлар кизиби, аҳвол оғирлашди. Ҳатто Хиванинг нуфузли кишилари тахтга қозоқ султонларидан бирини ўтқазишга ва бу билан қозоқларни ўз тарафига тортишга жазм этдилар. Оқибатда қозоқ султони Элбарс тахтга (1728—1740) ўтқазилди. Бу хон маҳаллий юқори табақаларнинг қистови билан бир неча маротаба Хуросонга ҳарбий юришлар қилди.

Ўз навбатида Эрон шоҳи Нодир Хивага қарши уруш очиб, бирин-кетин галабаларга эриша борди. Элбарсхон жангда ўлдирилди, унинг урнига Кичик Жуз қозоқларининг султони Сари Айғир Хива тахтига ўтқазилди. Бироқ, у 5-6 кун ўтгач, Нодиршоҳга қарши туролмаслигини англаб, қўлга қочиби кетди. Шундан кейин хонликда Эрон ҳукмронлиги ўрнатилиб, 1740 йили Нодиршоҳ Эронга қайтди. 1741 йили эса хиваликлар Кичик Жуз хони Абулхайрхоннинг ўгли Нурали ёрдамида қўзғолон кутариб, мустақилликни тикладилар. Бундан хабар топган Нодиршоҳ қўшин юборди. Нурали эса даштга қочди. Шунга қарамай, Нодиршоҳ хонликни бўйсундира олмади.

Аммо маҳаллий юқори табақа вакиллари қозоқ султонларидан хон тайинлашни давом эттириб, улардан бири бўлмиш Ғоибни (1747—1757) хон деб эълон қилдилар. Ниҳоят, 1770 йилга келиб, қўнғирот қабиласи

вакилларининг ҳукмронлиги бошланиб, уларнинг на-
мояндаси Муҳаммад Али Иноқ (1770—1790) ҳокимият-
ни қулга олади. Унинг даврида туркманлар ва бухоро-
ликларнинг ҳужуми қайтарилади.

Хива хонлиги Муҳаммад Раҳим (1806—1825) вақти-
да анча қаддини ростлаб, Орол аҳолиси ва қорақал-
поқлар буйсундирилди. У катта жанглардан сунг чав-
дор номли туркман қабиаларини хонлик таркибига
киритди. Оллоқулихон (1825—1842) ва Муҳаммад Амин
(1845—1855) вақтида Хива қушинлари бир неча маро-
таба Хуросонга қарши ҳужум қилиб, уни талон-торож
майдонига айлантгирдилар.

Сайид Муҳаммад (1856—1864) ҳукмронлиги пайтла-
рида туркманлар ва қисман қорақалпоқлар билан туқ-
нашишга туғри келди. Хонлик тахтида энг кўп утирган
хонлардан бири Сайид Муҳаммад Раҳим II (1865—1910)
булди.

Давлат бошқаруви ва қушин. Хонликда давлат тузи-
лиши Бухороникидан деярли фарқ қилмаган. Хон ҳу-
қуқи чегараланмаган ҳолда давлатни бошқарган. Ун-
дан кейинги энг нуфузли лавозим вазир ёки қушбеги
ҳисобланиб, солиқларни тўплаш ва умуман хоннинг
барча топшириқларини бажариш билан шуғулланган.
У кўпроқ хонликнинг жанубидаги утروق аҳолини, меҳ-
тар мансабидаги амалдор эса ҳарбий ишларни бошқа-
риш билан машғул булган. Каналлар қазिश ва ариқ-
ларни тозалашни уюштириш ҳам улар зиммасига юк-
ланган. Шунингдек, қози, раис, ясовул ва бошқа ман-
саблар мавжуд эди. Шаҳарларни ҳокимлар ва уларнинг
ёрдамчилари булмиш юзбошилар ва оқсоқоллар идора
қилганлар. Хонлик ҳаётида шайхулислом (охун) ва муф-
ти салмоқли урин эгаллаган.

Хонликнинг қушини асосан отлиқлардан иборат бу-
либ, унга лашкарбоши қўмондонлик қилган. Аскарлар
тинчлик пайтларида деҳқончилик ва бошқа касблар
билан шуғулланганлар. Бундай аскарликка ёзилган ки-
шилар сони XIX асрнинг 30-йилларида 40 минг киши-
га борган. Аскарлик хизматидагилар солиқлардан ва
жамоа ишларидан озод этилиб, ҳар бир киши юришда
қатнашганлиги учун 5 олтин танга олган. Хоннинг хо-
ҳишига қўра узини курсатган ҳарбий лавозимдагилар
10, 20, 50, 100 ва ундан кўпроқ миқдорда олтин танга
олишган. Хусусан, бийларга 50 тангадан 100 тангагача,
юзбошиларга 10 тангадан 20 тангагача маош тайинлан-
ган.

Қушдарвоза. Хива хонлигининг XIX аср иккинчи ярмидаги ҳаётидан гравюра.

Хон саройида яхши қурулланган 1000 киши хизмат қилган. Қушиннинг асосий қисми қилич, уқ-ей ва найза билан қурулланган. Шунингдек, оз миқдорда пилта милтиқ ва туپлар бор эди. Унда ўзбеклар билан бир қаторда туркманлар, қозоқлар ва қорақалпоқлар хизмат қилганлар. Умуман айтганда, Хива хонлигининг қушини ҳарбий техника жиҳатидан анча орқада қолиб кетган эди.

Иқтисодий ва маданий ҳаёт. Хонликда сунъий суғоришга алоҳида аҳамият берилган. XVI асрнинг уртала-рида Янгиариқ ва Тошли Ёрмиш номида икки канал қазилган. 1602 йили эса, Араб Муҳаммад канали бунёд этилган. Бу сув иншооти Тук қалъасининг юқори то-монига урнашган бўлиб, тобора кенгайиб борган. У Куйгун деган жойга тарқалган ва бу ердан Орол денги-зига қуйилган. XVII асрнинг 60—80-йилларида Шоҳобод ва Ёрмиш каби иккита канал қурилган. Ёрмишнинг узун-лиги 92 км, уртача кенглиги 17,5 метрга борган. Шоҳобод каналининг узунлиги 143 км, уртача кенглиги 30 м ҳи-собланиб, йирик сув иншооти булган. Шунингдек, Ғо-зиобод каналининг ҳам қурилганлиги маълум. Сунъий суғоришда 1815 йили Қилич Ниезбой каналининг қури-лиши катта аҳамиятга эга бўлиб, ундан Бешуйли, Гурлан. Нукус, Уйгур, Полвонбек каналлари ажралиб чиққан. Ай-

рим маълумотларга кура, Қорақуз, Янгиёп, Шайх Аббос Тошсоқа ва бошқа каналлар ишга туширилган.

Хонликда Амударёдан турли томонларга чиқарилган каналлар Хоразм воҳасида янги ерларни узлаштиришда, деҳқончиликни ривожлантиришда ва умуман ҳаётни таъминлашда ҳал қилувчи омил ҳисобланган. Шуни айтиб утиш лозимки, сунъий сугориш тармоқлари ҳамма вақт бирдай турмай, Амударёнинг тошқинларидан куп талафот курган. Бундан ташқари, ҳар йили эрта баҳорда каналларни ва ариқларни ҳашар йули билан тозалаб турилган. Бу ниҳоятда куп куч ва маблағни талаб этувчи ишга минглаб кишилар жатб қилинган.

Ерлар давлат ва хусусий кишиларнинг қулида бўлиб, уларнинг муайян қисми вақфга берилган. Деҳқончилик ва богдорчиликда пахта, бугдой, арпа, жужори, қовун, тарвуз, узум, олма, нок, шафтоли, урик, тут ва бошқа турли хил маҳсулотлар стиштирилган. Ипакчилик билан ҳам шугулланилган. Манбаларда курсатилишича, хоразмликлар моҳир миришкор ва меҳнатсвар кишилар сифатида донг таратганлар.

Хонликда чорвачилик, айниқса, туркманлар, қорақалпоқлар ва қozoқлар орасида зур ривожланган эди. Бу ерларда қуй, от, туя ва қорамоллар хонлиكنинг марказий туманларига минг-минглаб келтирилиб сотилган. Кушинда туркман отларининг урни катта булган.

Шаҳар ва қишлоқларда ҳунармандчиликнинг кенг тарқалганлиги ҳақида маълумотлар мавжуд. Буларга кура, туқимачилик ҳунари усиб, пахта ва ипакдан турли газламалар тайёрланган. Газламалар анвойи ранглар билан бўялиб, улар орасида нафис матоларнинг қадри баланд булган. Буюкчилик алоҳида касб сифатида қадрланган. Пахтадан ип йигириш ҳунари кенг қулоч ейган. Бу иш билан хотин-қизлар шугулланган. Калава ип хорижий мамлакаатларга, хусусан Россияга юборилиб турилган.

Мамлакатда кулолчилик кенг тарқалиб, хум, товоқ-коса, пиела, лаган ва бошқа уй-рузгор буюмлари тайёрланган.

Улкада олтин, кумуш, қимматбаҳо тошлардан ва бошқа маъданлардан заргарлик буюмларини тайёрлаш купайганлиги ҳақида маълумотлар бор. Металлардан пичоқ, устара, теша, кетмон, бел, қайчи, тақа, болта, арра, уроқ, омоч каби асбобларни ясайдиган усталар куп эди. Бу улкада кунчилик ривожланиб, чарм пиши

риш, маҳси, этик, кавуш тикиш, эгар-жабдуқ тайёрлашга алоҳида аҳамият берилган. Шолча, наmat ва юнгдан ишланадиган бошқа буюмлар ишлаб чиқарилган.

Хунармандчиликда қилич, ойболта, найза, қалқон, уқ-ей, пилтали милтиқ, туп сингари ҳарбий қурол-аслаҳалар, порох тайёрланган. Аммо милтиқ ва тупларнинг сифати анча паст бўлиб, замон талабига жавоб бера олмаган. Туплардан купроқ ваҳимага солиш учун фойдаланилган.

Хонликда аравалар, сув чигириқлари, тегирмон тошларини тайёрлайдиган моҳир усталар бор эди.

Хива хонлигида ички ва ташқи савдонинг тутган урни катта бўлган. Хива, Урганч, Ҳазорасп, Хонқа, Тошҳовуз, Хужайли, Гурлан, Чимбой ва бошқа жойлар савдо-хунармандчилик марказлари ҳисобланган. Бу ерлардаги катта-кичик бозорларда мамлакатнинг турли томонларидан келтирилган деҳқончилик ва хунармандчилик маҳсулотларини куриш мумкин эди. Хонлик минтақадаги куп жойлар, айниқса, Бухоро хонлиги билан қизгин савдо алоқасида бўлган. Бундан ташқари, туркманлар, қорақалпоқлар ва қozoқлар билан савдо алоқалари мунтазам равишда давом этган. Бу кучманчи халқлардан қорамол, қуй-эчки, жун, озиқ-овқат маҳсулотлари олиниб, эвазига газлама, кийим-кечак, уй-рузгор асбоблари ва ноз-нсьматлар берилган. Утроқ ва кучманчи аҳоли ҳар жиҳатдан бир-бирига чамбарчас боғланган ҳолда ҳаёт кечирганлар.

Хива хонлиги Эрон, Афғонистон, Ҳиндистон, Россия ва бошқа жойлар билан савдо алоқалари олиб борган. Узоқ вақтлар мобайнида хивалик савдогарлар Астрахан, Нижний Новгород, Оренбург сингари шаҳарларда савдо билан шуғулланганлар. У ерларга турли хил газламалар, пахта, ипак ва бошқа моллар олиб борилган. Россиядан эса темир, чуян, чарм, тунука, мовут, тутиё, қанд каби моллар келтирилган. Булар орасида фабрикада туқилган газламаларни ҳам куриш мумкин эди. Айниқса Россиядан кейинги асрларда темир, пулат ва бошқа металларнинг келтирилиши гоят фойдали эди. Чунки улардан асосан деҳқончилик ва хунармандчилик учун зарур ишлаб чиқариш қуроллари тайёрланган.

Бу даврларда хонликда тарихга доир қимматли асарлар яратилди. Чунончи, хон Абулғозийнинг қаламига мансуб «Шажарайи турк» ва «Шажарайи тарокима» асар-

Сайид Муҳаммад Раҳимхон II — Хива хони.

лари диққатни узиға жалб этади. «Шажарайи турк» рус ва Оврупо тилларига таржима қилинган. Унда хонлигининг сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий ҳаётига доир қимматли маълумотлар уз аксини топиб, асар туркий халқлар тарихини урганишда муҳим манба ҳисобланади. Абулғозийнинг «Шажарайи тарокима» асари ҳам гоят қимматлидир. Муниснинг «Фирдавс ал-иқбол» асари XVI—XVIII асрлардаги хонлик тарихига бағишланган бўлиб, узининг сермазмунлиги ва бой маълумотлари билан ажралиб туради. Мунис вафотидан кейин асарнинг давомини жияни Огаҳий ёзган. Бунда хонликнинг тарихи 1872 йил билан тугалланган.

Мунис-Огаҳийнинг тарихий асарида хонликнинг сиёсий ҳаёти, Хуросон ва Бухорога қилинган ҳарбий юришлар, туркманлар ҳамда қорақалпоқлар ҳақида ноёб маълумотлар мавжуддир. «Фирдавс ал-иқбол» ҳақида таниқли шарқшунос В. В. Бартольд шундай дейди: «Адабий ва тарихий асарлар сифатида Мунис ва Огаҳий асарлари қанчалик камчиликларга эга бўлмасин, бу асарлар тасвирининг тулалиги ва фактик материалларининг муллиги жиҳатидан Бухоро ва Қўқон хонликлари тарихи бўйича ёзилган, бизгача етиб келган барча асарлардан анча устун туради».

Хивада тарихий асарлар таржимаси билан ҳам қизгин шуғулланганлар. Бу ерда Мирхонд, Хондамир, Восифий каби буюк зотларнинг асарлари ўзбек тилига таржима этилган эди.

Муҳаммад Раҳимхон вақтида табиб ва шоир Аҳмад томонидан 30 шоирнинг ижоди ва фаолиятига бағишланган тазкира яратилди. Хоразмда меъморлик ва қурилиш соҳасида катта ишлар қилинди. XVII асрдан бошлаб ҳашаматли бинолар қурила бошланди. Масалан, Араб Муҳаммад мадрасаси (1616), Шерғозихон мадрасаси (1718—1719) ва бошқа айрим масжидлар, ҳаммомлар шулар жумласидандир. Айниқса, қўнғиротлар сулоласи вақтида, хусусан XIX асрдан бошлаб пойтахт Хивани янги бинолар билан безашга ва ободонлаштиришга катта эътибор берилди. Зеро, Элгузар ва Оллоқулихон вақтида Қўҳна аркда қурилишхона битказилди. Ичонқалъада Паҳлавон Маҳмуд (1810—1825), Оллоқулихон саройи (1830—1833), қарвонсарой, тим (1832) ва бошқа ҳашаматли жамоат бинолари қад кутарди. Оллоқулихон бино этган сарой Ташҳовли номида юритилиб, у ерда мамлакатнинг олий бошқарув идоралари жойлашган эди. Хонликда мадрасалар қуришга катта эътибор қаратилган. Нағижада Хужамберди (1688), Қози Фозилбек (1799), Муҳаммад Амин Иноқ (1765), Арабхона (1810), Полвон ота (1835), Раҳимқулихон (1843), Раҳмонбердибой (1843), Қутлимурод Иноқ (1809), Муҳаммад Аминхон (1851) ва шунга ухшаш яна 14 мадраса бунёд этилган. Мингдан ортиқ масжидлар дин ва халқ хизматида эди. Мактабларда ҳам ҳаёт қайнаган.

Мадрасаларнинг куплиги саводхонликнинг анча юқори даражада бўлганлигидан дарак беради. Хонликда санъат соҳасида ҳам олға силжишлар юз берганлиги ҳақида маълумотлар бор. Хуллас, бу даврда Хива хонлиги узоқ ва машаққатли йўлни босиб, сиёсий томон

дан кўпроқ узаро чиқишмовчиликлар ва қонли урушлар гирдобиди ҳаёт кечирди. XVIII аср ва XIX асрнинг биринчи ярмида хонликда бирмунча қулай шароит юзага келган бўлса-да, лекин фан ва маданиятнинг изчиллик билан ривожланишига узаро урушлар йўл бермади.

ҚУҚОН ХОНЛИГИ

Сиёсий ҳаёт. Бухоро хонлигида марказий ҳокимиятнинг заифлашиши оқибатида вилоятларда мустақилликка интилиш кучайди. Жумладан, 1709 йили Фарғонада ҳокимиятни минг уруғидан бўлмиш Шохрухбий (1709—1721) қўлга олиб, мустақил сиёсат юргиза бошлаган. Унинг вафотидан кейин урнига угли Абдурахимбий (1721—1734) ўтирди. Бу ҳукмдор қўшинни анча мустаҳкамлашга эришиб, 1725 йили Хужандни, 1726 йили Уратепани ва 1729 йили Самарқандни босиб олди. Аммо Самарқанд Бухоро хонлиги томонидан қайта эгалланди. Абдурахимбийнинг қароргоҳи Чилмаҳрам деган жойдан етти чақирим наридаги Дейкон* Туда деган қишлоқда эди. 1732 йили Абдурахимбий ҳозирги Қўқон шаҳрининг урнига пойтахтнинг пойдеворини қўйди. У Самарқандни қайта эгаллаш билан бирга, Каттақўрғонни ҳам эгаллади, Шаҳрисабзни ўз таъсир доирасига киритишга эришди. Шу тарзда Фарғона водийсида мустақил ҳокимият мустаҳкамланиб бораверди.

Фарғона водийси Абдулкаримбий (1734—1751) даврида янада илғорлашди. Бу вақтда Қўқонда янги қароргоҳ, янги сарой, мадраса ва бошқа иншоотлар қурилди. Пойтахт девор билан уралиб, унинг Исфара, Қатагон, Маргилон, Тошкент ва Ҳайдарбек номларида дарвозалари бор эди. Айрим маълумотларга қараганда, 1740 йилдан Қўқон пойтахт сифатида тула шаклланади ва расмийлаштирилади. Мана шу вақтлардан бошлаб, кейинчалик Қўқон хонлиги номини олган мустақил давлат анча куч-қувватга тулади ва мавқеи ошиб боради.

XVIII асрнинг иккинчи ярмида Эрдонабий ва Норбўтбий ҳокимиятни бошқардилар. XVIII асрнинг учинчи чорагида Тошкентда мустақил давлат юзага келиб, у билан Қўқон уртасида туқнашувлар юз берди. Шу

*Деҳқонтузун сўзи Деҳал Кон Туда бўлиши ҳам мумкин. Муаллиф архив хужжатида қўра олган. — *Афғ*

муносабат билан Тошкентнинг аҳволига тўхталиш зарурияти туғилади. XVIII асрнинг 80-йилларида бу шаҳарда ҳокимият учун курашларнинг фожаси оқибатлари яққол кўзга ташланади. Қонли урушлардан ва нотинчликдан ниҳоятда толиққан халқ кучли ҳокимиятга жуда муҳтож бўлиб қолган эди. Бу ҳол 1784 йили Шайхонтаҳур даҳаси собиқ ҳокимининг угли Юнусхужага ҳокимиятни эгаллаш ва тўрт даҳани бирлаштириш имконини берди. У биринчи навбатда шаҳар мудофаасини мустаҳкамлашга киришиб, унинг деворини таъмирлади ва атрофидаги зовурларни тузаттирди; қўшиннинг куч-қудратини оширди ва аскар сонини кўпайтирди. Юнусхужа билимдонлик билан иш юритиб, Сайрам, Чимкент, Туркистон, Қурама ва уларнинг атрофидаги жойларни буйсундирди. Натижада Катта Жуз қозоқлари ерларининг деярли ҳаммаси Тошкент қўли остига ўтди. Шу равишда мустақил Тошкент беқлиги юзага келиб, борган сари мавқеини мустаҳкамлаб борди. У биринчи навбатда кутарилиб бораётган Қўқон хонлиги билан туқнашди. Хусусан, 1794 йили Қўқон ҳукмдори Норбутабий катта қўшин билан Тошкентга қарашли ерларга бостириб кирди. Бироқ маглубиятга учради. 1799 йили Қўқон қўшини яна ҳужум қилганда ҳам ғалабага эришолмай чекинди. XIX асрнинг бошларида, Олимхон вақтида (1798—1810) хонликнинг ҳудудидан анча кенгайиб сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий жиҳатдан юксалди. Қўшиннинг ҳам жанговарлиги ошди. 1801 йили олдинги ғалабалардан руҳланган Юнусхужа Қўқон хонлигини босиб олиш учун ҳарбий юриш уюштирди. Ҳар икки томон ўртасида жанг Қўқонга яқин жойдаги Пунгонда бўлиб, тошкентликлар тор-мор этилди, Юнусхужа эса қочишга зўрға улгурди. Уша йили соғлиги ёмонлашган Юнусхужа вафот этганидан кейин угли Муҳаммадхужа, кўп ўтмай Султонхужа ҳокимият тепасида турдилар. 1807 йили Олимхон укаси Умархон бошчилигида 12 минг кишилиқ аскарини Тошкентга қарши юборди. Жангда қўқонликлар устун келиб, Тошкент атрофидаги жойларни эгалладилар. Тошкент хонлигига қарамликни тан олди. Аммо бу вақтда Тошкентда мустақиллик учун ҳаракатлар қўлоққа чалинди. Шу боисдан 1808 йили Олимхон ҳарбий юриш уюштириб, Тошкентни тамомила буйсундирди. Бу шаҳарнинг қўлга киритилиши Қўқон хонлигининг куч-қудратини ва салоҳиятини ошириш учун катта имкониятлар яратди. Чунки у минтақанинг энг йирик шаҳари эди.

Олимхон хон унвонини жорий этган биринчи ҳукмдор будди. Ундан бошлаб тахт эгаларига одатдагидек «бий» эмас, балки «хон» унвони бериладиган будди. Айрим маҳаллий манбаларга кура, Олимхон ниҳоятда қаттиққўл ва шафқатсиз киши ҳисобланган. «Бу Олимхоннинг лақаби, — дейилади манбада, — Золимхон эди. У ўз амакиси Ҳожибекни қатл қилиб, куп зулмлар чиқарган эдики, буни газабиндан ва зулминдан Золимхон исми машҳур эди».¹

Оқибатда Олимхон душманлар томонидан улдирилади, ўрнига тахтга Умархон (1810—1822) утиради. У Туркистон, Чимкент, Сайрам ва Авлиёта сингари жойларни эгаллаб, хонликни анча кенгайтиришга эришди. Унинг даврида Уратепа ва бошқа жойлар учун Бухоро хонлиги билан куп маротаба урушлар будди. Умуман, Умархон ҳукмдорлиги вақти Қўқон хонлигининг энг кучайган даври будди. Бундай ҳол унинг угли Мадалихон (1823—1842) даврида ҳам кузга ташланади. Чунончи, 1834 йили Қоратегин, Кулоб, Ҳисор, Бадахшон, Дарвоз ва Матчо буйсундирилди. XIX асрнинг 20—30-йилларида ҳозирги Қирғизистон ерлари қўлга киритилиб, Пишпак, Тўқмоқ, Қуртка ва бошқа бир қанча ҳарбий истеҳкомлар қурилди. Булар вақт утиши билан савдо-хунармандчилик уюқларига айланиб борди. Қозогистон ерларида эса 1817 йили Оқмасжид ва 20-йиллари Авлиёта қурилди. Умуман олганда, ғарбда Орол денгизи ва шарқда Или дарёси ҳавзасида яшовчи Кичик ва Катта Жуз қозоқлари Қўқон хонлигининг табааси эдилар. Айтиб утиш лозимки, қозоқлар ва қирғизларни бошқариш Тошкент бекларбегги зиммасига юклатилган эди. Шунинг учун ҳам маҳаллий манбада Тошкент ҳокимлигининг чегараси Гўлжагача бориб тақалганлиги уқдириб утилади. Мадалихон даврида Хитой қўл остидаги Шарқий Туркистон билан иқтисодий ва сиёсий алоқалар кучайди. Қашқарда бир вақтлар ҳукмронлик қилган Офокхужа авлодлари мамлакатни Хитой босиб олганидан сўнг муҳожирлар сифатида Қўқон хонлигидан паноҳ топган эдилар. 1826 йили улардан бири Жаҳонгирхужа Қашқарга бориб, қўзғолон кутарди. У халққа суянган ҳолда Қашқарда Хитой ҳарбий истеҳкомини қуршиб олди. Қўзғолончиларнинг бу муваффақияти Қўқон ҳукуматини ва савдо аҳлини руҳлантириб юборди. Қўқонда Жаҳонгирга ердам бериш ва Шарқий Туркис-

¹ Ибрит. Фаргона тарихи. «Мирас» туркуми. Тошкент, 1991, 287-бет.

Қуқон. Урда — хон саройи

тонни Хитой босқинчиларидан тозалаш кайфияти устун келиб, 1826 йили Мадалихон у ерга қушин тортди. Бироқ бирон натижага эришолмай орқага қайтишга мажбур булди. Қузғолон эса Хитой аскарлари томонидан бостирилди. Мадалихон 1830 йили ҳам Қашқарни озод этиш ниятида у ерга бостириб кирган булса-да, лекин тагин мақсадга эришолмади.

Бу йилларда Хитойнинг ички ва ташқи аҳволи ниҳоятда огирлашганлиги туфайли Қуқон хонлигига бироз ен беришга мажбур булди. Чунончи, Қашқар бозорларидан олинадиган божлар Қуқон хонлигига туланидиган булди. Уларни йиғиш устун хонликнинг махсус оқсоқоли тайинланди. Яна, Хитой маъмурияти Қуқонга ҳар хил совғатар юбориб туришни ҳам уз зиммасига олган. Қуқон хонлиги совғатар эвазига уз ерларидати Қашқар тахтига даъвогар Офқоқхужа авлодларини назорат остида ушлаб турган. 1840—1841 йиллари Бухоро хони Насрулло Уратепа ва Хужандни эгаллаб, Қуқонга қаттиқ зарба берди. Бу ҳам камдек, 1842 йили Насруллохон Қуқонга ҳужум қилиб, Мадалихонни, Нодирани ва бошқа куп одамларни улдирди, шаҳар талон-тороғ қилинди.

Аммо куп утмай, Қуқонда бухороликлар ҳукмронлиги ағдарилиб, Шералихон (1842—1844) ҳокимиятни бошқарди. Бу вақтда қулдан чиқиб кетган Тошкент, Қўрама, Хужанд ва ҳозирги Жанубий Қозоғистон ерлари хонлик таркибига қайта киритилди. 1844—1875 йиллар мобайнида хонликда тахт учун чидаб бўлмайдиган даражада курашлар авжига минди. Хонликда Худосрхон уч маротаба (1852—1858, 1862—1863, 1865—1875) тахтга утирди. Шу орада Маллахон (1858—1862) ва Султон Саъидхон (1863—1865) ҳукмдорлик қилдилар. Бу вақтга келиб узаро урушларнинг тинимсиз давом этиши ва тахтга нобоп шахсларнинг утириши оқибатида хонлик ҳар жиҳатдан чуқур инқирозга учради. Оғир аҳволга қарши халқ галаёнлари кутарилди.

Давлат бошқаруви ва қушин. Қуқон хонлигидаги ҳокимиятни бошқарув тартиблари Бухоро ва Хива хонликларидагидан деярли фарқ қилмаган. Бу ерда ҳам хон чекланмаган ҳуқуққа эга булиб, узининг хоҳиширодасига қўра иш юритган. Хонлик вилоятларга тақсимланган булиб, уларни бек ёки ҳоким лавозимидаги амалдорлар бошқарган. Вазир хондан кейинги иккинчи шахс ҳисобланиб, муҳим масалалар бўйича ҳукмдор билан келишган ҳолда иш олиб борган. Олий, урта ва қуйи маъмурий бошқарувда қуйидаги мансаблар мавжуд эди: қушбеги, оталиқ, девонбеги, мингбоши, шайхулислом, қозикалон, парвоначи, шиговул, саркор, иноқ, дастурхончи, амин, ясовул, оқсоқол... Мингбоши ёки оталиқ олий ҳарбий унвон ҳисобланган. Сарой қошида махсус кенгаш тузилган булиб, унга энг олий мансаб вакиллари киритилган. Хон кенгашнинг раиси ва фаолиятини белгиловчи шахс ҳисобланган. Қушинда мингбоши, бешюзбоши, юзбоши ва унбоши лавозимлари булган. Унинг муайян қисми мунтазам хизматни утаб, купчилиги тинчлик пайтида деҳқончилик, ҳунармандчилик ва бошқа ишлар билан шугулланган. Ҳарбий хизматни утовчиларга бир от ва эгар-жабдуқ берилган. Юзбошига бир йилга — 147 сум, эликбошига — 98 сум, унбошига — 65 сум, оддий сарбозга — 48 сум ҳақ туланган. Вилоятлардаги қушин ҳоким томонидан таъминланган, пойтахтдагиси ҳукумат зиммасида булган. Қушин қилич, найза, пилтали милтиқ ва топлар билан қуролланган булиб, ҳарбий маҳорат анча пастлашиб кетган эди. Ички узаро тўқнашувлар, айниқса, Бухоро хонлиги билан урушлар қушиннинг тинкасини қуриртганди.

Иқтисодий ва маданий ҳаёт. Бошқа хонликлардаги ухшаш Фаргона водийсида ва қарам жойларда сунъий сугориш ҳал қилувчи уринни эгаллаган. Шу боис сугоришга алоҳида аҳамият берилган. Водийда Олой ва Туркистон тизмасидан оқиб тушадиган Норин дарёси сувидан кенг фойдаланилган. Оқбура, Аравон, Исфайрам, Шоҳимардон, Сух ва Исфара сингари дарёлар ҳам катта аҳамиятга эга бўлган. Шунингдек, Қорадарё ва унинг ирмоқлари бўлмиш Қуршоб, Қорағулжа, Тар, Ясси, Кугарт, Майлисой ҳамда Чотқол тоғларидан оқиб тушадиган Подшоота, Косонсой, Говасой дарёлари деҳқончиликнинг ривожланишида муҳим урин тутган. Норин ва Қорадарё қушилишидан юзага келган Сирдарё энг катта сув манбаи эди. Фаргона водийсида сунъий сугоришга Шоҳрухбий ва Эрдонабий вақтида алоҳида эътибор берилган. Хусусан, Эрдонабий Сух дарёсидан ариқ чиқариб, янги ерларни ушлаштирган. Сух дарёсидан ариқлар Норбутабий вақтида ҳам қазилган. Олимхон эса олти канал чиқарган ва Олтиариқ номли катта қишлоқнинг юзага келишига сабабчи бўлган. Муҳаммадалихон ҳам Сухдан ариқ қазитган. Худоёрхон томонидан Улуғнаҳр каналининг қурилиши Асака атрофидаги бепосн ерларни ушлаштириш имконини берди. Сунъий сугоришнинг ривожлантирилиши деҳқончиликнинг ва, умуман, водийда ишлаб чиқариш қушларининг усишига олиб келди. Фаргона водийсида ернинг купгина қисми давлатнинг қўлида бўлган, унинг муайян қисмига хусусий кишилар эгаллик қилган. Булардан ташқари, вақф ерлари мавжуд эди. Хонлар ерларнинг бир қисmini солиқлардан озод этган ҳолда, хизмат курсатган кишиларга хусусий мулк тарзида берган. Деҳқончиликда пахта, ипак, тамаки етиштирилиши билан бирга сабзавотчилик ва боғдорчилик ривожлантирилган. Кишини ҳайратлантирадиган ва завқлантирадиган боғлар куп бўлган. Пахта ва ипак хонлик ҳаётида муҳим урин эгаллаган. Деҳқончиликнинг усишига монанд равишда ҳунармандчилик ҳам кенг қулоч ёйди. Айниқса, тўқимачилик, кунчилик, қуллолчилик, тикувчилик, бўёқчилик, мистарлик, темирчилик, дуралгорлик ва ҳунармандчиликнинг бошқа турлари ривожланди. Улар фақат ички эҳтиёж учун эмас, балки ташқи бозор учун ҳам турли-туман нафис маҳсулотларни ишлаб чиқарганлар. Хонликда савдо-сотиқ қизгин тус олган. Қўқон, Андижон, Маргилон, Наманган ва Ушйирик савдо-ҳунармандчилик марказларига айланиб. Бу

Худоерхон — Қуқон хонлигининг сунғи ҳукмдори.

хоро, Тошкент, Самарқанд, Хужанд, Хива, ҳозирги Қирғизистон ва Қозоғистон ерлари билан яқиндан савдо алоқатарини олиб борганлар. Уз навбатида, Қуқон хонлиги савдогарларини Туркистон улкасининг куп жойла-

рида учратиш мумкин эди. Улар айна бир пайтда Хитой, Ҳиндистон, Туркия, Россия, Арабистон ва бошқа хорижий мамлакатлар билан савдо қилганлар. Қуқонликлар айнақса Қашқар билан қизгин савдо олиб борганлар. Бу ишда андижонликлар салмоқли урин эгаллаган. Уларнинг Қашқардаги фаолияти шу даражада салмоқли бўлганки, Марказий Осиёдан у ерга борган савдогарлар купинча «андижонликлар» деб юритилган. У вақтларда хонлик савдогарлари асосан тайёр маҳсулотлар билан савдо қилишлари водий ҳаётига ижобий таъсир қуратган. Дехқончилик, ҳунармандчилик ва савдонинг усиши маънавий ҳаётнинг ҳам кутарилишига замин ҳозирлади. Чунончи, бутун XIX аср давомида қимматли тарихий асарлар яратилди. 1822 йили Мирза Қаландар Исфарагий томонидан «Шоҳнома» асари низоҳасига стқазилди. Бу манбада хонлиқнинг тарихига доир қизиқарли маълумотлар келтирилган. Муҳаммад Ҳакимхонтура Ҳуқандийнинг «Мунтахаб ат-таворих» асари узининг сермазмунлиги ва маълумотларга бойлиги билан ажралиб туради. Ҳакимхон купни қурган муаллиф ҳисобланиб, Россия, Туркия, Макка ва Мадинага саёҳат қилган. Бу асар хонлиқнинг сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ҳаётини урганишда қимматли манбадир. Мулла Ниез Муҳаммад Ҳуқандийнинг «Тарихи Шоҳрухи» асари ҳам қимматлидир. Аваз Муҳаммаднинг «Тарихи жаҳоннамойи» ва Мулла Мирза Олимнинг «Ансоб ас-салотин ва таворих ал-хавоқин» каби асарлари ёзилган. Хонлиқда адабиёт соҳасида ҳам ютуқларга эришилиб, куплаб машҳур шоирларнинг ижод қилганликлари маълумдир. Умуман, хонлиқда маданият анча ривожланди. Бунда меъморчиликнинг салмоги анча бўлди. Ажойиб масжидлар, мадрасалар, карвонсаройлар, жамоа бинолари қад кутарди. Масалан, Норбутабий мадрасаси (1799), Жомеъ масжиди (1815), Қуқон Урдаси (хон саройи, 1870) меъморлиқнинг ёрқин намуналари сифатида ҳамон савлат тукиб турибди. Хонлиқда мактаб-мадрасаларда савод чиқариш билан бирга диний ва қисман дунёвий фанлар буйича машғулотлар утқазилган. Уларда таълим ва тарбия олган кишилар орасидан машҳур шоирлар, олимлар етишиб чиққан. Бироқ, узаро қонли урушлар ва келишмовчиликлар ҳамда хонларнинг аксарияти маданиятга старли даражада эътибор бермасликлари орқасида истеъдодлар макони — водийда фан ва маданият узвий ривожланиш имконига эга бўлмади.

Фаргона водийсида Қуқон хонлигининг ташкил топиши купгина кучманчи қабилаларнинг утרוқлашиб, илгорулашишига ижобий таъсир курсатди; дашту биебонларда хонлик томонидан истехкомлар курилиши ва улар заминида шаҳарларнинг шаклланиши ижобий воқеа булди. Хонлик даврида узбек, тожик, қозоқ, киргиз, қорақалпоқ ва туркманларнинг узаро алоқалари давом этаверди. Улар ҳар жиҳатдан бир-бирларининг маданиятини ва умуман ҳаётини бойитдилар. Лекин қонли урушлар узаро алоқаларнинг изчиллик билан усишига тускинлик қилди.

Умумий хулосалар шундан иборатки, гарчанд Бухоро, Хива ва Қуқон хонликларида ҳаёт уз йулида давом этиб, муайян даражада олға силжишлар ва ютуқлар кузга ташланган булса-да, бироқ улар мавжуд табиий бойликларга ва кенг имкониятларга таққосланганда, «денгиздан бир чумич сув»га ухшаб кетади. Бунга тинимсиз давом этган тахт учун курашлар ва хонликларнинг узаро урушлари орқасида юзага келган огир шароит сабаб булган эди. Унчалик катта булмаган минтақада бир-бирига душман учта мустақил хонлиkning мавжудлиги пировардида фожеали оқибатларни тугдирди. Хонларнинг купчилиги сиёсий ва ҳарбий жиҳатдан ута заифлиги, купроқ шахсий манфаатларини уйлаб иш юритишлари ҳамда кушиннинг замонавий курул-аслаҳалар билан таъминланмаслиги мамлакат мудофаасига чидаб булмайдиган даражада салбий таъсир курсатди.

Туркистонда парокандалик ва огир шароит ҳукм сураётган даврларда Россия империяси Оврупонинг қудратли давлатларидан бири сифатида майдонга чиқди. Унинг кушини ҳар жиҳатдан яхши таъминланган ва курулланган булиб, жанговарлик фаолияти анча баланд эди. Шундай шароитда икки томоннинг тенгсиз куллари туқнашди ва урушлар борган сари авжига миниб бораверди.

РОССИЯ ИСТИЛОСИННИНГ ДАСТЛАБКИ БОСҚИЧЛАРИ

ТУРКИЙ ДАВЛАТЛАР ВА РУСЛАР

Руслар билан туркий аҳоли уртасидаги сиёсий, иқтисодий ва маданий алоқалар тарихи узоқ замонларга бориб тақалади. Улар яшаган жойлар қадимдан бир-бирларига чегарадош булган.

Маълумки, руслар славян қабиляларидан ҳисобланиб, мисливи IX асргача ибтидоий жамиятда яшаганлар. Тарихий манбаларда славянлар ҳақидаги маълумотлар I—II асрларга тўғри келиб, улар кейинги даврларда тилга олинмайди. Фақат VI асрдан бошлаб славянлар туғрисидаги маълумотлар кўпроқ учрайди. Бу вақтларда славянлар Дунайдан то Вислагача булган ерларда яшаганлар.

Славянларнинг туркий қабиляларидан дастлабки тўқнашуни 375 йили содир булган. Бу вақтда Дунай ва Тисса дарёлари оралиги ҳамда Қора денгиз қирғоқларида яшаган туркий Хун империясининг қўшинлари славянларга ҳужум қилиб қаттиқ зарба берганлар. VI—VII асрларда авар туркий қабилялари бир неча бор Дунайдаги славянларга қарши ҳарбий юриш уюштирганлар. Шундан кейин славянларнинг ант номли қабилялари қочиб Днепр атрофларига жойлашадилар. Бу вақтларда уша дарёнинг урта оқимида поляк ва бошқа славян қабилялари ҳам яшардилар. Днепр irmoқларидан бири ҳисобланган Рос дарёси атрофида ҳам славянлар ҳаёт кечирганлар. Улар шу дарё номи билан «рос» ёки «Рус» қабилялари деб юритилган. Бу ном остида Днепрнинг урта оқимида яшовчи 14 славян қабилясининг иттифоқи тузилиб, бир неча князликлар ташкил топади. Шундан кейин бу минтақада Киев, Преславл ва Чернигов сингари шаҳарлар пайдо булади. Волхов дарёсининг қуйи оқимида юзага келган Новгородда ҳам славян князликлари вужудга келиб, тобора кучайиб боради. 882 йили Новгород қўшини Олег (882—915) бошчилигида Днепрнинг урта қисмидаги мулкларга ҳужум қилиб, «Киев руси» номида биринчи Рус давлатига асос солинади. Киев бу давлатнинг пойтахтига айлантирилади.

Вақт утиши билан Киев русининг чегаралари кенгайиб ва узи кучайиб борди. Бу даврларда Днепр ва Қора денгиз қирғоқларидан Итил (Волга) ва Ёйиқ (Урал) бўғи

ригача чузилган боеен ерларда мажорлар, хазарлар, килчоклар, половецлар, угузлар, печенеглар, булгорлар ва бошқа туркий халклар яшардилар. Бу жойларда туркий давлатлар юзага келган эди. VI—VII асрларда мажор минтақада Турк ҳоконлиги ҳукм сурган. Туркий давлатлар билан славянлар, шу жумладан, руслар уртасида қаттиқ жанглар булиб, бир-бирларини талаганлар, асир олганлар.

Киев руси давлати ҳамisha Қора денгизга ва Итил — Хазар йулига чиқишга қаттиқ интилан. Туркий давлатлар эса унинг йулини тусиб, бамисоли бир тугон булиб турганлар.

Итил ва Ёйик буйлари ҳамда Сибир Туркистон улкаси учун жуда талабчан бозор ҳисобланган. У ерларда улканинг газмоллари, кийим-кечаклари, уй-рузгор буюмлари ва бошқа молларга эҳтиёж катта булган. Уз навбатида Итилбуйи ва Сибир молларига Туркистонда ҳам талаб зур эди. Хазар — Итил йули Туркистон савдо-хунармандчилиги доираларига катта фойда келтирарди. Шу боис Туркистон ҳукмдорлари қадимдан Итилбуйида уз таъсирини урнатишга қаттиқ ҳаракат қилганлар. Чунончи, милотдан олдинги асрларда македониялик Александр улкага бостириб кирганда Хоразм давлатининг чегараси Итил буйларидан утиб, Қора денгиз қирғокларигача чузилган. Хоразмликлар VI асрнинг иккинчи ярмида Итилбуйининг қуйи оқимида вужудга келган Хазар подшоҳлигида уз таъсирларини урнатишга муваффақ булганлар. Улар 712 ва 730 йиллар орасида Хазар қушинларининг қумондонлигини бошқариб, подшоҳликда муҳим уринни эгаллаганлар.¹ Ҳатто Хазар подшоҳлиги хоразмликлар динини давлат дини сифатида қабул қилган. Хоразмликларнинг бу жойларда алоҳида маҳаллалари ҳам бор эди. VIII аср урталарига келиб хоразмликларнинг маъқси шу даражада кучаядики, пировардида Хазар подшоҳлиги билан Хоразм сий жиҳатдан бирлашиб, Қирим ва Азоқ (Азов) буйидан Хоразмгача булган жойларни уз ичига олган Хоразм-Хазар империяси ташкил топади. Хазар подшоҳлигининг вазири хоразмликлардан тайинланарди. Ҳатто подшоҳликнинг 12 минг кишилиги гвардияси² хоразмликлардан ташкил топган. Хоразмликлар орасида

¹ Толстов С. П. По следам древней Хорезмской цивилизации. М.-Л., Изд-во АН СССР, 1948, стр. 226.

² Якубовский А. Феодальное общество в Средней Азии и его торговля с Восточной Европой в X—XV вв. (МИУТ СССР), М.-Л., 1932, стр. 13.

моҳир лашкарбошилар бор эди. Масалан, 764 йили хоразмлик Растархон бошчилигидаги Хазар аскарлари Тифлисни босиб олган. Хоразм давлатининг пойтахти Итилда (ҳозирги Астрахан ўрнида) яшовчи хоразмликларнинг сони 20 минг кишидан ошган.¹ Уша подшоҳлигининг иккинчи йирик шаҳри Хазаранда 10.000 мусулмон бўлиб, уларнинг аксариятини хоразмликлар ташкил этган. Хазаранда 30 масжид ишлаб турган.²

Хазар подшоҳлигида яшовчи хоразмликлар йирик ва ўрта амалдорлардан, дин пешволаридан, савдогарлардан, ҳунармандлар ва бошқа тоифадаги кишилардан иборат бўлган. Ўзоқ вақтлар давомида хоразмликларнинг Хазар давлатининг сиёсий ҳаётида салмоқли ўрин эгаллашлари Хоразм давлатининг Итилбўйига катта эътибор берганлигидан далолат беради. Хоразмликларнинг таъсири Итил (Волга)нинг ўрта оқимидаги Булғор подшоҳлигида ҳам кучли эди. Бу ерда уларнинг маҳаллалари вужудга келиб, савдо-сотиқ, ҳунармандчилик ва бошқа касблар билан шугулланганлар. Итил бўйларида Туркистоннинг бошқа шаҳарларидан ҳам кишилар келиб ўрнашганлар. Масалан, Булғор шаҳри харабаларидан топилган ва Петр I буйруғи билан таржима қилинган қабртошларда самарқандликларнинг номлари ҳам ёзилган.³

Туркистон улқасидан Итил бўйларига савдо қарвонлари турти-туман моллар билан қатнаб турганлар. Бу моллар славянлар, шу жумладан, руслар яшайдиган жойларгача олиб кетилган. Ўз навбатида руслар ўз молларини Итил бўйларига келтириб туркистонликлар билан савдо қилганлар.

Х асрга келиб Хоразм иқтисодий жиҳатдан тез ўса бориб 30 дан ортиқ катта шаҳарлари бор эди. Хоразмнинг бундай юксалишига унинг Итил бўйлари билан савдо алоқаси катта таъсир кўрсатди. Шу сабабли Хоразм ҳукмдорлари Итил бўйларини ўз таъсир доирасида тутиб туришни муқаддас бурч деб билганлар. VIII аср урталарида Араб халифалигининг тажовузлири оққасида барбод бўлган Хоразм-Хазар империяси Х асрга келибгина қайта тикланади.

¹ Уша жойда 12-бет.

² Уша жойда, 13-бет.

³ Чулков М. Исторические описания Российской коммерции при всех портах и границах от древних времен до настоящего и всех преимущественных узаконений по о ней государя императора Петра Великого и ныне благоулучно царствующей государыни императрицы Екатерины. Т. I, кн. I., СПб. 1781, стр. 58.

Хоразмлик ва бошқа туркистонликлар Итилбуйида ислом динини тарқатишда жонбозлик курсатадилар. Улар, академик Бартольднинг текширишига кура, Волга буйларида маданиятнинг усишига салмоқли ҳисса қўшганлар.¹

Хоразмнинг Итил буйлари билан савдо алоқаларига доир араб манбаларида қимматли маълумотлар мавжуд. Х асрнинг иккинчи ярмида яшаган аллома Мақдсийнинг курсатишича, Булгор подшоҳлигидан Хоразмга сувсар, тўлки, қундуз, қуён ва эчки мўйналари, шамлар, ўқ-ёйлар, оқ терак пўстлоғи, чуққайма телпак, балиқ слими, балиқ тишлари, канақунжут, мушк-анбар, от терисидан тайёрланган чарм, асал, лочинлар, қилич-қалқонлар, дубулғалар, қайин пўстлоғи, славян қўллари, қуй-сигирлар келтирилди.²

Хоразмдан ва, умуман, Туркистон улкасидан Итилбуйига ипли, ипакли ва жунли газламалар, гуруч, қуруқ мевадар, оқ думалоқ дирҳам (кумуш тангалар) ва бошқа моллар олиб борилган. Туркистонликлар Итил буйлари ва Қора денгиз қиргоқларида савдо-сотиқ ишлари билан шуғулланганлар. Бунда, айниқса, хоразмликлар салмоқли уринни эгаллаган. Хоразм мавқеи шу даражада қўли булганки, Киев руси давлатининг князи Владимир Святославич (978—1015) ислом динини қабул қилиш ниятида узининг 4 кишидан иборат вакилини у ерга жўнатган. Бу ерда рус элчилари Хоразмшоҳ томонидан зўр мамнуният билан қарши олиниб жануб тариқасида имомни улар билан бирга Рус давлатига юборган. Шундан кейин, манбада курсатилишича, руслар ислом динига киритилган.³ Бу уринда руслар орасида айрим кишиларгина исломни қабул қилганлигини тушуниш мумкин. Чунки русларда христианлик устун келиб давлат динига айланиб кетган. Бунда Рус давлатининг Византия билан яқин алоқада булганлиги муҳим урин тутган.

Шуни айтиб ўтиш лозимки, гарчи Рус давлати ва қипчоқлар ўртасида қонли жанглар узоқ асрлар давом этган бўлса-да, лекин қариндошлик алоқалари ҳам булган. Чунончи, Киев руси давлати князларининг қипчоқ маликаларига мамнунлик билан уйланишлари куп уч-

¹ Бартольд В. В. Сочинения, том II, ч. 2., М., 1963, стр. 680—681.

² Грехов Б. Д., Якубовский А. Ю. Олтин Урда ва унинг қўлаши. Тошкент, 1956, 21-бет.

³ Замхар Б. Н. Каспийский свод сведений о Восточной Европе, том 2, М., 1967, стр. 166—167.

райдиган воқеа ҳисобланган. Бундай зотида туркий қон булган кишилар рус тахтини ва бошқа олий мансабларни бошқарганлар. Айрим рус князлари узаро курашларда елланган қипчоқ ҳарбий қисмлари билан биргаликда жанг қилганлар. Қипчоқлар орасида христиан динига утиб руслашган кишилар ҳам булган. Шу боис рус тилида хануз куп туркий сўзлар сақланмоқда. X—XI асрларда Киев руси давлатининг чегаралари кенгайиб, куч-қудрати ошган давлатга айланди. Аммо XII аср бошларидан узаро урушларнинг тобора қизиб бориши орқасида Киевга бўйсунитдан бош тортган князликлар сони купайди. Уша аср урталарига келиб 15 князлик булган булса, XIII аср бошларида уларнинг сони 50 га борди. Бу ҳол Киев руси давлати кучининг синишига олиб келди.

Хулоса шуки, тахминан икки минг йил мобайнида «Хитой девори»дан Сибир, Ёйиқ (Ўрол) ва Итил (Волга) бўйи ҳамда улар атрофидаги жойлар орқали Днепр ва Қора денгиз қирғоқларигача бориб тақаладиган ҳудудларда истиқомат қилувчи турли туркий қабилаларнинг славянлар, шу жумладан руслар билан сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий алоқалари борган сари кучайиб борди. Ҳар икки томон орасида содир булган рақобат эса, талон-торож, катта қурбонликлар ва талофатларга олиб келди. Уша жойлардаги туркий давлатлар Киев руси князликларининг Каспий-Волга ва Қора денгиз томони-га суқулиб киришига қарши тинимсиз курашдилар.

ОЛТИН ЎРДА, ТУРКИСТОН ВА РУС КНЯЗЛИКЛАРИ

XIII асрнинг бошларида Мугулистонда Чингизхон бошчилигида кучли давлат юзага келди. Чингизхон қушинлари Шимолий Хитойни эгаллади. Сунгра 1219 йили Туркистонга ҳужум уюштириб, Бухоро, Самарқанд, Урганч, Марв ва бошқа шаҳарларни ваҳшиёна равишда урушиб олди. Улар бутун XIII аср мобайнида Сибир, Хитой, Марказий Осиё, Кавказ, Қирим, Итил-буйи, рус князликлари, Польша, Венгрия, Хорватия, Булгория, Эрон ва Ироқ сингари мамлакатларни эгалладилар. Чингизхон империясининг пойтахти Мугулистондаги Қорақурум шаҳри ҳисобланган. Чингизхон ва унинг авлодлари бошчилик қилган ҳарбий юришларда 100 минглаб кишилар қириб ташланиб, куп шаҳар ва қишлоқлар харобага айлантирилди. Бундай қиргин-барот, талон-торож ва талофат инсоният тарихида ҳали булмаганди. Бу тугрида XIII аср алломаси Ибн ал-Асир

шундай ёзади: «Куну тунларда мисоли курилмаган ва ҳаммасқни, хусусан, мусулмонлар яратган бойликларни қимраб олган гоят катта бир фалокат булди. Агар биров ҳамма нарсага қудрати етувчи ва ҳар нарсанинг устидан турувчи Оллоҳ одамни яратгандан буён дунё шу маҳалгача ҳеч бундай нарсани қурмаган деса, ҳақ гапни айтган бўларди. Дарҳақиқат, йилномаларда бунга ухшаш ва унга тенг келадиган бундай зур фалокат булмаган. Уларда тасвирланган воқеалар ичида Навуходоноснинг исроилийларни қалтаклаш ва Қуддусни вайрон қилиш бобидаги қилмиши энг даҳшатлисидир. Бироқ, бу лаънатидар вайрон-талқон қилиб ташлаган мамлакатлар олдида Қуддус нима бўлибди? Бу мамлакатлардаги ҳар бир шаҳар Қуддусга икки баробар келади! Татарлар қириб ташлаган одамларга қараганда исроилийлар нима бўлибди? Ахир, (айрим) битта шаҳарда татарлар қалтаклаган аҳоли (барча) исроилийлардан куп булган. Татарлар ҳеч кимни аяшмади; аёлларни, эркакларни, гудакларни дўппослай берди, ҳомиладорларнинг қорнини ериб болаларини улдирди. Шундай бир ҳодиса булдики, унинг учқунлари (ҳар томонга) сочилиб кетди ва балоси ҳамманинг бошига тушди; у шамол қувган булутдек ҳаммасқни босиб утди».¹

Дарҳақиқат, бу даҳшатли булутлар қипчоқлар ва атрофдаги бошқа халқларнинг осмонини ҳам омон қуймади. Днепрдан бошланиб Итилдан утиб, Шарққа томон чузилиб кетган бепосн ерлар «Қипчоқ дашти» номида юритиларди. XI—XIII асрларда Дашти Қипчоқдан икки савдо йули утган бўлиб, бири — Итил орқали Булғордан Урта Осиё, Кавказ, Эрон ва Узоқ Шарққа, иккинчиси — Дашти Қипчоқдан Қиримга, ундан эса Кичик Осиёдаги Трапезунд, Константинополгача борган. Айни бир пайтда бу йул орқали рус князликларига ҳам боришган.²

Шу боис ҳам Дашти Қипчоқни эгаллашнинг сиёсий жиҳатдангина эмас, балки иқтисодий нуқтаи назардан ҳам фойдаси беқийс катта эди. Буни ҳисобга олган Чингизхоннинг невараси Ботунинг қўшинлари 1236—1239 ва 1239—1242 йиллари бутун Дашти Қипчоқни ва рус князликларини босиб олиб Олтин Урда номида давлат туздилар. Бу давлат таркибига шимоли-шарқда Булғор вилояти, шимолда рус князликлари, жа-

¹ Грегг Б.Д. Якубовский А.Ю. Олтин Урда ва унинг қулаши. Тошкент, 1956. 46-бст.

² Ушба донда, 20-бст.

нубда бир томондан, Қирим ва унинг денгизбуйи шаҳарлари, иккинчи томондан, Кавказ ва баъзи пайтлари Боку, Шимолий Хоразм, Урганч шаҳри, гарбда эса, Днепрдан бошланган даштликлар, шарқда — Ғарбий Сибир этакларигача ястанган ерлар кирган.¹

Итилнинг қуйи оқимида ҳозирги Астрахан яқинида Сарой шаҳри бунёд этилиб, Олтин Урда давлатининг пойтахтига айлантирилди. Ботунинг меросхури Беркахон (1257—1266) эса ҳозирги Царицин яқинида Берка Сарой шаҳрини қурдирди. Бу шаҳар Олтин Урда ҳукмдори Узбекхон даврида (1312—1340) пойтахтга айлантирилди. Олтин Урда давлатининг юзага келиши ва унга рус князликларининг буйсундирилиши Дашти Қипчоқда қадимдан давом этиб келаётган туркистонликлар фаолиятига янада қулай шароит яратди. Шуниси диққатга сазоворки, муғул ҳукмдорлари давлатни мустаҳкамлашда ислом динини ва туркистонликларнинг муҳим мавқеини ҳисобга олган ҳолда уларга кенг йул очиб берди.

Олтин Урда давлатининг асосчиси Боту давридаёқ ислом динига эътибор берилиб масжид ва мадрасалар очилганлиги маълум. Дастлабки вақтларда муғул ҳукмдорлари ислом динига кирмаган булсалар-да, лекин бир оз вақт утгач, улар ислом таъсирига тортиладилар. Ботунинг вориси булмиш Беркахон машхур бухоролик шайх Сайфиддин ал-Бохарзийнинг раҳнамолигида ислом динига утди. Айниқса, Узбекхон даврида Олтин Урдада ислом дини ривож топди. Бунда Бухоро ва Хоразм дин пешволари жонбозлик курсатдилар.

Муғуллар гарчи ҳукмрон доира ҳисоблансалар-да, сон жиҳатидан қипчоқларга нисбатан озчиликни ташкил этганлар. Шу туфайли вақт утиши билан келгинди муғуллар ислом динини қабул қилиб, турклашиб, қипчоқларга сингиб кетди. Пировардида, турк тили Олтин Урданинг давлат тилига айланди.

Туркистонликлар Олтин Урданинг ички ва ташқи савдосида ҳам салмоқли уринни эгалладилар. Олтин Урдада ислом дини ва туркистонликлар савдо фаолиятининг кучайиши унинг маданий ҳаётига ижобий таъсир курсатди. Бунда Сарой Берка ва Сарой Ботудаги хоразмликлар яшайдиган маҳаллаларнинг ҳиссаси катта булди. Бу ерларда савдогарлар, хунармандлар, дин ва маданият намояндалари яшаб мамлакатнинг сиф

¹ Уша жойда, 53-бет.

сий ва ижтимоий-иқтисодий ҳаётида фаол қатнашдилар.

Хоразмликларнинг қурилиш ва меъморчиликка таъсири салмоқли булди. Бу тугрида А.Ю. Якубовский шундай ёзади: «Бир томондан, Сарой Берка билан Сарой Ботунинг ва, иккинчи томондан, Урганчининг, гарчи кошинкорлик материаллари юзасидангина бўлса ҳам, архитектура ёдгорликларини таққослаб урганиш шуни курсатадики, хоразмлик усталар узларига хос булган ранг-баранг нақш безакларини жило бериб ишлаш хусусиятларини кошинкорлик мозаикаларида такрорлаганлар. Бу ранг-баранг нақшин безаклар Кухна Урганчдаги Турабесахоним мақбараси каби ажойиб бинони ҳозиргача безаб турибди. Шу билан бирга, хоразмлик усталар аввалги ишларини такрорлаб қолмай, балки бу янги жойда янги-янги усулларни ҳам яратганлар.

Сарой Беркада XIII—XIV асрларда қурилган турлитуман бинолардаги хилма-хил кошинлар коллекцияси бу ерда типик мусулмон феодал санъати булганлигини курсатади. Гулларнинг расмини тур-тур чизиқлар ва безак ҳарфлардан ёзилган арабча хат билан бирга қушиб ишлаш кук, феруза, оқ, яшил, сариқ сирларни Урганч уғун жуда ҳам характерли булган қизил ранг (ангоб буюк) билан бирга қушиб тасвирлаш, буларнинг ҳаммаси Урта Осиё ва Эрон шаҳарларининг халқлари учун хос булган архитектура формалари билан биргаликда Волгабуйи шаҳарларига кучган».¹

Туркистонликлар туқувчилик, кулолчилик ва бошқа ҳунарлар билан шугулланганлар. Хуллас, улар Сарой Боту билан Сарой Берка сингари йирик шаҳарларнинг барпо этилишида ва гуркираб ривожланишида фаол қатнашдилар. Хоразмликларнинг Олтин Урдадаги мавқеи шу даражада кучли булдики, Миср Олтин Урда билан алоқада хоразмликлардан фойдаланган. Масалан, Миср султонининг Олтин Урдадаги Аловуддин Ойтуғди исмли элчиси хоразмлик эди. Ўзбекхон даврила Берка Саройдаги хоразмликлар маҳалласида яшовчи шайх Нуъмонуддин ал-Хоразмий катта обруга эга эди. Ўзбекхон бу киши билан тез-тез суҳбатлашиб турган. Бу шайх асли урганчлик булиб, мантиқ, фалсафа ва тил илмини яхши биларди. Хоразмликлар орасида Олтин Урдага қарашли жойларда йирик мансабдорлар ҳам булган. Жумладан, XIV асрнинг

¹ Уша жойда, 144--145-бетлар.

30-йилларида Муҳаммадхожа ал-Хоразмий Азоқ вилоятининг амири эди.

«Олтин Урданинг адабий тили ва адабиётини яратишда ҳам, — деб ёзган А.Ю.Якубовский, — Хоразм катта рол уйнаган. Олтин Урдада чиққан бир неча бадий асарларнинг тили Хоразм ва Сирдарёнинг қуйи оқимидаги шаҳарлар, яъни Оқ Урда ерлари тил элементлари билан бевосита боғланиш булганини курсатади. Ҳар иккала улка (Хоразм ва Сирдарёнинг қуйи оқимидаги шаҳарлар) Олтин Урданинг сузлашув тилигагина эмас, балки майдонга келаётган Олтин Урда ёзувига, айниқса, унинг бадий адабиётига ҳам доимо таъсир курсатиб келган. Волгабуйи шаҳарларида, хусусан, иккала Саройда бу соҳада анча иш олиб борилган».¹ Шубҳасиз, Хоразм маҳалласида хоразмликларгина эмас, балки бухороликлар, самарқандликлар, тошкентликлар ва фарғоналиклар ҳам булган. Бироқ, хоразмликлар кўпчиликни ташкил этганликлари туфайли маҳаллалар улар номида юритилган.

Олтин Урда даврида туркистонликлар билан рус князликлари уртасидаги алоқалар анча жонланган. XIV асрнинг биринчи ярмида Нижний Новгородда кўп сонли Хоразм ва Бухоро савдогарлари яшаганлиги тугригида маълумотлар бор. Шуни курсатиб утиш лозимки, Олтин Урда пойтахти — Саройда русларнинг ҳам турар-жойлари булган. Шу сабабли 1261 йили Саройда махсус православ епархияси ташкил қилинган булиб, бу епархияга Саройдан ташқари Переяславл Киевский шаҳри ҳам қараган.² Бундай ҳол Саройда яшовчи туркистонликлар билан руслар уртасида яқин алоқалар урнатилишига олиб келган. Туркистонликлар Олтин Урдага рус князликлари тулашлари зарур булган солиқларни ялписига ўзлари тулаб, амалда рус князликларини сотиб олганлар.³ Шубҳасиз, улар рус ерларида солиқларни ундириш билан бир қаторда савдо-сотиқ билан ҳам шуғулланганлар.

Айрим маълумотларга қура, рус хунармандлари Урганчга келиб урнашган вақтлар булган.⁴ Кўп рус князликлари «Ёрлиқ олиш учун фақат Олтин Урданинг пойтахти — Саройга эмас, балки Мугулистонга, буюк хон қароргоҳига Туркистон орқали борардилар».¹

¹ Уша жойда, 147-бет.

² Голубинский Е. История русской церкви. 1900, т. II, стр. 41-60

³ Журнал МВД, 1839, № 100, стр. 357.

⁴ Первые русские научные исследования Уст-Юрта. М., 1963, стр. 6

Олтин Урда ҳукмдорлари рус князликларида дастлабки шартларда уз вакилларини (босқоқларни) тайинлаб иш юритган бўлсалар, кейинчалик солиқ ва улпонларни топлаш ҳамда топшириш рус князликларининг зиммасига юкланади. Улар рус князликларининг ички ишларига деярли аралашмасдилар. Оқибатда рус князликлари ўртасида яккахокимлик учун курашлар давом этаверди. Айни бир пайтда, швед, немис рицарлари ва Литва князлари билан урушлар олиб борилаверди.

Рус князликларидан солиқ олиш билан чегараланиб, уларни иқтисодий ва сиёсий жиҳатдан қаттиқ нажрат остига олмаслик, пировардида, уларнинг қаддини ростлашлари ва кучайиб кетишларига замин ҳозирлади. Бунда Олтин Урда ҳукмдорларининг тахт учун олиб борган узаро даҳшатли урушлари ҳам русларга жуда қўл келди. Бу борада Амир Темурнинг Олтин Урдага қарши ҳарбий юришлари рус князликларининг мустақилликка эришишида катта имкониятлар туғдирди.

АМИР ТЕМУРНИНГ ОЛТИН ЎРДАГА БЕРГАН ЗАРБАСИ ВА УНИНГ ОҚИБАТЛАРИ

Амир Темур давлатининг кучига куч қўшилиб жаҳон даврасидаги мавқеининг ошиши Олтин Урда манфаатларига путур етказадиган бўлиб қолди. Айниқса, унинг таркибидаги Шимолий Хоразмнинг Амир Темур томонидан эгалланиши Урдага катта зиён келтирди. Бундан ташқари, Амир Темурнинг узи Олтин Урданинг келажақда сиёсий ва иқтисодий жиҳатдан хавфлилигини яхши биларди. У Олтин Урдада уз таъсирини ўрнатиш учун у ердан қочиб келган таъвоғари Тўхтамишни ҳарбий куч билан таъминлаб, 1376 йили икки маротаба Урдага қўшин жунатди. Тўхтамиш 1379 йилдагина Темур ердами билан Олтин Урданинг бир қисми бўлмиш Оқ Урда тахтини эгаллади. Кейин у Олтин Урда тахтини қўлга киритиш учун Мамайхонга қарши юриш қилиб мағлубиятга учратди. Шу равишда Тўхтамиш бутун Олтин Урда яккахокимлигига эришди. Натижада у Амир Темурнинг барча яхшиликлари ва ердамини назар-писанд қилмай, Туркистонни эгаллаш ҳаракатига тушди. У 1377—1378 йилларда Амир Темур Эрондалигида Туркистонга ҳужум қилди. Бундан хабар

Уша жойда, уша бест

топган Амир Темур дарҳол Ватанига қайтишга мажбур булди. Аммо Тухтамиш қурқиб қочди. Хоразм ҳукмдари Сулаймон Суфи Тухтамиш билан тил бириктириб Амир Темурга қарши бош кутарган эди. Шу сабабли Амир Темур 1388 йили Хоразмга ҳарбий юриш қилиб уни қайта буйсундирди. Тухтамиш эса Амир Темурга қарши ҳаракатини давом эттирди. Оқибатда Амир Темур Олтин Урдага 1389, 1391 ва 1394—1395 йиллари катта ҳарбий юришлар уюштириб Олтин Урданинг тинқасини қуритди. Айниқса, 1391 йили ҳозирги Самара шаҳри ва Чистопол оралигида жойлашган Қундузда деган жойдаги урушда Тухтамиш қушинларининг қаттиқ зарбага учраши муҳим аҳамиятга эга булди. 1395 йилдаги Амир Темур ва Тухтамиш қушинлари уртасидаги жанг Шимолий Кавказдаги Терек дарёсининг ёқасида содир булди. Бу жангда Тухтамиш кучлари шу даражада қаттиқ зарбага учрадики, у шундан кейин узини унглай олмади. Амир Темур бу ғалабадан сунг Олтин Урдани, Сарой Берка, Аштархон, Қирим ва Қора денгиз буйларидаги шаҳарларни, Азоқ ва Шимолий Кавказни эгаллади. Шу тарзда Олтин Урда Амир Темур давлатига қушиб олинди.

Идиқу, Темур Қутлуг ва Олтин Урданинг бошқа амирлари Амир Темур ҳузурига қочиб келиб Тухтамишга қарши урушларда фаол қатнашдилар. Амир Темур ғалабасидан кейин Идиқу Чингизхон хонадонидан булмаганлиги учун Олтин Урда тахтига Темур Қутлугни утқазди. Ҳокимиятни амалда Идиқу бошқариб (1379—1419) борди. Идиқу Олтин Урданинг қаддини бирмунча ростлашга эришди. Аммо Амир Темур Олтин Урда шаҳарларини остин-устин қилиб, қушинларини шу даражада мажақлаб ташлаган эдики, бамисоли белли букчайтирилиб куйилганди. Бу ҳол Амир Темур давлатига нисбатан кучли рақобат ва хавфнинг бартараф этилиши билан бир пайтда рус князликларининг мустақилликка эришишини таъминлаган муҳим омил булди. •1395 йилда, — деб ёзган эди А.Якубовский. — Темурнинг Тухтамиш устидан қозонган ғалабаси, Астрахан ва, айниқса, Олтин Урда пойтахти Сарой Берканинг хароб қилиниши ва ендириб юборилиши фақат Урта Осиё ва уша вақтдаги Жануби-Шарқий Европа учунгина эмас, балки рус учун ҳам катта аҳамиятга эга булди... Тухтамишни енгилш билан рус ерига объектив суратда катта хизмат курсатган, лекин шундай бўлиб

чиқишини унинг узи мутлақо пайқамаган».¹ Иккинчи бир таниқли рус тарихчиси Соловьев ҳам шунга ўхшаш бахони берган: «Темурланг Олтин Урдани тор-мор этганидан кейин Москва князи учун у узоқ вақт-гача хавф-хатарсиз бўлиб қолди».²

Дарҳақиқат, Амир Темур рус князликларининг олдини тусиб турган девор булмиш Олтин Урдага қақшатқич зарба бериб, келажакда қудратли Рус давлатининг юзага келишига узи уйламаган ҳолда беқийс катта шароит яратди. Тухтамишнинг мағлубияти Олтин Урда тақдирини ҳал қилган асосий омил бўлди. Бизнинг фикримизча, Амир Темурнинг хатоси шунда бўлганки, Олтин Урдани эгаллашга эгаллади-ку, лекин унинг устидан қаттиқ назорат урнатмай ўз таъсир доирасидан анча узоқлаштириб қўйди. Оқибатда у срда тахт учун узаро курашлар авжига миниб Олтин Урда давлатини янада заифлаштирди.

XV асрнинг биринчи ярмида Олтин Урдадан энг бой ва обод улкалар ажралиб Қирим ва Қозон, кейинчалик Аштархон ва Сибир хонликлари пайдо бўлди. 1480 йили эса рус князликлари ҳам Олтин Урда қарамлигидан кутулди. 1502 йили Қирим хони Олтин Урданинг охириги ҳукмдорини тор-мор этиб, уни тамомилан тугатди. Уша вақтларда Оқ Урданинг³ ҳукмдори Шайбонийхон Туркистонга бостириб кириб темурийлар давлатини ағдариб, ўз ҳокимиятини урнатди. Шайбонийхон билан Туркистонга кучиб келган ўзбек қабилалари тили ва дини бир туб, утروق туркий аҳолига аралашиб кетди. Шундан кейин туб туркий халқ ҳам ўзбек номида юритиладиган бўлди. Эслатиб ўтиш лозимки, Амир Темур Тухтамишни тор-мор этиб, Олтин Урда давлатининг тақдирини ҳал қилган бўлса, вақти келиб Олтин Урда ҳукмдорларининг авлодлари, хусусан, Шайбонийхон темурийлар давлатини ағдариб ҳисобни тенглаштирдилар. Аммо улар уртасидаги фарқ шунлаки, шайбонийлар ва у билан кучиб келган қабилалар Туркистондаги туб аҳоли билан аралашиб кетдилар, уларнинг ҳукмронлик вақтида темурийлар даврида не-не машаққатлар ва қурбонлар эвазига қўлга киритилган

¹ Греков Б.Д., Якубовский А.Ю. Уша асар, 717—718-бетлар.
² Уша жойда.

³ XV аср бошларида Олтин Урда Кук Урда ва Оқ Урдага бўлиниб, Оқ Урда Кук Урдага қарим эди. Оқ Урданинг таркибида Сирдарё дивяси, Қоюн-пистон ва Ғарбий Сибир шаҳарлари, бошқа аҳоли тураржойлари ҳамда дашту урмонлар кирган.

марказлашган давлат, тараққиёт совурилиб улкада Бу-хоро, Хива ва Қуқон хонликлари ҳукм сурди.

XVI асрнинг урталарида Рус давлати Қозон (1552) ва Астрахан (1556) хонликларини босиб олди. Сунгра Сибир хонлиги ҳам босиб олинди. Шу равишда Итил буйларида, Ёйиқда, Қора денгиз қирғоқлари ва Сибирда икки минг йилдан ортиқ давр мобайнида славянларга, шу жумладан, русларга қалқон бўлиб турган туркий давлатлар урнини Рус давлати эгаллаб, олтин, қумуш, темир, қумир маъданларини, урмонларни, унумли ерлар ва бошқа табиий бойликларни ҳамда оламшумул аҳамиятга молик қарвон йуллари сингари битмас-туганмас хазинани қулга киритди. Бу билан Рус давлати «гичча мойга ботди» ва тобора кучайиб бориш учун барча имкониятларга эга бўлди.

Олтин Урданинг парчаланиши ва қулаши у ерда куп асрлар мобайнида уз мавқеини сақлаб келаётган Туркистон улкасининг манфаатларига катта зиён етказди. Чунки у жойлар билан сиёсий ва иқтисодий алоқалар Туркистонда, айниқса, Хоразм воҳасида ишлаб чиқариш қушларининг усишида муҳим урин эгалар эди. Шу боис Олтин Урда ерларидан айрилиш Туркистон учун катта йуқотиш бўлди. Бинобарин, Амир Темурнинг Олтин Урдага зарба бериб, уни ҳалокатга олиб келиши купроқ Россияга фойда келтирди. Агар у Олтин Урданинг белини синдирмаганда, рус князликларини бурчакка сиқиб турган тугон бузилмаган бўлур эди. Шундагина рус князликлари қудратли империяга айланмай ҳозирги Польша, Венгрия, Руминия ва бошқа славян мамлакатларига ухшаб қолиши ҳеч гап эмас эди. Рус князликларининг Олтин Урда сиртмоғидан қутулишини фақат Амир Темурнинг ҳарбий юришларига боғланилса тугри булмайди, албатта. Негаки, руслар ҳам уз мустақиллиги учун тинимсиз курашдилар. Айниқса, 1380 йили княз Дмитрий бошчилигида рус қушинларининг Дон водийсидаги Куликово майлонида Олтин Урда қушинларига берган қақшатқич зарбаси катта аҳамиятга эга бўлди. Мустақилликка эришишда Дмитрий Донской (1359—1389), Иван III (1462—1505) ва бошқа рус князлари жонбозлик кўрсатдилар.

XIV аср охирлари — XVI асрлар мобайнида рус князликларининг бирлаштирилиши асосида марказлашган Рус давлати ташкил топди. Вақтлар утиши билан собиқ Олтин Урда ерларида рус шаҳарлари, ҳарбий истеҳкомлари, конлари ва заводлари купайгандан ку-

пайиб борди. Рус давлати уз мавқсини мустаҳкамлаб олгандан кейин Туркистонни ҳам буйсундириш ҳаракатига тушиб қолди...

ХИВА ХОНЛИГИГА ҚАРШИ ҲАРБИЙ ЮРИШЛАР

Русларнинг бу хонликка бостириб киришга уринишлари XVII асрнинг бошларига тугри келади. Уша даврда Ёйиқ дарёси атрофларида жойлашган рус казаклари Урганч шаҳри томон йулга чиқадиладар.¹ Хоразмда улар куп бойликларни қулга киритадиладар. Бу хусусда Абулғозий шундай ёзади: «Ёйиқ теганда юруган уруснинг қозоқиндин минг киши саратоннинг аввали куни гофил келиб, Урганчининг қалъасина кирди. Шаҳарда раъиятдин узга киши йуқ эрди. Хоннинг урдуси ва сипоҳ халқи Аму сувининг лабинда эрдиладар. Хевақда хонга киши чобтурдиладар. Етти кунда хон келди.

(Казаклар) Урганчда раъиятдин минг кишини ултурди ва минг қиз бирлан жувонни олди. Минг арабага яхши моллардин юклади. Буз ва бўғгли ва палос ва тун ва тушак-ястук мундаг нимарсаларнинг барчасини утга ёқди. Буларни саранжом қилгунча етти кун бўлди. Андин сунг (казаклар) Урганчдин чиқиб дарё лабига юрди. Араб Муҳаммадхон олдиға бориб ур қазди ва жанг қилди. Икки кун уруштилар, учунчи куни жибни зур қилиб олиб, тақи босиб утди. Урус пиеда, бизнинг халқ отли илғаб икки фарсанг ер юзунда яна ур қазиб жанг қилдиладар. Бизнинг халқнинг гарази бу ким, иссиқ кунда чўлда ола курали; сувға боргандин тугайда урус бир кунда қалъа солур. Андин сунг урусга киши юборур. Андин кумак келур. Ушбу ерда барчамиз қирилали теб, зур қилдиладар.

Урус юклаган сувини тамом қилди. Уруштилар, урус қон ича бошлади.² Бешланчи куни қонни ҳам товсутти. Узбек ҳар ердин туп-туп булуб чобти. Урусни ултуруб-ултуруб қайтди. Ул арабадин чиқиб урушар эрди. Ахир арабанинг ичиндан чиқа билмади. Ожиз бўлди. Еттиланчи куни барча иттифоқ бирлан чобтилар. Арабага келгандин сунг отдин тушуб куран ичига кириб қилични қуя бердиладар. Халқ улжаға булганда юз урус қочиб дарё лабига бориб Тук қалъасининг қуйисида яғочдин қалъа солиб балиқ олиб еди-да ултурди. Араб

¹ Центральный государственный военно-исторический архив (ЦГВИА), ф. ВУА, к. 1025, л. 9.

² Бу ерда ярадор казакларнинг қонини ичиш наварда тугилган.

Муҳаммадхон бориб қабади. Тақи ун беш кунда олди».¹

Абулғозийнинг мазкур ноёб маълумоти шу ҳақда гувоҳлик берадики, рус казаклари Урганчда қароқчилик битан шугулланиб аҳолига қаттиқ азоб берган. Улар яхши қуролланганларки, тамомила қириб ташлаш учун 15 кун вақт кетган. Кейинги вақтларда ҳам рус казакларининг атаман Нечаев бошчилигида Урганчга бостириб кирганликлари маълум. Улар бу ерда қуп бойликларни талаб олиб кетаётганларида хон аскарлари томонидан қириб ташланган. Бу маълумот ҳам Абулғозий асаридан олинган. Бу воқеа унда шундай таърифланган: «Биз дунёга келган йилининг аввал баҳоринда ун етти киши урусга савдога кетар. Қуш Ёйиқ теганда минг қозоқ урус бор эканди. Йулда анга учрай қолур. Иккисини ултурур, сақлаган кишилардин Урганчнинг хабарин сўрар. Анинг бириси туркистонлик экандур. Ул айтур, Урганчнинг шаҳринда сипоҳдин бир киши йуқ. Сипоҳнинг яқин ултургани отлига бир кунлук йул. Шаҳарда танҳо раъият турур. Бир тарафи чул. Агар чул йулиндин юз минг лашкар борса, шаҳрга кирганда қурар. Андин илгари курмас. Ёт юртли киши анча қулиндин ва тилиндин келган саъй бирлан хушомадни қилди. Урус мунинг сузина фирифта булиб туркистонлини бошчи қилиб, минг киши келиб Урганчнинг мирзо дарвозасиндин кириб...

Отамиз (Араб Муҳаммадхон) урусдин бир киши қуймай қириб эркандур. Бу воқеотдин қирқ кун уткандин сунг биз дунёга келибмиз. Отамиз айтибди: «Бизга бир газот муяссар булди. Мунинг йули ва қадами муборак булди ва тақи мунинг онасининг жамоатини гозийлар дерлар, ул нисбати ҳам бор теб, отимни Абулғозий қуюб турурлар».² Бинобарин, мазкур сатрлардан биз руслар босқинига қарши кураш ва галаба шарафига унинг исмига «гозий» сузи қушилганлигини биламиз.

Рус казаклари икки маротаба қириб ташланганларига қарамай, яна бир бор Урганч томон отланганлар. Аммо улар йулда қаттиқ совуқ ва буронга учраб очликка, касалликка чалинадилар. Ҳатто улган шерикларининг гуштларини сийишга мажбур буладилар.³ Шу тариқа улар йулларда қирилиб кетганлар.

Петр I замонида Рус давлати фақат Овруподагина

¹ Абулғозий. Шажарани турк. Тошкент, 1992, 158—159-бетлар.

² Ушш асар, 167-бет.

³ ЦГВИА, ф. ВУА, д. 1825, л.9

эмас, балки узбек хонликларининг куз унгида ҳам қудратли мамлакат сифатида гавдаланиб турарди. Шунинг учун ҳам хонликлардаги айрим юқори табақа вакиллари тахт учун курашларда ватанига хоинлик қилиб Рус давлатига таянишга уринганлар. Масалан, рақиблари ва душманлари дастидан юрагини ҳовучлаб тахтда утирган Хива хони Исҳоқ Ога Шоҳниёз (1694—1701) 1700 йили Дустбек Баҳодирни Россияга юбориб савдо-сотиқни ривожлантириш таклифи билан бирга хонлиқни Рус давлати тобелигига олишни Петр I дан сурайди. Шунга биноан Петр I бу таклифни бажонудил қабул қилиб, уша йилнинг 30 июнида Хива хонлигини Россия тобелигига олиш ҳақида фармон чиқаради. Бу тугрида Дустбек Баҳодир орқали махсус ёрлик юборади. Ёрликда Хива хонлигининг Рус давлати тобелигига утганлиги уқтирилган. Шу билан бирга, Исҳоқ Ога Шоҳниёзнинг Рус давлатига содиқ бўлиши курсатиб утилган. Аммо Хива хонлигининг Россия тобелигига олиниши ҳақидаги таклиф бир гуруҳ ватан хоинларининг истагини ифода этганлиги учун қоғоздагина қолди, ҳолос. Бунинг устига, йулнинг узоқлиги ва азоб-уқубатлари Россияга хонлик устидан назорат урнатиш имконини бермади. Ундан ташқари, уша пайтлари Петр I купроқ Швеция ва Туркия уруши билан банд эди.

1703 йили Хива хони Араб Муҳаммад II (1702—1714) номидан юқорида исми тилга олинган Дустбек Баҳодир яна Астрахан орқали Москвага элчи сифатида боради. У бу гал ҳам савдони ривожлантириш ва Хива хонлигини Рус давлати тобелигига олишни қайта сурайди.¹ Натижада Петр I Хива хонлигини Рус давлати тобелигига олиш ҳақида иккинчи маротаба фармон чиқаради.² Бу ҳақдаги, шунингдек, узаро элчилик ва савдо алоқаларини самарали давом эттириш сингари масалаларни уз ичига олган Петр I нинг ёрлиги элчи орқали Хива хони Араб Муҳаммад Иккинчига юборилади.³

Юқорида курсатилган сабабларга кура, Хива хонлигини Рус давлати тобелигига олиш туғрисида Петр I фармони бу гал ҳам амалга ошмайди. Петр I томонидан урушларнинг узлуксиз давом эттирилиши давлат хазинасига сезиларли путур етказмоқда эди. На-

¹ Полное собрание Российских законов. СПб., 1830, стр. 216.

² Московские ведомости, 1703, апрел.

³ Центральный государственный архив Древних актов (ЦГАДА). Ф. 109, «Бухарские дела», Кн. I, ч. I, Л. 109.

тижада олтинга булган муҳтожлик кучайиб борди. Шунинг учун Петр I уруш харажатларини қоплаш ва армияни таъминлаш мақсадида сенатга «Олтин давлатнинг қон томиридир», деб хат ёзиб, олтин-кумуш конларини қидириб топиш зарурлигини уқдириб утди. Худди шу вақтда, яъни 1713 йили Нафасхужа исмли туркман Астраханга бориб, Амударёдан олтин қум олиниши ва утмиш замонларда унинг Каспий денгизига қуйилганлиги ҳақида рус ҳукуматига маълумот беради. Шу билан бирга, Амударёни Каспийга буриш мумкинлигини ва бу ишга туркманлар ёрдам беражакларини айтган. Айни замонда, Сибир генерал-губернатори Гагарин Шарқий Туркистоннинг Ёркент шаҳридан утадиган дарёда ҳам олтин қуми борлиги ҳақида Петр I га маълумот беради. Бундай хабарлар Петр I ни шошилтириб қуйди. У 1714 йили Сибир орқали Ёркентга ҳарбий юриш уюштириш ҳақида Сибир генерал-губернаторига фармон беради. Шунга биноан 1715 йили Бухгольц бошчилигида 1500 кишилик қўшин Ямишев қўлига бориб қалъа қуради. У бу ердан Ёркентга юриши лозим эди. Бироқ, Шарқий Туркистонда ва атроф жойларда ҳукмронлик қиладиган қалмоқлар Ямишевда қалъа қурилишига қаттиқ қаршилик кўрсатадилар. Узоқ қамалдан сунг Бухгольц қалъани таштаб Ум дарёси қирғоғига қайтади. Бу ерда у Сибир генерал-губернатори Гагариннинг буйруғи билан Омск қалъасини барпо этади. Шу тарзда Петр I нинг барча ҳаракатлари беҳуда кетади. Аммо у Хива хонлигини босиб олишга қаттиқ киришган эди. 1714 йилнинг 19 майида Петр I Хива хонлигини забт этиш ҳақидаги фармонни сенатга юборади.¹ 1716 йилнинг 14 феввалида Петр I ҳарбий юришнинг бошлиғи қилиб тайинланган Бекович-Черкасский билан шахсан суҳбатлашиб, амалга оширилажак вазифаларни белгилаб беради. У бу ҳақда ҳукумат сенатига хабар бериб, диққат ва пухталики билан тайёргарлик куришни буюради.² Уша кўрсатилган кунни давлат канцлери Г.Головкин ҳам Петр I фармонининг йўналишини сенатга махсус хат орқали тушунтирди. Бунда подшоҳ олий ҳазратлари Бекович-Черкасский бошчилигида Хива хонлигига қарши қўшин жунатишга қарор қилганлиги эслатилиб, Хива, Бухоро ва Ҳиндистон ҳукмдор-

¹ ЦГВИА. ф.ВУА. Д 35, л. 37.

² Уша жойда, уша бест.

лари номига Рус давлатининг расмий ёрликлари юборилажаги ҳамда у томонларга савдогарларнинг ҳам жунатилиши лозимлиги баён этилган.¹ Шахсан Петр I нинг қули билан ёзилган курсатмада Бскович-Черкасский зиммасига юклатилган вазифалар қуйидагилардан иборат:

1. Бир вақтлари Амударё Каспий денгизига қуйилган жойда 1000 кишилик ҳарбий истеҳком қурилсин. Амударё оқимини ва туғонларини синчковлик билан урганиб, имкони бўлса, эски йўлига буриб юборилсин. Орол денгизига сувни йуналтирадиган туғонлар бузилсин. Бу ишларни бажаришга қанча киши керак бўлиши аниқлансин.

2. Хива хонлигининг Рус давлати тобелигига утишига эришилсин ҳамда бизнинг манфаатларимизга хизмат қилиш шарти билан ҳарбий қисм қолдирилсин. Агар хон рози бўлса ва шароити кутарса, ҳарбий қисмни узи таъминласин. Бордию буни қила олмаса, ҳарбий қисмни бир йил давомида таъминлаш кафолати олинсин, кейинги йиллардаги харажатлар эса унинг зиммасига юклатилсин.

3. Агар Хива хони розилик билдирса, у вақтда ундан ўз кишиларига икки русни қушиб Сирдарё суви бўйлаб олтин борлигини аниқлаш учун Ёркентга жунатилсин. Шунингдек, савдогарларимизнинг Амударё бўйлаб Ҳиндистонга боришлари учун кемалар берилиши хондан суралсин. Савдогарлар кетаётганларида қуруқлик ва сув йўлларини, дарё ва қўлларни, айниқса, Ҳиндистонга борадиган йўлни яхши ургансинлар ва маълумотлар тупласинлар. Агар савдогарлар Ҳиндистонда Каспий денгизига борадиган йўл борлигини эшитсалар, у вақтда шу йўл билан орқага қайтсинлар ва курганларини қогозга туширсинлар.

4. Хива хонлигидан Бухоро хонлигининг Рус давлати тобелигига утишга хоҳиши бор-йўқлиги билинсин. Бордию бундай истак бўлмаса, дўстлик муносабатлари урнатишга эришилсин.

5. Курсатилган топшириқларни амалга ошириш учун 4000 кишидан иборат мунтазам қўшин ва кераклигича кемалар ажратилсин. Бундан ташқари, Ёйиқ қазақларидан 1500, эшкакчилардан 500 ва отлиқлардан 100 киши берилсин. Улар савдо қарвонларини муҳофаза қилиш ниқоби остида Астрахандан ҳарбий қалъа ва

¹ Уша жойда, 57-бет

шаҳар қуриладиган жойга, яъни Каспийнинг шарқий қирғоғига юборилсин. Қушин командирлари барча жойлардаги туб аҳолига нисбатан хушмуомалада бўлсинлар. Шаҳарни қуриш учун зарур бўлган бел ва чуқичлар берилсин.

6. Денгиз офицерларидан поручик Кожин ва навигаторлардан 5 ёки кўпроқ киши ҳарбий қисмга қўшилсин. Кожин савдогар ниқобида иш юритиши, навигаторлар эса Ёркентга юборилиши лозим. Кулюмов ўқув юрти талабаларидан икки инженер олинсин. Кожин зиммасига борган жойидаги молларнинг турларини ва, умуман, савдо-сотиқни яхши урганиш юклатилсин. Унга савдогарлардан икки киши биркитилсин. Булар кекса бўлмасинлар.¹

Қуриниб турибдики, Петр I Каспий денгизининг шарқий қирғоқларини ва Хива хонлигини ҳамда, иложи топилса, Бухоро хонлигини ҳам ўз таъсир доирасига тортишга киришган. Бу ҳол Рус давлати чегараларининг кенгайиши ва манфаатларини таъминлаши турган гап эди. Петр I кучли ҳарбий флотга эга бўлганлигини ҳисобга олиб Амударёни Каспийга буриб, сув йўли орқали Хива ва Бухоро хонликларига ҳамда Ҳиндистонгача боришни уйлаган. Аммо у Амударёнинг йўлини ўзгартириш ута қийинлигини ҳисобга олмай хом-хаёл билан иш юритган.

1717 йилнинг 14 мартида Бекович-Черкасский Петр I фармонини амалга оширишга қаратилган талабларни ҳукумат сенатига қўйидаги тарзда маълум қилади:

1. Мунтазам қўшиндан 4000, драгунлардан (отлиқлардан) 1500, пиеда аскарлардан, офицерлари билан биргаликда, 2500, казаклардан 2000 кишини кийим-кечаклари, озиқ-овқатлари ва маошлари билан биргаликда берилсин.

2. Каспийнинг шарқий қирғоғига қуруқлик билан бориш учун белгиланган 2000 кишидан иборат аскарларга камида бир йилга етадиган озиқ-овқат, аравалар ва бошқа ашёлар ажратилсин. Шунингдек, Каспий денгизи қирғоғида ҳарбий қалъа қуриш учун жўнатиладиган аскарларга тегишли озиқ-овқат ва бошқа нарсаларни олиб боришга кемалар берилсин.

3. Савдогарлар ниқобида Сирдарё бўйлаб Ёркентга олтин қидиришга ва Амударё бўйлаб Ҳиндистонга боровчи кишиларга маблағ ажратилсин. Улар шу даража-

¹ Уша жойда, 58-бет.

да куп ва яхши моллар билан таъминлансинларки, у жойларда ҳеч қандай шубҳа уйғотмасин.

4. Агар Хива хони 500 кишилиқ гвардияни сураб қолса, у вақтда уларни бир йил муддат билан таъминлашга старли маош ажратилсин.

5. Хива, Бухоро ва Ҳиндистон ҳукмдорларига давлат ерлиқлари тайёрлансин.

6. 24 тупчи, 2 инженер, 3 шифокор ва куп миқдорда дори-дармон берилсин.¹

Демак, Хива хонлигида қолдириладиган рус аскарларининг сони 500 киши ҳисобида белгиланган. Ҳиндистон ва Ёркентга боровчи кишилар аслида савдогарлар бўлмай, айгоқчилар эдилар. Уларга сиёсий ва иқтисодий маълумотларни қўлга киритиш топширилган. 1717 йилнинг 14 мартада ҳукумат сенати Бекович-Черкасскийнинг талабларини тўла қондириш ҳақида қарор қабул қилади. Жумладан, Ҳиндистонга боровчи «савдогарлар»га Москва ва Астраҳанда турли моллар сотиб олишлари учун уша вақт учун салмоқли ҳисобланган 5000 сум ажратилади. Ёркент шаҳрига 5 киши юбориш ва уларни маблаг билан таъминлаш ҳақида курсатма берилади.²

Ҳарбий қисмни Қозон, Астрахан, Саратов, Дмитриев, Царицин, Красний Яр, Черний Яр, Самара ва Азов губернияларидан жамлаш буюрилди. Унинг умумий сони бир ҳужжатда 6344³, иккинчисида эса 6100⁴ киши курсатилган. Икки ҳолда ҳам у 6000 кишидан кам бўлмаган. Қўшин билан олиб кетиладиган тўплар учун 481 пуд порох, 1230 пуд қўргошин ва бошқа нарсалар ажратилди⁵. Аскарлар ва офицерларнинг ичишлари учун 4000 челақ вино ва 597 челақ пиво бериладиган бўлди. Хуллас, ҳарбий қисм илдан-нинагача тўла таъминланиши, қанчадан-қанча яроғ-аслаҳалар ажратиши назарда тутилди.

Астрахан ва бошқа жойларда олиб борилаётган тайёргарликлар ҳақидаги овозалар Туркистон улқасига ҳам етиб келган эди. Чунончи, 1716 йили Астрахан орқали Россияга борган Хива хонлигининг элчиси уни ўз кузи билан қўрган ва эшитган эди. У ватанига қайтгач, бу ҳақда хонга маълумот берган. Шундан кейин Шерғози-

¹ Уша жойда, 61-бет

² Уша жойда, 64-бет.

³ Уша жойда, 177-бет

⁴ Уша жойда, 99-бет

⁵ Уша жойда, 177-бет

хон уз қули остидаги ерларга ҳарбий тайёргарликни куриб, тахт булиб туришни буюрган.¹ Бекович-Черкасский бундан жуда ташвишланган, албатта. Шунинг учун у рус Хива хонлигига дустлик ва тинчлик элчиси сифатида бораётганлигини ишонтириш учун Иван Воронин ва Максим Святой деган уз кишиларини махсус хат билан Шергозихон ҳузурига юборган. Бу рус элчилари Хивада даставвал қаттиқ назорат остида яшаган бўлсалар ҳам, лекин қасқадир кетган Шергозихоннинг келиши билан уларга бир оз эркинлик берилган. Улар хонликда ҳарбий тайёргарлик курилатганлигига ишонч ҳосил қилиб, буни махфий хат орқали Бекович-Черкасскийга етказганлар.²

Хива хонлигида рус қушинларининг булажак таъовузига қарши тайёргарлик курилатганлигини қалмоқ хони Аюқхон ҳам хабар қилган. У 1717 йилнинг 16 майида рус маъмуриятига ёзган хатида шундай деган: Менинг Хива хонлигига бориб келган одамим гувоҳлигига кура, 2000 кишидан иборат хивалиklar, қорақалпоқлар ва қozoқлар бирлашиб чегара жойларда туришибдилар. Улар йуллардаги қудуқларни кумганлар ҳамда жанг қилиш ниятидалар. Йулларда жазирама оқибатида утлар йуқ, тагин рус аскарлари огир аҳволга тушиб қолмасинлар. Вазиятни батафсил тушунтириш учун Цухли Здеижин бошчилигида 7 кишини юбормоқдаман.³

Хуллас, ҳар икки тарафда ҳам келажақда кутилатган узаро туқнашувга тайёргарлик олиб борилган. Манбаларга кура, Бекович-Черкасский, биринчи навбатда, Амударёни Каспий денгизига буришга доир маълумотларни қулга киритишга ҳаракат қилган. У 1715 йили Астрахандан Каспий бўйлаб туркманлар яшайдиган жойларга бориб Саидмамад, Салмон, Бегенч, Пулат Бахши, Манглай, Қашқа (манбада баъзи исмлар бузиб ёзилган) ва бошқа нуфузли кишилар билан Амударё хусусида суҳбатлашган.⁴ Туркман вакиллари утмишда Амударёнинг Каспийга қуйилганлигини тасдиқлаб, 20 чақирим масофадаги ер қазилса, уни ёски йулига оқишиш мумкинлигини айтганлар. Бекович-Черкасский бу масалани аниқлаш учун биладиган одамни беришни сураганида улар Нафасхужа деган туркманни тавсия этганлар.¹ У бу кишига Астрахан дворяни Иван Звонс-

¹ Уша жойда, 138-бет.

² Уша жойда, ўша бет.

³ Уша жойда, 131—132-бетлар.

⁴ Уша жойда, 356-бет.

кий ва Николай Федоров деган кишиларни кушиб Амударёнинг эски узанини аниқлашни буюрган. Улар Нафасхужа бошчилигида йулга чиқиб Хива хонлигига 17 кунлик масофадаги Қарағоч деган жойга келганлар. Бунинг атрофида баландлиги бир метру чорак, узунлиги беш чақирим, эни уч метр келадиган тепалик кузга ташланган. Нафасхужа мана шу тепалик олиниб, ариқ қазиб борилса, Амударёни Каспийга бурса булади деган фикрни айтган.²

Бекович-Черкасский қанчалик ҳаракат қилмасин, барибир, Амударё ҳақида старли маълумот ололмади. У Петр I нинг ҳарбий истехкомлар қуриш ва шу йул билан Каспий денгизининг шарқий қирғоқларида Рус давлатининг таъсирини урнатиш ҳақидаги курсатмасини адо этишга киришди. 1716 йилнинг 15 сентябрида 69 кемада Каспий денгизи бўйлаб Астрахандан 290 чақирим масофада жойлашган Тюккараган деган жойдан Манқиштокқа келади.³ Бекович-Черкасский бу ерда қушин билан урнашиб Святой Петр I номида ҳарбий истехком қурдиради. У бу ердан Кожин исмли киши бошчилигида Бухоро хонлигига элчи этиб тайинланган Петр Давидовни Астрободга жунатади. Чунки бу ер орқали Бухорога бориш режалаштирилган эди.

1716 йилнинг 23 октябрида Бекович-Черкасский иккинчи ҳарбий қалъани қуриш учун икки полкдан иборат қушин билан Красноводска йул олади. Куп утмай бу ерга Эрон маъмурияти рухсат бермаганлиги учун Бухорога юборилган Кожин ва Петр Давидов қайтиб келадилар.⁴ Манбада Петр Давидов «Морской подпоручик» дейилган.⁵ Афтидан, бу элчига сув йулларини урганиш ва шу ҳақда маълумотлар туплаш топширилган.

1717 йил 20 февралда Бекович-Черкасский Красноводска қалъа қуришни йулга қуйгандан кейин қуруқлик билан Астраханга қайтади. Бу ерда у Хивага қарши ҳарбий юришнинг охири тайёргарликлари билан шугулланади. Шу вақтда Хива хонлигининг кучқудрати анча ошиб Маридан то Астрободгача булган ерлар (тоғ этаклари) бўйлаб Атрек, Гургон соҳилларида яшовчи фюрс ва туркманлар буйсундирилган эди.

1717 йилнинг баҳор кезларида Бекович-Черкасский

² Уша жойда, 356-бет

³ Уша жойда, уша бет.

⁴ Уша жойда, 342-бет.

⁵ Уша жойда, уша бет.

⁶ Уша жойда, 347-бет.

қушиннинг бир қисмини қуруқ йул бўйига, узи эса аскарлари билан кемада Каспий денгизи билан Гурьевга келади. Гурьевда 60 рус аскарлари балиқ ови билан шугулланаётганларида қорақалпоқлар қўққисдан хужум қилиб, уларни асир олиб, отларини ҳайдаб кетганлар. Бекович-Черкасский дарҳол уларнинг орқасидан қувиб асирларни ва отларни қутқарган.¹

Бекович-Черкасскийнинг суровига мувофиқ, қалмоқ хони Аюқхон Манглай узига тегишли билимдон 10 кишини йул курсатувчи сифатида юборган. Уларга юқорида номлари айтилган Нафасхужа ҳам кузатувчи тарзида қўйилган.

Бекович-Черкасский 3000 дан ортиқ қушин ва хизматчилар билан 1717 йил майнинг охири ёки июннинг бошларида Гурьевдан чиқиб, Хива томон юради. У билан бирга Астрахан татарларининг (70 кишилик) савдо қарвони ҳам йулга отланади. Бекович-Черкасский Ёмба ирмогини кечиб утиб, юқори қисми томон юриб икки кундан кейин Бағачат деган жойга қунади. Шундан кейин қушин Дучкон, Мансулмас, Чилдоп, Сан Дурали ва Янгисув сингари қудуқларни босиб ўтган. Бу вақтларда жазирама иссиқ барча ўтларни қовжиратиб юборганлиги туфайли қушиндаги от ва туяларни боқиш анча қийинлашган. Бекович-Черкасский узининг босқинчилик юришини ниқоблаш мақсадида Янгисувга келганда Михаил Коретовни тинчлик ва дўстлик элчиси сифатида бораётганлигини маълум қилиш учун Шергозихон ҳузурига жўнатган.² Шундан кейин қушин йулни давом эттириб Шершиқ қудуғи ва Қорақумобод ариғи орқали Оққўл ариғига келган. Қўп ўтмай Хива хони Шергози номидан икки киши ва юқорида қайд этилган Коретовнинг бир одами Бекович-Черкасский ҳузурига келганлар.³ Хива элчилари хон номидан от, тўн ва моллардан иборат совғаларни Бекович-Черкасскийга топширган.⁴ Шу тарзда Шергозихон душманнинг ёвуз ниятини яхши билса-да, лекин сир бой бермай иш юритади.

Бекович-Черкасский Хива элчиларига узининг элчи сифатида келатганини такрорлайди. Рус қушини Оқ-

¹ Уша жойда, 317-бет.

² Уша жойда, 306-бет.

³ Уша жойда, 304-бет.

⁴ Отлари талайқиб қолганлиги туфайли Янгисувда 100 кишилик рус аскарлари қолдирилганди. Оққўлда туялар топиллиб уларга юборилади. Шундан кейин улар ҳам Оққўлга келганлар. Афтидан, туялар туркманлар ёки қозоқлардан сотиб олинган.

Княз Бекович-Черкасскийнинг саҳродаги ҳарбий қуналғаси.

кулдан чиқиб Қораогоч деган ариқ буйига қунади. Бу манзилдан Хивагача 4 кунлик йул қолган эди. Бундан хабар топган Хива қушинлари рус аскарларига ҳужум қиладилар. Воқеа гувоҳларининг сўзига қура, ватан ҳимоячилари олов ёқиб отиладиган оддий милтиқ, яъни пилтали милтиқ, қилич, найза, ойболта, уқ-ей ва бошқа оддий қурол-аслаҳалар билан қуролланган эдилар. Русларда эса туп, милтиқ ва бошқа такомиллашган қуроллар бор эди. Манбаларда Хива қушинининг сони турлича, яъни 100 минг ёки 60 минг киши деб қурсатилган.¹ Жанг уч кун давом этгач, тўртинчи кун Хива хони Шерғозихон Эшонхужа исмли элчисини юбориб яраш таклиф этди. Элчи Бекович-Черкасскийга шундай деди: Хиваликлар узбошимчалик билан рус аскарларига ҳужум қилганлар, хон билмай қолган. Хоннинг сурови шундан иборатки, агар Бекович-Черкасский ҳақиқатан ҳам элчи сифатида келган бўлса, у бунга бизни ишонтирсин.²

Шунда Бекович-Черкасский: Мен рус императори Петр I номидан ёрлиқ ва оғзаки топшириқлар билан элчи сифатида келдим, деган. У астраханлик татар Олтин Ҳусайнов деган кишисини Эшонхужа билан бирга Шерғозихон ҳузурига юқоридаги гапларни етказиш учун юборади. Олтин Ҳусайновни Шерғози эмас, балки лаш-

¹ ЦГВИА. ф. ВУА, Д 35, л. 307.

² Уша жойда, уша бет.

карбоши Кулунбой қабул қилиб унга айтганки, агар Бекович-Черкасский ҳақиқатан ҳам элчи сифатида келган бўлса, у вақтда хон ҳузурига ўзи келсин. У бу сузларни Эшонхужа билан орқага қайтиб Бекович-Черкасскийга етказган.¹

Хиваликлар агар Бекович-Черкасский ҳақиқатан ҳам элчи сифатида келган бўлса, у вақтда буни ўзи уртага чиқиб айтсин ёки урушадиган бўлса жангга тушсин, деб бақаришган.² Бунга жавобан Бекович-Черкасский хиваликлар узоқроқ жойга тислансалар ва Шерғозихоннинг ўзи келса, уртага чиқиши мумкинлигини билдирган. Яна у олдинги жангда руслардан 6 киши ўлдирилганлигини айтиб ишончсизлик билдирган.³ Бошқа ҳужжатда ўлганларнинг сони 10 киши дейилган.⁴ Бекович-Черкасскийнинг буйруғи билан икки кун давомида ватан ҳимоячиларига қарши тўп ва милтиқлардан ўқлар узилади. Шундан кейингина хиваликлар бир чақирим орқага чекинадилар.

Шу тахлитда, ватан ҳимоячилари билан рус қўшинлари уртасида икки маротаба қонли тўқнашув содир бўлади. Афсуски, бу жанглар ҳақида ҳозирча маҳаллий манбаларда маълумотлар топилганича йўқ. Улар кўпроқ рус архивларида сақланган. Булар асосан Бекович-Черкасскийнинг ҳарбий юришида бевосита қатнашган туркман Нафасхужа, Олтин Ҳусаинов, Ёйиқ қазаги Федор Емельянов, Михаил Спиридонов, Уразмат Аҳметов сингари кишиларнинг хотираларидан иборат. Уларнинг кўрсатишича, айтилган жангдан кейин ўша хивалик Эшонхужа яна келиб оролликлар ва туркманлар хонининг рухсатисиз ўзларича ҳужум қилганликларини баён этиб, ҳеч нарсадан хавфсирамай хон олдига боришга чорлаган.⁵

Бекович-Черкасский бунга жавобан астраханлик татар Исмоил Мирза ва Худойқул Мирзани Шерғозигон ҳузурига юбориб, Рус давлатининг элчиси эканлигини ва қорақалпоқлар ҳужумларидан сақланиш учун қўшин билан келганлигини билдирган.⁶

Бир оз вақтдан кейин рус элчилари хоннинг лашкарбошиси Қулунбек ва Назархожа исмли киши билан

¹ Уша жойда, 308-бет.

² Уша жойда, уша бет.

³ Уша жойда, 310-бет.

⁴ Уша жойда, уша бет.

⁵ Уша жойда, 311-бет.

⁶ Уша жойда, уша бет.

бирга келган. Шундан сунг ҳар икки томон бир-бирларига ҳужум қилмасликка ваъда бердилар. Шергозихон Эшонхужани юбориб Бекович-Черкасскийни уз ҳузурига таклиф этди. Бекович-Черкасский бунга розилик билдириб княз Михаил Замонов, бригада комиссари Григорий Волков, 700 аскар ва бошқа бир неча кишилар билан хон ҳузурига йул олди. Қушинга унинг орқасидан юриш буюрилди.¹ Кейин воқеа қай тарзда борганлигини жонли гувоҳ Олтин Ҳусайнов шундай таърифлайди: «Бекович-Черкасский ва Михаил Замонов Шергозихон урнашган чодирга киритилди. У Петр I олий ҳазратларининг ёрлигини, ясантирилган от, мовут, 5 газдан газламалар, каллақанд, кумуш идишлардан иборат совгаларни хонга топширди. Улар чодирда икки соат суҳбатлашдилар. Уз навбатида хон ҳам Бекович-Черкасскийга безатилган энг яхши от ҳадя қилди. Сунгра Бекович-Черкасский унинг учун белгиланган чодирга кириб урнашди. Куп утмай хон олган совгаларни, хусусан газламаларни чириганлиги учун Бекович-Черкасскийга қайтариб юборган. Бу Бекович-Черкасскийни шу даражада хижолатга ва ҳаяжонга солганки, кузларида ёш билан «Нима учун шундай қилдинг?» — деб Михаил Замоновни қоралаган. Бунга Замонов: «Мабодо орқага қайтишимизга тугри келса, бир кунимизга ярар, деб қилдим», деб жавоб берган. Кейинги кун Шергозихон ва Бекович-Черкасский биргаликда Хива томонга йул олдилар. Кечқурун улар 4 соат мобайнида суҳбатлашдилар ва овқатландилар. Сунгра йул давом эттирилиб, Хива қушини Бекович-Черкасский орқасидан келаётган рус аскарларини унга яқинлаштиради. Хивага икки кунлик йул қолганда Порсунгул деган дарёга келдилар. Рус аскарлари бу ердан икки чақирим нарида тухтадилар. Эрталаб Шергозихон Бекович-Черкасский ҳузурига тўрт узбекни юбориб рус қушинларининг барчасини Хивага жойлаштириш ва таъминлашнинг имкони йуқлигини ва уларни беш булакка тақсимлаб, турли шаҳарларга урнаштиришни таклиф қилди. Бекович-Черкасскийга эса, уз ёнидаги 700 кишини ҳам тарқатиб, 200 одам билан қолишни таклиф этди. Бу суровлар қабул қилиниб беш қисмга ажратилган рус аскарлари хон амалдорларининг кузатувида беш тарафга олиб кетилди. Шундан кейин, — деб сузини давом эттиради Олтин Ҳусайнов, — Шергози-

¹ Уша жойла, 339-бет.

хон буйруги билан княз Михаил Замонов, астраханлик дворян Кирьяк Экономов, сунгра Бекович-Черкасский счинтирилиб, бошлари қиличдан утказилди. Бу воқеа 1717 йил 29 августда содир булди. Рус аскарлари ҳам йулларда қириб ташланди, бир қисмигина асирликка олиниб қулга айлантирилди. Юқоридаги уч кишининг бошлари Хивадаги бозорда осиб қуйилиб халққа намойиш этилди.

Шу тарзда, Шерғозихоннинг (1714—1728) ута эҳтишкорлик ва билимдонлик билан юритган сийсати бир неча баробар куп кучга ва яроғ-аслаҳага эга булган уч минг кишилиқ рус қушинини мағлубиятга учратди. Ватан ҳимоячилари туп, милтик, қилич ва бошқа яроғ-аслаҳаларни улжа олдилар. Шерғозихон уз галабасини намойиш этиш учун Бекович-Черкасский калласининг терисини шилиб ва ичига сомон тиқиб Бухоро хонига жунатди. Аммо бу ерда хон Россия билан алоқасининг ёмонлашишидан қурқиб «совга»ни нафрат билан қарши олди ва дарҳол қайтариб юборди.² Шунингдек, Шерғозихон рус асирларидан 6 кишини Бухоро хонига ва 10 кишини қалмоқ хонига «совга» сифатида жунатган.

Бекович-Черкасскийнинг тор-мор этилиши бутун Россияни ларзага солган, десак муболаға булмайдди. Чунки бу нохуш хабарни биринчи навбатда Петр I қаттиқ ҳаяжон ва алам билан қарши олди. Овруподаги энг йирик ва қудратли Россия империясининг кичик бир хонликдан енгилиши жаҳон даврасида Петр I ни ноқудай аҳволга солиб қуйган эди.

Гарчанд, Шерғозихон катта зафарни қулга киритган булса-да, лекин Рус давлатининг уч олишини уйлаб хавотирликда юрди. У Рус давлати билан дипломатик ва савдо алоқаларини тиклаш йулларини қидирди. Чунончи, 1720 йили Увайс Муҳаммадни элчи сифатида Россияга юборди. Бу элчи олиб борган ерликда хонликнинг Эрон билан уруш олиб бораётганлиги хабар қилиниб, Бекович-Черкасский муносабати билан узилиб қолган алоқаларни тиклаш зарурлиги Петр I га маълум қилинган. Шу билан бирга, Бекович-Черкасский куп сонли қушин билан келиб хонликни босиб олмоқчи булганлиги учун унинг қушинларига зарба бе-

¹ Бу нақтларда Хива хонлигининг Эрон билан алоқаси кескин тус олган. Шунинг учун ҳам Эрон шоҳи Бекович-Черкасскийга ердан бериш учун Астрабодда 60 минг аскар тайерлаган. Аммо Бекович-Черкасскийдан ҳеч қандай сўрон булмаганлигидан унинг нияти амалга ошмаган.

² ЦГВИА, ф. ВУА, д. 18250, л. 1.

рилганлиги уқтириб утилган.¹ Гарчи, Шерғозихон уз ватанига бостириб кирган босқинчини тор-мор этиб, халқ олдидаги муқаддас бурчини бажарган ҳамда яхши ният билан Россияга элчи юборган булса-да, Петр I нинг алами ва нафрати шу даражада кучли булганки, у дипломатиянинг оддий қонун-қоидаларини онгли равишда бузади. Чунончи, уша Хива элчисини 5 ҳамроҳи билан Астрахандан соқчиларнинг қаттиқ назорати остида Петербургга келтириб Петропавловск қамоқхонасига ташлайди.²

Бундай шармандали иш дипломатия тарихида камдан-кам учрайдиган ҳодисадир. Кейин Увайс Муҳаммад ташқи ишлар коллегиясига чақирилиб суҳбат ўтказилган. Элчи суҳбатда Хива хони савдони тиклашни сураганлигини маълум қилган. Коллегия бошлиқлари Тюкқараган қалъасини қуриш учун юборилган Бекович-Черкасскийнинг ўлдирилишини қоралаганлар. Коллегияда Бекович-Черкасскийнинг хуни учун элчини ўлдириш лозим, дейилганда, элчи «Бу сизнинг ишингиз», — деб мардонавор жавоб берган.³ Элчи Увайс Муҳаммад 1721 йилнинг 10 мартада қамоқхонада вафот этган. Шубҳасиз, у қасос олиш мақсалида ҳукумат томонидан ўлдирилган. Унинг ҳамроҳларидан бири Кучак номли кишигина рус ҳукуматининг рус асирларини озод қилиш ҳақидаги хатини Хивага жунатган.⁴ Қолган уч хивалик 1724 йили қамоқхонада уч йил ўтгандан кейин каторгага ҳукм этилган.

Шерғозихон Рус давлатининг элчига нисбатан гайриқонуний муносабатига қарамай алоқани тиклашдан воз кечмайди. У 1721 йилнинг бошида Бухорога рус элчиси Ф. Бенсвени келганлигини эшитиб, уни Хивага таклиф қилади ва бу ерда зур ҳурмат билан қабул этилажagini билдиради. Ҳақиқатан ҳам Ф. Бенсвени Хивада ҳурмат билан кутиб олинди. Қабул маросимида Шерғозихон Россия билан савдо алоқаларини тиклашни ва душманликдан фойда йўқлигини Ф. Бенсвенига айтган. Бекович-Черкасский воқеасига тўхталиб, у элчи тарзида эмас, балки куп аскарлар билан Хива хонлигини босиб олиш учун келганини баён этди. Шерғозихон

85. ¹ Архив внешней политики России. ф. Сношения России с Хивой, д. 1, л.

² Уша жойда, уша бет.

³ Уша жойда, 86-бет.

⁴ Уша жойда, 88-бет

рус элчиси билан бирга Субҳонқули номли кишисини элчи сифатида Россияга юборган. Аммо Хива элчиси 1725 йили Петр I улгандан кейин Петербургга етиб борди.¹ Бу ерда у Шергозихоннинг савдо алоқаларини тиклаш ҳақидаги ёрлигини рус ҳукуматига топширди. Натижада Хива хонлиги билан Рус давлати уртасида савдо алоқаларини тиклаш туғрисида қарор қабул қилинди.² Қарорда хонлик билан алоқанинг узилиши оқибатида Каспий — Волга йулидаги савдога путур етганлиги ва бож йиғишнинг камайиб кетганлиги курсатилиб, савдони қайта йулга қуйиш зарурлиги уқтирилган.³ рус подшоҳи икки давлат уртасида савдо алоқасининг тикланиши муносабати билан Туркистон улкасига махсус савдо карвонларини юбориш туғрисида фармон чиқарди. Карвонбоши лавозимида Астраханда яшовчи самарқандлик ўзбек савдогари Ёдгор Олимов тайинланди.

Олдинги саҳифаларда Бухоро хони Абулфайзхоннинг Бекович-Черкасскийнинг улдирилишига қарши қаратилган нафрати ёзилган эди. У бу билан чегараланмай Ф. Беневени орқали Петр I номига хат юбориб узаро элчилик ва савдо алоқаларини кучайтириш таклифи билан бирга Шергозихоннинг Бекович-Черкасскийга нисбатан шафқатсиз муносабатини қоралаган. Ҳатто у Хива хонлигига қарши қушин юборганлигини билдирган.⁴ Хуллас, Абулфайзхон Рус давлатининг Хива хонлиги билан алоқасини ёмонлаштиришга уриниб, узининг унга дўстлигини курсатишга ҳаракат қилган. Устига-устак, Абулфайзхон тобора кучайиб бораётган Хива хонлигининг ички ишларига аралашиб, ороликларни Шергозихонга қарши бош кутартиради. Ороликлар унинг урнига Бухорода яшовчи шаҳзода Темур Султонни тахтга ўтқазиш учун интилдилар.

Бекович-Черкасскийнинг маглубияти Петр I нинг Каспий денгизининг шарқий қирғоқларини эгаллашга қаратилган ҳаракатларига ҳам зарба берди. Архив ҳужжатларига қура, Тюрқараган ва Красноводскдаги ҳарбий истеҳкомларда шароитнинг оғирлиги сабабли Бекович-Черкасский қолдирган аскарларнинг купчилиги дардга чалинган ёки улган.⁵ Туркман қабилалари қатъаларга ҳужум қилиб, унлаб рус аскарларини асирликка

¹ Уша жойда, 3-бет.

² Уша жойда, 26-бет.

³ Уша жойда, 98-бет.

⁴ Уша жойда, 18250-иш, 1-бет.

⁵ Уша жойда, 35-иш, 141-бет.

олганлар. Улар орасида улдирилганлар ҳам булган. Ҳатто Хива хони бу ерга ҳужум қилармиш, деган овозалар тарқалган. Петр I улимидан кейин қалъаларга эътибор пасайиб кетган. 1717 йил охирида қолган оз сонли рус аскарлари қалъаларни ташлаб Астраханга қайтишга мажбур булдилар. Туркистон улкасини Рус давлатининг таркибига киритишга қаттиқ бел боғлаган Петр I Бекovich-Черкасскийнинг тор-мор этилишидан шу даражада аламга тулганки, ҳатто улим тушагида ётганида ҳам Хива хонлигидан «қонга — қон» тарзида хун олинишини васият қилган.¹ рус шоири А.С. Пушкин сўзича, «Петр I икки армон билан кетди: бири — Прут соҳилидаги маглубият учун Туркиядан, иккинчиси — Бекovichнинг қатли учун Хивадан уч ололмагани эди».

Петр I Каспий қирғоқларини Эрондан урушиб олгандан кейин «улуғдавлатчилик» туйғулари янада жуш уриб, шундай деган экан: «Астрободдан Балхга ва Бадахшонга фақат 12 кунлик йулдир. Бухоро барча Шарқ савдосининг марказидир. У томонларга борадиган йулларга ҳеч ким тусиқ була олмайди». Бинобарин, у Эрон орқали ҳам Туркистонни уз таъсир доирасига олишни режаташтирган. Петр I нинг энг яқин одамларидан бири Волинскийнинг эсдалигига кўра, Петр I фақат Эронни эмас, балки то Ҳиндистон ва Хитойгача булган ерларни ҳам уз қўлига киритиш ниятида булган. Унинг таъкидлашича, Петр I тирик булганда бу ишларнинг амалга оширилиши турган гап эди.

Хуллас, Хива хонлиги томонидан Бекovich-Черкасскийнинг тор-мор этилиши Рус давлатининг босқинчилик сиёсатига қаттиқ зарба булди. Ана шу улуғ воқеадан кейин рус ҳукумати узоқ вақтларгача Туркистон улкасига ҳарбий юриш уюштиришни лозим кўрмади. Бироқ унга зимдан ва аста-секин тайёргарлик ишларини амалга ошириб борди.

ҚОЗОҒИСТОНДА РУС ҲУКМРОНЛИГИНИНГ ЎРНАТИЛИШИ

Афтидан, Петр I Каспий денгизи ва Устюрт орқали Хива хонлиги ва, умуман, узбек хонликларини эгаллашнинг мушкуллигини англаган булса керакки, Россиянинг биринчи навбатда Қозоғистон ерларида эгаллигини таъминлашга даъват этган. «Шарқ билан алоқада,

¹ Уша жойда, 18250-иш, 1 бет.

— деган у, — Қозогистон тасарруфи калит ва дарвозадир. Шунинг учун миллионлаб пул сарфланса ҳам Қозогистонни буйсундириш ёки, ҳеч бўлмаса, у ерда Россия таъсирини урнатиш зарур». Петр I нинг бу орзуси улимидан куп утмай, замон тақозосига кура, жуда осонликча амалга ошиб борди. Чунончи, XVIII асрнинг биринчи чорагида ва кейинги йилларда қозоқ султонларининг узаро урушлари, айниқса, қалмоқларнинг тажовузлари аҳволнинг гоятда ёмонлашишига олиб келди. Шу боис қозоқларнинг айрим юқори табақа вакиллари Рус давлати тобелигига утишга ва бу билан узларининг ҳокимияти хавфсизлигини таъминлашга қаттиқ интилдilar.

1730 йилнинг 30 сентябрида Абулхайрхоннинг Саидқул Қайдагулов ва Қутлумбет Қашқасев бошчилигидаги элчилари Уфага келиб рус маъмуриятига Урта ва Кичик Жуз қозоқларини Рус давлати тобелигига олиш ҳақидаги суровини топширди. Рус ҳукумати буни бажонидил қабул қилиб, шуни таъкидлаб утдики, қозоқларнинг тобеликка олиниши Хива хонлиги ва бошқа жойларнинг буйсундирилишини осонлаштириш ҳамда савдо-сотиқнинг ривожланишида муҳим урин эгаллаши уқдириб утилди.¹

1731 йилнинг 19 феввалида император Анна Ивановна Кичик Жуз қозоқларининг ихтиёрий равишда Рус давлати тобелигига утказилиши ҳақидаги ёрлиққа имзо чекди. 1739—1740 йилларда Урта Жуз қозоқлари ҳам Рус давлати тобелигига утди. Бу пайтларда Хива хонлигида тахт учун курашлар шу даражада қизиқ фожели оқибатларга олиб келдики, пировардида, узбеклардан хонликка номзод топилмай қозоқ султонларидан бири бўлмиш Элбарс (1728—1740) тахтга утқазилди. Абулхайрхон бундан фойдаланмоқчи бўлиб Хива хонлигини ҳам Рус давлати тобелигига утказишга киришди. Бунга эришмоқ учун уз угли Нуралихонни Элбарс ҳузурига юборди. Аммо хонликдаги Россияга қарши кучлар бунга йул қўймадилар. Хива қушинлари Элбарс бошчилигида Хуросонга қилган тажовузига жаноубан Эрон шоҳи Хивага қарши отланди. Хонқада Эрон аскарлари қамалга олинган Элбарсни улдириб галабага эришдилар. Бу ерда уруш кетаётганда юқори табақа вакиллари Абулхайрхон угли Нуралини келтиришиб хон-

¹ Книга Азиатского департамента, № 21, л. 76. — «Красный Архив», 1938, т. 2 (87), стр. 134.

дик тахтига утқаздилар. Шубҳасиз, Нуратихон Эрон шоҳи Нодир бостириб кирмаганда хонликни Рус давлати тобелигига утказишга яна ҳаракат қилиши турган гап эди. У Нодиршоҳнинг келаётганлигини эшитиб Хивадан қочишга улгурди.

Шу тариқа, Рус давлати қозоқ жузларининг орасида салмоқли уринни эгаллаган Абулхайрхоннинг ташаббуси ва ҳаракатлари натижасида Кичик ва Урта Жузларда уз ҳукмронлигини урнатишга муваффақ бўлди. Бу ҳол Рус давлатига нодир табиий бойликлар, бепоен ерлар, қарвон йуллари ва бошқа қўп даромад манбаларини қўлга киритиш имконини берди. У жойларда рус шаҳарлари ва бошқа тураржойлар, саноат қорхоналари қад кутарди, турли қонлар очилди. Булар Рус давлатининг ҳар жиҳатдан қудратининг ошиб боришини таъминлади.

Шу жиҳатдан Оренбург шаҳрининг барпо этилиши муҳим аҳамиятга эга бўлди.

XVIII асрнинг 30-йилларида Қозогистон ерларини улаштириш ва савдони ривожлантириш учун Ёйиқ дарёсига қўйиладиган Ор дарёси бўйида ҳарбий қалъа қуришга киришилди. 1734 йилнинг баҳорида ҳукуматнинг К. Крилов бошчилигида Оренбург экспедицияси ташкил топди. Криловга ҳарбий қалъа қуриш билан бирга ўзбек хонликлари билан алоқаларни ривожлантириш ҳамда ўзбек савдогарларига имтиёзлар бериш сингари вазифалар юклатилди. Хуллас, рус ҳукумати Оренбург шаҳрини Туркистон улқаси билан сиёсий ҳамда иқтисодий алоқалар қўприғи сифатида бунёд этди. Ҳукумат курсатмасида Тошкент, Туркистон, Хужанд, Хива ва Бухоро билан алоқани юксак даражага кўтаришга алоҳида аҳамият берилган эди.¹

Биринчи навбатда, у ердан Бухорога савдо қарвони юбориш режалаштирилди.² Ҳатто ўзбекларга Оренбургда доимий яшаш учун руҳсат ҳам берилди.³

1735 йилнинг 15 августида Оренбургга пойдевор қўйилди. Бу воқеада тошкентлик савдогарлар ҳам қатнашгани маълум.⁴

Оренбургнинг табиий шароити ноқулайлиги туфайли уни Красная Гора деган жойга кўчиришга қарор қилинди. Бу иш 1739—1741 йиллари амалга оширилди.

¹ ЦГАДА. ф. 19. Финянсы, д. 5, л. 4

² Уша жойда, уша бет.

³ Уша жойда, уша бет.

⁴ Уша жойда, 77-бет.

Шунингдек, Оренбург атофларида Губерлин, Озер, Бузулук, Барс, Красно-Самарск, Тобин, Чебаркул, Красно-Уфим, Қалмоқ борди, Среднати, Берд, Крилов, Қоровул, Верхний, Сорочий, Троицкий, Воздвиженский, Илецк, Ёйиқ ва Троицк каби қалъалар пайдо булди.

1744 йилга келиб Оренбург губернияси ташкил топиб Кама дарёси, Каспий денгизи, Ғарбий Сибир ва қозоқ даштлари уртасидаги бепосн ерларни қамради. Бу жойларда қурилган шаҳарлар ва ҳарбий истеҳкомлар кейинчалик Туркистоннинг босиб олинishiда муҳим таянч булди. Айни бир пайтда Оренбург Россиянинг Туркистон ва бошқа Шарқ мамлакатлари билан сиёсий-иқтисодий алоқаларининг ривожланишида муҳим марказлардан бири ҳисобланди. Рус давлати фақат Ёйиқ эмас, балки Сибир томонидан ҳам Қозогистонда ўз мавқеини мустаҳкамлайдиган ва ҳарбий юришларни уюштиришни таъминлайдиган таянч нуқталари бунёд этди. Масалан, Омск (1715), Железинск, Петропавловск, Семипалатинск (1718), Устькаменогорск (1720) ва бошқа қалъалар, шаҳарлар қурилди. Жами 60 дан ортиқ катта-кичик ҳарбий истеҳкомлар юзага келди. Хуллас, Рус давлати вақт утиши билан Қозогистонда ўз мавқеини тобора мустаҳкамлаб, ўзбек хонликларига хавф тугдириб турди.

1839 ЙИЛ. ХИВА ХОНЛИГИГА ҚАРШИ ТАЖОВУЗ

Бу даврга келиб Рус давлатининг ҳукмрон доиралари орасида ўзбек хонликларини босиб олиш ҳаракатлари кучайган эди. Чунончи, 1835 йили Оренбург генерал-губернатори В.А. Перовский император Николай I га махсус хат билан мурожаат этиб, унда Хива хонлигига қарши нафрат уйғотишга қаттиқ уринди. У Хива хонлари узоқ вақтлардан буён Рус давлатига душманчилик қилиб келаётганлигини, гуё улар савдо қарвонларини талаётганликлари, рус асирларига шафқатсиз, ёввойиларча муносабатда бўлинаётганлигини қупиртириб таърифлади; хиваликларни маданиятсизлик, қолоқлик, ҳатто ваҳшийликда айблади. Ҳатто у Бекович-Черкасскийнинг қийнаб ўлдирилганлигини ҳам эслатиб ўтди. Шу тарзда генерал Перовский қандай булмасин, императордан Хива хонлигига қарши ҳарбий юришга рухсат олиш учун ҳеч нарсадан қайтмади. У ўз хатини қуйидагича тугатлаган: «Франция Жазоирни урушиб олиш учун миллионлаб пул сарфлади, лекин харажат-

ларини доимий равишда бир неча марта купайтириб қоплаб турадиган мамлакатга эга бўлди. Россиянинг Хива хонлигини босиб олиши эса уша харажатларнинг сундан бирига ҳам етмайди. Аммо урушиб олинса, Урта Осиё бизнинг маданиятимиз, савдо ва саноатимиз, бошқарув тизимимиз киришидан тараққиётга эришиб, асрлар мобайнида давом этиб келаётган зулм ва азоб-уқубатлардан халос бўлади».¹ Бинобарин, рус ҳарбий саркардаси Хива хонлигини эгаллаш катта бойлик келтиришига эътиборни қаратаркан, Россия гуё тараққийпарварлик вазифасини бажаражагини писанда қилади. Бу босқинчиликни ниқоблаш учун ёзилган гап эди, албатта.

1837 йили рус императори Николай I (1825—1855) Хива хонлигини босиб олиш ҳақида В.А. Перовскийга фармон берди. Шунга мувофиқ бу генерал рус императорига 4000 кишилик аскар ва 12 туп ажратишни тавсия этди. Юришга сарфланадиган маблаг ҳажми 1.698 минг қоғоз пул ва 575 минг қумуш сум миқдорида бўлиши курсатилди. 1839 йили 4250 аскар, 18 туп, 2090 кишидан иборат қушин жамланди. Сунгра, уша йилнинг 14 ноябрида Хивага қарши йулга чиқилди. Генерал Перовский бошчилигидаги қушин 19 декабрда Эмба қалъасига урнашди. Шу орада қаттиқ совуқ ва бурон туриши рус аскарларини оғир аҳволга солиб қуйди. Ҳатто улар орасида улганлар бўлди. Туя ва отларни боқиш қийинлашиб, бирин-кетин ула бошладилар. Рус қушинларининг келаётганлигидан хабар топган Хива хони Оллоқулихон уларга қарши аскарларини юборди. Булар йулда Бухорога элчи сифатида кетаётган русларни, хусусан капитан Ковалевский ва штабс-капитан Григрасни асир олдилар. Аммо асирлар қочиб қутулишга эришдилар. Бу вақтларда генерал Перовский қушинининг бир гуруҳи олдинроқ келиб Чучқакул деган жойга урнашиб олган эди. Бу воқеа маҳаллий манбада шундай таърифланган: русларнинг Чучқакулга келиб қалъа қуришдан мақсади Хива хонлигини босиб олишга тайёргарлик қуриш эди. Оллоқулихон бундан хабар топиб Отамурод қушбегини 18 сардор ва 8 минг киши билан уша жойга жунатди. Хива қушини пойтахтдан чиқиб Урганч, Қизилгунбад деган жойлар орқали қозоқ йулларига утдилар. Сунгра, улар «Ёмон минг йилқи» деган жойга келишганда сардорлардан бири — Му-

¹ ЦГВИА, ф. ВУА, д. 18250, л. 8.

Рус аскари қишқи юриш кийимида.

ҳаммад ясовулбоши вафот этди. Унинг мурдаси Хивага юборилди. Шундан кейин Хива қушинлари бир неча манзил йул юриб Чучқакўлга келишди. Сунгра, душманга ҳужум қилинди. Асирликка олинган бир рус кишиси куп сонли рус қушинларининг эрта-индин бу ерга етиб келишини, қалъада яроғ-аслаҳа куплиги ҳақида маълумот берган. Шунга қарамай ватан ҳимоячи-

лари русларга қарши ҳужум бошладилар. Аммо об-ҳаво айниб, қаттиқ совуқ ва бурон кутарилиши ҳамда қалин қор ёгиши жангги давом эттиришга йўл бермади. Жангда ватан ҳимоячиларидан 4 киши ҳалок бўлиб, 5 киши жароҳатланди. Об-ҳавонинг ёмонлиги урушни давом эттиришга йўл қўймади, аскарлар Хивага қайтдилар.¹

Бу воқеадан кейин Чучқакулга етиб келган генерал Перовский қўшини ҳам қаттиқ совуқ ва бурон остида қолиб одамлар бирин-кетин ула бошлади. От ва туяларни боқиш жуда қийинлашди. Қўшин орасида турли касалликлар купайди. Об-ҳавонинг ута ноқулайлиги ва оғир шароит йўлни давом эттиришга йўл қўймади. Шу боис генерал Перовский 1840 йил февраль ойининг бошларида қўшинни Оренбургга қайтаришга мажбур бўлди. Бу муваффақиятсизлик катта талофат ва йўқотишларга олиб келди. Чунончи, 1054 киши ҳалок бўлди, 10000 туя ва 8000 от йўқотилди. Юзлаб одамлар ҳалок бўлди, жароҳатланди ёки оғир дардга чалинди. Куп руслар йўлларда адашиб ёки толиқишдан юра олмай хиваликлар томонидан асир олинди.

1839 йилги ҳарбий юришда давлат хазинасидан 1.700 минг сўм беҳудага кетди. Бундан ташқари, унда 23 минг от қўшилган 7500 арава бор эди. Уларнинг таннари 2 млн. сўмни ташкил этди. Шунингдек, туя сотиб олиш учун 1 млн. сўм сарфланган.² Бу ерда куп аскарлар ва бошқа кишиларнинг ҳалок бўлганлигини ҳамда озиқ-овқат, кийим-кечак сарфланганлигини ҳисобга олсак, қўрилган зиён ниҳоятда катта бўлгани маълум бўлади. Шу сабабли ҳам рус императори Николай I генерал Перовскийнинг қўшиннинг орқага қайтарилиши ҳақидаги рапортига: «Афсус, жуда афсус, лекин, начора, худо-таолонинг хоҳишига бўйсунмасликнинг ҳеч иложи йўқ», — деб имзо чеккан.³

Хива тарихчиси Муҳаммад Юсуф Баёнийнинг қўрсатишича, уша 1840 йили Ҳиндистондан Ҳайбат Соҳибий отлиқ деган кимса Англия ҳукумати номидан элчи сифатида келиб қўйидаги мазмундаги номани хонга берган: «Куп замонлардан бери руслар сиз тарафга ҳаракат этиб вилоятингизни эгалламоқ ниятладир. Уларнинг мақсади Мовароуннаҳрни, Хоразмни;

¹ Муҳаммад Юсуф Баёний. «Шажарийи ҳоразмшоҳий». УЎФА Шарқшунослик институтининг қўлёзмалар фонди, инв. № 9596, 301-бет.

² ЦГВИА. ф. ВУА, д. 1174, л. 130.

³ Уша жойи, уша бет.

Хуросонни эгаллаб Сеистон усти билан Ҳиндистонга утишдир. Русия бир улуг ҳукумат ва подшоҳликдирки, унинг лашкари саноқсиз ва яроғ-аслаҳаси жуда кўпдир. Унинг озгина лашкарига ҳам қарши турарлик кўчингиз йўқдир. Гап шуки, яна 50 йилдан кейин (руслар) сизларнинг ерларингизга эга булар. Агар вилоятингизнинг мудом қўлингизда туришини ва ҳеч кимнинг унга тажовуз этмаслигини хоҳласангиз, уни бизга беринг. Хоразм Англия қўл остида деган сўз сизларни хавф-хатардан холи этади. Бизнинг мақсадимиз нафсониятдан бўлмай, дўстликдандир ҳамда русларнинг Ҳиндистонгача йўлини тўсишдир. Биздан сизга фойда етар, асло зарар етмас. Хоҳиш-истагингизни ёздириб, шартнома тузинглар, бизлар эса қабул қиламиз». Бунга жавобан хон шундай деган: «Ҳозир руслар устимизга бостириб келганича йўқ. 50 йилгача ким бору, ким йўқ, биз 50 йилдан кейин келадиган ишни деб юртимизни қўлимиздан ҳеч кимга бермаймиз. Биздан кейинги авлодлар нимани хоҳласалар, шуни қилсинлар».¹ Бу жавоб элчини қониқтирмай шундай деган: «Таклифимизни қабул қилганларингизда кўп фойда берарди, вақти келиб пушаймон бўлишнинг фойдаси йўқдир».² Шундан кейин элчи ўз мақсадига эриша олмай юртига қайтган.

Менинг фикримча, Оллоқулихон узоқни кўра олмайдиган давлат арбоби бўлган. У фавқулодда воқеаларда бир-бирига ҳарбий ва маънавий ёрдам бериш хусусида Англия вакили билан шартнома тузганда яхши бўлиши турган гап эди. Бундан Рус давлати бир оз бўлса-да, ҳайиқиши мумкин эди. Оллоқулихон эса бунинг аҳамиятини тушунишга ожизлик қилди.

Бу вақтда Англиянинг Ҳиротдаги элчихонаси аъзоларидан бири капитан Шекспир ҳам Ҳирот ҳокими номидан Оллоқулихонга хат олиб келган. Бунда Россия билан алоқани яхшилаш ва рус аскарларини озод этиш сўралган. Афтидан, Ҳирот ҳокими Рус давлатининг бостириб кириши Афғонистон учун ҳам хавф тўғдиришини уйлаган бўлса керак. Шунингдек, Хивага англиялик капитан Аббатнинг келганлиги ҳам таъкидланади.³

¹ Шажарайи хоразмшоҳин, 302-бет.

² Ушш жойда, ушш бет.

³ ЦГВИА., ф. ВУА, д. № 1172, л. 1

ХИВА ХОНЛИГИГА ҚАРШИ ҚАЙТА ҲАРБИЙ ЮРИШ УЮШТИРИШ ҲАРАКАТИ

Рус императори Николай I 1839 йилги муваффақиятсизликни эшитиши биланок хонликни босиб олиш учун қайта ҳарбий тайёргарликни дарҳол бошлаш ҳақида фармон берди. Бу хусусда ҳарбий вазир генерал-адъютант граф Чернишев узининг генерал Перовскийга юборган курсатмасида 1840 йил 30 январда император ҳарбий юришнинг зудлик билан амалга оширилишини буюрганлигини баён этган. Унда ҳарбий юришни утказиб рус ҳукуматининг уз мақсадини амалга оширишга қаратилган ҳаракатини ҳамда давлатнинг куч-қудрати букилмаслигини намоиш этиш зарур, дейилган.¹ Ҳарбий вазир курсатмасида императорнинг ҳарбий юришни ёзда ёки кузда Каспий денгизи ёхуд қуруқлик орқали уюштиришни яхшилиб урганиш ҳақидаги фикрлари ҳам қайд этилган. Курсатмада қушинни ҳар жиҳатдан яхши қуролантириш ва пухта тайёргарлик қуриш уқтирилган.²

Ҳарбий вазирнинг 1840 йил 17 мартда ҳукуматга ёзган ахборотида Хива хонлигига қарши юбориладиган қушин бир генерал, 140 офицер, 6668 аскар ва хизматчиларни уз ичига олиши керак эди. Шунингдек, 300 кишилик касалхона ташкил этиш режалаштирилди.³

Генерал Перовскийнинг таъкидлашича, навбатдаги ҳарбий юриш қулами 1839 йилдагига нисбатан 3-4 мартаба ошиқ бўлади.⁴ Масалан, 17000 туя, 6000 от ва бошқа қуш нарсалар олиниши керак эди. Шу сабабли ҳам генерал Перовский узининг ҳукуматга юборган рапортларида ҳарбий юришни тезлик билан уюштиришнинг иложин йўқлигини тушунтиришга уринди. Биринчи ҳарбий юриш Оренбург губерниясининг хазинасига катта футур етказганлиги, кийим-бош, озиқ-овқатнинг етишмаслиги таъкидланди. Айниқса, туялар топиш мушкуллиги курсатиб утилган. Умуман, генерал Перовский янги ҳарбий юриш тарафдори бўлса-да, лекин юзага келган огир шароит юришни тез орада амалга ошириш имконини бермаслигини ҳукумат вакилларига ишонтиришга ҳаракат қилди. Дуппи тор келганлиги императорга ҳам равшан бўлган бўлса керакки, у ҳарбий ва-

¹ Уша жойда, 14-бет

² Уша жойда, уша бет

³ Уша жойда, 75-бет

⁴ Уша жойда, 130 бет

Граф В. А. Перовский —
Хивага қарши ҳарбий юриш
қумондони.

зирнинг 1840 йил 19 майда-
ги ахборотиға кура, ҳарбий
юришни муайян муддатгача
кечиктириш тугрисида фар-
мон берган.¹

Шу тариқа, Хива хонли-
гини босиб олишга қилинган
иккинчи ҳаракат руёбга чиқ-
мади.

Ҳарбий юриш муносаба-
ти билан Оренбургда Хива
хонлиги ҳақида маълумотлар
тупланди. Буларга кура, хон-
лик ерлари Амударё, Орол-
нинг жанубий қиргоқларида-
ги ва Устюртнинг жануби-
шарқий қисмидаги жойларни
уз ичига олади. Унинг ши-
моли Амударёнинг ҳар йил-
ги тошиши орқасида куп
жабр куради. Бу ерда куллар
ва зовурлар мавжуд. Жануби қум-тупроқли ерлар ва
каналлар билан қопланган. Хонликда ўзбеклар, турк-
манлар, қорақалпоқлар, асирликка олинган руслар ва
эронликлар яшайдилар. 30-40 минг атрофида қушин
жамлаш мумкин. Хонликда 16 туп булган. Аҳолининг
сони ярим миллионга борган. Шаҳарларда том маъно-
даги ҳарбий истеҳкомлар булмай, улар пахса деворлар
ва зовурлар билан уралган. Халқ устидаги солиқлар
жуда огир, аммо амалдорларнинг очкузлиги орқасида
хон хазинасига куп маблаг тушмайди. Хива хони Олло-
қули ожизтабиатли киши ҳисобланиб, атрофдаги ки-
шилар таъсирига берилган, укаси билан чиқишмайди.
Унинг Бухоро ва Эрон билан алоқаси ёмон, негаки,
уларга ҳужумлар уюштирган. Шунини айтиб утиш лозим-
ки, рус ҳукумати узининг ҳарбий юришларини уюшти-
ришда ва ҳарбий истеҳкомлар барпо этишда карвон
йулларининг хавфсизлигини таъминлашни, ўзбек хон-
ликларидаги рус асирларини озод этишни ҳамиша ру-
кач қилиб келган. Бу масалалар 1717 ва 1839 йилларда
Хива хонлигига қарши ҳарбий юришлар уюштирилган-
да ҳам уртага чиққан эди. У вақтларда туркманлар,
қалмоқлар ва қорақалпоқларнинг қароқчи гуруҳлари

¹ Ушн жойда, 148-бет.

Россия чегараларида русларни асирликка олиб Хива ва Бухоро хонликларига келтириб сотар эдилар. Руслар турли хужалик ишларида ишлатилган. Улар орасидан лашкарбошилар, жангчилар, элчилар ва бошқа масъулиятли ишларни бажарувчи кишилар чиққанлиги маълум. Аммо кўпчиликнинг ихтиёри узида бўлмай, қул каби ишлатилган.

Гарчанд, 1839 йилги генерал Перовский бошчилигидаги ҳарбий юриш муваффақиятсизлик билан тугаган бўлса-да, лекин Оллоқулихон унинг яна қайтарилиши мумкинлиги ҳамда савдони ривожлантириш ута зарурлигини англаб, рус ҳукуматининг рус асирлари бўйича даъвосини инобатга олиш ва алоқани яхшилаш мақсадида 1840 йили махсус фармон эълон қилди. Бунда шундай дейилган: «Биз Хоразм шоҳи жанговар аскарларни ва зафарларнинг бош бўғини барча ёвмут ва човдур қабилаларига, қозоқ ва қирғиз ботирлари ва бошлиқларига, умуман бизга содиқ барча фуқароларимизга шуни маълум қиламизки, шу 1840 йилдан бошлаб УмумРусия императори олий ҳазратлари билан тинчлик ва дўстликда яшашга қарор этдик. Шу боис биз мазкур олий фармонимиз бўйича ўзимизнинг содиқ фуқароларимизга билдирамизки, улар бундан буён Россия чегараларига ҳужум қилмасинлар, рус асирларини сотиб олмасинлар, бунга бўйсунмовчилар жазога тортилади».¹ Шуниси диққатга сазоворки, Оллоқулихон рус ҳукуматининг рус асирлари ҳақидаги даъвоси «хонликни босиб олиш учун бир баҳона эканлигини» яхши англаган.

Шу мазмундаги хатни Хива шаҳрининг ҳокими Мулла Муҳаммад Шариф ҳам Оренбург генерал-губернатори Перовский номига йўллаган.² Бунда озод қилинган руслар Отаниёзхўжа Раис бошчилигида ўз ватанига қайтарилаётгани билдирилган.

1840 йил 18 октябрда Хива элчиси 418 кишидан иборат асирликдаги русларни Оренбургга олиб келади. Шундан кейин у Петербургга боради, ўзаро тинчлик ва савдо алоқаларини тиклаш хусусида аҳднома тузилади.³ Бу алоқалар 1839 йилдаги ҳарбий юриш вақтида рус ҳукумати томонидан Оренбургда ва Астраханда хивалик ўзбек савдогарларни ушлаб қолиши орқасида из-

¹ Уша жойда, 7-бет.

² Уша жойда, уша бет.

³ Государственный архив Астраханской области. ф. 2, оп. 2, д. № 91, л. 1-2.

дан чиққан эди. Петербургда Оллоқулихон томонидан рус асирларининг уз ватанига қайтарилиши узаро савдо алоқатарининг йулга қуйилишида ижобий хизмат қилди. 1841 йилнинг 13 январида Хива хонлиги элчиси Эшбой Бобоев ҳам 5 рус асири билан Оренбургга борган.¹

Архив маълумотларининг курсатишича, уз ватанига қайтган русларнинг 317 нафари Каспий денгизи қирғоқларида, 55 нафари Оренбург чизигида, 27 нафари Царицинда асирликка олинган.²

¹ ЦГВИА, ф. ВУА, д. № 1172, л. 15.

² рус асирлари қуйидаги йилларда асирликка олинган: 1770 йили — 1 киши, 1784 йили — 2 киши, 1787 йили — 1 киши, 1790 йили — 1 киши, 1794 йили — 1 киши, 1795 йили — 1 киши, 1800 йили — 3 киши, 1801 йили — 1 киши, 1804 йили — 1 киши, 1809 йили — 1 киши, 1810 йили — 2 киши, 1812 йили — 2 киши, 1813 йили — 2 киши, 1814 йили — 1 киши, 1815 йили — 1 киши, 1816 йили — 1 киши, 1817 йили — 2 киши, 1818 йили — 5 киши, 1819 йили — 3 киши, 1820 йили — 12 киши, 1821 йили — 3 киши, 1822 йили — 19 киши, 1823 йили — 5 киши, 1824 йили — 5 киши, 1825 йили — 9 киши, 1826 йили — 8 киши, 1827 йили — 26 киши, 1828 йили — 8 киши, 1829 йили — 18 киши, 1830 йили — 43 киши, 1831 йили — 30 киши, 1832 йили — 13 киши, 1833 йили — 19 киши, 1837 йили — 2 киши, 1838 йили — 15 киши, 1839 йили — 67 киши

Қуриниб турибдики, рус асирлари кўпроқ XIX асрнинг 20—30-йилларида асирликка олинган. Хива хонлигида руслардан 15 киши ватанига қайтишини истамаганликлари учун қолдирилган (ЦГВИА, ф. ВУА, д. № 1172, л. 13—14).

ҚЎҚОН ХОНЛИГИ ВА РУС ДАВЛАТИ ЎРТАСИДАГИ УРУШЛАР

ҚОЗОҒИСТОН ВА ҚИРҒИЗИСТОНДАГИ ЖАНГЛАР

Бу жойларнинг талай қисми Қўқон хонлиги қул остида эди. 1813—1815 йиллари Сирдарё қирғоғида Оқмасжид (Қизил Урда), 1814 йили Қоратогнинг шимол-тий чуққиларида Чулоққургон, Олойдаги Ғулча ва Мурдош дарёларининг қуйилиш жойида Қизилқургон, 1821 йили Талас дарёси бўйида Авлисота (Жамбул), Улутқургон, Чунголойдаги Дараутқургон, Чу дарёсининг бўйида Марки, Пишпак, Тўқмоқ ва Отбоши сингари Қўқон ҳарбий истеҳкомлари қурилди. Уш ва Қашқар оралигидаги йулда Суфиқургон, Марказий Тисеншондаги Сунгкул атрофида Жумагул ва Тўққиз Тура, Норинда Куртка, Помирда Тошқургон, Етгисувда Чолдевор, Шиштепа, Иткичу, Оқсув, Қоракул, Барскаун, Конурлан, Қизилтўнгур (Иссиқкулда), Фаргона тоғи енбағрида Исфара, Янгиқургон, Чортоқ ва бошқа қалъаларнинг бунёд этилганлиги маълум.¹

Қирғизистонлик таниқти тарихчи олим В. М. Плоских текширишларига қара, Қўқон ҳарбий истеҳкомларини аҳамияти ва катта-кичиклигига қараб уч гуруҳга бўлиш мумкин. Биринчиси, бир неча районнинг маъмурий маркази ҳисобланган қалъалар; иккинчиси — маҳаллий вилоятларни бошқарувчи урта даражали қалъалар; учинчиси — йирик истеҳкомларни бир-бири билан боғловчи кичик қалъалардир. Йирик қалъалар баҳайбат деворлар билан уралиб, дарвозалар ва минораларга эга бўлган. Уларда куп замбараклар урнатилиб, аскарлар сони бир неча минг кишига борган.² Масалан, Пишпак қалъаси шулардан бири ҳисобланган. Унинг деворининг баландлиги 7 метр, остки қисмининг кенлиги 6 метр, устининг кенлиги эса 3 метрга борган. Девор атрофи 4 метрлик кенгликдаги чуқур зовур билан уралган эди. Пишпак қалъасининг ичида 1000 ўзбек хонадони жойлашган.³ Қалъалар атрофида яшовчи қирғизларнинг барчаси ва Катта Жуз қозоқла-

¹ Плоских В.М. Киргизы и Кокандское ханство. Фрунзе, 1977, стр. 140—142.

² Уша жойда, уша бет.

³ Уша асар, 140—142-бетлар.

рининг бир неча қабилалари Қуқон хонлигига солиқ тулаб турганлар.

Қуллас, Фарғона водийсидан ташқари Тошкентдан то Оқмасжидгача, Тангритоғ (Тиеншон), Помир ва Хитой чегараларигача ёйилган бепоен ерлар Қуқон ҳарбий истеҳкомлари билан қамраб олинган эди. Булар Қозогистонда уз мавқисини тобора мустаҳкамлаб бораётган ва Туркистон ичкарисига интилаётган Рус давлатининг йулини тусиб турган қалқонлар эди. Шу боис рус ҳукуматининг Қуқон хонлиги билан туқнашиши табиий ҳол бўлиб қолди. Эндиликда Рус давлати аввалгидек биринчи навбатда, четда жойлашган Хивани эмас, балки улканинг марказий қисмини, обод ва бой жойларини уз ичига олган Қуқон хонлигини эгаллашни асосий вазифа қилиб қуйди.

Қуқон ҳукумати Тошкентдан бошлаб Чимкент, Сайрам, Туркистон, Авлиеота, Оқмасжид, Пишпак, Тукмоқ ва бошқа жойлардаги Урта Жуз қозоқлари ҳамда қирғизларни бошқаришни Тошкент ҳокими (қушбеги) зиммасига юклаган эди. Муҳаммад Солиҳ Тошкандийнинг «Тарихи жадидаи Тошкент» асарида курсатилишича, Тошкентга то Ғулжагача бўлган ерлар қараган.

XVIII аср охири — XIX асрнинг бошларида рус ҳукуматининг Қозогистондаги мустамлакачилик сиёсати янада кучайди. Чунончи, у қозоқ хонларини тайинлашга ва уларни сиртмоқда тутиб туришга қаттиқ кирishди. 1822 йилга келиб Урта Жузда хон ҳокимияти тўғатилиб, округ маҳкамаси бошчилигида 8 ташқи округ ташкил этилди. Округ маҳкамаси қозоқларни идора қилувчи маъмурият ҳисобланиб, унинг раиси (катта султон) рус ҳукумати томонидан тайинланган. Округ маҳкама раисининг туртта маслаҳатчиси бўлиб, уларнинг иккитаси губернатор томонидан тайинланган рус мансабдорлари, иккитаси эса, бийлар ва оқсоқоллар томонидан сайланадиган «фахрий» қозоқлар бўлган.¹

Округ маҳкамасига ёки булис (волость) бошқармасига кирмаган султонлар уларининг олдинги ҳуқуқларидаги маҳрум этилган. Муҳим жиноий ишлар округ маҳкама судида қуриладиган бўлиб, бий судларининг аҳамияти анча пасайтирилган. Рус ҳукумати қозоқлардан 100 бош қорамолдан ва 100 туядан битта қорамол ёки бىр туя солиқ олиш тартибини жорий этган. Юқо-

¹ Истории Казахской ССР. Алма-Ата, 1957, стр. 303—304.

рида курсатилган янги тартиблар Кичик Жузда ҳам амалга оширилган¹.

Шундай қилиб, Қозогистонда хон ҳокимияти тугатилиб, рус мансабдорларининг бевосита иштирокида округ маҳкамалари тузилди. Жумладан, 1824 йили Кукчагов ва Қарқарали, 1831 йили Аячусь (Сергиполь) ва бошқа округ маҳкамалари, ҳарбий истеҳкомлар пайдо бўлди. Россия мавқеининг Қозогистонда кучайиб бориши ва хон ҳокимиятининг тугатилиши, бир томондан, айрим қозоқ қабилаларини, иккинчидан эса, Қуқон хонлигининг норозилигини тугдирди. Чунончи, Султон Қоратой Нуралиев биринчи бўлиб бош кутарди. Лекин у муваффақият қозона олмай, охирида чор ҳукумати хизматига утишга мажбур бўлди. Сирдарёнинг жанубий районларидаги Кичик Жуз қозоқларидан Султон Арингаз Абулғозиев узини хон деб эълон қилди. Султон Арингаз ислом ва шариятни узининг таянчи деб ҳисобларди. У купроқ Бухоро амирлигига таянишга интилди. Аммо у 1821 йили Петербургга чақириб олиниб, сунгра Калугага сургун қилинди ва кўп утмай уша ерда вафот этди².

Урта Жузда Султон Габайдулла Валихонов ва Аблайхоннинг невараси Саржон Қосимов бош кутардилар. Саржон Қосимов 1825 йили Қарқаралига ҳужум қилди, бироқ рус қушини томонидан енгилди. Шундан кейин 1831 йили у Тошкентга келиб, бу ерда хизматга кирди³.

Айтиш лозимки, Рус давлатининг Қозогистондаги босқинчилик сиёсатининг ута хавфлилигини англаган Қуқон хони Олимхон (1798—1810): «Руслардан булак хасмимиз ва дин душманларимиз қолмади, кофирлар билан ғазот ва жиҳод учун белимизни маҳкам боғлашимиз керак», — деб нуфузли кишиларнинг йиғинини утказди ҳамда улардан фикрларини суради⁴. Йиғинда хоннинг таклифи тула қувватланиб, қушин туплашга киришилди. Қуқон аскарлари қишда йўлга чиқиб Тошкент орқали Чимкент ва Туркистон томонга юрдилар. Аммо қиш шундай қаттиқ совуқ билан келган эдики, кўп кишиларнинг қўл-оёқларини совуқ

¹ Уша жойда. 305-бет.

² Уша жойда. 319-бет.

³ Центральный государственный исторический архив (ЦГИА) в Петербурге Ф. 1264, оп. 1, д. 28, л. 145.

⁴ Мулла Нисмудхаммат «Тарихи Шоҳрухи». УЎФА Шарқшунослик институтининг қўлезмалар фонди. инв. рақами 3474, 76-бет.

уриб кетди. Аҳвол чидаб бўлмайдиган даражага келиб қолганди. Шу сабабли аскарларни Чимкент ва Туркистондан қайтаришга тўғри келди. Шу вақтда тахт учун курашда Олимхон ўлдирилди ва режа амалга ошмай қолди¹.

1825 йили Тошкент қушбегиси Мадалихон номидан Соатбек Султонбековни элчи қилиб Сибирга жўнатган. У элчи орқали Сибир генерал-губернатори номига махсус хат ва совғалар юборди. Элчи Омскда қабул этилди. Хатда Рус давлатининг қозоқ ерларида ҳарбий қалъалар қуришига ва айрим кучманчиларни ўзига бўйсундириб олишига қарши норозилик билдирилган. Бу вақтларда, юқорида кўрсатилганидек, рус ҳукумати Қарқарали ва Кукчатов каби жойларда қозоқларни идора қилиб туриш учун бошқармалар ташкил этиб, кучманчилар ерларининг ичкарисига тобора суқулиб кириб бормоқда эди. Бунга қарши қушбеги хатида шундай дейилган: «Қадим замонлардан бери Иртиш даресининг бу томонини биз, нариги томонини Россия назорат қилар эди, лекин ҳозир биз олган маълумотларга қараганда, руслар Иртишдан бу еққа утиб, бизнинг диндошларимиз ерида қурилишлар олиб бормоқда, шу муносабат билан бизнинг хонимиз Сиз жаноб олийларига ушбу хатни ёзишни ва бу қурилишларнинг сабабини сурашни буюрдилар: Сиз буни ўз ихтиёрингиз билан қилаётирсизми ёки олий ҳазрат буйруғига мувофиқ бажараяпсизми? Ўз ҳукмдоримга (Мадалихонга) батафсил ахборот беришим учун мени шу тўғрида хабардор қилишингизни сурайман...»².

Бу хатда рус ҳукуматининг кучманчиларни қайси тартибда ўзига қаратаётганлиги ва бу ишнинг адолатсизлик эканлиги ўқдириб утилган: «Ундан ташқари маълум қиламанки, руслар бизнинг давлатимизда савдо ишлари билан баъзан икки йиллаб қолиб кетади, лекин биз уларни динимизга киришга мажбур қилмаймиз, шундай экан, сизлар нега бизнинг диндошларимизни ўз фуқаролигингизни қабул этишга мажбурлайсиз. Олдингизга бирор кимса илтимос билан келса, фуқаролигингизга киришни шарт қилиб қўясиз, бирор кимса кучиб боришга жой сўраса, яна шу шартни қўясиз. Шу сабабли сиздан бунинг сабабини менга маълум қили-

¹ Ушв жойда, 78-бет.

² Централный государственный исторический архив Казахской республики. Ф. 338, оп. 1, д. 612, св. 96, л. 9.

шингизни сурайман, токи биз ҳам буларга қарши керакти чора курайлик»¹.

Элчи Султонбеков Соатбекнинг айтишича, Рус давлатининг кучманчилар ерларидаги босқинчилик сиёсатига норозилик билдириб султонлардан – Малай Кучков, Абласв, Жарқинов Довулбой ва бошқа кишилар Тошкентга келиб, кушбегига руслар қалъалар қураётганлиги, аҳолини буйсундираётганликлари ва қозоқлардан солдатликка одам олаётганликлари ҳақида гапириб, ундан ёрдам сураганлар². Бинобарин, кучманчиларнинг айрим султонлари Рус давлатининг тобелигидан бош тортиб, рус маъмуриятининг сиёсатига қарши бош кутарганлар.

Элчи узро савдо алоқаларини ривожлантириш ва тусиқларни бартараф этишга доир масалаларни ҳам муҳокамага қуйган. Элчи тақдим қилган хатлар ва унинг талабларига жавобан Омск област бошлиги подполковник Броневский Сибир генерал-губернаторининг топшириги ва курсатмасига мувофиқ Тошкент кушбегиси номига хат ёзиб, Соатбек Султонбековга топширади. Ушбу хат мазмунига қўра. Сибир маҳаллий ҳокимияти Қўқон хонлигининг қозоқлар ҳақидаги даъвосини нотўғри деб исботлашга ҳаракат қилган. Чунончи, кучманчилар масаласи буйича шундай жавоб айтилган: «Қўп асрлардан бери улуг Россия империяси қирғиз-қозоқ халқларига ва Шимол денгизидан то Қора денгизгача булган катта-кичик қабилаларга ҳомийлик қилиб келади, лекин қозоқ чули савдо божидан ташқари Қўқон ҳукмдорларига солиқ тулагани, унга буйсунганини ҳеч ким билмайди ва бу ҳақда маълумот йўқ»³. Бу жавоб хатида қозоқлар мажбурий йўл билан эмас, балки улар ихтиёрий равишда рус ҳукуматининг тобелигига утганлиги, бу ҳақда Катта ва Кичик Жузда, Иртиш дарёсидан то Қўқон чегарасигача булган ерларда яшайдиган қозоқларнинг ҳаммаси гувоҳлик бериши мумкинлиги айтилган⁴. Унда қозоқларнинг узлари ёрдам сураб мурожаат қилганликлари туфайли рус ҳукумати томонидан уларнинг ерларидаги жанжаллар, урушларни бартараф этиш ва Урта Осиё савдо қарвонларининг хавфсизлигини таъминлаш учун қўшин юборил-

¹ Уша жойда, уша бет.

² Государственный исторический архив Омской области, ф. 3, д. 425, стр. 13; ЦГИА Казахстана, ф. 338, оп. 1, д. 621, св. 96, л. 31.

³ Уша жойда, уша бет.

⁴ ЦГИА Казахстана, ф. 338, оп. 1, д. 621, св. 96, л. 17.

ганлиги, Қарқарали, Қукчатов бошқармалар тизимининг ташкил қилинганлиги баён этилган¹. Бироқ рус ҳукумати узининг Қозоғистондаги боққинчилик сиёсатини оқлашга қанчалик уринмасин, барибир, Қуқон хонлигининг даъвосини бартараф қила олмади.

1828 йили Мадалихон Турсунхужа ва Мирқурбон бошчилигида 14 кишидан иборат уз элчисини Сибирга жунатди. Бу ердан элчилар Петербургга юборилди. Мадалихон узининг рус ҳукумати номига ёзган хатларида савдо алоқаларини ривожлантиришга қаратилган таклифларни баён этиш билан бирга, хонликка буйсундирилган Қарқарали округидаги Қарқарали, Кент, Ку, Идрей ва Қизилрей деган жойларда рус ҳукумати томонидан қалъалар қурилишини нотўғри деб топди ва бундай қилмасликни таклиф этди². Мадалихоннинг бу даъвосига жавобан, рус ҳукуматининг вице-канцлери Нессельрод уз нотасида: «Бизнинг давлатимиз Қуқон савдогарларини Каспий денгизи билан Хитой ерлари уртасида кучиб юрадиган қозоқлар томонидан ҳимоя қилиш учун ғамхўрлик қилмоқда... У ерларда тартиб ва тинчлик урнатиш мақсадида улут подшоҳимиз курсатмаси билан жуда қатъий чоралар қурилмоқда»³, деган.

Қуришиб турибдики, Қозоғистонда ғўе рус ҳукумати яхши ният билан ҳарбий қалъалар бунёд этилганлигига ишонтиришга уринади. Омск област бошқармасига тегишли ҳужжатларда ҳам Мадалихоннинг Қарқарали округидаги қалъа қурилишига доир суроғига «тушунтириш» берилган. Бунда бу ердаги қозоқлар ғўе ҳеч вақт Тошкентга буйсунмаганлиги, аксинча, улар бир вақтлар Тошкентга ҳужум қилиб турганлиги баён этилган. Бу ҳақда Қуқон элчисига гапирилганда, у Мадалихондан уша қозоқларнинг Тошкентга буйсундирилганлиги ҳақидаги сўзини эшитганлигини, бу нотўғри бўлса, рус ҳукумати ёзма равишда маълум қилишини талаб этган⁴.

1831 йилга доир архив манбаларига кура, Тошкент қушбегиси қозоқ султонларига Россиядан ажралиб, хонликка қушилишга даъват этувчи варақаларни тарқатган:

«Султонлар: Канойга ва Тубатга; бийлар: Базойга,

¹ Уша жойда, уша бет.

² Уша жойда, оп. 1, д. 662, св. 100, л. 11.

³ Уша жойда, 14-бет.

⁴ Уша жойда, оп. 1, д. 407, св. 70, л. 134.

Кенесга, Қулжабойга, Букега, Тулактемирга ва Уринбойга!

Олийҳиммат ва саховатлилар ҳамда халқ ичида ҳурматга сазовор бошқа бийлар, сизларни шу ҳақда хабардор қиламизки, бир неча йил аввал рус ғайридинлари срингизга келиб, қалъа қуриб, сизларни ташвишга солаётгани ҳақида сизлардан хабар келган эди. Биз Уратепа ва Хитой улкаларига (Қашқарга) бориб, худога минг қатла шукурким, снгдик. Эндиликда биз 40 минг одам ва олти ойга етарли озиқ-овқат билан Олачахона деган жойга тухтаб, сизларга хат ёздик. Сизлар бизнинг олдимизга келинг, чунки мусулмон ўз динини маҳкам ушлаши лозим.

Бундан бир неча йил аввал Россия ҳукумати бизнинг Қукон хонлигимиз билан тинчлик ҳолатида бўлса ҳам, лекин руслар буни уълари бузди, қалъаларимизни вайрон қилди, қозоқлар ерларини ўз давлатига қушиб олди. Биз бундай ҳолга йул қуймаймиз, айтганимизни албатта қиламиз»¹.

Бинобарин, Тошкент қушбегиси Рус давлатининг босқинчилик сиёсатини қаттиқ қоралаган. Дарҳақиқат, рус ҳукумати очикдан-очик Қозогистонда Қукон манфаатларига катта путур етказмоқда эди. Қушбегининг 40 минглик қушин ҳақидаги суъларига келганда, айтиб утиш лозимки, у муболагадан холи эмас. Чунки жуда купсонли қушинга зарурат йўқ эди. Қушбеги, биринчи навбатда, Рус давлати билан урушиш учун эмас, балки қозоқларни ўз тарафига огдириб русларни чучитишни кузлаган эди. Рус ҳарбий бошлиқларининг курсатишича, қушбегининг аскарлари 7000 кишидан ошмаган².

Қушбегининг чақириқ варақасига кўра, Рус давлати қул остидаги айрим қозоқ юқори табақа вакиллари Тошкентга ердам сураб мурожаат қилганлар. Бу ҳақда қушбегининг қуйидаги чақириқ варақаси гувоҳлик берди:

«Давлатманд Сапокга; бийлар: Куланга, Котрочга ва Болтага!

Азилар, олийҳимматлилар, сизлар ва бошқа бийларга шу ҳақда маълум қиламанки, бундан бир неча йиллар илгари Тошкент қушини билан келганимизда рус анжабийлари сизларнинг жойларингизда шаҳарлар барпо этиб, Рус давлати тобелигига утишга мажбур этаёт-

¹ ЦГИА в Петербург, ф. 1264, оп. 1, д. 281, л. 136.

² Уши жойда, уши бет.

ганлигини маълум қилган эдингиз. Ушанда сизлар бизнинг тарафимизга утишларингизни билдириб, катта қушин билан келишимни ва ёрдам беришимни сураган эдингиз. Шу ваъдага биноан 40 минглик қушин ва 6 ойга стадиган озиқ-овқат билан келдим. Сизлардан кимки ўз ваъдасида турган бўлса, менинг ҳузуримга келсин. Агар руслар қозоқлар билан бизнинг ишимиз йўқ дейишса ва уларни ихтиёримизга қўйиб беришса, яхши, акс ҳолда, улар билан бошқача гаплашамиз»¹.

Ғарбий Сибир генерал-губернатори Қўқон хонлигининг Қозогистондаги ҳаракатлари тўғрисида ўз ҳукуматига ахборот берди. Бу масала 1831 йил декабрининг охири — 1832 йилнинг бошларида Петербургда Сибир ва Осиё комитетларининг йиғилишида муҳокама этилди. Бунда Қўқон хонлиги одамлари қозоқлар орасида Рус давлатига қарши варақалар тарқатаётганлиги ҳамда Тошкент қушбегиси 2-3 минг қушин билан чегарага яқинлашиб бузгунчилик қилаётганлиги қораланди².

Ҳар икки комитетнинг қарорида Қўқон хонлиги тарафида туриб русларга қарши иш юритаётган Санжар Қосимовни ушлаш ва ҳибсга олиш ҳамда хонлик хуружига қарши чоралар куриш Ғарбий Сибир маъмуриятига топширилди³.

1834 йилнинг май ойида Тошкент қушбегиси ва Санжар Қосимов 6 минг кишилик аскар билан Қўқатов округининг чегарасига яқинлашдилар. Улар Улутовга бориб анча мустаҳкам ҳарбий истехком курдилар. Бу ердан Рус давлатига қарши курашга чорловчи салкам 200 варақа қозоқ султонлари ва бийларига тарқатилди. Айни бир пайтда, Тошкент қушбегиси Ғарбий Сибир генерал-губернатори номига ҳам хат жўнатди. Бунда шундай дейилган: «Қадим замонларда оқ подшо (рус императори — Ҳ. 3.) билан олиб борилган музокаралар натижасида Урта Жуз мусулмонлари учун чегара белгиланган бўлиб, улар Иртиш дарёси орқали биз томонга ҳам, сиз томонга ҳам бемалол утаверарди. Бундан ташқари, урушмасликка келишилган эди. Ҳозирда бу Жуз халқи бўйсундирилиб, бир қанча жойларда дсвонлар (бошқармалар) ташкил қилинган, мусулмонларнинг тинчлиги бузилган, улар энди ўз эркини йўқотган...

Мадалихон олий ҳазратлари қозоқларни ва Или

¹ Уша жойда, 139-бет.

² Уша жойда, 19-бет.

³ Уша жойда, уша бет.

дарёси буйлаб яшайдиган қирғизларни бошқаришни менинг зиммамга юклаган. У Уратепа, Қоратегин, Купоб. Дарвоз ва бошқа жойлардаги халқларни буйсундириб, узини бутун мусулмон аҳлининг ҳукмдори деб ҳисобламоқда. Катта Жузнинг бир неча қозоқ қабила-лари бизга тобеликни қабул қилди. Шундан кейин Урта Жузнинг бир неча кишилари хонимиз олий ҳазрат-лари ҳузурларига келиб, руслар улардан 100 қўйдан битта қўй ва 100 отдан битта от ҳамда аскарликка одам олаётганлиги ҳақида шикоят қилдилар. Шу боис хон ҳазратлари менга уша жойларга бориб, ҳақиқий аҳвол-ни билишни буюрди. Шу туфайли мен турли булислар-ни айланиб ва ҳатто Ишим дарёсигача бориб қозоқлар-нинг шикоятлари тўғри эканига ўзим ишондим. Бун-дай ишлар ҳукмдорингизнинг буйруғи билан қилинаё-тирми ёки шахсан сизнингми?

Бошқармаларни тутатишни, русларни мусулмонлар орасидан чиқариш ва уларни ўз ҳолига қўйиш ҳақида фармон беринг»¹.

Мазкур хатда Рус давлати шу даражада камбағалла-шиб пулга, қўй ва отга муҳтож бўлиб қолдимики, қо-зоқлардан солиқ олмоқда, унда Туркия билан урушда аскарлари қирилиб битганлигидан қозоқлардан солдат-ликка чақирмоқда деган кинояли гаплар мавжуд.² Қуш-беги рус ҳарбий қисмлари томонидан икки Қўқон қалъа-сининг бузилганлигини, Чапрачлин булими бийи Буян-бойнинг улдирилганлиги ҳамда Ғозибой, Кучук Мирза, Довудбой сингари бийларнинг хужаликлари таланган-лигини қатъий қоралаган. Биз, — деб давом этади қуш-беги, — шуларга қарамай, 3 йил чидадик, дўстликни бузмасликнинг ҳаракатини қилдик, аммо сиз мусул-монларга қўл кутардингиз. Хатнинг охирида қушбеги дўстона ёки душманларча жавоб беришни генерал-гу-бернатордан сураган. У хатга қандай жавоб бўлишига қараб иш юритишини маълум қилган³.

1834 йилнинг июнида генерал-майор Броневский ўз қўшинлари билан Тошкент қушбегисига қарши отла-ниб Улутовдаги Қўқон қалъасига яқинлашди. Қалъа-нинг тошдан ясалган тўртта минораси бўлиб, у 8 метр баландликда чимдан ишланган девор билан уралган

¹ Уша жойда, 142-бет.

² Тошкент қушбегиси ўз хатида Хитой ҳукумати айрим қозоқ қабиалари-ни буйсундирганга мусулмонлигини ҳурмат қилиб бошқарма тузмай ўз ҳолича яшашга имкон берганлигини ибрат сифатида кўрсатган.

³ ЦГИА в Петербурге, ф. 1264, оп. 1, д. 281, л. 144.

эди. Рус қушинлари 2 соатдан ортиқ қалъани артиллерия уқига тутган. Бунда генерал-майор Броневскийнинг айтишича, қалъа мудофаачилари дастлаб бардош берган бўлсалар-да, кейин таслим бўлишга мажбур бўлганлар¹. Оқибатда икки бек, 18 оддий аскар асир олинган ва иккита туп, қилич, порох, анча миқдорда озиқ-овқат улжа тушган². Қалъадаги бошқа кишилар қочишга улгурганлар. Қалъа батамом бузиб ташланган. Асирликка олинган тошкентликлар ўз ватанларига қайтарилган. Икки бек эса Тошкент қушбегиси асир олган рус савдогарлари бушатилганича гаровга қолдирилган³.

Генерал Броневский ўз ватанига қайтарилган тошкентликлар орқали қушбегига 1834 йилнинг 30 июнида қуйидаги мазмунда хат юборган:⁴ «Умумроссия императори олий ҳазратлари Урта Жуз қозоқларининг илтимосларини инобатга олиб, Рус давлати тобелигига қабул қилган. Шундан кейин улар яшайдиган жойларда округ бошқармалари ташкил этилди. Сиз, ҳурматли қушбеги, буларни била туриб ва бизга сотқинлик қилган айрим султонларнинг сузига кириб, қозоқлар орасида Рус давлатига қарши даъватнома — чақириқ варақаларини тарқатдингиз. Аммо содиқ қозоқлар бу варақаларни бизга топширдилар.

Сиз нима учун 1832 йили биз бузиб ташлаган Сарисув дарёси лабидаги ҳарбий қалъани қайта тикладингиз».

Сиз шу йилнинг баҳорида округ бошқармаларимизнинг чегарасига келиб, Тўрткул бўлисидаги қозоқларни таладингиз⁵ ва Улутовдаги қалъани яна тикладингиз.

Хатнинг охирида дўстлик ва савдо алоқаларини давом эттириб, ҳарбий қалъалар қурмаслик ва қозоқларни Россияга қарши бош кўтаришга чақирмаслик қушбегидан суралган. Акс ҳолда, қушбеги «император олий

¹ Уша жойда, 157—158-бетлар.

² Уша жойда, уша бет.

³ Гарчанд икки томон ўртасида тўқнашувлар бўлган бўлса-да, лекин узаро савдо алоқалари ўз йулида давом этди. Аммо Россия қўл остидаги қозоқ қароқчилари Петропавловск ва Семипалатинскдан Тошкентга кетаётган савдо қирвонини талаганлар. Шу сабабли бўлса керак, қушбеги уч рус савдогарининг моллари билан Тўрткул бўлисида асир қилиб Тошкентга олиб кетган эди.

⁴ ЦГИА в Петербурге, ф. 1264, оп. 1, д. 281, л. 154.

⁵ Тошкент қушбегиси ва Саржон Қосимов томонидан таланган қозоқларнинг аксарияти мустақил ҳисобланганлар. Афтидан, улар Тошкент қушбегисининг чақиригига қўшилмай, Россия тарифдори бўлганки, таланганлар. Натижада қозоқлардан 40 киши ўлдирилган ва бир неча юз киши жароҳатланган. Улардан 135 минг қўя ва қўп утов тортиб олинган.

ҳазратларининг нафратига учраб, бунинг оқибати ёмон бўлиши ва ксйинги пушаймондан асло фойда йўқлиги» айтилган.¹

Мазкур сатрлардан яенки, хат дуқ-пуписа руҳида ёзилиб, қушбегига қарши қаттиқ чоралар қўрилиши билдирилган. 1835 йили Тошкент қушбегиси Қозоғистонга ҳарбий юриш қилмаган бўлса-да, лекин Ғарбий Сибир генерал-губернатори эҳтиёт чораларини қўриш лозимлигини таъкидлаб, қўйидаги таклифларнинг амалга оширилишини ҳукуматдан сурайди:

а) рус ҳукумати номидан Қўқонга элчи юбориб, хондан Қозоғистондаги Чу дарёсидан нарига утмасликни, қозоқларни жосуслар орқали қўзғолонга ташвиқ қилмасликни ва уларнинг ерларида қатъалар қўрмасликни таклиф этиш;

б) бу талаб қабул қилинмаган тақдирда, баҳорда Тошкентга ҳарбий экспедиция юбориб, қўрол кучи билан Қўқон хони ва Тошкент қушбегисининг Қозоғистондаги ҳаракатларини тўхтатиш;

в) Қозоғистонни Тошкент хавфидан мулофаа қилиш учун Оқтов ва Улутовда кичик қатъалар қўриш ва буларнинг ҳар бирида 500 кишилиқ ҳарбий қисмлар сақлаш.²

Рус императори генерал-губернатор таклифларини қараб чиқишни ва чора қўришда Қўқон хонлиги билан муносабатни кескинлаштирмасдан бир қарорга келишни Сибир комитетига топширди. Сибир комитети генерал-губернатор таклифларини муҳокама этиб, қушбегининг келажакда хужум қилиши ҳақидаги хабарни бўрттирилган, деб топди. Шунинг учун Қозоғистон округларидаги ҳарбий қисмларни кучайтириш билангина чекланиш кераклиги, янги ҳарбий қатъалар қўришга эҳтиёж йўқлиги ўқтириб утилди. Тошкентга ҳарбий экспедиция юбориш таклифи ҳам қабул қилинмади³. Қўқон хонлигига элчи юбориш уринсиз, деб топилди. Чунки 1831 йили Тобольскка келган Қўқон элчиси Тошкент қушбегиси Саржон Қосимов билан биргаликда ҳаракат этаётганлиги учун орқасига қайтарилган эди. Эндиликда эса Қўқон хонлигининг элчиси Россияда қабул қилиниши мумкинлигини билдириш лозимлиги ўқтирилди.⁴ Хуллас, Сибир маъмуриятига Қўқон хон-

¹ ЦГИА в Петербург, ф. 1264, оп. 1, д. 281, л. 177.

² Уша жойла, 218—219-бетлар.

³ Уша жойла, 222—223-бетлар.

⁴ Уша жойла, уша бет.

лиги билан дустана алоқаларни йулга қуйиш курсатилди.

Ушбу курсатма асосида Ғарбий Сибир генерал-губернатори Қозоғистонда Тошкент савдо карвонларини ушламаслик, уларга ҳеч қандай зиён етказмаслик ва фақат Тошкент қушбегиси ҳужум қилгандагина тошкентлик савдогарларни Сибир линиясига жунатиш ҳақида маҳаллий ҳокимият вакилларига буйруқ берди.¹ Лекин генерал-губернатор Тошкент қушбегисининг қушин билан келастганлиги ҳақидаги оғзаки маълумотларга ишониб, Оқтов, Улутов ва Қораогочга қушин юборишга рухсат олишга эришди. Бу ерларга 1835 йилнинг май ойида ҳарбий қисмлар келди. Аммо қушбегии аскарларининг дарағи йуқ эди. Шунга қарамай, генерал-губернатор рус ҳукуматидан ҳарбий қисмнинг бутун ёз буйи мазкур жойларда туришини суради. Шунингдек, у ҳарбий қалъалар қуришни яна талаб этди.² Сибир комитетининг қарорида курсатилишича, ҳарбий қисмларни қолдиришга розилик берилган. Қалъа қуриш эса, ҳужум хавфи туғилса, вазиятга қараб ҳал қилиниши уқтирилган.³ Бутун ёз буйи Тошкент қушбегиси келмайди. Шундай қилиб генерал-губернаторнинг қушбегининг қайта ҳужум уюштириши ҳақида олган маълумоти ва унинг ҳарбий тайёргарликлари узини оқламади. Ғарбий Сибир генерал-губернатори узининг ҳарбий вазирга юборган рапортида: Оқтов, Улутов ва Қораогочга ҳарбий қисм юборилганлиги Тошкент қушбегисининг ҳаракатларини тўхтатишга сабаб бўлди, деб ишонтиришга уринди.⁴ Шунингдек, унинг рапортида Тошкент қушбегиси ҳужумидан сақлашни рус маъмуриятидан сураган Оқмулла қозоқларидан бир гуруҳи ҳарбий қисмга ҳужум қилганлиги билдирилди.⁵ Афтидан, улар рус қушинларининг курсатилган жойларда туришидан норози бўлганлар.

Тошкент қушбегисининг Қозоғистонга яна юриш уюштиришига ҳарбий кучнинг заифлигидан ташқари, хоннинг розилик бермаганлиги ҳам сабаб бўлган. Тошкентда бўлган татар савдогарларининг сузига қараганда, Мадалихон фақат Тошкент атрофидаги қозоқларнинг қароқчи гуруҳларининг «адаби»ни бериш учун

¹ Уша жойда, 242-бет.

² Уша жойда, 246—247-бетлар.

³ Уша жойда, уша бетлар.

⁴ Уша жойда, уша бетлар.

⁵ Уша жойда, 250-бет.

руҳсат этиб, Рус давлати билан алоқани кескинлаштирмасликни буюрган.¹

Маълумки, Россия билан Қўқон хонлигининг савдо алоқалари Қозоғистон ва Сибир орқали кенг қулоч ёйиб, ҳар икки томон ҳар жиҳатдан катта фойда қурмоқда эди. Шу боис узаро кескинлик ва душманликнинг узоқ давом этишидан иқтисодий жиҳатдан зиён қурилиши турган гап эди. Бундан ташқари, Рус давлати, гарчанд босқинчилик сиёсатини узининг асосий вазифаси ҳисобласа-да, лекин уни дарҳол амалга ошириш учун шароит ҳали стилмаган эди. Айниқса, қушимча ҳарбий харажатлар давлат хазинасига путур етказиши аён эди. Шу боис шахсан рус императори, қандай бўлмасин, Қўқон хонлиги билан алоқани кескинлаштирмаслик ҳақида ҳокимият вакилларига буюрган эди.

Рус ҳукумати жуда эҳтиёткорлик ва усталик билан ўзбек хонликлари томон суқулиб кириш, уларнинг Қозоғистон ҳамда Қирғизистонда таъсир доирасини қирқиш сиёсатини изчиллик билан амалга ошира борди. У бу ишни карвон йўлларининг хавфсизлигини таъминлаш, савдо алоқаларини ривожлантириш ҳамда Қозоғистонда тинчлик ва осойишталик вазиятини юзага келтириш ниқоби остида олиб борди. Ўзбек хонлари бу ёвуз ниятларни яхши тушунсалар-да, лекин ҳарбий кучининг заифлиги орқасида Рус давлати тажовузларининг олдини ололмадилар.

1836 йили Мадалихон Сибирга яна Соатбек Султонбеков бошчилигида 5 кишидан иборат элчи жўнатади. Маълумки, Соатбек Султонбеков 1825 йили ҳам элчи сифатида Россияга юборилган эди.

Қўқон элчилари Оқмулла, Петропавловск орқали Омеска бориб Ғарбий Сибир генерал-губернатори ва Омек област бошчилигига Тошкент бекларбегининг бир хил мазмундаги хатларини топширдилар. Бу хатларда савдо алоқаларини ривожлантириш таклифи билан бирга, Қозоғистон ҳақида ҳам фикр юритилган. Тошкент қушбегиси бу масалага тўхталиб Қозоғистонга қушин тортиб боришини қозоқларнинг илтимосларига қура қилганлигини баён этган.² Унинг курсатишича, қозоқларнинг бир-бирини талаши каби ҳолларга барҳам бериш учун Сарисувда иккита қатъа қурилган. Аммо улар

¹ Уша жойда, 251—252-бетлар.

ЦГИА Қазахстана, ф. 338, оп. 1, д. 269, св. 58, л. 30.

генерал-губернатор фармонига мувофиқ бузиб ташланган. Қалъаларнинг бирида 300 киши, иккинчисида эса, 400 киши бўлган.¹ Тошкент қушбегиси Улутовдаги қалъанинг қурилиши сабаби ва унинг рус қушинлари томонидан қайси йусинда тор-мор этилгани ҳақида тушунча берган. Бунга кура, Улутовда қozoқлардан солиқ тўплаш учун қалъа қурилган ва у ерда 600 киши қолдирилган. Қушбегининг сузича, рус қушинлари қалъани замбаракдан уққа тутиб ололмагач, алдов йулига утганлар.² Шунингдек, 1834 йили асир олинган рус савдогарининг иккитаси ўз ватанига қайтарилганлигини, уларнинг учинчиси эса, мусулмон динини қабул қилиб, ихтиёрий равишда Тошкентда қолганлигини билдирган.³

Сибир маъмурияти Омскда Қуқон элчилари билан утказган музокаралар якуни Омск област бошлигининг Тошкент қушбегиси номига ёзган хатида ўз аксини топган.

Хат мазмунига кура, Тошкент қушбегисининг Қозогистондаги ҳаракати ҳамон маҳаллий ҳокимият вакиллари диққат марказида турган. Қушбегининг бу тўғридаги тушунтиришлари ошкора рад этилмаган бўлса ҳам, унинг ҳаракатлари яна қайтарилган тақдирда, ёмон оқибатларга олиб келиши эслатиб утилган. Унинг дустона алоқани давом эттириш ҳақидаги сузлари қувватланиши билан бирга, рус императорининг осойишталикни бузувчиларни ёмон куришини, уларга қарши жуда қаттиқ чоралар қўлашини эслатиб утилган.⁴

Хатда Султон Саржон, унинг ўгли ва Қуқондаги рус асирларини Россияга қайтарилиши дустлик алоқаларини исботловчи далил бўлиши мумкинлиги айтилган.

XIX асрнинг 40-йилларидан бошлаб, бир томондан, Қуқон хонлигида тахт учун курашлар тобора авжига чиқди, иккинчидан эса, унинг Бухоро хонлиги билан алоқаси кескинлашиб, қонли урушлар қизиб борарди. Оқибатда Қуқон хонлиги ички ва ташқи ташвишлар ботқоғига ботиб борарди. Бу Рус давлатига жуда қўл келди.

1843 йили Қозогистонда Россия ҳукмронлигига қарши қаҳрамонона курашаётган Султон, Кенесари пол-

¹ Уша жойда, 34-бет.

² Уша жойда, 37-бет.

³ Уша жойда, уша бет.

⁴ Уша жойда, 76—77-бетлар.

ковник Бозанов бошчилигидаги ҳарбий қисм томонидан мағлубиятга учратилди ва улдирилди. Бу Қозогистонда Рус давлати ҳукмронлигини янада мустаҳкамлади. 1845 йили Турғай дарёси бўйида Оренбург, Иргиз дарёси бўйида эса Ёйиқ ҳарбий истеҳкомлари қурилди. 1847 йили Сирдарёнинг Орол денгизига қуйиладиган жойида генерал Обручев бошчилигида 4839 солдат Райим қалъасини барпо этди¹. Бу қалъа кейинчалик Орол номи билан аталди, 1855 йили эса, у Казалинга кучирилди.² 1847 йили Еттисувдаги Улутов яқинида иккита ҳарбий истеҳком қурилди. 1848 йили Қорабутоқ қалъаси қурилди.

1846—1847 йиллари Катта Жуз қозоқларининг қолган қисмининг ҳам Рус давлати тобелигини қабул қилиши Петербург таъсир доирасини янада кенгайтди.

Қозогистонда Рус давлати ҳарбий мавқеининг ошиб бориши Қуқон хонлигини айрим чоралар қуришга мажбур этди. Чунончи, 1848 йилнинг июл ойида Катта Жуз қозоқларининг чегара жойларига Тошкент қушбегиси Нурмуҳаммад бошчилигида 15 минг кишилик қушин келади.³ Бу ердан қушбеги қозоқ султони Қамбар, бийлардан Бейбут ва Тленчига чақириқ варақасини юбориб, унда биз бир неча минг кишилик аскар билан Туфман қалъасига келдик. Бу ерда атроф жойлардаги бузгунчилар ва безориларнинг таъзирини бериб, осойишталик ва тартиб урнатдик. Сизлардан суровимиз шуки, кофирлардан (руслардан) бош тортиб ва Или дарёсининг бу тарафига утиб, юзларингизни ислом динига қаратинглар. Шунда биз сизларни уз ҳимоямиз остига олиб меҳрибонлик ва гамхурлик курсатамиз ҳамда узларинг хоҳлаган тартиб ва шароитда яшайверасизлар. Нодонлик қилмасдан биз тарафга утинглар, дейилган⁴. Мазкур варақа Катта Жуз таркибидаги жалойир уруғи бошлиқларига юборилган.

Тошкент қушбегиси Или дарёсидан 35 чақирим масофадаги Туйчибек қалъасида 75 аскар қолдириб қайт-

¹ Донесение Оренбургского Военного губернатора Военному министру, 3 июля 1847 г., № 537.

² Уша жойда, уша бет.

³ Донесение генерал-губернатора Западной Сибири Вице-канцлеру, 16 августа 1848 г., № 246.

⁴ Донесение генерал-губернатора Западной Сибири Вице-канцлеру, 5 февраля 1850 г., № 30.

ган.¹ 1850 йили бу қалъани янада мустаҳкамлашга киришилган.²

1850 йил 19 апрелда рус ҳарбий қисми Туйчибекни олишга уринган бўлса-да, лекин ололмаган. Шундан сунг 1851 йили полковник Карабашев бошчилигидаги бир батальон пиеда ва 500 казак отлиқлари икки замбарак билан Туйчибек томон юриш қиладилар. Бу ердаги Қуқон аскарлари кучларнинг тенг эмаслигини инобатга олиб, қалъани ташлаб кетадилар. Рус қушинлари қалъани остин-устин қилиб, бузиб ташлайдилар. 1850 йил 8 сентябрда Орол қалъасининг бошлиғи майор Дамис 150 кишилиқ пиеда, 100 нафар казак ва 2 замбарак билан Қуқон хонлигининг Қораузак буйидаги Қушқургон истеҳкомига яқинлашиб, уни тупдан уққа тутади. Мудофаачилар «охирги имкон қолгунча жанг қилганлар».³ Улар бор-йўғи ун кишидан иборат бўлишларига қарамай, ярим кечга қадар узларидан бир неча баробар ортиқ ва яхши қуролланган душманга қарши курашганлар. Ватан ҳимоячиларидан 5 киши ҳалок бўлган, қолганлари эса, 11 аёл ва болалар билан асирликка олиниб, Орол қалъасига ҳайдаб кетилган ва бу ерда узоқ муддат ушлаб турилган.⁴ Асирлар орасида қалъа бошлиғи Райим Олимов ҳам бор эди.

Уша йилнинг 3 ноябрида Қуқон аскарлари Каттақургонга қайтадан жойлашиб олдилар. Шундан кейин куп утмай майор Энгман раҳбарлигида 1 рота, 100 нафар казак ва 1 замбаракдан иборат рус қушини Каттақургонга хужум уюштириб, уни бузиб ташлаган.

1850 йили Орол истеҳкомидан чиққан рус солдатлари Қуқоннинг Чимқургон қалъасини босиб олиб 16 кишини асир оладилар.

Рус давлатининг тажовузига қарши Оқмасжид бошлиғи Ёқуббек Кумушқургон, Жулак, Чимқургон, Тошқургон сингари истеҳкомлардан 1700 нафар аскар туплади. Улар орасида Хива хонлигининг Хужаниёз қалъасидан 130 нафар аскар ҳам бор эди. Бундан хабар топган Орол истеҳкомидан майор Энгман Ёйиқ отлик казакларидан 74 киши, 22 пиеда аскар ва замбарак билан йўлга отланади. 1850 йил мартада Орол қалъаси-

¹ Уша жойда, уша бет.

² Донесение командира Сибирского корпуса Азиатскому департаменту МИД. 26 июня 1850 г., № 216.

³ История 4-Туркестанского Линейного батальона за период 1771 по 1882 год. Ташкент, 1882, стр. 179—180.

⁴ Уша жойда, уша бет.

дан 55 чақирим масофада жойлашган Оқчабулоқ деган жойда ҳар икки томон уртасида жанг булган. «Даставкада, — дейилади манбада, — қуқонликлар ҳамжиҳатлик билан рус аскарларини анча сиқиб қўйдилар. Аммо қаттиқ уқ ёмгири остида уларнинг пиёда аскарлари тарқалишга мажбур булди. Фақат қуқонликларнинг отликларигина русларга қарши ҳужумни давом эттириб, найзабозлик қилдилар. Узаро отишмалар то қоронги тушгунча давом этди».¹

5 март эрта тонгда қуқонликлар чекинишга мажбур булганлар. Улардан 70 киши ҳалок булган ва жароҳатланган, руслардан эса 4 киши яраланган.² Қушқургон қалъасининг қумондони ҳам ҳалок булган.

1852 йили Оренбург генерал-губернатори Перовский 400 кишидан иборат аскарга полковник Бларамбергни бошлиқ қилиб қўйидаги топшириқни унинг зиммасига юклайди:

1. Орол истеҳкоми билан Қуқон қалъаси Оқмасжид орасидаги Сирдарё воҳаси текширилсин ва маълумотлар туплансин;

2. Агар Қуқон ҳарбий қўллари билан тўқнашилса ёки уринсиз даъволар қилинса, у вақтда қурол ишлатилсин;

3. Биринчи навбатда, Орол истеҳкоми яқинидаги Қуқон қалъаларига тегмай тўғри Оқмасжид томон юрилсин. Сунгра бу истеҳком бизга тегишли ерда жойлашган булса, дарҳол бузиб ташлансин, борди-ю, бунинг иложи булмаса, уни бу ердан йуқ қилишни қуқонликлардан талаб этилсин.³

Полковник Бларамберг уз қўл остидаги қўшин билан Орол истеҳкомидан йулга чиқиб уша йилнинг 18 июлида Оқмасжид атрофига жойлашади.⁴ Оқмасжид қалъаси бошлиқлигига янги тайинланган Ботирбоши номидан Мулла Шокир ва бухоролик савдогар Қозонбек деган кишилар элчи сифатида русларнинг келиш сабабини аниқлаш учун Бларамбергнинг ҳузурига борадилар.⁵ Бларамберг Мулла Шокирни олиб қолиб, савдогар Қозонбекни рус қўшини Россияга тегишли Сир-

¹ Донесение командира Оренбургского корпуса Военному Министру. 8 апреля 1852 г., № 484

² Уша жойди, уша бет.

³ Донесение командира Оренбургского корпуса Военному Министру. 16 августа 1852 г., № 1208

⁴ Уша жойди, уша бет.

⁵ Уша жойди, уша бет.

дарс қиргогига келганлигини ва бу ерда Қуқон қалтаси булмаслигини етказишни сўраб Ботирбоши хузурига жунатади. Айни бир пайтда, рус аскарлари Оқмасжиднинг шарқий томонига урнаша бошлайдилар. Бу ерда шу аниқландики, Оқмасжиднинг сиртқи деворининг баландлиги икки метрдан ошиб бир ярим чақирим узунликдан купроқ доирада қалъани ураган. Қалъа уртасида қалин ва баланд девор билан уралган қургон ҳам булган.¹ рус аскарлари поручик Ремишевский ва ясовул Буренин кумондонлигида икки гуруҳга буланиб, жанг қилдилар. Қалъа ичидаги мудофаачилар қаттиқ туриб шу даражада қаҳрамонона курашдиларки, душман қанчалик уринмасин, мақсадга эриша олмади. Гарчанд душман аскарлари биринчи девордан ошиб тушган булсалар-да, лекин қургонни эгаллай олмадилар. 4 метр баландликдаги девор билан уралган қургонга замбарак уқлари егдирилишига қарамай уни олишнинг иложи булмади.²

Хуллас, Оқмасжид мудофаачиларининг жасорати ва қаҳрамонона кураши орқасида рус қушинлари бесамар орқага қайтишга мажбур булдилар. Бир маълумотга қура, жангда руслардан 15 киши улдирилган ва 57 киши ярадор қилинган.³ Иккинчи манбада улганларнинг сони 72 киши эканлиги кўрсатилган.⁴

1852 йил 20 июлда Оренбург генерал-губернатори Перовский Оқмасжид учун олиб борилган жанг тафсилоти ҳақида императорга йўллаган ахборотида шундай ёзган: «Қуқонликлар Қораузақ ва Сирдарё оралигидаги ерларда алоҳида округ ташкил этган. Улар ҳарбий истеҳкомлар билан муҳофаза қилинмоқда. Уларнинг орасида Оқмасжид округни бошқарадиган марказ ҳисобланади. Бу ерда туркманлар ва тошкентликлардан ташқари, 5 мингча қозоқ овуллари мавжуд. Бундан ташқари, бизнинг тобелигимиздаги 3 мингдан иборат қозоқ овуллари у ерга қишлашга келадилар».⁵ Шу сабабли ҳам ахборотда Сирдарёнинг унги қиргогидаги Қуқон қалъаларини, хусусан, Оқмасжидни «тамомила йуқ қилиб ташлаш лозимлиги» уқтириб утилган.⁶

¹ Уша жойда, уша бет.

² Донесение командира Оренбургского корпуса Военному Министру, 16 августа 1852 г., № 1208.

³ Уша жойда, уша бет.

⁴ Туркестанский сборник, том 93, стр. 15.

⁵ Донесение командира Оренбургского корпуса Военному Министру, 16 августа 1852 г., № 1208.

⁶ Уша жойда, уша бет.

Рус императори ахборот варақасининг четига «Оқмасжиддаги муваффақиятсизлик қуқонликлар хуружини янада зурайтирмаса, деб хавотирланаман. Янги ҳарбий экспедиция уюштиришдан олдин ғалабани таъминлайдиган чораларни куриш мақсадга мувофиқдир»¹, — деб имзо чеккан.

Полковник Бларамберг Оқмасжиддаги муваффақиятсизликдан кейин Бешариқ орқали Қораузақ дарёсининг унг оқими буйлаб юриб, 1852 йилнинг 30 июлида Қуқоннинг Қушқургон истехкоми рупарасида тўхтайди. Аммо бу қалъада ҳеч ким йўқлиги ҳақида маълумот олгандан кейин бир гуруҳ рус аскарлари уни миналар билан портлатиб ташлаганлар. Шундан кейин у истехкомдан 70 чақирим нарида жойлашган Қуқоннинг Чимқургон қалъасига ҳужум уюштиради. Тўртбурчак шаклидаги бу қалъа баландлиги 3 метрлик қалин девор билан уратган бўлиб, атрофи икки зовур билан қуршалган. Эди. Рус қўшинлари билан қуқонликлар уртасида қаттиқ жанглар бўлиб, пировардида, душман ғолиб келади. Бу ҳақда манбада, жумладан, шундай дейилган: «Чимқургон бошлиги Мирза Ҳасан ва унинг сафдошларидан 12 киши ҳалок этилди, уч киши қалъа деворидан қочиш учун узларини сувга ташлаганда отиб ўлдирилди. Руслар томонидан талафот қурилмади. Қалъадаги аёллар ва болалар асирликка ва қурол-аслаҳалар улжага олинди. Дарҳол қалъани портлатишга ва деворларини бузишга киришилди. Бу иш деворнинг ниҳоятда мустаҳкамлиги ва қалинлиги туфайли 3 кун давом этди».²

Рус аскарлари қуқонликлар ташлаб кетган Кумушқургон қалъасини ҳам ёндириб ташладилар. Умумлаштирганда, полковник Бларамберг бошчилигидаги қўшин 6 ҳафта давомида бир минг чақиримдан ортиқ йўл босиб Оқмасжиднинг сиртқи деворини шикастлантирди ва унга Қуқон қалъасини ер билан яқсон қилиб, 22 августда Орол истехкомига қайтди.

Шу тарзда Рус давлати Сирдарёнинг унг қиргогида ўз мавқеини анча мустаҳкамлашга эришди. Шунинг учун ҳам ҳукумат ҳарбий юришга катта баҳо бериб, унинг қатнашчиларини тақдирлади. Жумладан, полковник Бларамбергга генерал-майор унвони берилди. Бош-

¹ Уша жойда, уша бет

² Донесение командира Оренбургского корпуса Военному Министру, сентябрь 1852 г., № 1782.

қаларнинг ҳам унвонлари оширилди ёки пул мукофоти берилди. Рус давлати Оқмасжидни эгаллашни навбатдаги биринчи вазифа қилиб қўйди. Буни амалга оширмай туриб Қўқон хонлигининг Қозогистондаги манқеига зарба беришнинг ҳеч иложи йўқ эди. Шунинг учун ҳам янги ҳарбий юриш уюштиришга қаттиқ киришилди. Шу мақсадда Орол, Оренбург ва Ёйиқ қалъаларида жойлашган ҳарбий қисмлардан пиеда ва отлик аскарлар жамланди. 36 та катта-кичик замбараклар ҳам ажратилди. Шунингдек, Санкт-Петербургдан прапоршик Иогансон бошчилигида ракета командаси ва штабс-капитан Орловск раҳбарлигида саперлар булими этиб келган. Ҳарбий юриш чоғида 1852 йили Сирдарёга келтирилиб, 1853 йили ишга туширилган 4 кучли темир кема ва катта қайиқлардан фойдаланишга қарор қилинди. Флотга капитан-лейтенант Бутаков ва лейтенант Эрдели бошлиқ этиб тайинланган. Сирдарёда астрономия буйича текширув утказиш мақсадида денгиз бошқармасидан капитан-лейтенант Иван Илинцев келди.

Ҳарбий қисмлар Оренбургнинг Верхнеозер станцияси ва Орскдан йўлга чиқиб, Қорабулоқ портида бирлашиши лозим эди. Шундан кейин генерал-майор Падуров¹ қумондонлигида Сирдарёга, сунгра Оқмасжид томонга юриш режалаштирилди. Бу режа буйича турт ярим рота, 1250 нафар казак ва 36 замбаракдан иборат қўшин, улардан кейин генерал Перовский бир гуруҳ офицер ва аскарлар билан йўлга чиқди. Унга ҳарбий бўлмаган амалдорлардан В. В. Григорьев ва Вельяминов-Зернов Петербургдан келган генерал-майор Хрулев ҳам қўшилган.

Генерал Перовский собиқ Қўқон қалъаси бўлмиш Қушқўрган сенида, яъни Қораузак ва Ёмон дарёлари қўшилиш жойида Қарамоқчи, Орол ва Оқмасжид уртасида иккинчи қалъани барпо этиб, ҳарбий қисмларни жойлаштиради. Қарамоқчи 1-сонли, 1848 йил охирида Орол истеҳкомидан 45 чақирим нарида ташкил топган Казали эса, 2-сонли форт деб номланган эди.

Рус қўшинлари 1853 йил 2-4 июль кунлари Оқмасжидга этиб келди. «Перовский» кемаси ҳам ундан икки чақирим нарида тўхтади. Қўшиннинг умумий сонни 2840 кишидан иборат бўлиб, орасида 400 кишилик бош-

¹ Падуров ешлигида асирга олиниб қозоқлар орасида яшаган. Кейинчалик асирликдан қутулиб қўлдаги урушларда қатнашган. У қўл ҳастини яхши билган.

кирд командаси бор эди. Офицерлар сони 100 кишига борган. Қушинда 2600 от, 1350 туя ва 500 кишидан иборат қозоқ хизматчилари булгани маълум. Оқмасжид қалъаси Сирдарёдан чорак чақирим масофада қурилган бўлиб, қалин девор билан уралган эди. Деворнинг турт бурчагида миноралар бўлиб, атрофи сув тулдирилган зовур билан уралган. У ерда 300 киши 3 мис замбарак билан муҳофаада турарди.

Оқмасжид қамалини бошқаришни генерал-майор Хрулев олиб борди. Қалъа атрофига замбараклар урнатилгач, икки томондан отишма бошланиб кетди. Биринчи отишув 3 соат давом этиб, руслардан 7 киши контузияга учради. Қалъадан ойна ёки металл қириндилари билан қорамой аралаштирилиб, чарм уралган порохли шар отилганлиги диққатга сазовордир. Унинг ичида граната трубкаси ҳам бор экан. Рус офицерларининг тан олишича, қалъадагилар «милтиқлардан мерганлик билан отганлар».

Рус аскарлари замбарак ва милтиқларни обдон ишга солиб ўқни ёмғирдай ёғдиришларига қарамай, ватан ҳимоячиларининг иродасини бука олмадилар. 13 июлда генерал Перовский Оқмасжид қалъаси бошлиғига бир қозоқ орқали хат юборади. «Мен, — дейилганди унда, — Умумроссия императори фармониға биноан бизнинг еримизда қурилган Оқмасжидни олиш учун келдим. Гарчанд уни сиз эгаллаб турган бўлсангиз-да, Оқмасжид олинди, деб ҳисоблайверинг. Қуриб турибсизки, мен одамларимни йуқотганим йуқ, ҳаммаларингизни қириб ташлашим ҳеч гап эмас. Бескорға қалъа деворларини тузатаётирсизлар. Мен Оқмасжидга дарвоза орқали кираман, негаки уз қалъасига ҳеч ким девор орқали утмайди. Агар бу деворлар меники бўлмаганда уни аямай бузардим, бунинг учун менда куч старлидир. Бу ерга руслар бир кунга ёки бир йилга эмас, балки абадул-абадга келгантар.

Агар яшашни истасангизлар, раҳм-шафқат суранглар. Агар Оқмасжидда олишни истасангизлар, бу сизнинг ихтиёрингиздадир. Мен бу ерга урушиш учун келганим йуқ, аммо қалъани олмасдан кетмайман».¹

Қурилиб турибдики, генерал Перовский Оқмасжиднинг тус «Рус ери»да қурилганлиғига эътиборни жалб қилиб, ҳарбий босқинчиликни оқлашга уринган. Ҳатто у тинчлик ниятида келганлиғига ишонтирмоқчи була-

¹ Донесение генерала Перовского, 31 июля 1853 г., № 62.

ди. У гуё қозоқларни Қуқон хонлиги зулмидан қутқармоқчи экан. Ватан ҳимоячилари генерал Перовскийнинг хатига: «Бизлар бир сиқим порох ва кучада бир кесак қолгунча, ҳамма қурулларимиз тамоман синиб битгунча жанг қиламиз», — деб жавоб қайтарган.

Сунгра икки томон уртасида даҳшатли жанг бошланиб кетади. Руслар замбарақлардан Оқмасжидни тинимсиз уққа тутиб турсалар-да, ватан ҳимоячилари асло буш келмай мудофаада қаттиқ турадилар.

18 июлда генерал Перовский Тошкентдан Оқмасжидга ёрдамга қушин келатганлиги ҳақида хабар олади. Шу кунисё у генерал-майор Падуров ва штабс-капитан Макашев бошчилигидаги ҳарбий қисмини тошкентликлар йулини тусиш учун жунатади. Улар биринчи навбатда Қуқон қалъаларидан булмиш Жулакни босиб олишни мақсад қилиб қуйгандилар. Бу ердаги озсонли Қуқон аскарлари рус қушини келатганини эшитиб, кучлар тенг эмаслиги ва душман ҳужумига бардош беролмасликлари нуқтаи назаридан келиб чиқиб қалъани тарк этадилар. Рус қушини келиб Жулак қалъасини портлатиш йули билан бузиб ташлади. 27 июлда улар жанглар ҳамон давом этаётган Оқмасжидга қайтадилар.¹

Хуш, юқорида курсатилган хавфли ва масъулиятли вақтларда нима учун Қуқон ҳукмдорлари Оқмасжид ва бошқа истеҳкомларга ёрдам қулини чўзмади?

Жавобни уларнинг узоқни қура олмайдиган кишилар булганликлари, тахт учун курашиб шахсий манфаатларига уралашиб қолганликларидан қидириш лозим. Ваҳоланки, душман яқин келажакда хонлик ичкарисига ҳам бостириб кириши бу вақтда сир эмас эди. Шунга қарамай, узаро адоват ва мансаб учун кураш тобора қизиқ борарди. «Тарихи жадидаи Тошканд» муаллифи Муҳаммад Солиҳ Тошкандийнинг ёзишича, Худосёрхон акаси Маллабекни Тошкент вилоятига ҳокимлик лавозимига тайинлайди. Лекин куп утмай Маллабек хонлик тахтини эгаллаш ҳаракатига тушади. «Шу вазият ва жанжалдан фойдаланиб, — дейди муаллиф, — руслар Оқмасжид қалъаси атрофини ураб олдилар. Гарчанд, Маллахон жиҳод, газот ва уруш тараддудини қуришга киришган булса-да, лекин баъзи амалдорларнинг, биринчи навбатда, бутун ҳукумат тахтини олиб ва кучга куч қушиб, сунгра газотни бошлаш керак, — деган

¹ Уша жойда, уша бет.

сузларига куниб, аскарни Тошкентдан Қуқон томонга жунатди ва узи ҳам орқасидан йулга чиқди».¹

Қуқон аскарлари Бешариққа келганларида Маллабекнинг «ақли кириб» тинчлик сулҳи тузиш ва биргаликда Оқмасжидга ёрдам бериш таклифи билан Қулдош деган кишини элчи сифатида Худоёрхон хузурига жунатади. Аммо «элчи Худоёрхон олдига борган ҳамон ҳеч савол-жавоб қилмасдан унинг қул-оёқлари ва буйнига оғир тош боғлаб Сирдарёга чуқтирилди».²

Шундан кейин Маллабек Тошкентга қайтиб газотга тайергарлик куради. Уни халқнинг барча тоифалари қўллаб-қувватлади.³ Бироқ айрим «қўрқоқ, шум ниятли, номуассиз ва мансабпараст кишилар айтдиларки, Оқмасжидда ғалабага эришилса яхши, лекин мағлубиятга учралса, у вақтда обрўйимиз тукилиб, халқ қузиға ёмон қуриниб ва айбдор бўлиб қоламиз, иккинчи томондан эса, Тошкент вилоятини ҳокимсиз ташлаб кетиш яхши эмас, негаки, душман фурсатни ганимат билиб уни босиб олиши мумкин».⁴ Маллабек бошлиқ аскарларни Оқмасжидга бормасликка даъват этиб, Тошкент мудофаа деворининг бузилган жойларини тузатиш ва Оқмасжидга яроғ-аслаҳа, қўшин юбориш билан чегараланишни тавсия этдилар.

Муҳаммад Солиҳ Тошкандийнинг курсатишича, Маллабек уларнинг гапларини маъқул қуриб, «Тошкентда ақобир, фузало, уламо, умаролари билан маслаҳатлашмай газотга отланган сардорларни Тошкент қалъасини тузатишга жалб қилди. Газот тарафдорлари умидсизланиб истар-истамас кеча-кундуз тер тукиб, тупроқ ташиш билан овора бўлдилар».⁵ Шу пайтда Худоёрхон қўшин билан Тошкентга бостириб кирди, Маллабек эса Бухорога қочишга мажбур бўлди. Худоёрхон эса Шодмонхужани Тошкент ҳокимлигига тайинлаб Қуқонга қайтди.

Қуқон ва Тошкентда узаро курашлар қизиқ турган пайтда Оқмасжидда ватан ҳимоячиларининг аҳволи жуда оғирлашган эди. Салкам бир ой давом этган қамал,

¹ Муҳаммад Солиҳ Тошкандий «Тарихи ҳадидайн Тошканд». УЎФА Шарқшунослик институтининг қўлезмалар хазинаси, рақами 11072, 324-бет. Қўлезма манбалардан маълумотларни олишда марҳум Амин Пулатов бевосита ёрдам берган эди. (Асар шартли икки жилдга ажратилган. — Мух.)

² Уша жойда, уша бет.

³ Уша жойда, 327-бет.

⁴ Уша жойда, 329-бет.

⁵ Уша жойда, 332-бет.

замбарак ва милтиқлардан муттасил равишда уқ ёгдириб турилиши оқибатда ватан ҳимоячиларининг тинкасини куритиши турган гап эди. 28 июлга утар кечаси рус қушини ҳал қилувчи ҳужумга утиб, жанг соат 4 гача давом этган. Бу орада юз берган воқеалар тафсилотини Мулла Ниез Муҳаммад шундай тасвирлаган: «Оқмасжид қумондони Муҳаммадали уч кеча-ю уч кундуз қаттиқ урушгач, пировардида, порох ва қурғошин етмай қолди. Буни билган душман қалъа деворини портлатиб бузиб, ичкарига бостириб кирди. Қамалдаги эркак ва аёллар қуролларини ташлаб, ханжар ва қиличлар билан қул жангига утиб, шундай даҳшатли қиргин-барот булдики, бунақасини фалак ҳали ҳеч қачон эшитмаган ва курмаган эди. Охир-оқибатда куп эркак ва аёллар мисли қурилмаган азоб-уқубатда шаҳид булдилар».¹

Ватан ҳимоячиларининг матонат билан жанг қилганликлари кишини ҳайратга солади. Айниқса, ўзбек аёлларининг қаҳрамонона жанглари таҳсинга сазовордир. Улар охирги ҳал этувчи жангда ўртага отилиб чиқиб, душман аскарлари билан юзма-юз қиличбозлик қилганлар.

Ватан ҳимоячиларининг жасорати ва жанговарлиги рус ҳарбий бошлиқларини ҳам ҳайратга солган эди. Жумладан, воқеанинг жонли гувоҳи генерал Перовский юқоридаги бошлиқларига ёзган ахборотида «Қумондон Муҳаммад Алининг ҳалок бўлишига қарамай, Оқмасжид деворларида ва ичкарисиди юзбоши Лафас бошчилигидаги ҳимоячилар ниҳоятда катта жасорат ва матонат билан жанг қилдилар ҳамда ўзлари қасам ичганларидек, охирги дақиқагача имкони борича курашдилар», деган эди.²

Қалъадаги эркак ва аёллар асир тушишни номус деб билиб ўзларини ўлимга маҳкум этганликларини қуриб турган руслар жуда ҳайратландилар. Шу тариқа, 1853 йил 28 июлда Оқмасжид қалъаси рус қушинлари томонидан забт этилди.

Рус манбаларида кўрсатилишича, қалъа учун жангларида ватан ҳимоячиларидан 206 эркак-аёл ва болалар ҳалок бўлган. Эркаклардан 35 киши, аёллардан 7 киши ва болалардан 10 киши жароҳатланган. Асирликка, ярадорлардан ташқари, эркаклардан 39 киши, аёллардан 73 киши ва болалардан 53 киши олинган. Шу тариқа

¹ Тарихи Шоҳруҳи, 305-бет.

² Донесение генерала Перовского об осаде Акмечети, 31 июля 1853. № 625.

умумлаштирганда, Оқмасжид душман томонидан қамал килинганда 280 эркак, 83 аёл ва 66 бола, жами 429 киши булганлиги маълум бўлади.

Асир олинганлар муайян вақтдан сунг уз ватанига қўйиб юборилган. Руслар Оқмасжиддан улжа сифатида 2 мис замбарак, 66 пилтали милтиқ, 1600 дона замбарак ўқи, 120 қилич, 120 от ва бошқа нарсаларни қўлга киритганликлари маълум.

Рус қўшинидан 37 киши ҳалок булган, 77 киши жароҳатланиб, 456 бош от нобуд булган.

Рус ҳарбийлари ашаддий душман бўлишларига қарамай, Оқмасжид ҳимоячилари жасоратига ва жанговарлигига тан бериш билан бирга, Қўқон хонлиги томонидан ҳеч қандай ердам берилмай қалъанинг уз ҳолига ташлаб қўйилишидан таажжубланганлар. Оқмасжидни эгаллаган русларнинг шу хусусда деганларини Мулла Ниез Муҳаммад шундай келтиради: «Ахир дунё шундай бошқариладими? Мовароуннаҳрнинг мусулмон вилоятида дастлабки дарвоза бўлиш бу жозибадор ҳамда табиатнинг барча ноз-несъматлари билан тула қалъани шундайгина қўлдан бериб қўйсалар-а! Улар (яъни Қўқон хонлиги — Ҳ. 3.) шундай вилоятнинг ва хотин-қизлари билан асирга тушиб нафсониятларини ерга уришини хоҳламаган ва улимни афзал билган мардларнинг қадрига етмадилар. Оқмасжид барча мусулмон ерларининг дарвозаси ва Дашти Қипчоқнинг киндигидир. Айтиш мумкинки, кимки мазкур қалъани забт этса, тамоми Дашти Қипчоққа эгалик қилади. Улар бизга мана шу қалъада зарба беришлари керак эди. Агар бухороликлар, хиваликлар, қўқонликлар узаро қарама-қаршиликларни четга суриб, келишган ҳолда бирлашиб уч томондан бу ёққа келганларида, бизни барта раф этиш уларга жуда осон кечган буларди. Чунки қўшинга керак нарсалардан бизда на озиқ-овқат, на кийим-бош бор эди».¹

Дарҳақиқат, уч хонлик умуммиллат манфаатларини уйлаб ва бир ёқадан бош чиқариб шиддат билан ҳаракат қилганларида, рус аскарларининг мағлубиятга учраши турган гап эди. Зеро, жангга яроқли 300 га яқин ватан ҳимоячиларини енгил учун икки мингдан ортиқ рус аскарлари салкам бир ой вақт сарфлагани фикримизнинг тўғрилигини кўрсатиб турибди.

Рус ҳукумати Оқмасжиднинг қўлга киритилишининг

¹ Тарихи Шоҳруҳи. 199—200-бетлар

катта аҳамиятини англаб, уруш қатнашчиларининг ун-
вонларини ошириб, орден-медаллар ва пул мукофотла-
ри билан тақдирлади. Оқмасжид урнига қурилган рус
қалъасига генерал Перовский номи берилиб, «Перов-
ский форти» деб аталадиган бўлди.

Генерал Перовский Оқмасжид олинишидан мағрур-
ланиб ва гердаиб очикдан-очик зуравонлик йулига
утиб, Тошкент қушбегисига қуйидаги мазмунда хат юбо-
ради. «Рус ҳукумати, — дейилганди унда, — Оқмасжид-
дан нарига утиб Сирдаренинг юқори оқими буйлаб
ҳарбий истеҳкомлар қуриш ниятида эмас. Шу боис
Қўқон ҳукумати ҳам қудратли Россия билан тинч-то-
тувликни истаса, у вақтда Оқмасжид ва Туркистон шаҳ-
ри оралигидаги узининг барча қалъаларини бузиб таш-
лаши лозим. Хусусан, менинг буйругимга биноан Жу-
лак қалъаси қандай яксон этилган бўлса, Туркистон
шаҳрига яқин жойлашган Янгиқўрган қалъангизни ҳам
шу тарзда бузиб ташлашга мажбурсиз. Агар биз томо-
нимиздан бузилган қалъаларни тикласангиз ёки курс-
атилган жойларда янги истеҳкомлар қурадиган бўлсан-
гиз, у вақтда сиз бизни уларни қурол кучи билан бо-
сиб олишга ва у ерларда ҳам Оқмасжиддагига ухшаб
доимий қолишимизга мажбур этган бўласиз.

Сиз Россиянинг нақадар кучлилигини куриб туриб-
сиз. Шунинг учун менинг сизга маслаҳатим шуки, так-
лифларимни диққат билан урганинг. Агар қудратли ва
адолатли қушнингиз (Россия) билан ужарлик ва душ-
манлик қилсангиз, яхшиликка олиб келмайди. Борди-ю,
бизнинг адолатли талабларимиз инобатга олинса, у вақтда
тотувлик ва дўстликда яшаймиз. Бунинг гарови сифати-
да Оқмасжидда рус қушинларига қарши курашган ва
асирликка олинган кишиларни бушатдик. Агар биз
қуйган шартларни бажариш сизга боглик бўлмаса, улар-
ни дарҳол хонга етказинг. Жавоб тез ва ижобий бўлиши-
ни кутаман».¹ Мазкур сатрларда баён этилган талаблар
Қўқон хонлигида қандай қабул қилинганлиги бизга
қоронгу, аммо унга жавоб олинмаганлиги ҳақида маълу-
мотлар бор.²

Оқмасжидда олинган асирларнинг озод этилишига
келганда, шуни айтиб утиш лозимки, ҳақиқатан ҳам
рус ҳарбий бошлиқлари «аҳли ислом захмдор, мажруҳ,
кучсиз ва заиф кишиларни ҳарбий истеҳкомдан чиқа-

¹ «Русский Вестник», 1867, № 5.

² Ушга жонда.

риб, солдатлар кушиб ҳайдаб, у ердан бир неча чақирим масофадаги (бошқалар куриб ибрат олсин учун) Туркистон шаҳри яқинига қуйиб кетдилар». ¹ Бу билан кимки Рус давлатига қарши урушса шундай фожеага учраши мумкинлигини намоиш этиш назарда тутилган, албатта.

Фурсат қўлдан берилган бўлса-да, Тошкент қўшбегиси Худоерхон қўрсатмасига мувофиқ қўшин ва халқ оммаси билан биргаликда Оқмасжидни қўлга киритиш учун йўлга отланди. Улар Чимкент ва Туркистонда тайергарликни янада кучайтириб «Ким улдирса, гоziй ва ким улса, шаҳид» дея ислом байроқларини кутариб, олиму фозиллардан ва жамоа аҳлидан фотиҳа олиб, Шодмонхўжа бошчилигида Оқмасжидга қараб юрдилар. ² Тошкентдаги «Шоҳнишон» маҳалласидаги Холназарбий лашкарбоши лавозимига тайинланган эди.

Бу вақтда старшина Бородин бошчилигидаги рус аскарлари ватан ҳимоячилари йўлини тўсиш учун Оқмасжиддан чиқиб, Берқозон деган жойга урнашдилар. 1853 йил 24 августда старшина Бородин Қўқон аскарларининг 15 чақирим наридаги Қумсуат деган жойга келганлиги ҳақидаги хабарни олгандан сўнг уларга қарши юборган солдатлари Сирдарёнинг бўйида 200 кишидан иборат қўқонликларга дуч келиб жангга кирадилар. Старшина Бородин ҳам қўшин билан кетма-кет келиб, Сирдарё бўйига урнашиб олади. 7 минг кишидан, шу жўмладан 300 совут кийган кишилардан иборат қўқонликлар ҳужумни бошлаб бердилар. Рус манбасида қўрсатилишича, ватан ҳимоячилари 3 замбаракни ишга солиб, ҳар томондан ҳужум қилаверганлар. Совутли ҳимоячилар эса рус солдатлари билан юзма-юз тўкнашиб, қўл жанги олиб борганлар. Уруш эрта-лаб соат 11 дан қоронгигача давом этган. Афтидан, рус қўшини огир аҳолга тушиб қолган бўлса керакки, старшина Бородин қўшимча куч сураб уз кишисини Оқмасжид («Форт Перовский»)га юборган. 25 августнинг эрта тонгида ҳимоячилар урушни тўхтатиб орқага қайтганлар. Старшина Бородин Оқмасжиддан етиб келган қўшимча аскарлар билан 26 августда Оқмасжиддан 70 ва Жулакдан 55 чақирим масофада жойлашган Чоричиганокқа келганда йўлда қўқонликлар томонидан қолдирилган 233 ҳимоячининг мурдасини курган. Бундан

¹ Тарихи ҳадидаи Тошкент, 348-бет

² Уша жойда, 349-бет

ташқари, у шаҳидлар 96 туяда олиб кетилганлиги ҳақида маълумот олган. Руслардан урушда 5 киши улдирилган ва 21 киши жароҳатланган.¹ Аммо маҳаллий манбаларга кўра, рус солдатларидан кўп киши ҳалок бўлган. Лекин одатдагидек руслар талофатларини атайдан озайтириб курсатиб келганлар. Шодмонхужа ва Холназар бошлиқ ватан ҳимоячиларининг Қумсуатдаги олиб борган жанглари Муҳаммад Солиҳ Тошкандий асарида шундай тасвирланган: «Мужоҳидлар матонат ва жасорат билан душманни ҳар томондан уққа тугдилар. Жанг ва улдириш қуёш чиққандан то кун ботгунча давом этди. Ҳар икки тарафдан кўп кишилар улдирилиб, уликлардан тепачалар ҳосил бўлди. Урушда Холназар кўп қаҳрамонлик курсатиб, таҳсинларга сазовор бўлди. Уруш майдонида улганлар ва ирадорларнинг, яроғ-аслаҳалар ва чодирларнинг ҳеч бирини қолдирмай олингандан сунг Шодмонхужа раҳбарлигида Туркистон шаҳрига қайтилди, уруш эса дуранг билан тугалланди».²

Туркистон шаҳрида мужоҳидлар зур ҳурмат ва иззат билан қарши олиниб, жамоа аҳли аскарлар, ярадорлар ва касалларни ўз уйларига олиб кетиб меҳрибонлик ва гамхўрлик қилдилар.³

Муҳаммад Тошкандийнинг сузича, Шодмонхужа Тошкентга келиши биланоқ дарҳол Қўқонга чақирилган. Бу ерда Худоёрхон унинг хизматларини инобатга олиш урнига жазога тортади. У айрим маслаҳатчиларининг «кофирлардан шаҳар ва қалъани олиш биринчи газо саналадур» деган сузларига қулоқ солиб, душманни мағлубиятга учратмаганлигини руқач қилиб, «бечора Шодмонбеги қушбегини туяга мингизиб, Хуқанд шаҳрининг раста ва бозор жойларида айлантириб, масхарасини чиқартириб ва сазо бериб ҳукумат ишларидан маҳрум қилди».⁴

«Ансоб ас-салотин» асарининг муаллифи Мулла Мирзаолим эса воқеани бошқачароқ таърифлайди. Унинг ёзишича, Худоёрхон «Оқмасжид устига сонсиз қушин билан Шодмонхужа додхоҳ ва Муҳаммад Каримшайх ва Саримсоқ додхоҳни юборган. Улар русларга юзма-юз бўла олмай туқайларда жонларини сақлаб қочиб

¹ Рус императори фирмонида биноан старшина Бородинга подполковник унвони берилган. Шунингдек, қўқонликларга қарши урушганларнинг бир қанчиси ҳам тақдирланган.

² Тарихи ҳадидаи Тошканд, 351-бет.

³ Уша жойда, уша бет.

⁴ Уша жойда, 349—359-бетлар.

келдилар. Газаби кузиган Худоёрхон уларга хотинларнинг кийимини кийдириб, Урда шийпони олдида чарх қуйиб ип йигиртирди».¹

Аммо бу сатрлардаги Шодмонхужа бошлиқ мужоҳидларнинг рус аскарлари билан туқнашмаганлиги ҳақидаги сузлар ҳақиқатни акс эттирмайди. Жанг булганлигини рус манбалари ва Муҳаммад Солиҳ Тошкандий тасдиқлайдилар.

Худоёрхон Оқмасжидга (Перовский фортига) иккинчи маротаба ҳарбий юриш уюштиришга қарор қилиб. Эрназар иноқ ва Муҳаммад Қосим мингбоши раҳбарлигида қушин жамлайди. Бу вақтда «қиш мавсуми эрди, — деб ёзди, Мулла Мирзаолим, — баъзи ешу қари сипоҳийларга бу унча маъқул тушмайди».² У об-ҳавонинг ниҳоятда ноқулайлигига қарамай ватан ҳимояси учун курашиш тарафдорларининг қўлигини таъкидлаб ёзди: «Қиш мавсуми эдиким, совуқдан ердан осмонгача ҳамма нарса музлаган эди, ер усти мармар тошдек силлиқ ва оёқ қуйиб булмайдиган даражада яхлаган. Худоёрхон Марғилон ҳокими, қипчоқ жамоасининг сардори ва баҳодири Утаббой қушбеги жангчиларига, бошқа шаҳарлар ва элатлардан келган мужоҳидларга инъом-эҳсонлар бериб, тунлар кийгизиб Қосим мингбошини амирлашкар қилиб жунатдилар».³ Мужоҳидлар Қўқондан чиқиб Сирдарёдан утиб Қурамадаги Кировчи қалъасига келганда унинг бошлиғи Мирза Аҳмад парвоначи уз аскарлари билан қўшилиб ҳаммалари Тошкентга етиб келганлар. Улар бу ердаги Келмастепа мавзеида «ҳар куни туп-туфанг машқини куздан кечириб тайергарлик курдилар. Сунгра уларга тошкентлик жангчилар ва газот талабгорлари қўшилишди».⁴

Сунгра ҳар кимга тунлар кийгизилди, маошлари берилди, инъому эҳсонлар қилинди, Тошкент болалари таътилга чиқарилди. Шайхларга ва гадоларга назр-ниёз берилди, улардан дуо олиниб газот қилиш учун Тошкентдан чиқишиб Туркистон шаҳрига бориб етдилар».⁴ Сунгра аскарлар ва оломон Оқмасжид томон юриб 1853 йил 14 декабрда унинг атрофига жойлашадилар. Уларнинг сони 12-13 минг кишига бориб, 17 замбараклари бор эди. Уруш бошланиб даставвал икки томон бир-

¹ Мулла Мирзаолим «Ансоб-яс-салотин». УлФА Шарқшунослик институтининг қўғилмалар фонди, рақами 3753, 219-бет.

² Уша жойда, уша бет.

³ Тарихи ҳадидаи Тошқанд, 353-бет.

⁴ Уша жойда, уша бет.

бирларига замбараклардан уқ отишдилар. Қалъа қумондони Огарев мужоҳидларнинг сон жиҳатидан қўпчилигини ҳисобга олиб, мудофаада эмас, балки ҳужум билан ҳаракатни лойиқ топиб, 500 дан ортиқ солдат билан тўсатдан ҳужум қилишни майор Шкупага буюради. Бу жанг учун 4 замбарак ва 2 ракета станогини ажратилган. 19 декабрнинг эрта тонгида руслар қалъа дарвозасидан қўққисдан чиқиб мужоҳидларга ҳужум қиладилар. Асир мужоҳидлар бироз саросимага тушган бўлсалар-да, кейин узларини унглаб олиб рус ҳарбий қисмини ураб олишга эришадилар. Шу пайтда подполковник Огарев инженер-прапорщик Алексеев ва штабс-капитан Погурский бошчилигидаги ҳарбий қисминини солдатларга ёрдам учун жўнатади. Шундан кейин қаттиқ жанг бўлиб, мужоҳидлар 2000 кишинини йўқотиб, чекинишга мажбур бўладилар, душман томонидан 17 замбарак, порох, озиқ-овқат ва яроғ-аслаҳалар улжага олинади. Муҳаммад Солиҳ Тошкандийнинг ёзишича, Оқмасжидда «пешинидан асир намозига қаттиқ ва даҳшатли уруш бўлиб, қўп мусулмонлар шаҳид ва захмдору-мажруҳ бўлди. Утаббой қўшбеги билан (Тошкент ҳокими) Суфийбек қўп ғайрат ва жасорат кўрсатиб, уруш майдонидаги улган ва ярадор бўлган мусулмон аскарлари жасадларини, яроғ-аслаҳаларини русларга бермасдан олиб қароргоҳга келсалар оғзи катталар, мансабпарастлар, тили узунлар, фитначилар жон талвасасида чодирларни, яроғ-аслаҳаларни, от ва туяларни, 18 узоққа отадиган тўпларни ташлабдилар ҳамда душманга қарши бирон уқ узмай отда ёки пиёда қочишибдилар».¹

Совуқнинг тобора авж олиши орқасида ватан ҳимоячиларининг қўл-оёқларини совуқ уриб, не-не азоб-уқубатлар билан Туркистонга қайтадилар. Айниқса, қароргоҳдан қочганларнинг қўпчилиги совуқ уриши орқасида оёқсиз ва қўлсиз қолиб азоб-уқубатлар билан улиб кетганлар.

Рус ҳукумати 1854 йили Перовский форти, 1-форт, 2-форт, 3-форт (Қумушқўрғон урнида) ва атроф жойларини ўз ичига олган Сирдарё чизигини ташкил этди. Бу линия Россия ва Қўқон хонлиги ўртасидаги чегара ҳисобланарди.

Шу тариқа, Рус давлати Сирдарё қирғоғида мустаҳкамланиб олиб, келажакдаги ҳарбий юришлар учун муҳим таянчга эга бўлди. Бу борада 1854 йили Олмаота

¹ Тарихи ҳадидайн Тошканд, 359-бет.

овули ёнида Верний ҳарбий истеҳкомининг бунёд этилиши ҳам муҳим урин тутди. Айрим маълумотларга қараганда, 1855 йили Туркистон шаҳридан 1500 кишидан иборат ватан ҳимоячилари Жулак томонга юриш қилганлар. Аммо рус ҳарбий қисми келаётганини эшитиб орқага қайтганлар.¹

Уша йили Рус давлати Или водийсини эгаллаб, Илиорти булимини ташкил этди. Рус давлати Қозогистонда тобора кучайиб бораётган бир пайтда душманга қарши билимдонлик ва изчиллик билан чора-тадбирлар куриш, мамлакат тақдирини уйлаш ўрнига Худоёрхон ва атрофидаги ўзига ухшаш нодон кишилар ўз хузур-ҳаловатлари ғамини едилар. Бу ҳол уша давр кишиларининг асарларида ачиниш ва нафрат билан баён этилган. Масалан, Муҳаммад Солиҳ Тошкандий Рус давлати хонликдаги чиқишмовчилик ва тахт учун курашлардан фойдаланганини бир неча бор уқдириб утади. Оқибатда мамлакатни бошқариш ниҳоятда мураккаблашиб, ҳокимият нобоп одамлар қулига тушиб қолганлиги алоҳида уқдирилади: «Қўқонда Оқмасжид воқеасини эсдан чиқариб айш-ишрат, кайфу сафо, уйинкулги ва парвосизликка берилиб мамлакат ишидан қўз юмиб, Қозогистондаги хирож, бож ва закотни гайридин миллатларга топшириб, ҳукмронликни ганимат билиб, ёмон одамларни, ўғриларни ва ҳаром кишиларни тўплаб амалдор қилиб ва волий белгилаб, ҳар бир шаҳарга юбора бошладилар. Айрим жоҳил муллалар ва нодон уламолар сузига ишониб, аҳоли шариатдан узоқлашиб, илмсиз жоҳилларни мансабдорлик қилиб қози, раис, ҳоким, волий лавозимларига утқаздилар. Порахурлик ва ҳаромлик ривожланди, ишни текширмай айтувчилар сузига амал қилиниб, порахурлар, хушомадгуйлар ва умуман нобоп одамлар ҳоким ва мансабдор булдилар. Аксинча, доно, ақлли, фозил ва билимдон кишилар хурланди ва оёқости қилинди. Кенгаш ва маслаҳат билан иш юритишга йўл берилмади».²

Мазкур сатрлардаги ҳақиқий аҳволни акс эттирувчи лавҳалар Худоёрхоннинг ниҳоятда масъулиятсизлигининг маҳсулидир. Хон Рус давлати тажовузларига етарли даражада эътибор бермай, куп вақтини хузур-ҳаловатда утказган. Бу хусусда Мулла Мирзаолим шундай баён этган: «Саъид Насриддинбек Худоёрхон қатнашу-

¹ «Русский Туркестан», Сборник изданий по поводу политехнической выставки. СПб., 1872, стр. 17.

² Тарихи ҷадидаи Тошқанд, 363-бст.

вида Маргилонда туй қилиб, қиш бошидан баҳоргача халойиққа ошу нон тортиб, инъому эҳсонлар билан томошалар курсатдилар. Хоннинг укаси (Андижон ҳокими) Суфибек ҳам акахонларини туйга таклиф қилди. Худоёрхон жаноби олийлари бир қанча аркони давлат амалдорлари билан Андижонга меҳмонга меҳмон бўлиб бордилар. У куп вақтлар мобайнида Андижон саҳроларида умаролар билан тамошо қилиб ва улоқ чоптириб, айшу ишрат, кайфу сафо билан яшаб, инъому эҳсонлар, сарполар улашиб ва туйни утказиб Қўқонга қайтган. Бу ерда у давлат ишлари билан шуғулланган бўлса-да, лекин вақтини купроқ ов қилиш билан утказган».¹

Тахтга даъвогарларнинг узаро қонли курашлари ҳам давом этар, бу камдек айрим амалдорлар хонлик қўл остидаги қозоқларга нисбатан адолатсизлик ва зулмни кучайтириб аҳволни янада оғирлаштирардилар.

«1858 йилнинг март ойида, — дейилади рус манба-сида, — Тошкент ҳокими Мирза Аҳмад 3000 аскар билан Авлиёота истеҳкомига келиб, қозоқ бийларини чақириб, фақат қўйлардан эмас, балки туялар, отлар ва қорамоллардан ҳам солиқ тулашни талаб этди. Бунгача фақат қўйлардан солиқ солинарди. Бийлар уз овулларига бориб талабни маълум қилганларида жамoa аҳли уни бажаришдан бош тортди. Уларга қарши 100 ва 200 кишидан иборат алоҳида икки ҳарбий қисм юборилди. Улар эса зулмни янада кучайтириб турмушга чиқадиган ҳар бир келиндан бир тиллодан солиқ олишни жорий этдилар. Айни бир пайтда улар одоб-ахлоқсизликка ҳам йўл қўйдилар. Зулм ва адолатсизликдан сабр косаси тулиб-тошган қозоқлар қўзғолон кутариб Тошкент ҳокимининг укаси Мирзабий ва бошқа амалдорларни улдирдилар. Шундан кейин Олмаотадаги қозоқлар, жумладан, қанжигаликлар, қуклинлар, кутенчинлар, дуглатлар, бистамчаликлар бош кутариб қўқонликларни уз истеҳкомларига чекинишга мажбур этдилар».²

Қозоқлар қўзғолони ҳақидаги бу маълумотлар Муҳаммад Тошкандий асарида ҳам ўз аксини топган. Чунончи, Худоёрхон Маллабек ва Шодмонхужа бошчи-

¹ Ансoб ас-салoтин. 225-бет.

² Записка управляющего присырдарьинскими казахами командующему Сырдарьинской линией, 31 мая 1858, ЦГА Казахстана, ф. 383, оп. 1, д. 81, л. 25.

дигида қушин юбориб қозоқларни бирмунча тинчитган.¹

Огир вазиятга қарамай хонликда ҳамон тахт учун курашлар давом этиб, охири Маллабек уни эгаллайди. Худоерхон эса, Бухорога қочади. Рус давлатининг тажовузи Маллахон даврида (1858—1862) ҳам давом этди. 1858 йили полковник Перемилский бошлиқ бир рота, 200 нафар казак ва артиллерия айрим Катта Жуз қабилаларини буйсундиргач, Қуқон аскарлари Чу дарёси водийсига чекинадилар. 1859 йили руслар қозоқларнинг Катта Жузи ва Қирғизистон чегарасидаги Кастэк деган жойда ҳарбий истеҳком қуриб, Чу водийси орқали Авлиеота, Чимкент ва бошқа жойларга бостириб киришда муҳим таянчга эга бўлиб олди. Шу тариқа, Қуқон хонлигининг шарқий сарҳадларига нисбатан ҳам очикдан-очик катта хавф юзага келганди. Айниқса, Пишпак ва Туқмоқ сингари Қуқон қалъаларининг мағлубиятга учратилиши хонликка катта зарба бўлди.

1860 йилнинг 26 августида полковник Циммерман икки қатор девор ва зовур билан уралган Туқмоқ истеҳкомига ҳужум қилади. Рус солдатларига офицерлардан Криштановский, Таккел ва Каменоградский бошчилик қилганлар. Қалъа мудофаасини эса Хонқули бошқарарди. Уруш бир соат давом этиб, солдатлар 50 марта тўпларни ишга солганлар.² Сунгра истеҳком таслим бўлишга мажбур бўлган. Мудофаачилар орасида бўлган қозоқлар ва бир гуруҳ қуқонликлар қочиб кетганларидан кейин қалъада 70 киши қолган, холос, Улардан ташқари 50 га яқин хотин ва болалар бўлиб, аёллардан бири жароҳатланган эди.³

Босқинчилар қалъадан иккита байроқ, чуян туп, 11 пилта милтиқ, 50 оддий пичоқ, 35 қилич, 7 найза, 32 пуд порох, қурғошин, уқлар ва бошқа нарсалар улжа олиб, истеҳкомни бузиб ташладилар. Лашкарбоши Хонқули мағлубият учун хондан жазо олишидан қўрқиб, рус маъмуриятидан бошпана сўраган.⁴

1860 йилнинг 29 августида полковник Циммерман йулга чиқиб 30 августда Пишпак қалъасига келади. Бу истеҳком Туқмоққа нисбатан анча катта ва мустаҳкам эди. Шунинг учун ҳам уни эгаллаш учун 31 августдан 4 сентябр кечқурунгача тайёргарлик ва отишма олиб

¹ Тарихи жадидийи Тошканд, 438-бет.

² Донессенис полковника Циммермана, 28 августа 1860 г.

³ Уша жойда, уша бет.

⁴ Уша жойда, уша бет.

борилган. Душман тувларидан отилган 400 снаряд истеҳкомга анча шикаст етказса-да, ватан ғимоячилари урушни давом эттириб, душман тарафга тувлардан снаряд еғдириб турганлар. Бироқ, руслар устун келиб қалъадагилар таслим буладилар.¹ Бу воқеа 1860 йил 5 сентябрда содир булди. Қалъанинг енгилишида ватан ғимоячиларида снаряд тугаб қолганлиги сабаб булган. 627 киши асир олинган. Улар орасида 84 савдогар ва хизматкор, 63 аёл, 38 бола бор эди. Улжа сифатида 5 мис туп, 11 чуян туп, 367 пилта милтиқ, 6 туппонча, 366 қилич, 200 найза, 16 кумуш ва битта олтин билан безатилган қалқон, 114 пуд порох ва бошқа ашёлар қулга киритилган.² Истеҳкомда 2 киши ҳалок булган ва 50 киши ярадор булган. Руслар қалъани олиш учун 954 снаряд, 12869 патрон ва бир неча ракета ишлатганлар.³ руслар Тўқмоқ ва Пишпак жангида 6 рота, 600 нафар казак, 200 қозоқ кунгиллилари, 12 огир замбарак, 4 ракета мосламасидан ташкил топган ҳарбий кучни ишга солгандилар.

Пिशпак қалъаси ҳам бузиб ташланади. Пишпак қалъасининг асирликка олинган лашкарбошилари Отабек ва Алишернинг тақдири хусусида машҳур қозоқ олими Ч. Валихонов уз фикрини шундай баён этганди: «Алишер ва унинг ҳамроҳларининг ҳеч нарсаси эътибор бермай озод қилиниши катта тарбиявий аҳамиятга моликдир. Қўқонликлар унинг тез орада Пишпакка юборилишига қаттиқ ишонмоқдалар. Чунки Оқмасжилда олинган асирлар тезликда қўйиб юборилган эди. Русларда Алишер еки бошқа бир осиеликни ушлаб туришга эҳтиёж йўқ. Қўқонликларга Алишернинг улими ҳеч нарсаси турмай, катта йўқотиш ҳисобланмайди. Аммо Алишери йўқотишга нисбатан (русларнинг) олийжаноблиги ва юксак инсонпарварлиги қўқонликларга ва қозоқларга кўпроқ самарали таъсир этади».⁴

Мазкур сатрлар шундан гувоҳлик берадики, Ч. Валихонов, қандай булмасин, ўзбек асирларини озод қилишга даъват этган.⁵

¹ Донсесение полковника Циммермана, 5 сентября 1869 г.

² Уша жойда, уша бест.

³ Уша жойда, уша бест.

⁴ Уша жойда, уша бест.

⁵ Валиханов Ч. Ч. Собрание сочинений в пяти томах, том 5, 1985, стр. 144—145.

⁶ Айрим маълумотларга қўра, Алишер Семипалатинска доимий яшашга юборилган. У бу ерда 1860 йил 20 сентябрда стиб борган.

Тўқмоқ ва Пишпак қалъаларининг қўлдан кетиши Қўқон хонлигида катта шов-шув ва қаттиқ норозилик уйғотади. Қўқонда дарҳол ҳарбий тайёргарликка киришилган бўлса-да, лекин у ниҳоятда ўқувсизлик ва адолатсизлик билан олиб борилди. Бу ҳақда Мулла Мирзаолим шундай ёзганди: «Бу вақтда руслар Пишпакка ҳужум қилганликлари туғрисида хабар олингандан кейин бир масжид тарафига бориб яроғ-аслаҳаларнинг барча турлари бўйича машқ ўтказилди. Бир куни Маллахон тупчиларга, сарбозларга қаҳр-ғазаб билан машқ буюриб, тўпдан нишонга оттирди. Тупчилар ҳарчанд жонжаҳди билан отсалар-да, нишонга уролмадилар. Шу онда Қовус додхоҳ тупчининг бошини қилич билан танасидан жудо қилди. Бундан барча халойиқнинг ҳуши кетиб жонларидан умид уздилар. Ҳамма қўрқув ва ваҳимага тушди. Маллахон қаҳр-ғазаби пасайгандан кейин ўз қароргоҳига кетди ва эртаси Марғилонга жунади».¹

Шубҳасиз, хоннинг аскарларга бундай ёмон муносабати уларнинг руҳи ва жанговарлигига салбий таъсир курсатиши турган гап эди. Шунга қарамай, Ватан ишқи уларни жангларга чорлайверди. 1860 йили Тошкент қўшбегиси Қаноатшоҳ Тўқмоқ ва Пишпак қалъасининг руслар томонидан босиб олингани ҳақидаги хабарни Маллахонга маълум қилди. Шундан кейин хон турли жойлардан, жумладан, Андижон ҳокими Олимбекка Қурама мавзидан ва Тошкентдан қўшин тўплаб, русларга қарши отланишни буюради.² Мулла Олим Махдумҳожининг сўзича, Рус давлатининг тажовузига қарши тайёргарлик жуда оғир ва қалтис сиёсий вазиятда олиб борилган: «Вақтики, Маллахон хонлик тахтига ўлтиргандан бошлаб, ёввойи ва саҳроийи қирғиз, қипчоқларга хос урдадан жой бериб, доимо оларни ўзига ҳамсар ва ҳамнишин қилиб, ҳукмронлик ва вазирлик ишларини оларга тафвиз айлаб ва қадимий вазир ва надимларни кўздан ташлаб, ҳукуматдорлик ишларидан билкулли бепарво бўлиб, мамлакатдорлик ишларининг ҳаммасини беилм ва бедониш саҳроийи қирғиз ва қипчоқларга топширубдир. Олар ўз ихтиёрларича иш қилиб, мамлакатдорлик ишидан мутлақо ғофил ва беҳабар бўлиб, фуқароларга хоҳлаганларича жабр ва зулм қўргузуб, атроф-жониб ва сарҳадлардин хабардор бўл-

¹ Ансоби ас-салотин, 244-бет.

² Бартольд В.В. Соч., т. 2, часть 2, стр. 334; Бейсембиев Т.К. «Тарихи Шахрухи» как исторический источник», 1987, стр. 121.

май, жулиснинг иккинчи йилида Русиялар Олмоти шаҳри ила атроф элатини истило қилибдир. Бу хабарни эшитган Маллахон Андижон ҳокими Олимбек қирғизни Куранка ва Кетмонтепа тарафи билан ва етти нафар понсодбошини Тошкент ҳокими Қаноатшоҳ ва Шодмонхужани буюриб беҳаду ҳисоб қушун билан Олмотига юборди».¹

Мана шундай адолатсизлик, бепарволик ва жабр-зулм муҳитида жамланган купнинг кишилиқ қушин ва халқ оломони Тошкент орқали Чимкент, Авлиёота ҳамда Пишпакка келадилар. Бу ердан Шодмонхужа бошчилигидаги 7000 киши Чу дарёси қирғоғига келиб, Аштак ва Уч Олмоти оралигида жойлашган рус аскарларига қарши юради. Шундан кейин тоғ бағрига келинганда Олимбек бошчилигидаги 12000 киши билан бирлашадилар. Улар орасида Куртка ва Кетмонтепада яшовчи қирғизлар ҳам бор эди. Аштак (Кастак) ва Уч Олмоти оралигидаги Бикат деган жойда рус аскарлари билан тўқнашув юз беради. Шуниси диққатга сазоворки, бу жангда «Тарихи Шоҳрухи» асарининг муаллифи Мулла Ниез Муҳаммад ҳам бевосита қатнашган. У жангни қуйидагича таърифлайди: «Мусулмонлар кофирларни ураб олиб жангга шайландилар. Бу вақтда Олимбек ва Қаноатшоҳ қушинлари уртасида ким сардорлик қилиши масаласи буйича келишмовчилик юзага келиб, Олимбек рақибига зарба бериш учун қушини билан узини четга тортди. Бу билан у ор-номуси ва жасоратини йўқотди. Тошкентликлар қурамаликлар билан биргаликда «тақдир» деган сўзни баралла жаранглатиб узларини душман уқларига урдилар. Мазкур сатрларнинг муаллифи каминан фақир эса «купхудоликларни улдиринглар», «эй худо, дин ҳимоячиларини сақла» деган хитоб сўзлари билан мусулмонларни руҳлантириб турдим. Мусулмонлар узларини кофирларнинг уқлар денгизига ташлаганда душман замбаракларидан ва милтиқларидан шундай бир уқлар отилдики, бамисоли осмону фалақдан чакмоқ ва яшин еққандек бўлди. Ҳатто қиёмат-қойим кун келгандай бўлиб, тулпар ва милтиқлардан отилган уқларнинг овози фаришталарнинг қарнайлари товушига ухшаб кетди. Куп жасоратли ва қаҳрамон йигитлар мисли қурилмаган азоб-уқубатлар шарбатини ичиб, узларини олов бағрига отдилар. Айрим қаҳрамонлар қилич билан кофирларнинг қалласи-

¹ *Мулла Олим Мақдумдожи. Туркистон тарихи. 1992, 74—75-бетлар.*

ни кесиб ташладилар. Жанг шу тарзда бир соат давом этди. Пировардида, тинимсиз давом этган уқ ёмгирларининг дастидан қозоқлар ва тиланчи-қучманчилар қочиб тоғнинг ичкари томонига бекиндилар. Аммо қушинимиз кофирлардан юзларини угирмай эрталабдан пешингача урушдилар. Ниҳоят, кофирлар мусулмон уқларидан заифлашиб тепаликлар орқасига кетдилар. Мусулмон қушинининг куп қисми Қаноатшоҳ бошчилигида жанг майдонидан 9 чақирим нарига жойлашдилар. Қушиннинг бошқа қисми кечқурунгача душманга уқ узиб Кастаккача чекинишга мажбур этди. Сунгра улар ҳам Қаноатшоҳ қушинига қушилдилар.¹ Сунгра Қаноатшоҳ Уч Олмоти ва Кастак атрофида қозоқларни Пишпак, Марки ва Авлиёота мавзесига кучирди. Шундан кейин Қаноатшоҳ аскарлари билан руслар томонидан бузиб ташланган Пишпак қалъасини қайта тиклади. У бу ерда икки ой туриб Тошкентга қайтди. Рус манбаларида ҳам юқорида шарҳланганидек, қаттиқ жанглар содир булганлиги уқдириб утилган. Чунончи, 1860 йилнинг кузида ватан ҳимоячилари Пишпак атрофига ва сунгра Илиорти томонга борган. Бу ердан уларнинг авангард қисми Вернийдан 27 чақирим масофадаги Узуноғоч деган жойга келганлар. 20 октябрда подполковник Колпаковский 3 пиеда рота, 400 нафар казак, 6 замбарак ва 2 ракета станогии билан Вернийдан чиқиб, Кастакка келганда ватан ҳимоячилари билан тўқнашган. Умуман, ватан ҳимоячилари уч қисмга бўлиниб Кастак тепаликларида, Узуноғоч атрофида ва Қоракастакда душман билан жанг қилганлар.²

«Хуллас, — деб ёзган узининг ҳукуматга берган ахборотида Колпаковский, — қарши томон мутлақо қутилмаган ҳолда қаттиқ қаршилиқ курсатди. Уларнинг ҳужуми ниҳоятда шиддатли булиб, бир неча бор қул жангига айланиб кетди»³. Шунингдек, у қуқонликларнинг замбараклари илгариги вақтлардагига нисбатан янча такомиллашиб, мулжалга урадиган булиб қолганлигини алоҳида таъкидлаб утган.⁴

Ватан ҳимоячиларининг умумий сони 20 минг киши ҳисобланиб, 10 та замбараги булган.⁵ Улардан жангда 1500 киши ҳалок булиб, куп одамлар жароҳатланган.

¹ Туркистон тарихи, 74—75 бетлар.

² Донесение генерала Госфорда, 10 ноября 1860 г., № 1719.

³ Уша жойда, уша бет.

⁴ Уша жойда, уша бет.

⁵ Уша жойда, уша бет.

Руслар эса бир киши йуқотиб, 32 нафари ярадор бўлган.¹ Афтидан, рус аскарларидан улганларнинг сони камайтирилиб берилган. Негаки, Мулла Ниез Муҳаммад ва подполковник Колпаковскийнинг ҳар иккаласи ҳам қаттиқ жанг бўлганлигини баён этганлар. Айниқса, биринчи муаллифнинг уз кузи билан куриб руслардан ҳам куп кишилар ҳалок этилганлиги ҳақидаги сўзлари фикримизнинг далилидир.

1861 йили Сирдарё чизигининг бошлиғи генерал-лейтенант Дебу Жулакда урнашиб олгандан кейин 20 сентябрда 39 офицер, 719 солдат ва подполковник Султон Илакей бошчилигидаги қозоқ кунгиллилари ҳамда замбараклар билан Қуқон қалъаси Янгиқурғонга йул олади. Бу қалъа 3 метр баландлик ва қалинликдаги девор билан, эни 3 ва чуқурлиги 1 метрлик зовур билан қуршалган эди. Қалъа ҳимоячилари русларнинг таслим бўлиш ҳақидаги таклифини рад этгандан кейин ҳар икки томон уртасида отишмалар бошланиб, қалъани ут-аланга қоплайди. Айни бир пайтда унга тинимсиз душман уқи ёғиб турди. Урушни давом эттиришнинг иложи қолмагандан кейин ҳимоячилар 23 сентябрда таслим бўладилар.² Асирликка тушганлар сони 160 киши бўлиб, улардан 40 таси аёллар ва болалар эди. Қалъа бошлиғи Қосимбекхужа эса Қуқонга қайтса мағлубият угун жазоланишини билиб, Перовский фортига (Оқмасжидга) юборилишини сураган. Бу илтимос инобатга олинган.³ Урушда ҳимоячилардан 4 киши улдирилган ва 3 киши яраланган, руслардан бир киши ҳалок этилиб, икки киши жароҳатланган. Қозоқлардан эса бир киши ярадор бўлган.⁴ Генерал Дебу 1862 йилнинг бошида Сирдарёнинг унг қирғогидаги Динқурғон Қуқон ҳарбий истеҳкомини қайта эгаллайди. Уша йилнинг апрели охирларида эса полковник Колпаковский Оқсув ва Чолвари сингари Қуқон қалъалари атрофидан утиб Марки томон юради.

«Урус кофирлари. — деб ёзганди Аваз Муҳаммад Аттор Хуқандий, — беодоблик ила Олмаота мавзесидан ҳаёсиэликнинг тошлоқ биёбонига бемуродлик қадмларини қуйиб, Марки қалъасига яқинлашдилар. Бу қалъа Тошкент вилояти тасарруфида эди. Қалъа аҳолиси бу ҳолдан огоҳ бўлиб, ҳаммалари бирлашиб, Сад-

¹ Уша жойда, уша бет.

² Донесение генерал-адъютанта Бесика, 4 ноября 1861 г., № 4099.

³ Уша жойда, уша бет.

⁴ Уша жойда, уша бет.

ди Искандардек ҳимояга турдилар. Улар ичларида қора кофирлар дафъига фурсат пойлаб мунтазир булдилар. Аҳли кофирлар мусулмонлар журъатини яхшироқ куриб билдиларким, қалъани забт этиш улар учун жуда ҳам мушкулдир, ҳатто қалъага яқинлашишнинг иложи йўқдир. Шунда уруслар пасткаш ва дағал кишиларга хос булган макру ҳийладан фойдаландилар. Уларга ер тагини кавлаш осонроқ ва тўғ дардларига малҳамдек куринди. Тез фурсатда улар қалъа дарвозаси тагидан чуқур қазиб, ичини ҳар хил дорилар ила тулдириб, кечаси одамни ёндириб кул қилувчи оташ билан ёқиб юбордилар. Хиёнаткор кишилар доимо шундан қиладилар. Олов шуъласи тез фурсатда манзилига етиб шундай портладики, қалъа дарвозасини уз жойидан девор ила кутариб ташлади ва уни ер билан яксон этди. Қалъа аҳолиси буни куриб баъзилари омонат жонини ганимат билиб тун қоронғусидан фойдаланиб қочиб кетдилар. Баъзилари эса жанита кириб зolimлар қулига тушдилар. Шу даҳшатли воқеадан сунг қалъа иморатларини ер билан яксон қилдилар».¹

Шу тариқа, рус қушини уз мақсадларини рўёбга чиқаришда ҳеч нарсадан тоймай шафқатсизлик ва зуравонлик билан иш юритди. Рус ҳукумати Қуқон ва Бухоро хонликлари уртасидаги душманлик ва урушларни ҳисобга олиб, уларнинг узаро муносабатини янада кескинлаштиришга ҳаракат қилган. Муҳаммад Тошкандийнинг курсатишича, Бухорога Петербургдан элчи келиб, Насруллохоннинг Қуқон билан урушдаги ютугини табриклаган ва ҳукумат ёрлигини топширган. Унда, жумладан, шундай ёзилган: «Агар Насруллохонга маъқул тушса, Перовский фортидаги аскарларимизга қипчоқ, қозоқ ва бошқа узбошимчаларни тинчитиб, Қуқондаги тахт учун курашларни бартараф қилиш зарурдир. Шундан кейин Туркистон ва Тошкент билан Сирдарё бўйигача булган ерлар, Жиззахдан бошлаб Уратепа, Хужанд, Қуқон, Марғилон, Андижон ва Қашқар чегарасигача чузилган ерлар Сиз ҳазрати олийларининг қулида бўлиб, ҳукмронлик қилишингизни истаймиз».² Бу тақлифдан ниҳоятда мамнун ва хурсанд булган Бухоро амири рус элчиларига розилигини изҳор этган. Шундан кейин, — деб ёзади муаррих, — рус ҳукумати рус

¹ Аваз Муҳаммад Агтор Хуқандий «Тарихи жаҳоннамои». «Шарқ юлдузи», 1991, 8-сон, 119-бет.

² Тарихи ҳадиини Тошкент, 442-бет.

ҳарбий бошлиқларига Туркистон шаҳрини босиб олиш-
ни буюрган.¹

Қаноатшоҳ Тошкент шаҳрига қайтгандан кейин рус
қушини томонидан Янгиқургон истеҳкомининг олин-
ганлиги ҳақида хабар келади. Бу ҳусусда Мулла Олим-
хожи сузларини келтириш уринлидир: «Маллахон тахт-
га утирганининг учинчи йилида (1861) Русиялар Оқ-
масжид ила Туркистон миёнасидаги Янгиқургонни олиб,
ичидаги Хуқанд тарафидин илғор булиб, қургон пой-
лаб ётган аскарларнинг яроғ-аслаҳаларини ва от-улов-
ларини олиб, узларини пиёда ҳайдаб юборибдир»². Ян-
гиқургонни руслар олгани ҳусусида хуқандлик Мирзо
шоир назм тариқасида бул тариқа ёзган экан:

Баски, қургон бориб нозул этди,
Курди қургонни ҳуши кетди.
Ут қуниб кетган эди руслар...

Қаноатшоҳ катта қушин билан Тошкентдан йулга
чиқиб Туркистон шаҳрига ва бу срдан Янгиқургонга
келиб, унинг харобасини куриб қаттиқ ҳаяжон ва га-
забга тушган эди. Қушинни икки қисмга тақсимлаб
бирига узи бош булиб Сирдарёдан кечиб утди, иккин-
чисига эса, Жулакка ҳужум қилишни буюрди. Қаноат-
шоҳ Оқмасжид атрофидаги айрим қозоқ қабилаларини
босиб олиб бийларни уз тарафига жалб қилишга маж-
бур этди. Иккинчи ҳарбий қисм Жулакка ҳужум қи-
либ, иккинчи кун қайтади. Ҳар икки қисм Тувак де-
ган жойда бир-бирлари билан қушилиб бу срда ҳарбий
истеҳком қуришди. Аммо шу пайтда Маллахоннинг ас-
карларни орқага қайтариш ҳақидаги фармони келди.
Шунга биноан улар Тошкент ва Қуқонга қайтдилар³.

Вазиятнинг бу тарзда узгаришига тахт учун кураш-
нинг қизиб, хоннинг хавф остида қолиши сабаб бул-
ган эди. Қуп утмай Маллахон улдирилиб, тахтга Шох-
муродхон утқазилади.

Шундай қилиб, бу гал ҳам тахт талашиш Рус давлати-
нинг тажовузига қарши курашиш ишига катта зарар
етказди. Оқибатда қанчадан-қанча маблағ сарфлаб ва
машаққатли йул босиб борган қушин душман билан
туқнашмай беҳудага қайтиб келди. Бу ҳол ватан ҳимоя-

¹ Уша жойда, уша бет.

² Туркистон тарихи, 75—76-бетлар.

³ *Барталя В.В.* Соч., т. 2, часть 2, стр. 341.

чилари руҳини ва жанговарлигини анча пасайтириши турган гап эди. 1862 йилининг 13 октябрида рус қўшинлари (8 рота, 200 нафар казак, артиллерия ва ракета станоклари) Пишпак қалъасини қамал қилишни бошлаб, икки кун давомида замбарак ва милтиқлардан ўз-ўзидан уққа тутди, ўз навбатида, ватан ҳимоячилари ҳам душманга жавоб бериб турган бўлсалар-да, аммо қаршилиқни давом эттиришга умидини йўқотган ҳимоячилар 24 октябрда таслим бўлишдан бошқа илож тополмайдилар.¹ Душман уларга қарши 2051 снаряд, 63 ракета ва 31879 уқ ишлатган. Улардан 13 киши ҳалок бўлиб, 43 киши жароҳат олди. Ҳимоячилардан анча қишлоқлар ўлдирилди ва 25 киши жароҳатланди.

Қалъадан 22 қўқонлик лашкарбоши, 554 сарбоз, 82 савдогар ва хизматчи, 92 аёллар ва болалар, 6 қочоқ руслар, жами 756 киши асирликка олинди. 5 мис замбарак, 4 кичик чуян-туп, 600 пилтали милтиқ, бир неча туппонча, 10 қилич, 7000 замбарак уқи ва бошқа яроғ-аслаҳалар душман қўлига тушган.²

Шу равишда ўз ҳолига ташлаб қўйилган энг муҳим истеҳкомлардан бири Пишпак душман томонидан иккинчи маротаба эгалланади. 1863 йили Колпаковский Чу водийсининг Авлиёотагача қўзилган ерларини текшириб янги ҳарбий юришларга тайёргарлик кўрди. Бу вақтда Сирдарё чизигининг бошлиғи этиб тайинланган полковник Черняев ҳам Жулакдан Туркистонга, Қоратогдан Қўқон истеҳкоми Чулоққўрғонгача бўлган ерларни текшириб чиқиб маълумотлар туплади. Черняев Чулоқ ва Сузоқ сингари Қўқон қалъаларини босиб ҳам олди.

Айни вақтда Вернийдаги рус ҳарбий истеҳкомидан то Илиортигача бўлган жойлар ҳарбий юриш нўқтаи назаридан текширилди. Подполковник Колпаковский ҳарбий қисм билан Пишпакка, подполковник Лерх аскарлар билан Марки ва Авлиёотага, штабс-капитан Працинко эса, Норин томонга юборилди. У бу ерда Жунгал ва Куртка номли Қўқон қалъаларини эгаллаб, бузиб ташлади.

1863 йили Иссиққулга ҳам рус ҳарбий қисми урнашди. Амалда бу ҳозирги Қирғизистон шимолида Россия давлати ҳукумронлиги урнатилишининг дастлабки босқичи эди.

¹ Донесение генерала Госфорда, 10 ноября 1860 г., № 1719; Донесение подполковника Колпаковского, 26 октября 1862, № 93.

² Уша жойда, уша бет.

1862 йили Маллахон улдирилиб, урнига успирин шаҳзодалардан бири Шоҳмурод тахтга утқазилгач, бу тунтаришга бошчилик қилган лашкарбоши Олимқул ҳокимиятни уз қулига олган эди. Шундан кейин узаро курашлар қизиб кетиб, Бухородан чақирилган Худоёрхон Тошкентдаги ва бошқа бир гуруҳ нуфузли кишилар ёрдамида тахт учун жангларни бошлаб юборди. Шоҳмурод Худоёрхоннинг таянч кучи ҳисобланмиш Тошкентга зарба бериш мақсадида уни қуршаб олади. Шоҳмуродни қувватлаб Туркистон, Авлиёота ва бошқа жойлардан ҳарбий қисмлар келади. Бу вақтда Бухоро амири огир вазиятдан фойдаланиб қолиш учун Уратепа ҳокими Абдуғаффорбекни ишга солиб Ем, Зомин, Уратепани уз таъсир доирасига киритишга эришади. Пировардида, Худоёрхон Бухоро амирлиги ёрдамида уз душманларини енгиб, Хужанд ва Қўқонни эгаллаб, тахтга утиради. Аммо Худоёрхон ҳукмронлиги (1862—1863) узоққа бормай Олимқул бошчилигидаги кучлар уни тахтдан тушириб, Султон Саъидхонни хон қилиб кутарадилар. Худоёрхон эса яна Бухорога қочади. Шундан кейин ҳокимиятнинг ҳақиқий эгаси лашкарбоши Олимқул бўлиб қолди.

Султон Саъидхон (1863—1865) даврида Олимқул «мамлакатдорликни тамомила уз қулига олиб, жаҳолат ва қаттиқ сиёсат, тартибсизлик, низомсизлик ва ўзбошимчалик билан ҳукмронлик қилди».¹ У Тошкент ҳокими Шодмонхужани ҳам улдириб урнига Нурмуҳаммадни, Туркистонга эса Мирза Давлатни тайинлади.²

Хонликдаги тахт учун олиб борилган тинимсиз курашлар билан бирга, айрим амалдорларнинг қозоқларга нисбатан золимлиги ва талон-торожи аҳволни янада ёмонлаштириб борарди. Масалан, «Мирза Давлат кибр ва гурур билан сарҳадга қараб ва пойлаб турган Русия давлатини кузга илмай ва атрофдаги қозоқларнинг ғариб, бечоралик ва давлатхоҳликларини андиша ва мулоҳаза қилмай, беш кунлик ҳукуматга мағрур бўлиб, бир неча қароқчиларни Туркистонга йиғиб, элатларни талон-торож ва бетинч қила бошлабдур. Мирза Давлатнинг бу тариқа ёмон феъли ва зулмидан элатия халқи ва бийлари танг бўлиб қочар ва ноиложликдан онинг итоатидан чиқиб Русия ҳукуматига тобёъ бўлмоқни ихтиёр қилибдур».³

¹ Уша жойда, 287-бет.

² Уша жойда, уша бет.

³ Туркистон тарихи, 92-бет.

Мазкур сатрлар муаллифи Мулла Олим Маҳдумҳожининг курсатишича, Қуқон амалдорларининг зулмидан азоб чеккан ва сабр косаси тулиб-тошган қозоқ бийлари «Русларга бориб айтибдиларки, Мовароуннаҳр хонлари, чунончи, Бухоро ва Қуқон хонлари орасида адоват ва хусумат пайдо бўлиб, амири Бухоро Фаргона мамлакатини тахти тасарруфига олмоқ муддаосидадур. Агар Бухоро ва Фаргона бир мамлакат бўлиб қолса, у ҳолда Бухоро маҳкуми икки пойтахтни ихота қилиб, то Тибат. Қандаҳор тоғларидан тортиб лашкар жам қилгудек бўлса, иш огир буладур. Алҳол, аларнинг арolariда низо ва беиттифоқлик пайдо бўлиб турган ҳолда ишни тезлик ва осонлик билан саранжом қилдурсиз»¹.

Бинобарин, хонликлардаги узаро қонли курашлар узоқ жойларгача маълум бўлиб, норози қозоқ бийлари рус маъмуриятини фурсатни бой бермай ундан фойдаланишга ундаганлар. Қозоқларнинг бундай норози гуруҳларининг рус маъмурияти вакилларига ердан сураб мурожаат этганликлари ҳақидаги маълумотлар Мулла Ниёз Муҳаммад асарида ва рус манбаларида ҳам мавжуд².

Афтидан, Султон Саъидхон ва Олимкул қозоқларга ва қирғизларга нисбатан олиб борилган зуравонликни бартараф қилишга киришган бўлсалар керакки, Тошкент ҳокими Нурмуҳаммад 1863 йилнинг охирларида Чроққургон, Сузоқ, Авлисота ва бошқа жойларда бўлиб, муайян чораларни амалга оширди. Чунончи, у қозоқ ва қирғиз бийларига варақалар ва совғалар юбориб, ўз тарафига огдиришга ҳаракат қилди. Масалан, Султон Саъидхон ўз номидан сарибағиш қабиласининг бийи Жонтой ботир ва бошқа нуфузли кишилар номига ёзилган варақада шундай дейилган: Худойи таолога шукрлар бўлсинки, шариат қонунлари асосида тинч-фаровон ҳаётга эришдик. Эндиликда 92 қабилалар бирлашиб бир ҳалқани ташкил этди. Шу равишда бизнинг содиқ фуқароларимиз тинчланди, тарафдорларимиз узоқ-яқин жойлардан келишиб бизнинг хурсандчилигимиз ва марҳаматимиздан баҳраманд бўлмоқдалар. Сизлар ҳам динимиз ва она-юрт ҳурмати юзасидан ҳузури-мизга ташриф буюришингизни ҳамда олий илтифоти-

¹ Туркистон тарихи, 92-бет.

² Донесение командира Оренбургского корпуса Восному Министру, 17 февраля 1864, № 568.

³ Донесение начальника Олатауского окружного командира командир Сибирского корпуса Калпаковскому, 24 февраля 1864, № 494.

мизни куришингизни сураймиз.¹ Шу мазмундаги варақалар Олимкул ва Тошкент кушбегиси Нурмуҳаммад номларидан ҳам тарқатилган¹.

Нурмуҳаммад кушбеги Авлиёотага келганда Талас дарёсининг юқори оқимида истиқомат қилувчи қирғиз манопларидан, яъни бийларидан Жангарни, Маймулни ва Тиналини уз ҳузурига таклиф қилади. Кушбеги улар билан суҳбатлашиб, умумдушман Рус давлатига қарши биргаликда курашиш ҳамда Катта Жуз қозоқларига таъсир этиб бу томонга огдириш хусусида келишиб олади.² Бундан хабар топган ва безовталанган рус ҳарбий бошлиқлари старшина Бутаков бошчилигида 200 казакни Тўқмоққа юборади. У ерда Султи, Байтика, Қорчи, Макташ, Шайдилда ва бошқа энг нуфузли қирғиз уруғларининг вакиллари чақирилиб, Қуқон хонлиги тарафига кучиб утмаслик ва рус ҳарбий қисмининг юришларига тўсқинлик қилмасликка кундирилди.³

Нурмуҳаммад кушбеги бир вақтлар руслар томонидан бузиб ташланган Марки қалъасини бироқ булса-да тиклади ва 600 кишилик аскарни урнаштирди. Қалъага Содиқ Назар деган киши бошлиқ этиб тайинланди.⁴

1864 йили рус ҳарбий қисмларининг тажовузлари янада авж олган. Чунончи, полковник Черняев Олатог округидан 8 рота, 300 нафар казак, 10 замбарак, 7 мортира, 2 ракета станогии ва 2671 аскар билан йўлга отланади. Шунингдек, Сирдарё чизигидан полковник Верёвкин бошчилигида 5 рота, 200 нафар казак, 10 туп, 6 мортира, 2 ҳарбий станокка эга бўлган 1593 солдат ва офицерлар ҳам йўлга чиқадиар. 1864 йилнинг 2 июнида полковник Черняев Талас дарёсининг чап қирғоғидаги Қуқон хонлигига тегишли Авлиёота истеҳкомига келгач, у ердаги Тиктурмас тепалигида Қуқон аскарлари турганлигидан хабар топади. Черняев 100 нафар казак, қозоқ милицияси, тоғчилар взводи ва уқчи ротасини 2 та ракета станогии билан уларга қарши юборади. Қуқон қушини тепаликдан чекиниб Туркистон шаҳри бағрига жойлашади. Бу ердаги ватан ҳимоячиларининг сони 1500 кишидан иборат эди. Душман кучлари уларни сиқиб Талас дарёсининг чап қирғоғига

¹ Уша жойда, уша бет.

² Донесение командира Сибирского корпуса Военному министру, 4 мая 1864, № 762.

³ Уша жойда, уша бет.

⁴ Донесение командира Сибирского корпуса Военному министру, 4 января 1864 г., № 17.

утишга мажбур қилади. Бу ерга шаҳар қалъасидан 500 сарбоз ва 300 отлиқ кузатувида 4 замбарак урнаштирилган экан. Шу пайтда Черняев Авлиёота шаҳар ҳокими Нисозли додхоҳ номига таслим булишни сураб хат юборади. «Бизнинг сузимиз, — дейилган эди хатда, — шундан иборатки, мен император олий ҳазратлари фармонида кура Авлиётани эгаллаш учун келдим. Уртада қон тукилмаслиги учун оқ нодшо аскарларига сузсиз таслим булишни таклиф этишни узимнинг бурчим, деб ҳисоблайман. Сизлар, барибир, қалъани бизлардан ҳимоя қилолмайсизлар. Қушқурғон, Кумушқурғон. Оқмасжид, Янгиқурғон, Динқурғон ҳамда Қуқон хонлигининг энг муҳим истехкомларидан бири Пишнакнинг тор-мор этилиши ва талофати бизнинг галаба қилишимизни курсатиб турибди. Агар бизга уқ ҳам отмай таслим булсаларингиз, ҳастингизни, мол-мулкингизни ва эркинлигингизни сақлашга қудратли ҳукмдорим номидан ваъда бераман. Таклифимни рад этсангиз, у вақтда Авлиётани ҳалокатга учратасиз. Борди-ю сузимизга кирсангиз, ички ва ташқи душманларга қарши курашиш учун жуда керакли жасур аскарларингиз жонини сақлаб қоласизлар. Агар қалъани ҳимоя қилмоқчи булсаларингиз, бу — сизларнинг ишингиз, албатта. Лекин бунинг даҳшатли оқибатлари учун анбдор бўлиб қоласизлар. Жавоб учун уч соат муҳлат бераман».¹

Бу вақт ичида жавоб олинмаганидан кейин рус аскарлари 8 замбаракдан шаҳар ва қалъани уққа тутадилар. Эртасига эрта тонгда соат олтида Черняевнинг юборган одами Авлиётанинг бир савдогари билан келиб хатга жавоб қайтариш учун 14 кун муҳлат берилишини маълум қилди. Шу пайтда Черняев хизматида бўлган штабс-ротмистр Чуқон Валихоновга берилган муддат қатъийлигини вакилга тушунтиришни суради. Айни бир пайтда шаҳарга 10 замбаракдан уқ егдиришни буюради. 1864 йил 2 июнда Черняев 5 рота, 100 нафар казак ва 8 замбарак билан ёмғир остида Талас дарёсини кечиб шаҳар бағрига урнашди. Шундан кейин жанглар авжига миниб борди. Бу уруш маҳаллий манбада шундай тасвирланган: руслар «ҳазрати Авлиёота қалъасига келдилар. Нисозли бу вилоятни ҳимоясида турган эди. У вазият танглигини баҳона қилиб, ҳамма одамларни олиб, Туркистон томон

¹ Донесение начальника Зануевского отряда командирв Сибирского корпуса. 6 июня 1864 г., № 222.

га Мирза Давлат хизматига кетди. Шаҳар уз ҳокимидан айрилди. Фаранги кофирлар (уруслар) қурқмасдан қалъа қамалини бошладилар. Улар тўрт томондан шаҳар ичини тўпга тутдилар. Вилоят фуқароси ҳар бир куча ва бозорларда гайрат ва журъатни узларига қалқон этиб, шаҳар дарвозасидан чиқиб ул лаъин кофирлар ила қаттиқ уруш қилдилар. Бу ҳам натижа бермади ва улар чекиниб қалъа ичига яшириндилар. Душманнинг журъати ошиб, қалъа деворларини тўпга тутган ҳолда дарвозага яқин келдилар. Аллаб, тутун босишидан фойдаланиб, тезда бир замбаракни ичкарига олиб киришди. Фуқаро уз аҳлу аёлини гайрат ила муҳофаа қилди, уч кеча-кундуз бозорларда туриб, хотин ва болалари билан огир жанг олиб бордилар. Бундай уруш бирор подшоҳликда бўлмаган эди. Авлисоталиклар Чимкент йулига интизорлик билан кузтикиб, Тошкент ҳокими Нурмуҳаммад қушбегидан мадад ва ёрдам кутардилар. Бу номард (Нурмуҳаммад қушбег) икки ойдан бери Чимкентда макон тутган эди ва ҳамма воқеаларни билиб туриб бечораларга ёрдам бермади. Ниҳоят, аҳолининг аҳволи танг бўлиб омонлик беришни сўрадилар. Кофирлар бундан хабар топиб, қатлини тухтатдилар, ярашиш режасини тузиб, сулҳга рози бўлдилар. Икки томон ҳам уз уликларини жанг майдонидан чиқариб уз ойин ва динларига кура дафн қилдилар. Мусулмон аҳолисидан шул урушда минг олти юз эркак ва аёл, катта-кичик шахидлик даражасига лойиқ бўлди. Кофур мақтуллар қурбонининг сони бу ҳисобга кирмайди».¹

Демак, Авлиётадаги эркак ва аёллар, ҳатто болалар ҳам душманга қарши бир ёқадан бош чиқариб жанг қилганлар. Бу Ватан ва дин учун курашнинг ёрқин намунасидир. Аммо бу қаҳрамонлик билан олиб борилган кураш Черняевнинг ҳукумат вакилларига йўллаган маълумотларида курсатилмади. Ҳатто унда жангда ҳалок бўлганларнинг сони, маҳаллий манбада курсатилганидек 1600 киши эмас, балки 307 киши, деб берилган.

Айрим маълумотларга кура, Черняев ва унинг аскарлари шу даражада шафқатсизлик билан ҳаракат қилганларки, Ч. Валихонов бунга қарши чиққан. Ҳатто бу масала буйича Черняев билан уришиб қолган. У «Авлиёотанинг босиб олинишида рус қўшинларининг му-

¹ Тарихи жаҳоннамойи, 119—120-бетлар.

сулмонлар устидан олиб борган ваҳшийлигини (зверст-
вони) куриб Черняев билан ҳарбий юришларда қатна-
шишдан воз кечиб, Вернийга кетган»¹.

Рус қушини Авлиётани босиб олгандан кейин 5
туп, 400 дан ортиқ оддий милтиқ, 513 қилич, 450 най-
за, 82 пуд порох, 700 пуд қургошин ва ядрони улжага
олди. Шунингдек, 341 киши асирликка олинди².

Черняев Авлиётани олганлиги учун генерал унво-
ни ва орден билан тақдирланди. Бошқа жанг қатнаш-
чилари ҳам унвон, орден ва медаллар билан мукофот-
ланди.

Шундай қилиб, Қуқон хонлигининг энг бой, муҳим
шаҳри ва истеҳкоми булмиш Авлиёта ҳам душман
томонидан ваҳшийларча жанг йули билан эгалланди.
Черняевнинг тўплаган маълумотларига қараганда, Ав-
лиётада бундан 45 йил аввал Мадалихон вақтида Одил-
бек деган ҳоким бошчилигида ҳарбий истеҳком қурил-
ган. Бу ерга Наманганнинг Учқургонидан ҳам кишилар
урнашган³. 13 йил илгари Авлиётага ўзбек Ниезали
деган киши ҳокимликка тайинланган. Унинг унта кат-
та-кичик кучаларида 517 хонадон булиб, аҳолининг асо-
сий қисмини савдо-ҳунарманд аҳллари ташкил этган.
Шаҳарда 15 кунчилик устахонаси, чуян эритиш корхо-
наси, 8 темирчилик устахонаси булиб, ҳунармандлардан
рағбатлантириш мақсадида солиқлар олинмаган. Мас-
жидлар қошида мактаблар булган. Асосий даромад ман-
баи савдо-сотиқдан ва кучманчилардан олинadиган со-
лиқлардан иборат булган. Масалан, 100 бош қўйдан 3
таси солиқ урнида олинган ҳамда ҳар йили фавқулодда
олинadиган солиқлар ҳам бор эди. Савдогарлар ўз мол-
ларининг 40 дан бири, деҳқонлар ҳосилнинг ундан би-
ри ҳажмида солиқ тулаганлар. Мана шундай ривожла-
ниш йулига кирган Авлиёта 1864 йилнинг 4 июнида
Рус давлатининг чангалига тушиб қолди.

Хуллас, 1847—1864 йилларда Рус давлати Қуқон хон-
лигининг ҳозирги Қозоғистон ва Қирғизистон ерлари-
даги мавқеига қаттиқ зарба бериб, куп жойларни қулга
киритди. Бу вақтда Қуқон хонлиги тахт учун қонли
қурашлар, Бухоро амирлиги ва Рус давлати тажовузла-
ри орқасида қонга беланиб, чуқур инқирозга ва катта

¹ Валихонов Ч. Собрание соч., т. 5, стр. 364; У Черняев ўз аскарларига
ғалабдан кейин Пишпакни бир кун даюмида таташга рухсат берганида ҳам
қариши турган эди. (Уша жойда, 379-бет.)

² Донесение полковника Черняева, 6 июня 1864 г., № 222.

³ Шунинг учун булса керак, Авлиёта «Наманганча» деб ҳам аталган.

талофатга учраганди. Сибир корпусининг командири Дюмагел хонлик аҳволини шундай изоҳлаганди: «Қуқон хонлигида ҳарбий бошқарув ниҳоятда паст, қушин жуда оз ҳамда жуда ёмон кийинган ва қурулланган, озиқ-овқат умуман жамгарилмаган. Бозорда сотувда нон йўқ, муомалада пул жуда кам, хазина жуда қашшоқлашган бўлиб, уни қоплайдиган даромад манбаи деярли йўқ. Гарчанд хонликда барқарорлик юзага келган бўлса-да, лекин узаро курашлар ва ўзбошимчиликлар оқибатида халқ ниҳоятда қашшоқлашган. Шунингдек, сандо пасайган, от ва қорамоллар сони камайиб кетган. Қуқонликлар бухороликлар билан душманчиликдадилар. Улар рус қушинлари Авлиёотага яқинлашганда Бухородан ёрдам сурадилар. Аммо Бухоро амири Худоёрни Қуқон тахтига қайта ўтқозиш шарти билан ёрдам беришини маълум қилди. Аммо қуқонликлар бу шартга юрмадилар. Шундан кейин Бухоро амири ҳарбий юриш уюштириб Хужандни, сунгра эса Қуқонни босиб олиш ҳаракатига тушди. Қуқон хонлигидаги ғуруҳлар ўртасида кураш кузга гашланмоқда. Туркистон ҳокими Мирза Давлат эса янги хонни (Саъидхонни) тан олгани йўқ».¹

Хонликдаги ҳақиқий вазиятни акс эттирувчи бу сузлардан аёнки, Қуқон ва Бухоро ҳукмдорлари ўта ақлдор ва нолон кишилар бўлганлар, холос. Аммо халқ оммаси оғир аҳвол асирига айланмай, рус босқинчиларига қарши мардонавор курашни тўхтатмади.

ТУРКИСТОН ВА ЧИМКЕНТНИНГ БЎЙСУНДИРИЛИШИ

Рус аскарлари генерал Черняев бошчилигида Авлиёота томонидан ҳаракат қилаётган вақтда полковник Верёвкин 1864 йил 22 майда Перовский фортидан (Оқмасжиддан) чиқиб, 8 июнда Қорачиқ ва 9 июнда Туркистон шаҳри атрофидаги боғларга ўрнашади. Шаҳар баланд девор билан ўралган бўлиб, шимоли-шарқий томонида ҳарбий истеҳком бор эди. Рус манбасига қура, қатъада 1500 аскар ва қурулланган оломон мудофаада турган. Ўша 9 июн кунисё ватан ҳимоячилари душманга қарши тўп ва миттиқлардан ўқ ёғдирганлар. Бу вақтда руслар 4-5 рота, 200 казак, 20 замбарак, 6

¹ Донесение командира Сибирского корпуса Военному министру. 4 мая 1864 г., № 762.

мортира, 2 ракета станоги билан жанг қилмоқда эдилар. Аммо ватан ҳимоячилари мардонавор туриб душманга қарши жангни давом эттирдилар. 10 июн кечасига утар вақтда душман 8 батареяни шайлаб, тонг отганидан сунг қалъани тинимсиз уққа тутади. Оқибатда қалъа ичида ёнгин чиқиб, аҳволни огирлаштиради. 11 июн кечаси душман қалъага янада яқинлашиб, қушимча батареяни урнатадилар. Соат ун бирларда ватан ҳимоячилари уч маротаба ҳужумга утиб, душманни анча гангитиб қуядилар, босқинчилардан уч киши улдирилиб, 25 киши жароҳатланади.

12 июнга утар кечаси қалъага ҳужум давом этади. Лекин ватан ҳимоячилари унг ва чап томондан ҳужум қилаверганлар. Натижада штабс-капитан Каховский ҳалок булади, 8 киши жароҳатланади. Айни бир пайтда ватан ҳимоячиларидан жуда куп кишилар шахид булдилар¹. Шунда руслар тупларни Аҳмад Ясавий мақбарасига туғрилаб, таслим булмасалар, уни ер билан яксон этишларини шаҳар аҳлига маълум қиладилар. Туркистон аҳолисининг қаҳрамонона кураши, оз булса-да, маҳаллий манбаларда ҳам битиб қолдирилган: «Туркистон шахрининг ҳокими Мирза Давлат додхоҳ, — деб ёзади Муҳаммад Солиҳ Тошкандий, — Туркистондаги Тошкент ва Дашти Қипчоқ жангчилари билан урушга тайёргарлик куриб, шаҳар қалъасидан ташқарига чиқиб, руслар билан урушиб, иккинчи томондан, Тошкент ва Қўқонга ахборот юбориб, ердам беришни илтимос қилиб, интизорлик чекиб урушни давом эттирдилар»².

Уша муаллиф уз асарининг бошқа саҳифасида жанглар тафсилотини янада аниқроқ ёзиб, ватан ҳимоячиларидан куп кишилар улдирилганлиги ва тирик қолганлар шаҳардан қочиб кетганликларини уқдириб утади: «Туркистонни руслар қаттиқ қамал қилиб, эрта тонгдан бошлаб руслар шаҳар қалъасига ҳужум қилиб, шаҳар ичига бостириб кириб, маҳаллаларда куп фуқароларни, навқарларни ва ғозийларни улдирдилар. Тирик қолган ғозийлар захмдор ва мажруҳларни узлари билан олиб Туркистондан Чимкентга ва бу ердан Тошкентга келдилар»³.

Аммо Аваз Муҳаммад Аттор Ҳуқандий воқеани би-

¹ Донесение полковника Веревкина, 19 июля 1864 г., № 66.

² Тарихи ҳадидайн Тошканд, 443-бет

³ Уша дойда, уша бет

Чимкент шаҳри қалъасининг умумий куриниши.

роз бошқачароқ таърифлайди: «Бир неча минг урус ва купгина казак сарбозлари Оқмасжиддан сунг Ясси, яъни Туркистон шаҳрини мухосара (қамал) қила бошладилар. Бу ернинг ҳоками Мирза Давлат шижоат ва мардлик намунасини курсатди, уз лашкари билан кофирлар урдусига қарши чиқиб, огир жанг қила бошлади ва шаҳарга қайтмоқчи бўлди. Аммо Мирза Давлат келиб курса, вилоятнинг қаллоб, касофат ва бузгунчи кишилари олдиндан урусларга сотилиб, уларнинг хизматларида юрган эканлар. Улар вилоятни кофирларга тақдим қилиб, шаҳар дарвозасини мусулмонларга очмадилар. Улар қалъа деворларини тешиб, кофирларни шаҳарга қуйган эканлар. (Мирза Давлат уз сарбозлари билан) бу хиёнат хабарини эшитиб, афсус-надомат қилиб уз жойига қайтди. Улар кечани бирнав утказиб, эрта тонг билан Тошкент вилоятига йул олдилар. Йул-йулакай Чимкентга кириб, мазкур Нормухаммадни курмасдан. Қорақамиш мавзсига етиб келдилар ва ҳазрат Миен Халил Соҳиб боғига тушдилар».¹

Рус манбаларида Туркистон атрофида Қуқон аскарлари билан отишма булганлиги қайд этилган.

1864 йил 12 июнда рус аскарлари Туркистон шаҳрини босиб олиб 4 замбарак, 117 милтиқ, 200 пуд порох. 100 пуд қўрғошин ва бошқа нарсаларни улжа олган-

¹ Тарихи жаҳоннамойи, 120-бет.

лар. Урушда руслардан 5 киши улдирилиб, 33 киши жароҳатланган. Руслар Туркистон шаҳрига 1495 снаряд. 43208 уқ отганлар¹. Бу — жанг даҳшатли булганлигидан, кун кишилар ҳалок этилганлигидан далолат беради.

Аммо шаҳар катталари, хусусан шайхулислом Насрулло Исоҳов, нақиб эшон Алиакбархужа Хонхужасев, азишлар — Шарифхужа Бекбетов, қозикалон Отахужа Бухоров, Қози Эшонхужа Мазлумхужасев, Қози Ботирхужа Хужабесков, аълам Абдушукур Қурмонбеков, раис Ғарибхужа Афзалхужасев, Асқархужа Судурхонхужасев ва бошқа кишилар генерал Веревкин номига қуйидаги мазмунда хат ёздилар: «Биз узимиз Қуқон хонлиги даврида Мирза Давлатнинг гайриқонуний сиқувлари ва зулмидан холи булиш учун шаҳар дарвозасини очдик ва ихтиёрий равишда император олий ҳазратларига буйсундик. Биз қуқонликларнинг зулмидан ва зурвонликларидан ҳамда юз бераётган қимматчиликдан жуда қашшоқлашдик, эҳтиёжимизнинг қондирилишига ниҳоятда муҳтожмиз. Шу боис янги ҳукмдоримизга бахтсаодат тилаб қуйидаги суровларимизнинг инобатга олинишини илтижо қиламиз:

1. Ҳозиргача сақланиб келаятган барча ҳуқуқларимиз ва эҳтиёжларимиз уз кучида қолдирилиб, ҳамма ишлар ислом дини доирасида амалга оширилсин, суд ҳам шариат асосида олиб борилсин.

2. Отамерос сифатида фойдаланилаётган ерлар, боғлар ва тегирмонлар ҳамда шаҳар ичида ва ташқарисидаги пулга сотиб олинган ерлар шахсий мулк ҳисобида сақлансин.

3. Эндilikда Рус давлати тобелигига утганлигимизни ва камбағаллигимизни назарда тутиб, бизларни закот, хирож (бугдойдан), хонадонлардан ва жон бошидан олинадиган барча солиқлардан озод этилсин.

4. Ҳарбий хизмат бизга татбиқ этилмасин, бошқа барча давлат ишлари эса бажонидил бажарилади.

5. Биз хужатар — Ҳазрат Султоннинг авлодлари қадим вақтлардан буён ва хонликлар даврида ҳам барча давлат солиқларидан озод этилган ҳолда узимизнинг еримизга, боғларимизга, тегирмонларимизга тула эгалик қилиб келганмиз. Бундан буён ҳам мазкур имтиёзлар қолдирилсин. Шунингдек, Уртоқ ва Суяр син-

¹ Донесение полковника Веревкина, 19 июня 1864 г., № 66.

гари икки ариқ сувидан фойдаланишимизга ҳеч ким тусқинлик қилмасин».¹

Куриниб турибдики, бир гуруҳ дин пешволари, биринчи навбатда, уз имтиёларини сақлашга купроқ эътибор берганлар. Улар шу даражада нодонлик қилганларки, ислом динида була туриб «кофирлар» қул остида яшашни афзал курганлар. Улар учун имтиёлар сақланса, бас. Амалда эса, улар «ёмгирдан қутулиб қорга тутилган» кишилар эди.

Бу вақтларда Туркистон шаҳрида 958 хонадон бўлиб, 10000 киши яшарди. Улардан 68 хонадон юқорида қайд этилган хужа авлодларидан ва 22 хонадон татарлардан иборат эди. Шу боис хужаларнинг генерал Веревкинга ёзган хати халқ номидан эмас, балки бир гуруҳ дин пешволарининг қаламига мансуб эди. Туркистон музофотида Иқон (200 хонадон), Чилич (150 хонадон), Бобой (20 хонадон), Қарноқ (160 хонадон) сингари қишлоқлар кириб, шимолда Чу дарёси, гарбда Янгиқургон, жанубда Сирдарё ва шарқда Арис билан чегараланган эди. Туркистон атроф жойларида қозоқ қабилалари истиқомат қилганлар.² Хуллас, Туркистон Қуқон хонлиги ҳаётида ҳар жиҳатдан муҳим урин эгаллаб, тобора қад ростлаб бораётган шаҳар эди. Афсуслар бўлсинки, бу азиз жой ҳам қулдан бой берилди.

Авлиёта ва Туркистоннинг руслар томонидан бошиб олинганлиги ҳақидаги хабар бутун хонлик халқини оёққа тургизди. Султон Саъидхон Қуқондан «ҳамма қасаба, вилоятларга фармон ва иноятномалар жунатиб, ислом дини орқали таъкид ва таҳдид курсатиб, қушин йигишга киришди. Хон фармонини эшитиб ҳар томондан жасур аскарлар ва ботир сарбозлар тупланишиб келдилар... Неча-неча манзиллардан утиб, жаноби хон (лашқари ила) Тошкентга келиб истиқомат режасини тузди. Бир неча муддатдан кейин қолган қушин ҳам етиб келди. Сафар анжомларини камчилигини тулдириб аста-секин рахшсифат саман жиловини мақсад томон тортдилар».³ Душманга қарши зур тайёргарлик қурилганлигини Муҳаммад Солиҳ Тошкандий ҳам таъкидлаб утган. Унинг сузича, Султон Саъид Тошкентнинг Мингурик деган жойига қушин билан урнашган. Бу

¹ Донесение командующего Сырдарьинской линии командиру Оренбургского корпуса, 27 июня 1864 г., № 93.

² Донесение командующего Сырдарьинской линии командиру Оренбургского корпуса, 2 июля 1864 г., № 113.

³ Тарихи жаҳоннамойи, 121—122-бетлар

ерда туп ва милтиқлардан отиш буйича ҳар куни машқ утказилган. «Шундан кейин, — деб ёзади муаллиф, — уруш жиҳозларини отларга, аравадарга ва туяларга юклаб, тонготар чоғда саф тортган жангчилар ҳукумат саройи олдида утиб, Чимкент томон юрдилар. Уларнинг орқасидан туплар билан бирга Султон Саъидхон ва амири лашкар Мулла Олимқул бошлиқ саркардалар ва сардорлар ҳар бир маҳалла ва масжид олдида тухтаб, халқдан ва дин пешволаридан дуо ва фотиҳа олиб, бутун халқ қўлларини дуога қутариб йиглаб, мулалар ваъзу насихат қилиб, ҳаммани йиглатиб газога, урушга даъват этиб ташвиқот юргиздилар».¹

Мазкур сатрлар шу ҳақда гувоҳлик берадики, Рус давлатининг тажовузига қарши кураш умумхалқ ишига айланиб, уз сафига аҳолининг барча тоифаларини тортди. Султон Саъидхон ва Олимқул бошчилигидаги қўшин ва халқ оломони Чимкент яқинидаги Шарафхона деган жойга урнашадилар. Бу вақтга келиб руслар Чимкентга яқинлашган эдилар. Черняев 6 пиеда рота, 100 нафар казак, 10 замбарак, 2 ракета станогии ва умуман 1300 аскар билан йулга чиқиб, 1864 йил 10 июлда Арис дарёси ёқасидаги Ёқчисув деган жойга урнашади. Бу вақтда штабс-капитан Мейер 1,5 пиеда рота, 100 нафар казак, 2 туп ва 2 ракета станогии ва ҳаммаси бўлиб 400 аскар билан уша Арис дарёсининг бўйидаги Қораспаз номи ерга келади. 15 июлда эса, бу ҳарбий қисм Чимкентдан 12 чақирим наридаги Оқбулоққа келиб жойлашади. Черняев старшина Катанасев бошчилигида 75 отлиқ уқчи, 50 нафар казак ва 2 замбаракни ҳавф остида қолган Мейерга ёрдам учун жўнатади. Аммо Катанасев аскарлари июлда ватан ҳимоячилари томонидан қўршаб олиниб, жанг 5 соат давом этади. Унинг икки аскари ҳалок бўлиб, уңтаси жароҳатланади.

Бу вақтда Олимқул бошчилигидаги аскарлар ва халқ қўшинчилиари Чимкент атрофига жойлашиб олган эди. Уларнинг бир қисми Катанасев қўшинига ҳужум қиладди. Черняев дарҳол йулга чиқиб оғир аҳволга тушиб қолган старшина Катанасев билан қўшилишга уринади. Бунга эришгач, у Чимкентдан 8 чақирим масофада жойлашган Олтинтепа қўргонига бориб жойлашади. Шунда қарши томонда 6-9 минг атрофида ватан ҳимоячилари турганлиги ҳақида маълумот олади. Бошқа маълумотларга қўра, улар сони 10-12 минг кишини таш-

¹ Тарихи адабиёти Тошканд, 448-бет.

кил этган. Маълум вақтдан кейин Лерх ва Мейер ўз қушинлари билан Олтинтепада Черняевга қушиладилар. 1864 йилнинг 13 июлида капитан Мейер аскарлари Арис дарёсидан кечиб Оқбулоққа урнашгандан бир кун утиб, 14 июлнинг эрта тонгида ватан ҳимоячилари рус аскарларини қуршаб олиб, жангни бошлаб юборадилар. Икки томондан тўп ва милтиқлардан уқлар ёғдирилиб, жанг 16 июлнинг эрталабигача давом этади. Унга Олимқул бошчилик қилди. Солиҳ Тошкандийнинг ёзишича, олдиндан белгилаб қўйилган тартибга кура, Мингбой Қипчоқ баҳодир бошчилигидаги аскарлар жангни бошлаб берган. Ундан кейин Мирза Давлат қумондонлигида тошкентликлар, сунгра Хужанд ҳокими Мирза Аҳмад қушбеги йигитлари майдонга отилиб чиққанлар. Сунгра бирин-кетин Маргилон, Қуқон, Андижон, Уш, Наманган навкарлари жангга киришганлар.¹ Ҳарбий сардорлар орасида эшони Калонхўжа судур, Муминхўжа судур, Мирбобо понсодбоши, Аваз Муҳаммадбий ва бошқа жасур кишилар бор эди². Жанг майдонида дин пешволари, олиму фозиллар ва бошқа нуфузли кишилар Ватан олдидаги ўз бурчларини адо этиб, кишиларни руҳлантириб турганлар. Бу хусусда ва, умуман, жанг ҳақида Муҳаммад Солиҳ Тошкандий шундай ёзади: «Урусларни пастқам ерда чашма ёнида мужоҳидлар тўрт тарафдан қамал қилдилар. Бир кечакундуз тўплардан ва милтиқлардан отишма булди. Шундан кейин уламолар ва фозиллар навкарлар, жангчилар ва йигитлар орасида юриб, пайгамбар ҳадисларидан гапиришиб жиход ва ғазотга чақирдилар, зафар ва муваффақиятлар тиладилар.

Лашкарбоши Мулла Олимқул мужоҳидларнинг ҳар бирининг кунглини кутариб, ҳаммани отдан тушиб ҳужумга утишга фармон берди. Шу равишда карнайлар садоси остида тўрт томондан урусларга қарши ҳужум қилинди. Уша онда ҳозир булган кишиларнинг сузларига кура, мужоҳидлар 2-3 минг қадамгача олға чопдилар, аммо икки томон уртасида бир ярим минг қадам жой қолганда уруслар замбарак ва милтиқлардан шундай қаттиқ уқ ёғдирдиларки, бирданига 12 минг киши жанг майдонида улдирилди ва жароҳатлантирилди».³ Шундан кейин рус қушини бошлиғи Мейер урушни тўхтатишни ва уликларни ҳамда ярадорларни майдон-

¹ Тарихи ҳақидаги Тошканд, 449—450-бетлар.

² Уша жойда, уша бет.

³ Уша жойда, 452-бет.

дан олишни таклиф этди¹. Бундан мақсад Мейернинг ўзи бошлиқларига берган рапортига кура, камайган ўқдориларни тежашдан ва вақтни ютишдан иборат бўлган². Унинг таклифи магзини чақмаган Олимқул дарҳол рози бўлиб, майдондан уликлар ҳамда ярадорлар олинган. Шу фурсатдан фойдаланиб капитан Мейер аскарлари билан жуфтакни ростлаб қолган. Ваҳоланки, Олимқул жангни тўхтовсиз давом эттираверганда душманни тамомила тор-мор этиб, анча қурол-аслаҳани қулга киритган бўлур эди.

Капитан Мейер орқага чекинаётганда йулда подполковник Лерх қўшинини учратиб унга қўшилади.

Жанглarda 10-12 минг кишилиқ ватан ҳимоячиларидан, бир маълумотга кура, 2000, иккинчиси буйича 3000 киши ўлдирилган³. Аммо Солиҳ Тошкандий айтганидек, ўлганлар сонини бир неча минг ошиқ қилиб курсатган. Ҳар ҳолда ўлганларнинг сони куп бўлган. Руслардан эса 13 киши ўлдирилган ва 67 киши жароҳатланган. Рус қўшини жангда 210 ядро, 19 жанговар ракета ва 25.319 дона милтиқ ўқи ишлатди.⁴ Хуллас, Ватан ҳимоячилари душман устидан ғалабага эришадилар. Аммо рус ҳарбий бошлиқлари бу маглубиятни очик-ойдин ёзмай, солдатлар Авлиёота ва Туркистонга қайтдилар, деб силлиққина равишда таъкидлаганлар, ҳолос. Аваз Муҳаммад Аттор Ҳуқандий Чимкент остонасидаги жангни ва ғалабани шундай тасвирлайди: Ватан ҳимоячилари «бор куч-қудратлари билан динимиз душманларига қарши урушайлик ва зарба берайлик, шоядки, кофирларга кимлигимизни курсатсак, деган қарорга келишди... Мулла Олимқул эшикоғаси қулига зафар жиловини олиб, иқбол остонасига қадам қўйди, шарафи эса осмон авжига етиб, фатҳу зафар учун аскарларга ишорат қилди... Икки томондан ҳам ҳарб ногораси ва уруш найи чалинди. Мусулмонлар тантанаси фазода акс-садо берарди. Довул садоси, ёшу қари фарёди аршдаги малак қулогини ҳам кар қилди. Ғазабнок суворийлар ва шиддаткор йигитлар душман томон ҳамла қилдилар. Омонлик товуси оромини йўқотиб зотга ўхшаб бир чеккада турарди. Ажал лочини уруш майдонида парвоз қилиб, руҳ қўшини сайд этарди. Қатл олови шундай ёниб кетдики, осмон тоқига етарди, уруш шуъла-

¹ Тарихи ҳадидаи Тошканд, уша бет

² Донесение капитана Мейера, 17 июля 1864 г., № 60

³ Донесение Чернышева, 8 августа 1864 г., № 577.

⁴ Донесение капитана Мейера, 17 июля 1864 г., № 60.

сининг таъсири шундай эдики, унинг нури фалакни еритарди. Диловар аскарлар уз жонларидан кечиб, ширин ҳаётни унутиб баҳордаги чақмоқ қамишзорга ургандек, курашга ташландилар. Хусусан, аҳли ислом кофирларни қаттиқ жазоладилар, уларни жило тиги билан уриб, шижоат уқини отиб, бошларини танидан жудо қилиб ташладилар. Куп кушойишлардан сунг зафар насими Оллоҳ инояти ила мусулмонлар томонига эди, кофирлар бошига бадбахтлик тупрогини ҳовучлаб сепди ва уларни шарманда қилди. Уруслар тез орада омонлик сураб мусулмонлар олдида тиз чукиб бош қуйдилар».¹

Манбаларда курсатилишича, ватан ҳимоячилари ажойиб галабани қулга киритгандан сунг душман томонидан Олимқул ҳузурига Северцев деган киши элчи сифатида келган. Афсуски, бу элчининг фаолияти рус манбаларида уз аксини топмаган. Генерал Черняевнинг сузича, аввал гуе Олимқул элчи юборган, бунга жавобан эса Северцев жунатилган. Менингча, голиб томон ҳар қандай шароитда душман ҳузурига элчи юбориб сулҳ тузишни сураб бошини эгмайди. Буни Олимқулнинг Северцевдан Авлиёта ва Туркистоннинг Қуқон хонлигига қайтарилиши ҳақидаги талаби ҳам тасдиқлайди². Рус элчиси ҳақида бирмунча тулароқ маълумот Аваз Муҳаммад Аттор Хуқандий асарида мавжуд. «Куп урус кофирлар, — дейлади унда, — бошланг, кулоҳларини қулга олиб, қурқиб узр сураш учун Мулла Олимқул сардор ҳузурига келдилар. Совга-саломларини тортиқ этиб, душманлик ва адоват руҳидаги калималарни унутиб, улар уз мақсадларини баён қилишди. Мусулмонлар сулҳ васиқасига имзо қуюб, уруслардан икки лак миқдорида Россия тиллосида пул талаб қилишди, бу эса Хуқанди латифнинг 225 минг бир мисқолли ашрафийсига тенг эди. Улар Туркистон вилоятини ҳам қайтариб беришга рози булишди. (Уруслар) рухсат олиб уз қушинларига қайтиб кетишди».³

Рус элчисининг келганлигини Муҳаммад Солиҳ Тошкандий ҳам уз асарида курсатиб утган. Чунончи, «уруслар томонидан, — дейди у, — бир элчи ҳайъати келиб аҳду паймонлар қилиб. Султон Саъидхон олдида уз шартларини изҳор қилиш мақсадида амири лашкар Мул-

¹ Тарихи жаҳоннамои, 122-бет.

² Донесение Черняева, 8 августа 1864 г., № 577.

³ Тарихи жаҳоннамои, 122-бет; 1 лак — 100.000.

да Олимқулга совға сифатида тун келтирдилар ва жавобга мунтазир бўлиб турдилар».¹

Олимқул тошкентлик Юнусхон шиговулга сардорлар, қабила бошлиқлари ва бошқа нуфузли кишиларни туплашни буюрган. Шундан кейин рус элчиси билан тинчлик сулҳини тузиш масаласи бўйича муҳокама ўтказилиб, бир гуруҳ кишилар сулҳ тузишни ёқлаб, бошқалар, хусусан, тошкентликлар уни кузбуйамачилик ва алдаш учун қилинаётганлигини айтиб, рус аскарларининг орқага дарҳол қайтишини талаб этишни сўрадилар. Бу фикр қувватланди ва элчилар Туркистонга қайтдилар.²

Умуман айтганда, рус элчиси Северцевнинг фаолиятига доир қўлимиздаги маълумотлар етарли бўлмай, бир-бирига зид фикрлар мавжуд. Бу масала келажакда қўшимча маълумотлар асосида ўрганилиши лозим. Шунга қарамай, айтиш мумкинки, рус ҳарбий саркардалари мағлубиятга учраб танг аҳволга тушганликлари учун элчи юбориб, голиблар нима талаб қўйсалар шуни қабул қилганлар ва фурсатдан фойдаланиб тамомила тормор этилишдан сақланиб қолганлар. Айниқса, рус аскарларида ўқ-дори жуда оз қолиши катта хавф тугдирган эди.

Чимкент остонасидаги ғалаба тезда хонлиkning кўп жойларига маълум бўлиб, у том маънодаги байрамга айланди. Бу хусусда Аваз Муҳаммад Аттор Хўқандий шундай ёзади: «Мулла Олимқул сардор бу фарахбахш хабарларни (ғалабаларни) вилоят ва музофотларга тарқатиб чиқди. Сагиру кабир ва ганию шариф ҳамма жойда бир ҳафта хурсандчилик қилиб, бир-бирларига суюнчи берардилар».³

Аммо ғалаба байрами узоққа чўзилмади. Черняев, Мейер ва Лерх бошчилигидаги қўшинлар бирлашиб, 1864 йилни 22 июлида Оқбулоққа урнашдилар. Сунгра улар Чимкент шаҳри томон юриш бошлайдилар. Уларни 15-18 минг атрофидаги ватан ҳимоячилари қўршаб олади. Бу воқеа Чимкент қалъасининг ташқари томонидаги Жинон қабристонида содир бўлган. Аммо бу ердаги жанглар рус ҳарбийлари ахборотида гуё ҳеч нарса бўлмагандек тарзда ёзилган. Шубҳасиз, мағлубиятни яшириш мақсадида шундай қилинган, албатта. Аслида ватан ҳимоячилари бу галги урушда ҳам жасорат ва

¹ Тарихи ҳадидаи Тошканд, 452—453-бетлар.

² Уша жойда, 452—453-бетлар.

³ Тарихи жаҳоннамойи, 122-бет.

мардлик намуналарини курсатиб, ажойиб галабага эришдилар. Бу жангнинг тафсилоти Муҳаммад Солиҳ Тошкандий асарида ҳам уз урнини топган: «Мингбой Баҳодир биринчи фотиҳани олиб қипчоқ қабиласи йигитлари билан уруслар йулини тусиб, урушга ҳозирланди. Иккинчи тарафдан тошкентлик жангчилар уруш майдонида пайдо булдилар. Шу ҳолда Мирза Аҳмадбек қушбеги бошчилигидаги Хужанд навкарлари урушга киришдилар. Хуқандлик, маргилонлик, андижонлик наманганлик сарбозлар амири лашкар Мулла Олимқул қумондонлигида Жинон қабристонининг бир томонида жанг қилдилар. Бу ерда қилич ва найзабозлик билан ёқама-ёқа ушлашиб шундай қиргин булдики, уликлардан тепалар ҳосил булди. Жангда Мингбой Қипчоқ от устида қилич билан у ёқдан бу ёққа чопиб душманлар қалласини танасидан жудо қилди. Аммо унинг ўзи ҳам душман ўқидан ҳалок булди. Хуллас, кун ботгунча тўхтовсиз уруш булиб, уруслар охири чидай олмай орқага қайтиб Авлиёотага чекиндилар».¹

Ватан ҳимоячилари бу иккинчи даҳшатли урушда ҳам қаҳрамонона равишда курашиб таҳсинларга сазовор булганлар. Ҳатто улар чекинаётган душман орқасидан қувлаб борганлар. Бу ҳақда Аваз Муҳаммад Аттор Хуқандийнинг маълумоти диққатга сазовордир: «Сафар ойининг чоршанба, йигирма иккинчи кунда (28 июлда) бир неча минг кофир уз «гурхона»ларидан тусатдан чиқиб, ислом лашкарини писанд қилмасдан, уларга тупу туфангдан ўқ отиб, Чимкент қалъаси томон йулга тушдилар. Камози талигача стиб келиб, шу ердан шаҳар қалъасини тўпга тутиб, шундай уруш қилдиларки, (қурган) одамнинг журъати ваҳимага тушиб, ҳайратдан гунг ва лол булди. Мулла Олимқул сардор жаноблари ҳар бир паҳлавон гуруҳини ҳар жойга тайинлаб, Мингбой қушбегини ўзини орқасига жойлаштирди. Мулла Олимқул эшикоғасининг ўзи бир неча душман билан урушарди...

Алқисса, икки томон ҳам шу хатарли ҳамда хавфли жойда матонат ва сабот ила бир-бирлари билан қаттиқ олишди. Фарғона қушини эртадан кечгача муҳораба қилди...

Охирда зафар шамоли Фарғона томон эсди ва кофирлар тор-мор булиб, қочишга ихтиёр қилдилар».²

¹ Тарихи ҳадиийин Тошканд, 455-бет.

² Тарихи ҳаёиннамойин, 123-бет.

Мазкур сатрлар муаллифи уруш майдонида Минг-бой қушбегининг уқдан улганлигини ва ватан ҳимоячиларининг «шёру йулбарседек ҳамла қилиб» рус солдатларининг орқасидан таъқиб этганликларини ва улар билан жангга кирганликларини ҳам баён этган.¹

Рус ҳарбий бошлиқларининг тан олишича, туп ва миттиқлардан мулжалга уришда ватан ҳимоячилари анча юқори даражага кутарилган ҳамда Қуқон қушинида бир хил чиройли ҳарбий кийимдаги 500 кишилик гвардия қисми ташкил топган. Бу гвардиячилар ўзларининг жанговар маҳорати ва кийими билан рус солдатларида яхши таассурот қолдирган.² Ҳатто генерал Черняев Қуқон артиллериясининг тобора такомиллашиб бораётганидан безовталаниб, агар тез орада хонлик тормор этилмаса, кейин унга бас келишнинг иложи бўлмаслигини ҳукумат вакилларига маълум қилган.³ Гарчанд Қуқон хонлигида ҳарбий соҳада силжиш кузга ташланиб, ғалабага эришилган бўлса-да, лекин йул қуйилган катта хатолар ёмон оқибатларга олиб келди. Аввало Олимқул ҳаддан ташқари қуполлик ва зуравонлик билан иш юритиб бир баҳона билан тажрибали саркардаларни улдирган. Масалан, у Ниезали понсодбошини Авлиеотани руслардан сақлаб қололмаганлиги учун тупнинг оғзига бойлаб оттирган. Ваҳоланки, Авлиеота уруши вақтида унга ҳеч қандай ёрдам курсатилмаган эди. Шунингдек, турли айблар қуйилиб, Султон Маҳмудтура, Улугжонттура, Нормухаммад қушбеги, Мухаммад Назарбек парвоначи ва бошқалар улимга маҳкум қилинган.⁴

Олимқулнинг, айниқса, қozoқларга нисбатан юргизган сиёсати вазиятни янада кескинлаштирганди. У энг обрули қozoқ бийларидан ҳисобланган Бойзоқбийга купчилик ҳузурида «Бойзоқ, сен аввалдан ислом аскарига закот берар эдинг, нега энди бизга бермай. Русияга бердинг?» деганда, Бойзоқбий амири лашкарга: «Таксир, мен бир юз йигирма бийнинг отасиман, буларга яйлов керак, деб, «Русиядан 25 чақирим ерни ижарага олганман, унинг ижарасини бераман, сизга эса закот бераман», деганда, амири лашкар: «Сен икки марта аҳд қилдинг, яна буздинг» деб, «Шуни замбаракка со-

¹ Уша жойда, уша бет.

² Донесение капитана Мейера, 17 июля 1864 г., № 60.

³ Донесение Чернышова, 26 сентября 1864 г., № 53.

⁴ Тарихи ҳафдоннамои, 123-бет.

либ отқил», дея тупчига фармон берибди. Шунда Бойзоқ чол қари киши булиб ёши юздан утган экан, дебди: «Ҳой, амири лашкар, мени бундай қилма, кузимни кур қилиб, Ҳуқандга жубор, мен Русияга даф буламан, мени хабарим болаларим ва бийларимга етса, сенга ёв булурлар, Русияни сенга бошлаб келурлар, ҳар қалай мени улдирма» деса, амири лашкар қулоқ солмай, «Кафил хат берайин» деса ҳам қабул қилмай, охири кун порохни замбаракка солиб, кичкина одам экан, ёнига икки бог қуруқ беда тикиб оттирибди. Уни танаси осмонда парчаланиб «на улуги ва на суяги ҳам куринмабди».¹

Бу даҳшатли фожеа бутун қозоқ элининг Қуқон хонлигига нисбатан қаҳр-газабини уйғотиб, Бойзоқ-бийнинг икки ўгли отаси қасдини олишга аҳд қилиб ҳамда тудатудаб булиб русларнинг ҳарбий юришларига қўлларидан келганча мадад ва ёрдам берганлар. Шунинг учун ҳам Мулла Олим Маҳдумхожи бу қилмишни қоралаб: «Мулла Олимқул бир неча кун Чимкентда туриб, қозоқиянинг энг улуг ва эътиборли одамларидин Бойзоқ додхоҳни тўпга бойлаб, отиб улдуриб, бир неча сартия ва элатия саркардаларини отиб улдириб, узига ёмон ном олиб, душман устига душманни кўпайтирди», деб ёзганди.²

Вазият нозик ва хатарли булиб турган бир пайтда ички ва ташқи тарафда душманнинг кўпайтирилиши, меъеридан ортиқ зуравонлик Рус давлатига жуда қўл келганди. Шунингдек, Султон Саъидхон ва Олимқулнинг энг катта хатоси шундан иборат бўлдики, улар барча ҳарбий қучларни Чимкентга жалб қилиш ва шу ерда бош-қош булиб туриш урнига Тошкентга ва бу ердан Қуқонга кетиб қолишди. Гарчанд улар қўшиннинг муайян қисми ҳамда 40 тўпни қолдириб, Чимкент қатъасини мустаҳкамлашни ҳоким Мирза Аҳмад қўшбегига топширган бўлсалар-да, лекин иш ниҳоясига етмасданоқ рус аскарлари келасётганлиги ҳақида хабар олинади. Бу вақтга келиб рус ҳукумати Туркистон, Авлиёота, Марки ва Тўқмоқни ўз ичига олган Қуқон чизигини ташкил қилиб, унга генерал Черняев қўмондон этиб тайинланган эди. Бу линия Ғарбий Сибир генерал-губернаторлигига бўйсундирилди.

Ута шуҳратпарастлик ва манманликка берилган ге-

¹ Фирғона тарихи, 307-бет.

² Ансоби ас-салотин, 95—94-бетлар.

генерал Черняев узбек хонликларини шиддат билан эгаллаш тарафдори булган. У куп ҳолларда, бошлиқлари билан келишмасдан ҳам узбошимчалик билан ҳарбий юришлар уюштирган. Масалан, у Чимкентни дарҳол босиб олиш лозим, деб бошлиқлари рухсатсиз ҳарбий юришни бошлаб юборади. У 10 пиеда рота, 200 нафар казак, 12 туп, 5 мортира, 1000 кишилик қозоқ милиционерлари қисмлари билан Туркистондан чиқиб, 1864 йил 18 сентябрда Чимкентга яқинлашади. Бу ҳарбий қисмда подполковник Лерх бошчилигидаги аскарлар ва ҳарбий техника ҳам бор эди. 1864 йил 19 сентябрда рус аскарлари Чимкент атрофида жойлашиб, тайсгарлик ишларини олиб борди. 20 сентябр эрталабдан бошлаб душман шаҳар қалъасини уққа тутиши билан жанг бошланиб кетади. Бутун 21 сентябр куни давомида икки томон уртасида уруш давом этган. 22 сентябр эрталаб душман кучлари шаҳарга бостириб кирадилар ва қалъани эгаллайдилар.

Муҳаммад Солиҳ Тошкандийнинг ёзишича, Чимкентдаги ватан ҳимоячилари ва рус аскарлари уртасидаги олишув аёвсиз кечган.¹ Аммо Мирза Аҳмад кушбегининг бир гуруҳ кишилар билан Тошкентга қочиб кетиши мудофаанинг сусайишига олиб келган. Руслар шаҳар ичига бостириб киргандан кейин қулга тушган одамларни улдираверганлари орқасида «мурдалар туп-туп булиб» ётган.² Бунга шаҳар аҳолининг душманга қарши қаттиқ жанг қилганлиги ҳам сабаб булган. «Икки томон ҳам саъй-ҳаракат ила камоли қаҳрамонлик курсатиб, сабту қарор қадамини босиб, бир-бирлари билан жанг қилдилар... Пиеда ислом лашкарлари имкон қадар кофирларга қарши курашиб, муродсизликдан тушкунликка тушган ҳолда нобакорлар уқидан ҳалок булавердилар...»³

Рус аскарлари қари-ёшга қарамай хонадонларга бостириб кириб, шафқатсизларча кишилар калласини танаасидан жудо қилганлар. Шу равишда шаҳар қонга беланган ва бойликлар таланган. Бу туғрида рус муаллифи шундай ёзганди: «Чимкент генерал Черняевнинг ҳужуми орқасида Рус давлати қулига утди. Қирғинбарот ниҳоятда шафқатсизларча олиб борилиб, солдатлар бозорни таладилар ҳамда хонадонларга кириб ки-

¹ Тарихи жадидаи Тошканд, 458 бет.

² Уша жойда, уша бет.

³ Тарихи жаҳоннамойи, 124-бет.

Генерал М.Г. Черняев
Тошкент ва бошқа
шаҳарларни босиб олишга
қумондонлик қилган.

38 маҳаллада буюқчилар, тикувчилар, этикдузлар, Кукчадаги 31 маҳаллада кунчилар, косиблар яшаганлар. Бу ерда 340 чарм ишлаб чиқарадиган корхона, 218 косибчилик корхонаси бўлган. Бешоғоч маҳалласида эса купрок бой табақалар, унинг атрофидаги жойларда эса гиштчилар истиқомат қилган. Шаҳарда 189 мачит, 10 мадраса бор эди. Шаҳар аҳолиси орасида моҳир мерганлар, жасоратли ва мард кишилар ҳамда Ватан учун жонини фидо этувчилар купчиликни ташкил этган. Шаҳар аҳолисининг сони бир маълумотда 200 минг, бошқасида эса 100 минг қилиб курсатилади. Тошкент шаҳри ҳар жиҳатдан Рус давлати

диққат марказида турар, шунинг учун ҳам 1861 йилдаёқ ҳарбий саркардалардан бири Безак Оренбург ва Сибир қўшинлари билан Тошкентни дарҳол босиб олишни ҳарбий вазирликка таклиф қилган эди. У бу режа амалга оширилганда, Рус давлатининг чегараси анча кенгайишига, армияни озиқ-овқат ва бошқа зарур нарсалар билан таъминлашга, тоғ жинсларига эга бўлишга ва, умуман, Рус давлатининг таъсир доирасининг кенгайишига эришиш мумкинлигини уқтириб ўтган.¹

«Тошкент масаласи» 1863 йилнинг 9 мартида рус императори қатнашувида махсус комитетда муҳокама этилиб, Ғарбий Сибир генерал-губернатори Дюгаммелнинг мазкур мавзу бўйича фикрини билиш ва 1863 йил баҳорида Сирдарёнинг юқори оқимини ҳарбий юриш нуқтаи назаридан урганиш ва маълумот тўплаш ҳақида қарор қабул қилинади.² Дюгаммел эса, 1862 йилнинг 26 майида ёзган хатида биринчи навбатда Чуй ортига ҳарбий қисм юбориш ва сунгра Авлиёотани қўлга киритишни таклиф этди.³ Шунингдек, у Тошкентни уру-

¹ Туркестанский сборник, т. 54, стр. 16-17.

² Уша жойда, уша бет.

³ Уша жойда, уша бет.

шиб олиш анча маблағ талаб этишини таъкидлаб, Рус давлати ихтиёрида мустақил Тошкент хонлигини бунёд этиш мақсадга мувофиқлигини маълум қилди. Генерал Дюгаммел таклифлари 1863 йилнинг 23 феввалида тилга олинган махсус комитетда муҳокама қилиниб, «иқтисодий мулоҳазаларга» кура, Авлиётани босиб олиш ва бошқа ҳарбий юришларни тўхтатиб туриш тавсия этилди.¹ Шу боис ҳарбий юришларни уюштириш асосан 1864 йилга қолдирилган бўлса-да, лекин қандай бўлмасин Тошкентни эгаллаш нияти рус ҳарбий саркардаларини, хусусан генерал Черняевнинг миясига қаттиқ урнашиб қолганди. У Чимкентни урушиб олганидан унчалик қўп утмай, яъни 1864 йилнинг 27 сентябрида, 8 рота, 100 нафар казак, 12 замбарак, 1500 аскар ва 400 қозоқ милицияси (қунгиллилари) билан Тошкент томон йўл олади.

Бу тўғрида Муҳаммад Солиҳ Тошкандий шундай ёзган: «Уруслар Тошкент сафари учун тайёргарликни бошлаб, асбобу анжомларни тахт қилиб, ҳарбий тайёргарликни куриб, аскарларини яроғ-аслаҳа билан таъминлаб, улдирилган Бойзоқнинг угли Оқмуллани юқлар ортилган туяларни бошқариб боришга бошлиқ этиб тайинлади. Унинг бошқа угиллари эса йўл бошловчи сифатида хизмат қилдилар».² 1864 йилнинг 1 октябрида Черняев Тошкент шаҳрининг шарқий томонидаги Дарвишак қопқа деган жойга етиб келади. Рус ҳарбийлари бу ердан Анҳор сувидан утиб, Чинобод ва Хожа Аҳрор вақф ерлари, яъни Оққўрғон орқали шаҳарга яқинлашиб Қўқон йулига жойлашадилар. Душман келаётганидан бохабар шаҳар аҳолиси девор устида жангга тайёр турган эди. Қўшфармончи Қипчоқ бошчилигидаги аскарлар Қўқон дарвозаси, Мирза Аҳмад қўшбеги сарбозлари Қашқар дарвозаси ҳимоясига отланганлар. Тўпчилар эса, бу икки дарвоза орасидаги девор устига урнашдилар. Мудофаага барча шаҳар аҳолиси отланиб «ғариблар, фуқаролар, қариялар, ҳатто ибодату намоздан кура қўлимиздан келганча хизмат қилиш яхши ва савоб, дейишиб мужоҳидларга ва го-зийларга сув ҳамда озиқ-овқат етказиб турдилар».³

1864 йилнинг 2 октябрида эрталабдан бошлаб ҳар икки томон ўртасида тўплардан ўқлар узилди. Бу вақтда Эшонқули додхоҳ мадрасаси муллаваччалари (тала-

¹ Туркестанский сборник, т. 54, стр. 16-17.

² Тарихи ҳадидаи Тошкент, 459-бет.

³ Уша жойда, 462-бет.

балари), хусусан эшон Шарифхужа Офокхужа угли, эшон Хожихон Солиххожи юзбоши угли, Саъид Аҳ-рорхужа Сотиболдихужа угли, пичоқчи уста Содик Назар, уратепалик Хидирназар заргарнинг укаси ва бошқа зиёли вакиллари «газони ва бу шарафли урушни Қуръон, тафсир ва ҳадислардан олинган сузлар билан исботлаб, ҳаммани газотга ва урушга чорлади. Уларнинг узлари ҳам Қуқон дарвозасига бориб тупчиларга қушилиб уқ жойлашда ва отишда қатнашдилар».¹

Генерал Черняев бошчилигида шаҳар девори туплардан уққа тутилгандан кейин подполковник Обух 2 рота аскарари ва 4 тупи билан ҳужумга утиб деворнинг бир қисмини тешишга эришади. Шундан кейин рус аскарлари подполковниклар — Обух ва Лерх қумондонлигида шу жойдан шаҳарга бостириб кириш учун зовурни кечиб утишга ҳаракат қилганлар. Муҳаммад Солих Тошкандийнинг гувоҳлигига кура, «уруслар олға чопиб зовурга узларини урдилар; уларнинг иккинчи гуруҳи ёрдамга келмоқда эди. Шу онда девор устидаги шертабиат ва довюрақлар узларини пастга ташлаб, зовур ичида уруслар билан ёқамас-ёқамас ушлашиб бир-бирларини ханжар билан улдира бошладилар. Ҳатто баъзи кишилар қочиб кетаётган душман орқасидан қувиб ва ушлаб, ханжар ва қилич билан жанг қилдилар. Зовур ичидаги уруслардан уруш ва талаш билан 72 кишининг боши танасидан кесилиб, яроғ-аслаҳалари улжа олиниб гоziйларга булиб берилди».²

Генерал Черняев 2 рота аскар билан шаҳар деворига яқинлашса-да, лекин галаба қилишига ишонмай, 12 замбаракдан шаҳарни уққа тутди. Шу пайтда зовурдаги айрим руслар фурсатдан фойдаланиб уларга қушилиш имконига эга буладилар. Хуллас, генерал Черняев шармандаларча маглубиятга учраб, 4 октябрда Чимкентга қайтиб кетишга мажбур бўлди. Тошкентликларнинг жасорат ва мардлик билан жанг қилганликларини рус муаллифларидан бири ҳам уқдириб утган: «Шаҳар деворига 2 рота ва 4 замбаракдан иборат ҳарбий қисм подполковник Обух қумондонлигида ҳужум қилди. Қуп утмай улар деворни тешишга эришдилар. Шундан кейин Обух подполковник Лерх билан ҳал қилувчи ҳужумни бошлаб юборди. Аммо қуқонликлар (тошкентликлар) шу даражада қаттиқ уққа тутдиларки, солдатлар

¹ Тарихи ҳақидайн Тошканд, 462-бет.

² Уша жойда, 463—464-бетлар.

деворга стгунча барча бошлиқларидан айридилар. Обух улар ҳолатда жароҳатланди. Черняев ёрдамга келган бўлса-да, лекин вақт утган эди, йулда уликлар ётарди, ярадорлар жон бермоқда эди. Тириклари эса, зовурда қалашиб мадорсиз ётишарди. 80 га яқин киши уз бошлиқларининг жасорати учун ҳалок бўлдилар. Черняев аскарлари ашуласиз ва хурсандчиликсиз гам-гусса билан Чимкентга қайтдилар. Аммо уларнинг ҳар бири қуқонликлар ғалабадан қувонаётганликларини яхши тушунардилар»¹.

Шаҳар аҳолиси бир ёқадан бош чиқариб қаҳрамонона курашганлари туфайли катта ғалабани қулга киритиш имкони туғилганди. Ғолибларни шаҳарликлар катта тантана билан қарши олдилар. Аваз Муҳаммад Атгор Хуқандийнинг ёзишича, Тошкентда «жаноби соҳибқироннинг (Султон Саъидхоннинг) келиши хабари маълум бўлди. Кофирлар уз жойларига қайтиб кетишди. Тошкентликлар бу фатҳу зафарни эшитиб, жаноби соҳибқиронга беҳисоб лашкар билан бир неча кофирнинг бошини ҳадя ва совға сифатида жунатдилар. 19 жумадул-аввал, чаҳоршанба кунда (1864 йил 21 октябрда) бу башоратли хабар ул хосиятсиз бошлар билан бирга Хуқанди латифга келди. Кабиру сағир, фуқаролар бир неча кун хурсандчилик қилдилар».² Шундай қилиб, генерал Черняев аскарлари Тошкент учун жанг-да катта талофат курдилар. Ҳалок бўлган руслар сони 70-80 кишига борган. Аммо генерал Черняев уларнинг сони 18 киши деб нотўғри маълумот берган, ярадорлар сонини эса, 60 киши ҳисоблаган.

Тошкент ҳимоячиларидан неча киши улганлиги ёки жароҳатланганлиги ҳақида аниқ маълумотлар йўқ. Аммо улардан ҳам купчилик ҳалок ёки ярадор бўлганлиги ҳақида айтилган умумий сўзлар бор. Тошкентдаги ғалаба Қуқонга маълум бўлгандан кейин Султон Саъидхон, Олимқул русларга қарши ҳарбий тайёргарлик куришга жадаллик билан киришадилар. Сунгра улар Тошкент томон йулга чиқиб, бу срга келганларида (1864 йил 25 ноябрда) халқ уларни шоду хуррамлик билан кутиб олади. «Султон Саъидхон ва Мулла Олимқул амири лашкар, — деб ёзади Муҳаммад Солиҳ Тошкандий, — куп аскарлар билан Чирчиқдан утганда шаҳар аҳли, акобирлари, уламолари, фозиллари, сардорлар ва

¹ Абдул К. К. Завоевания Туркестана. СПб., 1902, стр. 85.

² Тарихи жаҳоннамои, 124-бет.

шайхлар уларнинг қаршисига чиқиб зиерат этиб, йиги-
сиги билан куришиб ва дуога қул кутариб, уларни ша-
ҳардаги ҳукумат саройига олиб келдилар. Уларга мужо-
ҳидлар, гозийлар ва шаҳар аҳолиси қатнашувида зис-
фат берилди».¹ Бу душман устидан қозонилган ғалаба-
нинг тантанаси эди, албатта.

Султон Саъидхон ва Олимкул ғалабадан руҳланиб
Туркистон шаҳрини озод қилиш учун ҳарбий юришга
тайёргарлик кўрдилар. Айрим маълумотларга кура, Қу-
қондан Тошкентга ҳарбий тайёргарлик ишларини амалга
ошириш учун юборилган Мулла Юнусхон шиговул хон
номидан Ҳофиз Қўҳакий маҳалласилик Муҳаммад Саъ-
ид савдогарни тинчлик сулҳи тузиш мақсадида генерал
Черняев ҳузурига юборган.² Афтидан, бундан мақсад
келажакдаги жангларга тайёргарлик учун вақтдан ютиш-
дан иборат бўлган. Буни яхши англаган генерал Чер-
няев сулҳ тузишдан бош тортган ва элчи Чимкентдан
ҳеч нарсага эриша олмай қайтган.³

Бу уртада Қуқондаги ҳиндларнинг бир нечаси Сул-
тон Саъидхон ва Олимкул ҳузурига сарбозлик кийими-
ни кийган ҳолда келишиб узоққа отувчи тўплар ва 100
нафар аскарга бошлиқ бўлиш истакларини изҳор қила-
дилар.⁴ Бу ҳамдardлик ва дустликни акс эттирувчи так-
лиф инобатга олинган. Шунингдек, Қуқон, Тошкент
ва бошқа жойлардан кўп кишилар Ватан ҳимояси учун
курашга тайёрликларини билдириб мужоҳидлар қато-
рига қўшилганлар.⁵ Аммо шаҳарда сотқин ва хоинлар
ҳам йуқ эмас эди. Масалан, энг йирик бойлардан ва
Россия билан савдо қилиб келатганлардан бири
Саъидазимбой Муҳаммад ўғли (асли қоратегинлик) Тур-
кистонга бориб Янгиқўрган урушида асирликка олин-
ган рус солдатларини Мирза Давлат додхоҳдан 250 Қу-
қон тилла пулига сотиб олган. У бу асирларни «ўз
манфаатларини уйлаб ва урусларга яхши кўриниш учун»
Оқмасжидга олиб бориб, рус ҳарбий бошлиқларига топ-
ширган. Бунинг эвазига Саъидазимбой рус ҳукумати-
дан унвон ва медаллар олиб, уларнинг энг ишончли
кишисига айланган. «Саъидазимбойнинг бу ноҳуя ва
номуносиб ҳаракатидан, — деб ёзганди муаррих, —
баъзи замон жоҳиллари ва бузуқбошилари, хусусан дут-

¹ Тарихи жалидайн Тошканд, 464—465-бетлар.

² Уша жойда, 470-бет.

³ Уша жойда, уша бет.

⁴ Уша жойда, 472-бет.

⁵ Уша жонда, уша бет.

лат, аргун ва барлос қабилалари ҳам бу ишга мойил бўлиб халқ орасига муҳолифат ва ишончсизлик уругини сепадилар!».¹

Дарҳақиқат, Саъидазимбой ва бошқа айрим савдогарлар қўлларидан келганча рус ҳарбий саркардаларига ердам бердилар. Ҳатто Муҳаммад Солиҳ Тошкандий Тошкентдаги бир гуруҳ нодон фитначи ва дили бузук савдогарлар молларини олиб, руслар босиб олган Чимкент, Сайрам ва Туркистонга кучиб кетганликларини нафрат билан ёзган.² Сотқин гуруҳлар купчиликни ташкил этмаса-да, лекин уларнинг ички сирларни душманга маълум қилиб туришлари руслар ғалабасини таъминлаган энг асосий омиллардан бири ҳисобланади.

ИҚОН ЖАНГИ

1864 йилнинг ноябр ойида Тошкентда Султон Саъидхондан фотиҳа олингандан кейин Олимқул сарбозлар ва гозийлар билан Шайхонтаҳурнинг катта кучаси бўйлаб Сағбон кучаси ва Сағбон дарвозаси орқали Сарюгоч йулига чиқадилар. Улар бу ергача «ҳар бир маҳаллада ва масжидлар олдида тухтаб жамоа аҳлидан дуо ва фотиҳа олиб» келдилар.³

Қушинда Олимқулдан ташқари Мирза Давлат қушбеги, қушфармончи Қипчоқ, Юсуфбой лодхоҳ, Утабий қушбеги Қипчоқ ўғли ва бошқа нуфузли кишилар бор эди. Ватан ҳимоячилари йўлга отланганда ниҳоятда қаттиқ совуқ тушиб, куп азоб-уқубатларни юзага келтирди. Бу ута огир шароитни қўйидаги сатрлардан ҳам англаш мумкин: «Шундай қилиб, қиш ҳам кирди. Кундан-кунга ҳаво совуқ, қору ёмғир ёғиб, ер яхлаб, қорнинг баландлиги оту туя кукрагига тегадиган бўлди. «Туф», десангиз музлайдиган ҳавода соҳибқироннинг гайрати тушиб, лашкар сафидан 12 минг ёш йигитни танлаб, уларга Мулла Олимқулни сардор қилди ва Туркистондаги кофирларга қарши жангга боришларини буюрди. Шу вақт ҳавонинг совуқлигидан ҳис ва ҳаракат руҳи бадандан соқит бўлиб, нафас танадан худди пуст ташлайдиган илонга ухшаб зурга чиқарди. Айниқса, Тошкентдан чиқиб Қайраогоч мавзасига етиб келган кун тунда шундай шамол кутарилдики, Од қавмини»⁴

¹ Тарихи ҳадидаи Тошканд, 472-бет.

² Уша жойда, 473-бет.

³ Уша жойда, 476-бет.

⁴ Од қавмининг ҳалокати ҳақида Қуръонда ёзатилади.

йуқ қиладиган туфонга ухшарди. (Мусулмонларнинг) бир неча нафарининг оёқ-қулини совуқ урди, баъзиларининг юзлари, кузлари музлади, баъзи кишилар эса ақлдан озиб, сафдан чиқдилар. Бир гаройиб аҳвол юз берди. Лашкар тез суръатлар билан ҳаракат қилиб Чулак мавзёсига келди. Одамлар манзил қилган шу жойда кофирлар ҳам кичик қургон бино этиб, бир даста сарбозларни ҳимоя учун қолдирган эканлар. Шу қавмдан қарийб 50 кишини улдириб, хотирларини тоза ва мусаффо қилиб Иқон қалъаси олдида қуш урдилар».¹

Шу равишда мужоҳидлар барча об-ҳаво ва йул азобларини матонат билан енгиб, ғалабани қулга киритдилар. Рус манбаларининг маълумотига қура, мағлубиятга учратилган уша рус ҳарбий қисми Серов бошчилигида Иқон қишлоғига турт чақирим қолган жойда Олимқул қумондонлигидаги ватан ҳимоячилари томонидан қуршаб олинган экан. Огир аҳволга тушиб қолган Серовга ёрдам бериш учун Туркистон шаҳридан 170 киши ва икки замбаракдан иборат рус қушини юборилган. Аммо улар ватан ҳимоячиларига дуч келиб орқага қайтишга мажбур булганлар.

Олимқул Серов аскарларини қуршаб олгандан кейин таслим бўлиш ва мусулмон динини қабул қилса, эркинлик берилишини маълум қилган. Серов бу таклифни рад этгандан кейин Муҳаммад Солиҳ Тошкандийнинг ёзишича, ватан ҳимоячилари «Тошкент акобирларининг маслаҳатига қура, хашак, қамиш ва тиканли наमतга ураб ва деҳқонларнинг «қора буйра»сини ясаб орқасидан отлиқлар ҳужумга утдилар. Натижада душман аскарлари яроғ-аслаҳаларини ва бошқа нарсаларини ташлаб ҳамда куп кишисини йуқотиб Туркистонга қочишга улгурди».²

Иқон жангига тегишли маълумот Аваз Муҳаммад Аттор Хуқандий асарида ҳам мавжуд: «Намози аср ва шом вақти орасида кетма-кет шундай хабар келдиким, бир неча юз урус кофирлари дабдаба билан яқинлашиб келмоқдалар. Бу хабарни эшитиб соҳибқироннинг гафлат уйқуси бошидан учди. Мардлик ғайрати унинг ҳамма паю суякларида ҳаракатга келиб, аҳли лашкарини қуроллантириб, кофирлар йулини тусиш учун жунади. Сарбозлар душман йулини ҳамма томонлама босиб олдилар. Қору муз отларнинг кукрагига тегар, ҳаво со-

¹ Тарихи жаҳонномаи. 124-бет.

² Тарихи жидидийи Тошканд. 477-бет.

вуқлиги эса ифрот қаддига етарди. Шу кечани сарбозлар от устида утказдилар, уларнинг купчилигини совуқ урди. Кофирлар эса узлари кавлаган ҳандакларга кириб, юз минг ранжу азоб ила кечани кундуз қилдилар... Ислом лашкарининг ғозийлари тўрт томондаги кофирларга қарата уқ ёмгинини ёгдирдилар. Ёш паҳлавон йигитлар отларига миниб, ҳар тарафга чопиб кетдилар, кофирлар эса ваҳимага тушиб, уларни узларига йулатмасдилар. Шундай қилиб, кечгача жанг қилсаларда, ҳеч бир натижага эриша олмадилар. Кофирлар тоғдек мустаҳкам эдилар. Ақлли одамлар ўз расму ойинларига қараб, маслаҳат қилиб, ҳийла йулини тутдилар. Улар бир кеча-кундуздан кейин ҳар хил нарсалар — наमत, дарахт шохлари, қору муздан қорабуйра ясаб, уни олдиларига қўйиб юмалатиб кофирлар мавзёсига яқинлашдилар. Уларнинг орқасидан паналаб келган навкарлар тусатдан душманга ҳужум қилиб, кофирларни паришон ҳолда нобуд этдилар.

Баттоллардан уттиз-қирқ киши от ва туяларни миниб, Туркистон сари қочишга тушди. Мард сарбозлар бундан хабардор бўлиб, уларга етиб олиб, ақлсиз кофирларни милтиқ билан отиб улдиришди. Минг хил ҳийла ва найранг билан шу қавмдан 3-4 нафари қутулиб, Туркистон қалъасига етиб бордилар.¹

Иқон жангида 114 кишилиқ рус аскарлари ва офицерларидан 57 нафари ҳалок бўлиб, 48 нафари жароҳатланди. Фақат 9 кишигина саломат қолди, холос. Ватан ҳимоячилари куп яроғ-аслаҳаларни, шу жумладан, туپларни қўлга туширдилар.² Улардан ҳам куп баҳодирлар улдирилган, лекин аниқ маълумотлар сақланмаган.

Султон Саъидхон ва Олимқул русларга сотилган айрим иқонлик нуфузли кишиларни улимга маҳкум этиб, унинг аҳолисини узлари билан Тошкентга кўчиртириб олиб кетганлар.³ Шундай қилиб, ватан ҳимоячилари навбатдаги ғалабани қўлга киритиб, шоду хуррамлик билан Султон Саъидхон ва Олимқул бошчилигида Тошкентга, сўнгра Қўқонга қайтадилар. 1864 йили ватан ҳимоячилари Чимкент остонасида, Тошкент ва Иқонда душман устидан ғалабага эришган бўлсалар ҳам, лекин Авлиёота, Туркистон ва Чимкентнинг қўлдан бой берилиши катта йўқотиш ҳисобланди. Рус ҳарбий

¹ Тарихи жаҳоннамойи, 125-бет.

² Уша жойда, уша бет.

³ Тарихи жалилзийи Тошканд, 478—479-бетлар.

саркардалари, хусусан генерал Черняев Тошкент шаҳрини эгаллашни асосий мақсад қилиб қўйди. Бунини яхши англаган Султон Саъидхон ва Олимкул Қўқонда ҳарбий тайёргарлик ишларини қизитиб юборадилар. Аваз Муҳаммад Аттор Хуқандий гувоҳлик беришича, «қарийб олти ой пойтахтда туриб, вилоятнинг ҳар чеккасидан нодир ҳунарманд усталарни чақириб, кечасику кундуз найзаю тиг ва бошқа уруш аслаҳалари ясалди. Тез орада 70-80 тупи жангий муҳайе қилинди, бир неча минг саккиз-ун қарич келадиган султоний милтиқ ҳам ясалди. Қурол-яроғларнинг адади аҳли ҳисобга ҳам маълум бўлмади».¹

Уз навбатида рус ҳукумати босиб олинган жойларда уз ҳарбий кучлари мавқеини мустаҳкамлашга қаратилган чораларни амалга ошириб борди. 1865 йилнинг феврал ойида Сирдарё ва Янги Қўқон чизиқлари бирлаштирилиб, Туркистон вилояти ташкил этилди. Оренбург генерал-губернаторлигига бўйсундирилган мазкур вилоятга генерал Черняев ҳарбий губернатор қилиб тайинланди. Шу равишда босиб олинган жойларга Россия империясининг таркибий қисми сифатида қараладиган бўлди. Оренбург, Сибир ва Каспий томондан қўшимча ҳарбий баталонлар ва яроғ-аслаҳалар келтирилди. Шунингдек, артиллерия янада кучайтирилиб, такомиллаштирилди. Баталонларни 11 тага, казаклар сони 1700 га етказилиб, махсус артиллерия бригадалари ва сапер роталари ташкил қилинди.

ТОШКЕНТНИНГ УРУШИБ ОЛИНИШИ

Рус давлати халқаро муносабатларни, хусусан Англия билан алоқани кескинлаштирмаслик учун ўзбек хонликларини босиб олишга эҳтиётлик билан қарарди. Иккинчи томондан, эндиликда Рус давлатининг чегараси ҳарбий ва моддий манбалар ҳисобланган Оренбург ва Ғарбий Сибирдан 2000 км ва ундан ортиқ масофага узоқлашиб кетганди. Янги ҳарбий юришларни бирданига таъминлашнинг иложи қолмаганди. Шунинг учун рус ҳукумати вакиллари ҳарбий юришлар уюштиришда шошқалоқлик ва дангалчиликка йўл қўймасликка қўшин сардорларининг диққатини қаратди. Аммо шуҳратпараст ва ўзбошимча генерал Черняев зудлик билан Тошкентни босиб олиш зарурлиги ҳақида бош-

¹ Тарихи жаҳоннамойи, 125-бет.

ликларга хат ёзди. Бунга жавобни кутмасдан ҳам Тошкентга қарши ҳарбий юришни бошлаб юборди.

1865 йилнинг 28 апрелида генерал Черняев 9 рота аскар ва 12 туп билан Тошкентга 25 чақирим масофадаги Чирчиқ дарёсининг чап қиргоғига жойлашган Ниезбек қалъасига яқинлашди. Бу истехком тўрт томондан 3 метр баландликдаги қалин девор ва сув тулдирилган зовур билан уралган эди. Деворнинг тўрт бурчагида минораси бўлган. Черняев хоин Абдурахмонбек бошчилигида элчи юбориб, қалъа бошлигидан таслим бўлишни талаб этди. Рад жавоби олингандан кейин 29 апрелда эрталаб генерал Качалов бошчилигидаги солдатлар қалъани туپлардан уққа тутди. Аммо ватан ҳимоячилари буш келмади. Уша куни соат 3 да Тошкент томонидан 3 минг кишилик ватан ҳимоячилари 2 замбарак билан келиб генерал Черняев аскарлари билан тўқнашди. Душман эса, уларнинг ҳужумини қайтаришга муваффақ бўлди. Шундан кейин Ниезбек қалъасига ҳужум давом эттирилиб, босиб олинди. 370 сарбоз асир олинди, 6 туп ва 315 қурол улжа сифатида душман қулига утди. Бу ерда Черняев хоин, асли шахрисабзлик Абдурахмонбек Шодмон углининг маслаҳати билан Бузсув тўғонини бузиб, уни Чирчиқ сувига буриб, Тошкент шаҳрини сувдан маҳрум қилди. Абдурахмонбек Тошкент шаҳрининг Чувалачи (Қумлоқ ёнида) маҳалласида яшаб Черняевга муҳим маълумотларни етказиб турган. Султон Саъидхон ва Олимқул Иқон жангидан кейин Тошкентга қайтган вақтда Абдурахмонбек томонидан ёзилган хатни Чимкентга олиб кетаётган киши ушланган. Хатнинг мазмунидан унинг «Руслар билан тили бирлиги» маълум бўлади.¹

Абдурахмонбек нуфузли хонадонга мансуб бўлиб, мансабдан четлатилган бўлса керак. У аламзада ушланган одами билан Тешикқопқа дарвозасидан қочиб Чимкентга борган ва генерал Черняев хизматига кирган.² Бундан хабар топган Олимқул Абдурахмонбек «молмулкини, асбоб-анжомларини мусодара қилиб ва соттириб ғозийларга бериш ҳамда бу ишни бажаришни Муҳаммадбий Бекмуҳаммад углининг зиммасига юклаш» ҳақида фармон берди.³ Хатто унинг уй-жойи ёндирилиб, остин-устин қилиб ташланган.

Душманга сотилган хоинлар орасида шаҳарнинг энг

¹ Тарихи ҳадидаи Тошканд, 479-бет.

² Уша жойда, 480-бет.

³ Уша жойда, уша бет.

катта бойларидан бири Муҳаммад Соатбой деган киши ҳам бор эди. Бу киши Петропавловск, Троицк ва Россиянинг бошқа шаҳарлари билан савдо олиб бориб, Москва ва Нижний-Новгород савдо доиралари билан алоқа урнатган эди. У рус тилини яхши билган. Муҳаммад Соатбой шаҳардаги бир гуруҳ хоинларнинг сардори сифатида генерал Черняевга муҳим маълумотларни етказиб турган. Шунингдек, Синжиқлик¹ деган жойда туғилган Мулла Саъид исмли киши ҳам руслар тарафига утган. Бу борада юқорида қайд этилган Саъидзимбой Муҳаммад угли ҳам душман фойдасига иш юритади. Рус манбаларининг курсатишича, у халқ орасида узининг бойлиги билан ажралиб турган. Хонлик даврида маҳкамада маслаҳатчи бўлиб, кейин игво ва макр йули билан ҳокимиятни қулга олиш ва обру орттиришга интилганлиги учун маҳкамадан четлатилган. Шунга ухшаш ватан хоинларининг барчаси шахсий манфаатлари йулида ҳеч нарсадан тоймайдиган ва ҳийла-найранининг пири бўлган кишилар эди, холос. Муаррих сузи билан айтганда, улар «уз дини ва ватанидан» юз утирган пасткаш одамлар ҳисобланганлар.

Тошкент шахри осмонида даҳшатли хавф-хатар ҳукм сураётган пайтда бир гуруҳ юқори табақа вакиллари Бухоро хонлигига таянишга ҳаракат қилганлар. Уларнинг ташаббуси билан Бухорога ёрдам сураб элчи юборилади. Аҳмад Донишнинг берган маълумотларига қура, бу муҳим масала Бухорода муҳокама қилинаётганда, айрим кишилар Тошкентга ёрдам беришни таклиф этган бўлсалар-да, лекин, биринчи навбатда, Султон Саъидхоннинг Бухорога келиши ва бу билан бўйсунганлигини изҳор этиши лозимлиги уқдириб утилган. Бунинг устига Бухоро амири Музаффар «Мен бир рус лашкарбошиси билан жанг қилишни ор-номус деб биламан, хоҳласам, туппа-туғри Масков ёки Петербургга бориб, Рус давлати билан урушаман», деб катта кетган. Бу ҳам камдек амир Музаффар Қўқон хонлигига қарши ҳарбий юришга тайёргарлик куради.

Тошкентликлар Қўқон хонлиги тарафини олиб Ватан ҳимояси учун тайёр турдилар. Шунинг учун ҳам улар Оқмасжид маҳалласида истиқомат қилувчи Эшон Бобоҳужа Амин деган кишини душман тажовузи ҳақида ахборот бериш учун Қўқонга юборадилар. Бу ерга

¹ Архив манбасига қура уқилган. Эҳтимол, «Санжоқлик» бўлиши мумкин — *Мух.*

Саъидазимбой — Тошкентнинг забт этилишида душманга ёрдам берган нуфузли шахслардан бири.

дарҳол хонликнинг барча жойларидан сарбозлар ва ғозийлар тупланишиб, Султон Саъидхон ва Олимқул бошчилигида Тошкентга йўл олганлар. Улар Хужанд орқали Тўйтепага етиб келадилар. Бу ерда бир кеча дам олгандан кейин Чирчиқ дарёсидан утганлар. Буни эшитган «Тошкент амалдорлари, сардорлари, уламолар, фозиллар, шайхлар, гариблар, гадолар, эркак ва хотинлар аралаш шодликларидан уларнинг истиқболларига чиқиб ғозийлар, мужоҳидларнинг юзларидаги чангу губорларни ювдилар»¹. Шундан кейин улар Мингурикка келадилар. Бу ерда шаҳар аҳлининг қатнашувида Сул-

¹ Тарихи жалидийи Тошканд, 486-бет. Бу воқеада Муҳаммад Солиҳ Тошкандийнинг ўли ҳам «беллида камар на қилч боғлаган ҳолда» қатнашган эди.

тон Саъидхон, Олимқул ва сарбозлар шарафига зиёфат берилди. Шу срада Олимқул нутқ суълаб, Тошкент аҳлининг душманга қарши кўрсатган жасорати ва қаҳрамонликларига миннатдорчилигини билдириб, бу билан фахрланишини уқдириб утади. Шунингдек, у «бир томчи қони қолгунча» курашажагини ҳамда Бухоро амирининг умумдушманга қарши ҳаракатга катта зиён келтираётганлигини гапирган. Агар, деган у, амир Музаффарнинг бунчалик душманлигини аввалроқ билганимда биринчи навбатда «уни Амир Темурунинг баланд мақомидан ва давлатидан маҳрум қилиб», сунгра русларга қарши урушган булардим.¹ У ислом динини мустаҳкамлаш, мамлакат куч-қуввати ва тараққиётини таъминлаш ҳамда авлодларга «фил мисоли ёдгорлик» қолдириш ва хорижий мамлакатлар билан алоқаларни ривожлантириш лозимлиги ҳақида ҳам гапирган.²

Олимқул кимники оти, туяси ёки эшаги бўлса, ҳарбий аслаҳалар, озиқ-овқат ва чодирларни Чирчиқ дарёсидан утказишга дарҳол ёрдам беришларини шаҳар катталаридан ва аҳлидан илтимос қилади.³ Бу суров бажонидил қабул қилиниб, амалга оширилган. Тошкентга келган сарбозлар ва ғозийлар орасида қўқонликлар, андижонликлар, наманганликлар, марғилонликлар, уратепаликлар ва хонликнинг бошқа жойларининг аҳли бор эди.

Муҳаммад Солиҳ Тошкандий гувоҳлигига кура, сарбозлар ва ғозийлар эрта тонгда уринларидан туришиб, мусиқа ва мунгли мақомларни тинглашиб, қиблага қараб жойнамозда утирдилар. Бу пайтда «ҳар бир чодирдан бомдод азонининг овози эшитилиб турди, суфилар овозининг акс-садоси бутун осмону фалакка таралди. Бомдод намози адо этилгандан кейин одамлар руҳланиб ва дадиллашиб камарлар билан белларини боғлаб, қиличлар тақишиб, найза ва туфанглари олишиб, темир қалқонларни кийишиб, шўх, уйноқи ва келишган отларни минишиб жангга шайландилар».⁴ Сунгра уларга фуқаролар, муллаваччалар (мадраса талабалари) ва бошқа ғозийлар қўшилишиб, Афросиёб тепалигига боришиб, Султон Саъидхонга салом ва куриниш бердилар. Бунда муаллифимиз Муҳаммад Солиҳ Тошкандий ҳам жангчи сифатида ҳозир бўлган эди. Юқорида қайд

¹ Тарихи ҳадидайн Тошканд. 489-бет.

² Уша жойда, уша бет.

³ Уша жойда, уша бет.

⁴ Уша жойда. 492-бет.

отилган қозоқ халқининг қаҳрамони Содиқ Кенесари угли Олимқулнинг унғ қули сифатида лашкарбошилиқ қилган. У бир гуруҳ сарбозлари билан душман турган жойга вазиятни билиш учун (разведкага) юборилади.¹

«Содиқ тура, — дейилади Муҳаммад Тошкандий аса-рида, — навкарлари билан чопиб келиб хабар бердики, икки фирқа рус аскарлари икки томондан — Шуртепа-дан чиқиб Олтинтепага ва бу ердан Назар қурбоши қургончасига келишди ва бир-бирлари билан қушилиш-ди. Сунгра, улар йулни давом эттирдилар. Уларнинг бир қисми отлиқ, қолгани эса пиеда аскарлар ҳисобла-ниб, икки туплари бордир. Улар куп утмай Салор ари-гига етиб келадилар».²

Дарҳақиқат, душман Салор атрофига урнашади. Олимқул уларга қарши биринчи навбатда қора кийим-ли сарбозларни, кейин нимча кийимлиларни ва ор-қасидан темир совут кийган 2000 навкарни, 2000 ку-лоҳпуш (шлем) кийганларни, сунгра милтиқ билан қу-ролланган отлиқларни ҳамда ҳар бир минг киши ора-сида икки замбаракни жангга отлантиради. Уларнинг кетидан яна отлиқлардан ва ғазот талабгорлардан иборат кучлар борди. Олимқул сарбозлар ва ғозийлар ор-қасидан «чонқир отга миниб тезлик билан Афросиёб тепасидан тушиб шаҳарнинг Қуқон дарвозасига бориб тупчилар, оташхона ва замбаракларни шундай тарти-би билан урнаштирдик, ҳар бир сафни бошидан охи-ригача қараганда худди бир одам тургандек куринар-ди. Сафлар орасида 36 замбарак қон ичувчи уқлари билан огизларини очган ҳолда фармонни кутиб турар-дилар. У бу ердан Тархонсаъид ариги буйида турган мужоҳидларни ҳам куздан кечираётганда, уруслар Са-лор аригидан утиб туп отдилар ва солдатлар олға юра бошладилар».³ Бу юқсада бевосита қатнашган Муҳам-мад Солиҳ Тошкандийнинг ёзишича, урус аскарлари-га қарши туп ва милтиқлардан уқлар отилган. Шун-дан кейин жанг майдони туп ва милтиқлар тутуни-дан, чанг-тузондан киши бир-бирини кура олмайдиган даражага етди. Шунга қарамай ватан ҳимоячилари шиддат билан ҳужумга утиб, рус аскарларини чеки-нишга мажбур қилганлар. Шу онда Олимқул ҳар бир шахс олдига бориб, хусусан баҳодирларга, сардорлар-га ва сарбозларга ширин сўзлар билан мурожаат этиб,

¹ Тарихи ҳадидаи Тошканд, 494-бет.

² Уша жойда, 495-бет.

³ Уша жойда, 498-бет.

дин ва Ватан учун жангга руҳлантириб турган. Отлиқлар уч тарафдан ҳужум қилиб, душман орқасидан қувлаб Олчоқ ва Олтинтепа мавзелари орқали Шуртепагача қувлаб борганлар. Душман бу ердаги тепаликка чиқиб жон сақлаб қолган. Шундан кейин ватан ҳимоячилари турган жойларида зовурлар қазиб урнашиб оладилар. Ватан ҳимоячиларининг бир қисми шаҳарга қайтиб дам олишга ва янги жангларга тайёргарлик куриш тараддудига киришади. Шунини алоҳида таъкидлаб утиш лозимки, қўлга киритилган катта ғалаба қарнай-сурнай садолари ва ашула-қуйлар садоси остида зўр шоду хуррамлик ва тантана билан қарши олинди. Шуниси диққатга сазоворки, бу ғалабани қўлга киритишда шаҳардаги аҳолининг катта-кичик барча тоифалари ва аёллар фаол қатнашдилар. Бу хусусда воқеалар қатнашчиси Муҳаммад Солиҳ Тошкандий шундай ёзади: «Шаҳар аҳолининг 7 ёшидан 70 ёшгача эркак-хотин, ёш-қариси хизмат камарини белларига боғлаб, пишган таомларни бошларига кутариб қатиқ, сут, шарбат, иссиқ нонлар ва ширин меваларни саватларга солиб, ғозийлар ва мужоҳидлар турган жойларга олиб бориб, илтижо, тавалло ва дилдорлик қилиб, кўзларидан ҳасрат ёшларини оқизиб, кўз ёшлари билан ғозийлар ва мужоҳидлар юзларидаги чангу губорларни ювиб, артиб кўзгудек тозалаб, (келтирган нарсаларини) еб битиришларини илтижо қилдилар».¹

Киши қалбини ҳаяжонга солувчи мазкур сатрлар шундан гувоҳлик берадики, тошкентликлар Ватани ва дини учун жонини ҳам, молини ҳам фидо этиб чинакам эркесварликларини, киндик қони тукилган ерга содиқликларини яққол намойиш қилдилар. Ғалаба томи маънодаги халқ шодиёнасига айланиб, доврўғи хонлиқнинг барча жойларига тарқалди. Эндиликда Султон Саъидхон ва Мулла Олимқул навбатдаги жангни қайси тарзда утказиш хусусида маслаҳатлашиб олиш учун кенгаш чақирдилар. Бунда тошкентликлар бир гарафга ва қўқонликлар иккинчи томонга алоҳида утқазилиб, фикр алмашилди².

Тошкент вакиллари катта жасорат ва ғайрат билан ғалабага эришилганлигини эслатишиб, Содиқ Тура ва унинг укаси Арслон Кенесари уғиллари бошчилигида навкарларни ва ғозийларни Туркистон, Оқмасжид, Тук-

¹ Уша жойда, 501-бет

² Уша жойда, 502-бет

мок, Олмаота ва, умуман Гулжагача булган хонликка тегишли ерларни қайта эгаллашга чақирдилар. Бошқачароқ айтганда, улар ҳужумкорлик ва шиддат билан босқинчилар устига бостириб бориш зарурлигини таъкидладилар. Аммо қуқонлик амалдор Отабек шарбатдор деган киши Мулла Олимқулга пичирлаб: «Агар уларнинг бу режалари руёбга чиқиб қолса, у вақтда бириси хон, бириси вазирликни хоҳлаб биздан юз утириши турган гап» деган. Мулла Олимқулга бу гап маъқул тушиб, аввало мамлакатдаги ички ишларни ҳал этиб, сунгра жаҳонгирлик қилиш уринлидир, деб жавоб берган. Аслида душман мағлубиятга учраб турган кезларда шиддатли ҳужум воситасида уни тамомила тор-мор этиш ҳарбий нуқтани назардан энг тўғри йўл эди. Аммо Мулла Олимқул бундан олдинги ғалабаларда ҳам душманни охиригача мағлубиятга учратиш сиёсатини қўлламай дастлабки ғалаба билан қаноатланиб қолгани рус ҳарбий сардорларига жуда қўл келганди. Улар ҳар гал бундан фойдаланиб, нафас ростлаб ва тайёргарлик қуриб ҳал қилувчи жангларда баланд кела бошладилар. Тошкентда ҳам худди шундай ҳол юз берди.

Рус манбаларига қўра, юқорида шарҳланган жанг 9 май эрталаб соат 7 да бошланиб, ватан ҳимоячилари 12 замбаракдан ўқ узиб, ҳужум қилганлар. Шундан кейин гуё ватан ҳимоячилари чекинган эмиш. Лекин, дейилади рус манбасида, душманнинг (яъни ватан ҳимоячиларининг — Ҳ. 3.) ўқ ёмғирлари остида рус аскарлари тепаликка чиқиб олган эдилар. Бу маълумот муаррихнинг руслар Ниезбек қалъасидаги тепаликка чекиндилар, деган сўзларини тасдиқлайди. Аммо рус манбаларида Черняевнинг мағлубиятини сир тутиш мақсадида ватан ҳимоячиларининг ғалабаси тилга олинмайди.

Ғалабадан кейинги воқеаларни муаррих қуйидагича таърифлайди. У мадрасадаги ўз сафдошлари билан қуролланган ҳолда Қуқон дарвозасидан чиқиб, Салор ариғи орқали Назар қурбоши қўғончасига келган. Бу ердан улар жанг майдонига отланишиб, Олчоқ ва Дурмонча деган жойга бориб, мудофаада турган ватан ҳимоячиларига қўшилганлар. Бу ерларнинг уч жойида 12 тадан, яъни 36 туп урнатилган бўлиб, уларнинг орасида сарбозлар ва ғозийлар урнаштирилган эди. Айни вақтда Шўртепа қалъасининг нариги томонида уч булинмадан иборат рус аскарлари турган. Ҳар икки томон уртасида туплардан ўқ ёмғирдек ёғитиб, ҳам-

ма ёқни чанг-тузон қоплаган. Бу даҳшатли жангни уз кузи билан курган Муҳаммад Тошкандий шундай ёзганди: «Туплар ва милтиқлар оғзидан думалоқ ут-оловлар чиқиб, ҳавога парвоз этиб, душман устига ёғар эди. Жасур ва фидойи сарбозлар ҳамда мужоҳидлар уруш майдонида душманни ёқасидан ушлаб ва муш-лашиб, қўлларидаги тиг, қилич ва найзалар билан жанг қилдилар. Майдонда улаётганлар ва жароҳатланганларнинг оҳ-воҳлари ва фарёдлари садолари ҳар томондан эшитилиб турарди».¹ Шу пайтда Мулла Олимқул ҳужумни янада жадаллаштириш ҳақида фармон бериб, Абдуллабек билан от чоптириб жангга кириб кетдилар. Абдуллабек бир кузидан жароҳатланади, лекин у буш келмай қаршисидаги рус солдатини қиличи билан икки булак қилиб ташлайди. Мулла Олимқулнинг узи ҳам бир солдатни чопиб ташлайди. Жанг авжига миниб турган пайтда бир уқ Мулла Олимқулнинг қорнини тешиб, киндигидан чиқиб кетади. Шу онда Мулла Олимқул «от устидан йиқиляётганда уни буйнидан маҳкам ушлаб, узини яна от устига олди ва шу ҳолда тўпхона олдига бориб фармон бердиким: «Тошкент фуқаролари аста-секин орқага қайтиб ўзларини шаҳар ичига олсинлар, бошқа сарбозлар ва мужоҳидлар эса урушни давом эттирсинлар».²

Мулла Олимқулнинг қаттиқ жароҳатлангани ва тошкентликларнинг шаҳар ичига қайтиши ҳақидаги курсатма ватан ҳимоячиларини саросима ва ваҳимага солиб қўйди. Шунга қарамай ватан ҳимоячилари жангни давом эттирдилар.

Юқорида шарҳланган жангнинг тафсилоти ва айрим сардорларнинг хоинлиги Мулла Олим Маҳмудҳожига асарида ҳам уз ифодасини топган. Унга кура, қипчоқ ва қирғизларнинг баъзи бошлиқлари ниҳоятда хавфхатарли ва тақдирни ҳал этувчи дамларда очикдан-очик жанг қилишдан бош тортган. Бу масала хусусида уша муаллиф шундай ёзган: «Тошкентдан тахминан ун икки чақиримлик Олчоқ мавзисига яқинлашганда Мулла Олимқул курибдурларким, Русия қушини бир жойга жам булиб турубдур. Оларнинг муқобилига Мулла Олимқул отлиқ мерганларни пиеда қилиб, тупчи сарбозларни енига қўйиб, тупларни рубару айлаб, икки тараф отишма бошлабдир. Ҳар икки тарафнинг туп-туфонг

¹ Тарихи ҳадидаи Тошканд, 510-бет.

² Уша жойда, 512-бет.

отишидан ва чангу губоридин уруш маъракаси қоронгу бўлиб, бир-бирларини кўрмайдургон даражага етуб, бу урушда Мулла Олимқул ўзи қўшинга бош бўлиб, гоҳ бул тараф, гоҳ ул тарафдаги аскарларнинг тепасига бориб кўнгил сураб турган. Аксар қипчоқ-қирғизия саркардалари қўшинлар билан урушга аралашмай Мулла Олимқулга кўриниш айлаб тепа устидин урушни назорат қилиб турубдурлар. Мулла Олимқул Юнусжон шиговулни юбориб айтибдурларким: «Бу қандай аҳвол... хусумат ва адоватни вақти эмас, уруш тамом бўлгандан кейин ҳар нима кўнгилларингизда бўлса, муддоан таъб жойига етказурман. Ҳаммамиз иттифоқлашиб обру олайлук, бўлмаса мулку мамлакат, давлат қўлдан кетадур». Бу сўзларни Юнусжон шиговул еткургон ҳолда оларнинг ичидан Пулод қирғиз деган дағал одам қаттиқ ва дуруст жавоб бериб, Юнусжонни қайтарди. Шул уруш асносида Мулла Олимқул савора ҳар қайси қўшин дастасида гоҳ тўпчилар, гоҳ пиеда мерган ва отлуг аскарлар олдида бориб, ҳар қайсиларига ўзи амр бериб турган ҳолда биқинидан ўқ тегиб отдин йиқилди. Дарҳол уни от узасига олиб, қўшиннинг назарига соғ одамдек курсатиб қўшинга дарҳол тўп ва тўпхоналар илан аскар Тошкент рафига қайтсин деб амр берилди».¹

Шу равишда ватан ҳимоячилари сардорсиз қолиб ўз ҳолига ташланди ва парокандалик кучайиб борди. Шунга қарамай улар ўз куч ва иродаларига таянган ҳолда уруш майдонини ташлаб кетмадилар. Улар 36 замбаракдан душманга қарши ўқ отиб турдилар.² Сунгра қарнай садолари остида ватан ҳимоячилари бирданига ҳужумга ўтиб, душманлар билан юзма-юз жанг қилдилар. Шу тарзда улар аста-секин Салор аригига чекиндилар. Бу вақтда Мулла Олимқул ниҳоятда оғир аҳволига қарамай жангчилар билан бирга бўлди.

Аммо баъзи хоин гуруҳларнинг хатти-ҳаракатлари душманга қарши курашга анча зарар етказди. Биринчилар қатори Ҳакимхўжа Калон бошчилигидаги себзорликлар душман ҳужумига бардош беролмай қочдилар. Қипчоқ, қирғиз ва андижонликлар ҳам қўлга туш-

¹ Туркистон тарихи, 96-бет.

² Олчоқда ватан ҳимоячиларининг тўпдан отган бир ўқи русларнинг порох ва яроғ-аслаҳа сақланадиган омборига тушган, лекин портламаган, шу онда бир солдат уни оёғи билан пастга тепиб юборган. Ўқ бу ерда портлаб бир неча одамларни ва отларни nobуд қилган. Агар замбарак ўқи ўз жойида портадиганда, русларнинг енгилиши аниқ эди, дуб гувоҳлик берган уни ўз қўли билан кўрган қашқарлик Мулла Муҳаммад деган киши.

ган нарсаларни олиб Фаргона томонга йул олдилар. Муаррихнинг гувоҳлик беришича, бундай сотқин гуруҳлар ҳатто Қўқон дарвозаси рупарасида турган 12 тупни шаҳар ичига олиб кириш ҳақида тупчиларнинг илтимосига қулоқ солмай кетаверганлар. У узининг ҳамроҳлари билан икки тупни шаҳар ичига жойлаштиришга ёрдам берган. Худди шу вақтда белига олтин камар боғлаган, кумуш қинда қиличи ва олтин сопли ойболтаси бор сардорлардан бири ҳам қочиб кетаётганда Муҳаммад Тошкандий уни хоинликда айблаб темир таёк билан елкасига уриб йиқитган. «Бироз муддатдан кейин, — деб ёзганди муаррих, — Абдуллабек табиб Мулла Олимқулни узига суянтириб келаётир, уларни ёнида эса ҳиндистонлик тупчибоши даструмолчаси билан куз ёшларини артиб турган эди. Шунда Мулла Олимқулнинг ўғли келиб дадасини кургани ҳамон «Вой, отам», деб йиглаб юборди. Жамидор (уша ҳинд) тупчибоши дарҳол унга «товуш чиқарма», деб ишорат қилди. Ўғлини куриб Мулла Олимқул олдига келишини ишорат қилди. Ўғли дарров келиб қулогини отасини оғзига тутди. Мулла Олимқул нималарнидир пичирлади ҳамда қўйнига қўлини тиқиб пайгамбарнинг муборак сочларини ўғлига берди. Шу билан ўғли билан хайрлашди ва кетишига рухсат берди. Шундан кейин Мулла Олимқулни аста-секин Қўқон дарвозасидан ичкарига олиб киришиб чап томонига шайх Шиблий купригига юришиб ва ундан ўтиб ун қўлдаги соя-салқин дарахтзорга ётқизишди».¹

Шу пайтда русларнинг тупдан отган ўқларининг бири қалъани шикастлантирди, иккинчиси баъзи тупчиларни ўлдирди ва баъзиларини жароҳатлантирди. Натижада туп отувчи киши қолмаганидан Муҳаммад Тошкандий ҳамроҳлари билан ўқни тупга жойлаётганида бир ёш йигит келиб, исми Тошмуҳаммад эканлигини ва Оққўрғонданлигини билдириб тупни отишга киришган. Бу йигитнинг отган ўқлари хато кетмасдан мулжалга тегиши орқасида рус замбаракларининг овози ўчган. Бундан хурсанд бўлган Муҳаммад Тошкандий дебди: «Эй, жон ўғлим, сени хизматингни шарофатидан мусулмонлар катта фойда курдилар, қалъа кунгирасидан қарайлик-чи, ўқлар бекорга кетмаганмикан. Тездан қарасак, руслар Ниезбекни катта йули буйлаб тупларини пастлик ерга қўйиб, сунгра аста-секин Шурте-

¹ Тарихи ҳадишани Тошканд. 517-бет.

па томонга юрдилар. Буларни куриб мен: «Охиратинг обод булсин, зоту зурриетингга раҳмат», — деб Тошмуҳаммадни дуо қилдим».¹

Ватан ҳимоячилари душманга қарши тушлардан уқузишни тухтатмай, пировардида ҳаммаси шаҳар ичига қайтишиб дарвозаларни маҳкамлашди. Шаҳарда узбошимчалик ва парокандалик ҳукм суриши орқасида вазият янада огирлашган. Ҳамон Қуқон навкарларидан бир гуруҳ кишиларнинг Хужанд ва Қуқон томонга кетаётганлигини куриш мумкин эди. Шу пайтда Асадулла табиб ва Абдулла либосдор шайх Шиблий куприги томонидан ярадор Мулла Олимқулни замбилда ҳукумат саройига олиб келдилар. У замбилда ётган ҳолда «Тошкент фуқаролари хафа булмасдан уй-жойларига қайтсинлар», деган сўзларни такрорлай берган. Афтидан, у уларни шаҳар мудофааси билан машғул булишга чақирган. Муҳаммад Солиҳ Тошкандий ҳамроҳи Эшонхонҳожидан билан шовқин-суронни эшитиб қурол билан масжиддан кучага чиқишса, Чуст ҳокими Муҳаммад Аюб отлиг яроғ-аслаҳалар ва байроқлар ҳамда минг кишилик отлиқ аскарлар билан кетаётган экан. Уларга «Қаёққа кетаётирсизлар?», деб савол берилганда, «Уруслар Кукча дарвозаси томон келмоқчи, амири лашкар Мулла Олимқул уша ёққа боришни буюрдилар», деб жавоб берганлар. Шу пайтда бир киши амири лашкар улдилар, улар қочиб кетаётир, деб муаррихга гапирган. Шунда Муҳаммад Солиҳ Тошкандий Чуст ҳокимига «Ҳукумат берган тузини» инобатга олиб, душманга қарши урушни давом эттириш лозимлигини айтганда, ҳоким: «Бу муллавачча нималарни гапираяпти», — деб қиличи билан унинг бошига урмоқчи булган. Муҳаммад Тошкандий эса чаққонлик қилиб милтигининг кундоғи билан ҳоким отининг тумшугига ва орқа томонига урганда гандираклаб, орқага кетаётган отларга урилган. Улар ваҳимага тушиб қочиб қолганлар.

Муаррих яна бир воқеанинг гувоҳи булган. У кучада кетаётганда чопони ичида қиличи бор икки кишининг юк ортилган икки отни етаклаб кетаётганликларини куриб, сураганда «Бизлар савдогарлармиз, ҳукумат саройига бораётирмиз», — деб жавоб беришган. Аммо Муҳаммад Солиҳ Тошкандийнинг шогирдларидан бири отлиқлар Қуқондан қори Шамсиддин томо-

¹ Тарихи ҷадидийи Тошканд, 520-бет.

нидан Мулла Олимқулга уруш харажатлари учун юборилган маблагларни олиб кетаётган Ҳакимхужа ва Ёқуббойвачча исмли кишилар эканлигини маълум қилади. Бу давлат хазинасига тегишли маблаглигини англаган Муҳаммад Солиҳ Тошкандий хазинани Муса Муҳаммадбий деган кишининг уйига қўйдирган ва утирланишдан сақлаган. Шундан кейин Муҳаммад Солиҳ Тошкандий бу ҳақда маълумот бериш учун Султон Саъидхон ҳузурига кетади. У ҳамроҳи Эшонхужа билан шайх Шиблий ариги купригидан ўтганда «подшоҳлик анжомларини ва ҳар хил нарсаларни» тепасида турган Турақул деган кишига дуч келган. У киши бу хазинага тегишли нафис ва қимматли буюмларни шаҳар ичига олишда ёрдам беришни муаррихдан илтимос қилган. Бу суров сарбозлар ёрдами билан амалга оширилган. Кейин маълум булишича, хазина моллари қаергадир олиб кетишга тайёрлаб қўйилган экан. Муҳаммад Солиҳ Тошкандий Султон Саъидхон дарвозанинг шимолидаги Давлатбой деган кишининг урикзорида турганини аниқлаб олади. Муҳаммад Солиҳ Тошкандий Султон Саъидхоннинг: «Қаердан келаётирсизлар?», — деган саволига шундай жавоб беради: «Мужоҳидлар ва ғозийлар жамоасига Қўқон дарвозасини беркитдириб, паришонҳол ва ҳар томонга қочаётган кишиларни ўз жойларига қайтариб ва яхши сузлар билан кўнгилларини кўтариб, юракларидagi ҳар турли ваҳима ва хавфни чиқариб, подшоҳликка тегишли турли молларни ва маблагларни талон-тарож этишдан холи этиб, маълумот бериш учун ҳузурингизга келдик».¹ Шунингдек, у сузининг охирида Тошкент шаҳрининг «қуршовдаги қул-оёқсиз (сардорсиз) ва ташналикда (сувсизликда) қолган халқини озод этишнинг охири бахайр булишлиги»ни таъминлаб, «яхши ном қолдириш ва буни авлодлар қалбида абадул-абад сақланишини» таъкидлаб ўтади.²

Муҳаммад Солиҳ Тошкандийнинг бу оташин ватанпарварлик сузлари Султон Саъидхон ва юқорида айтилган хазинани Қўқонга олиб қочишга ҳаракат қилаётган Муфсид Отабек шарбатдорнинг ғазабини қўзғатиб юборди. У узини тута олмай навкарларга Муҳаммад Солиҳ Тошкандийни отиб ташлашни буюрди. «Бизлар ҳам, — деб ёзади муаррих, — кучани уртасига тушиб

¹ Тарихи Ҳадидийи Тошканд, 572-бет.

² Уша жойда, уша бет.

улардан олдин милтиқларимиз билан уларни пешона-
сини нишонга олдик. Бу ҳолни куриб турган вилоят
катталаридан бири булмиш Эшон Мансурхужа: «Ота-
бек, ҳозир шундай вақтки, фитна-фасодни ва халқни
паришонлигини даф этиб ва орқага қайтиб мамлакат-
дорлик ишлари билан машғул булиш даркордир. Айни
бир вақтда подшоҳлик асбобу анжомларини бир ерга
туплаш лозимдир», — деб гапирган.¹

Шундан кейин йулга чиқишга отланиб турган Сул-
тон Саъидхон «дарҳол отининг жловини орқага буриб
ва қайтиб» Муҳаммад Солиҳ Тошкандий ва бошқа ки-
шиларнинг олдига келиб узининг кетмаслигини ан-
глатди. Шундай қилиб курдикки, Муҳаммад Солиҳ Тош-
кандий оташин ватанпарвар, жасоратли ва мард жанг-
чи сифатида уз она юрти ҳимояси учун ҳеч нарсадан
қайтмаган. Унинг Султон Саъидхонни қора кучлар пан-
жасидан ажратиб олиши ва хазина молларини сақлаб
қолиши душман қамалидаги шаҳар аҳли учун ҳар жи-
ҳатдан катта аҳамиятга эга булди. Султон Саъидхондан
юз угириб қочиб кетган қипчоқлар, қирғизлар, айрим
Қуқон сардорлари ва навкарлари Қуқонга боришиб
тахтга янги хонни тайинлаш ҳаракатига тушиб кетди-
лар. Бу вақтда Тошкент шаҳри амалда Қуқон хонлиги-
дан ажралган ҳолда яшамоқда эди. Аммо Тошкент аҳ-
ли Султон Саъидхоннинг, юқорида курсатилганидек,
Мулла Олимқул амири лашкар билан душманга қарши
курашларда бевосита қатнашганлигини қадрлаб ва уз
содиқлигини изҳор қилиб, уни қайта хонлик тахтига
утқаздилар. «Мамлакат аъёнлари, ашрафлар ва мута-
саддилар, хусусан Содиқ Тура ва укаси Арслон Тура,
Мулла Солиҳ додхоҳ, Бобожон понсодбоши, Мулла
Солиқ ва Отақули Маҳрам ясовул ва бошқа сардорлар
ҳозир булишиб, таъзим ила салом беришиб, пешонала-
рини мазаллати тупрогига суртиб, амал даражалари ма-
қомига яраша утиришиб якдиллик билан Султон Саъид-
хонни турт бурчакли оқ кийгизни устига утқазиб, юзи-
ни қибла томонга қаратиб қўйдилар. Турт жамоа ва
қабилла бошлиқлари кийгизни бир бурчагидан, уламо
ва фозиллар иккинчи бурчагидан, Содиқ Тура ва Арс-
лон Тура ва бошқа элат бошлиқлари учинчи бурчаги-
дан, Қуқон сардорлари туртинчи бурчагидан, Тошкент
аъёнлари, ашрафлари ва саркардалари, жумладан Шер
Алибий, ҳаммалари бирданига тақриб айтиб, саловот

¹ Тарихи жадидийи Тошканд, 529-бет.

уқиб, йиглашиб подшоҳликка кутаришди ҳамда подшоҳлик тожини бошига кийгизишди. Шу онда улар «Муборак булсин» дейишиб, табриклашдилар. Султон Саъидхон шарафига зиёфат берилди».¹

Султон Саъидхон Муҳаммад Солиҳ Тошкандийнинг хизматларини тақдирлаб, шойи тун кийгизиб шундай деган: «Эшони домумла! Энди давлатга шерик бўлдингиз, хабар олиб турсунлар».² Шу равишда Тошкент уз хонига эга бўлиб, амалда мустақиллигини намойиш этди.

Муҳаммад Солиҳ Тошкандийнинг ёзишича, мазкур воқеа арафасида унинг амакиваччаси эшон Юсуфхужа Иногомхужа читфурушнинг угли хонадонидан Мулла Олимкулни улиги чиқарилиб, Шайхонтахур қабристонига қўйилган. У ҳам тобутни кутаришиб борган. Мулла Олимкулнинг жон бериши ва дафн этилишини Аваз Муҳаммад Аттор Хуқандий шундай баён этган: «Қирғиз ва қипчоқлар вафосизлик қилиб, Хуқанди латифга кетган кунларида сартия аҳолиси замон хонига вафодорлик кўрсатиб, амири лашкар билан қолдилар. (Қипчоқ ва қирғизлар) хиёлати амири лашкарга ҳам маълум бўлди. Бундан дард чекиб (Олимкулнинг) касаллиги яна оғирлашди ва пешиндан кейин унинг руҳ қушчаси тананинг тор қафасидан халос бўлиб, жаннат оламининг фазосига учиб кетди, жонни жон ато қилганга бериб, шаҳодат даражасига етди. Амири лашкарнинг фарзандлари, хотинлари ва тобелари бу аҳволни мушоҳада қилиб, мажруҳ қалблари яна маҳзун бўлди. Сабру қарор жабрини қулдан бериб, гам ва қайғу тариқасига утдилар. Аркони давлат, аъёни шавкат, сартия мамлакатининг ақобиру ашрафлари, Тошкентнинг каттаю-кичиги ҳамма қайғуга тушиб йигладилар. Уларни кўзларидаги ёшлар дурга ухшаб оқарди.

Алқисса, ул жамоатнинг нолаю фарёди фойда қилмади ва бу дарди бедавога илож ҳам топилмади. Ниҳоят, фоҳира дунёнинг орият либосини амири лашкар танидан ечиб, охират либосини кийинтирдилар. Аркони давлат ва аъёни мамлакат қайси маконга Мулла Олимкулнинг жасадини қуяйлик, деб машварат қилиб бир қарорга келолмадилар. Шу маҳал амири лашкарнинг бир неча ишончли кишиси узаро маслаҳат

¹ Тарихи ҳадидайн Тошканд, 529-бет

² Уша жойда, уша бет.

қилиб иттифоқликда жасадни фозиллар қуёши ҳазрати Шайх Хованд Таҳур мазорида дафн қилдилар.¹

Бинобарин, Мулла Олимқул қайгу-алам ва ҳурмат-иззат билан жамоа аҳлининг барча тоифалари иштирокида кумилди. Ҳақиқатан ҳам у уз халқининг содиқ фарзанди ва жонкуяри эди. У Маллахон вақтидаёқ унлиб янги ва анча такомиллашган тулпарни, яроғ-аслаҳаларни тайёрлашга катта эътибор билан қаради. У Рус давлатининг тажовузига қарши олиб борилган жангларга бевосита бошчилик қилди. Уларда қулга киририлган ажойиб ғалабалар унинг номи билан боглиқдир. Пировардида унинг ўзи ҳам жанг майдонида огир жароҳатланди ва ҳалок бўлди.

Туғри, айрим манбаларда Мулла Олимқул фаолиятига доир салбий қарашлар ҳам мавжуд. Аммо ўша даврдаги жуда мушкул сиёсий ва иқтисодий шароитда унинг қилган ишлари ҳар кимнинг ҳам қулидан келар-вермас эди. Бунинг учун Мулла Олимқулга ухшаган ватанпарварлик, тadbиркорлик ва жасорат сингари олий фазилатларга эга бўлиш лозим эди.²

Султон Саъидхон қайта тахтга утқазилганидан куп утмай саркардалар, уламо ва фозиллар, умуман, шаҳарнинг нуфузли кишилари қатнашувида Рус давлатига қарши курашда қандай чоралар қуриш масаласи бўйича кенгаш утказилди. Қизгин баҳслардан сунг ёрдам сураб Қўқонга, Бухоро ва Хива хонликларига элчилар юборишга келишилди. Султон Саъидхоннинг курсатмасига биноан, хон саройидаги Мулла Мирза шиговул ва Мулла Юнусхон мунший деган кишиларга юқорида қайд этилган жойларнинг ҳукмдорлари номига хат тайёрлаш топширилди. Қўқонга юборилган элчилар жанг майдонидан қочиб бораётган Қўш парвоначи қипчоқ

¹ Тарихи жаҳоннамои, 126—127-бетлар.

² Айрим маълумотларга қура, Мулла Олимқул (бошқи манбаларда — Олимқули, Алимқули, Алимқул Биз замонавий тил қоидаларига қура олдик. — *Мух.*) Андижондаги қипчоқ қабиласидан бўлиб, Ҳусайнбой отарчи деган кишининг фарзанди эди. Отаси уни Андижон шаҳридаги мактабга берган. Кейинчалик Мулла Олимқул Худоёрхоннинг акаси Маллахон хизматидаги кириди. Маллахон Худоёр билан душманлик йўлига утгандан кейин у Мулла Олимқулнинг ёрдамида қирғизларнинг санжамир қабиласининг бошлиғи Пулатбий ҳузурига қочиб, Қорасун деган жойда бошпана топади. Бу ерда Маллахон Мулла Олимқулни атроф-жойларга юбориб, куп кишиларни уз тарафига олдиради. Маллахон тахтни қулга олганда хизматларини инобатга олиб, Мулла Олимқулга эшик оғаси ва мири понсод унвонини беради. Шундан кейин у Чимен ноҳиясининг ҳокимлигига тайинланади. У Уриетпадаги жангларда ҳам узини курсатади. Охирида у Марғилон ҳокими бўлади. Олимқул Султон Саъидхоннинг тахтга чиқишидаги катта хизматлари эълаги амири лашкар мансабини эгаллайди ва амалда ҳокимиятни бошқаради. (*Қаринг*: Тарихи жаҳоннамои, 125-бет)

(собиқ Тошкент ҳокими) ва Мирза Аҳмад қушбеги бошчилигидаги навкарларни Пискент ва Қурамада учратиб, ердам бериш туғрисидаги хатни топширганлар. Аммо улар орқага қайтишга кунмай Султон Саъид ва Муфсид Отабек шарбатдор номларига хат ёзиб, қандай бўлмасин Султон Саъидни Қўқонга олиб келишни, акс ҳолда тахт бегоналарга утиб кетишини маълум қилганлар. Шу билан элчилар орқаларига қайтишган. Бухорога себзорлик эшон Ҳакимхўжа қозикалон бошчилигида ҳар даҳадан турт оқсоқол юборилган эди. Тошкентликларнинг сўрови хон саройида муҳокама этилганда бир гуруҳ кишилар баланд овоз билан: «Энди бизларга ҳам жиҳод ва ғазот қилиш фарздир», дейишган.¹ Амир Музаффар ҳам Тошкентга ҳамдардлик изҳор этиб, мактублар билан элчиларнинг қайтишларига рухсат берган. Аммо амир Музаффар элчиларга Жиззах орқали кетишни буюриб, унинг ҳокими эронлик Ёқуб номига ҳам хат ёзиб юборган. Элчилар бу ерга келишганда суҳбат вақтида ҳоким дебди: «Султон Саъидхон Тошкентда қамалда турган эканлар, сизлар соғ-саломат етиб борганларингиздан кейин айтинглarki, у амир Музаффар олиёларига кўриниш берсинлар ва зиёратни бажо келтирсинлар. Шундай қилинса, ҳукмдорлик қондаларига риоя қилиниб иттифоқлик, ҳамкорлик ва дўстликни юзага келишига баҳона бўлади».²

Музаффархоннинг жавоб хати ҳам худди шу мазмунда эди. Хуллас, Бухоро амири биринчи галда Султон Саъидхоннинг бўйсунуши ва шундан кейингина ердам бериши мумкинлигини билдирди. Бу аслида Тошкентнинг Бухоро амирлиги таркибига кириши деган сўз эди. Шу боис мазкур масала шаҳарнинг нуфузли кишилари, жумладан, «Тарихи жадидаи Тошканд» асари муаллифи қатнашувида муҳокамага қўйилди. «Бу кенгашда, — деб ёзади Муҳаммад Солиҳ Тошкандий, — Қўқоннинг баъзи бетамиз акобирлари ҳамда шайтон, маккор кишилари Отабек шарбатдорнинг Султон Саъидхонни Бухоро амири ҳузурига юбориш ҳақидаги сузини қувватладилар».³

Муҳаммад Солиҳ Тошкандий сўзламоқчи бўлиб турганда Муҳаммад Солиҳ додхоҳ унга, кунглингизга келган гапни ошкора гапираверинг, деган. «Шундан кейин, — деб ёзади Муҳаммад Солиҳ Тошкандий, —

¹ Тарихи жадидаи Тошканд, 553-бет.

² Уша жойда, 554-бет.

³ Уша жойда, 559-бет.

Султон Саъидхонга савол бердим: «Шаҳзода, сиз кимнинг фарзандисиз?» — Жавоб бердиларким: «Шаҳид Маллахоннинг арзанда ва азиз углиман». Мен дедим: «Отасига ҳам, уғлига ҳам раҳмат, бириси адолат ногорасини чалди, иккинчиси эса, газот ва жиҳод йулида хизмат курсатиб ва яхши ном чиқариб узга ҳукмдорларни ҳайратга солди. Шаҳзода бамисоли хонлик ҳазинасидаги жавҳардир, уни бекордан-бекорга қулдан бой бермаслик лозим. Аксинча, бу кишини этагидан ушлаш бурчимиздир. Ҳали қулга кирмаган насияга ишониб қулдаги нақдни бериш ярамайди. Давлатнинг тузини ичган ҳар бир амалдор ва саркарда унинг гамини смай, хизмат қилмай ва ўз вазифасини адо этмай ҳар томонга қараб қочса, фуқаролар душманнинг асирига айланиши турган гапдир».¹

Бу сузларнинг тагида, агар Султон Саъидхон Бухорога кетса, у вақтда халқ олдидаги масъулиятини ва бурчини бажармай катта хатога йул қўяди ҳамда фуқароларни Рус давлати тобесига айлантиради, деган даъво етибди, албатта.

Кенгашда Муҳаммад Солиҳ Тошкандий фикрини қувватловчилар ҳам булиб, улар шундай дейишган: қулдаги нарсани ҳавойи гапга ишониб бериш ва йуқ нарсага умид боғлаш ақлсизликдан, нодонликдан ва кейинги пушаймонликдан иборатдир. Биз ҳар томонга элчилар юбориб ердам сурадик, энди ердам берсинлар ёки бермасинлар, барибир, уруш харажатларини Тошкент аҳли ўз буйнига олиб, нимаики зарур бўлса, етказиб берилади. Шу онда Отабек шарбатдор шайхонтаҳурлик Мулла Миржалил Гулмирза оқсоқол углини Бухорога элчи сифатида юборишни таклиф қилди. Бунга қарши улароқ Муҳаммад Солиҳ Тошкандий: — Яхшиси, биздан ярим чақирим масофадаги генерал Черняев ҳузурига ақли ва тадбиркор элчини юбориб, урушнинг тўхтатилишини ва унинг Чимкентга қайтишини таклиф этайлик, деган. У бу режа амалга ошса, ҳарбий тайергарлик куриш учун вақтдан ютиш мумкин булишини баён қилган. Кенгашдагиларга бу таклиф маъқул булиб турганда бир гуруҳ «худбин ва жоҳиллар: — Бизлар русларга бош эгиб ҳеч вақт элчи юбормаймиз, — деб уринларидан туриб кетишган. Шунда Султон Саъидхон Муҳаммад Солиҳ Тошкандийга шойи тун кийгизиб: «Эшон домламиз ҳозиржавоб ва ҳамма бобдурлар», — деб мақтаган.

¹ Уша жойда, 559-бет.

Куп утмай Бухородан Искандар отлиқ бир амалдор олти нафар киши билан келиб Султон Саъидхонга амир Музаффар мактубини топширган. Бу мактуб мазмуни Султон Саъидхон ва шаҳарнинг нуфузли кишилари қатнашган кенгашда муҳокама этилади. Унда Султон Саъидхонни Бухорога таклиф қилишдан мақсад қамалдаги тошкентликларга ва атроф-жойлардагиларга дустона ёрдам бериш эканлиги ёзилган экан.

Султон Саъидхон мактубни қулга олиб йигин қатнашчиларига дебди: «Эй, қамалдаги фуқаролар, дин йулида девор остида ётган кишилар, душман уқига курагини тутиб турганлар, чанг-тузонда қолганлар, жонларини аямай душман найзаси ва уқига қалқон бўлганлар, қандай маслаҳат берасизлар?» Кенгашдагилар яқдиллик билан: «Бизга ҳозир ниҳоятда оғир дамларда ёрдам бериш урнига сардорларимизни олиб кетишадиларми, ахир. Биз раҳбарсиз қоламиз-ку, бошимизни олса олсинларки. лекин ҳукмдоримизни бермаймиз», — деб жаҳл ва норозилик билан тарқаб кетганлар. Шундан кейин нуфузли кишилардан бир гуруҳи келиб Султон Саъидхонни Бухорога жунатишга қарор қилдилар. Бундан хабар топган Муҳаммад Солиҳ Тошкандий дарҳол келиб норозилик билдирганда, Бухоро амирининг тарафдорлари «Султон Саъидхон Бухорога бормагунча ёрдам бўлмайди, амир ҳазратлари эса бу ерга қадам босмайдилар», — деб жавоб берганлар. Шунда Муҳаммад Солиҳ Тошкандий кўнглида ёрдам қилини чузиш ниятидаги одам шарт қўймай келаверади, амирнинг эса Рус давлати билан тили бир, деб гапирган. Сунгра у очикдан-очик: «Давлат тузини ичган амалдорлар ва сардорлар қочсалар, қалъани тупроғини ялаб ётган фуқаролар, гариблар, бева-бечораларнинг қўллари қиёматгача уларни ёқасига ёпишиб, маломат ва таъна остида қоладилар», деб чиқиб кетган.

Хуллас, Султон Саъидхон 1865 йил 9 июнда, эрта тонгда Мирҳамид Мирҳалим ўғли бошчилигида 500 аскар ва бир тўп билан Бухорога йўл олди. Бу вақтда душман тўпларининг овози эшитилиб турмоқда эди. Султон Саъидхон кетмасдан бир неча кун илгари рус ҳарбий саркардалари булажак ҳал қилувчи жангга пухта тайёргарлик курдилар. Улар «Туркистон заминига, хусусан, Фарғона, Самарқанд, Бухоро ва бошқа жойларга жосуслар юбориб, маълумот тўпладилар ва куп нарсаларни билиб олдилар».¹

¹ Уша жойда, 565-бет

Айни замонда Тошкентдан Бухорога элчилар юборилганидан хабар топган Черняев амирнинг ҳарбий юриш қилиши эҳтимолдан холи эмас, деб унинг йулини тусиш учун 1865 йил 17 майда Зангиота орқали бориб, Сирдарё қиргоғидаги Чиноз қалъасини эгаллади. Бу ерда 4 чуян замбарак ва бошқа яроғ-аслаҳаларни улжа олди. Шундан кейин у уз аскарлари билан Тошкент остонасида қолдирилган подполковник Красевский бошлиқ ҳарбий қисмга келиб қушилди. Руслар вақти-вақти билан шаҳарни туллардан уққа тутиб турдилар. Чунончи, бир қисм солдатлар шайх Шиблий ариги атрофидаги Азизберди оқсоқолга тегишли жойга урнашиб, туллардан қалъани уқ ёмғирлари остига олди. Буларга қарши шаҳар дарвозалари тепасига урнатилган туллардан жавоб уқлари отилди. Улар шу даражада мўлжалга аниқ отилдики, душман чекинишга мажбур булди. Бу муваффақият учун Султон Саъидхон узини курсатган ҳар бир тулчинини 100 тангадан пул, биттадан тун ва куй билан тақдирлаган эди. Аммо ҳали қаттиқ жанглار ва талофатлар олдинда эди. Мана шундай хавф-хатарда Мулла Олимқулнинг улими ва Султон Саъидхоннинг шаҳарни ташлаб кетиши ватан ҳимоячиларини сардорсиз ҳамда лашкарбошисиз қолдирди. Бунинг устига Бухоро, Қуқон ва Хивадан ҳеч қандай ёрдам келмади. Айниқса, Бухоро хонлигининг тутган сиёсати душманга қарши курашга беқийс катта зиён келтирди. «Тошкентдан, — деб ёзади Мулла Олим Маҳдумхожи, — одам ва ариза юбордилар. Амири Бухоро буларга гуёки ёрдам ва иноят тариқасида Искандарбек саркардани беш-ун узун чопон одам ила Тошкентга юборгандан бошқа фойдалари булмади. Лекин ёрдам бермоқ умидида Тошкент шаҳрида Хуқанд ҳокими бўлиб турган хонзодани (Султон Саъидни) бир неча саркардалар илан Бухорога олдириб кетмоқ булдилар. Мудлаолари ёрдам бермоқ урнига Хуқанд тахтини тасарруфига олиб, узларига тобе одамни хон қилмоқ эканлар. Бу мудлаони жойига келтурмоқ учун тошкентликларга қанча ваъда ваидлар айлаб, Фаргона улкасига мустақил хон маснадида барқарор бўлиб турган ёш хонзода Султон Саъидхонни бир неча улуглар илан Бухорога олдуриб кетдилар».¹

Бухоро хони Музаффархоннинг ута калтафаҳмлиги ва нодонлиги орқасида «Тошкент мамлакати беҳоким

¹ Тарихи Туркистон, 97-бет

ва эгасиз қолди. Алқисса, мусулмонлар бесаранжом булиб бошсиз қолдилар. Ҳар бир фирқа ўз ҳолича эди. Бунга қушимча, Тошкент фуқароси қолдирилган бир неча минг ҳуқандлик сарбозларни навбат билан боқардилар».¹

Қамалда ва ҳаёти қил устида турган Тошкентга Қуқон хонлиги томонидан ҳар жиҳатдан ёрдамнинг тобора кучайтириб берилиши ҳам фарз, ҳам қарз эди. Аммо у ерда юзага келган вазият бунга йўл бермади. Хонлиқнинг юқори табақа вакиллари тахт учун курашга муқассидан тушиб ўзлари билан ўзлари уралашиб қолдилар. Аваз Муҳаммад Аттор Ҳуқандийнинг берган маълумотига қўра, 1865 йилнинг 31 майида қипчоқ ва қирғизларнинг сардорлари Сирдарё буйидаги Сарой деган қишлоқда шаҳзода Шодибекни хон тахтига ўтқазишга қарор қилишиб Қуқонга боришади. У ерда улар Бекмуҳаммад қипчоқни мингбоши лавозимига ўтқазиб, ҳокимиятни қўлга оладилар. Аммо Бухоро амири Музаффар ўзининг вассали сифатида Худоёрхонни Қуқон тахтига ўтқазиш учун ҳарбий юришга тайёргарлик қуради. Шу боис Қуқон хонлигида ўзаро зиддият ва урушлар қизиб, вазият ниҳоятда оғирлашди.

Оқибатда қамалдаги Тошкентнинг тақдири Бухорода ҳам, Қуқонда ҳам ҳукмдорларни ташвишга солмади. Тошкент аҳли ўз ҳолига ташлаб қўйилган бўлса-да, лекин душманга қарши жангга шайланиб турди. Рус манбаларининг курсатишича, бевосита шаҳар мудофаасида турганларнинг сони 30 минг кишига борган. Аммо шаҳарда айрим кишилар ва гуруҳлар умидсизланиб қочаётганлигини ҳам кўриш мумкин эди. Масалан, Усмон Али ва Ниез Али понсодбоши қочаётганларида Муҳаммад Солиҳ Тошкандий уларга милтиқ ўқталиб тўхтатган.

Черняев шаҳарни қай тарзда босиб олиш хусусида сафдошлари билан ҳарбий кенгаш ўтказди. Бунда подполковник Абрамов шаҳар деворини тешиб, шу ердан ҳужум қилишни таклиф этди. Черняев агар бундай қилинса, у вақтда душман барча кучини бир ерга тўплаб ҳужумни қайтариши мумкинлигини айтди. Унинг фикрича, душман ўйламаган жойдан тўсатдан шаҳарга бостириб кириш ғалабани таъминлайди. Қўп ўтмай бундай имконият топилди. Чунончи, поручик Макаровнинг бир ўзи девор ташқарисидаги боғлар ва чакалакзорлар орасидан бориб Камолон дарвозасининг

¹ Тарихи жаҳоннамои, 127-бет.

деворини ва унинг атрофидаги зовурни текширди. Хатто у ердаги деворда осонлик билан утиш мумкин бўлган тор жой борлигини аниқлади. Шундан кейин генерал Черняев шаҳарга Камолон дарвозаси тарафидан бостириб киришни рэжалаштирди. Дарҳол деворга чиқиш учун нарвонлар ясашга киришилди, нарвонлардан фойдаланиш бўйича машқлар ўтказилди. Черняев ҳарбий кучларни Қўқон дарвозаси томонида у еқдан-бу еққа кучириб ва шаҳарни тўплардан ўққа тутиб, ватан ҳимоячиларини чалғитиб турди. Сунгра полковник Красевский бошчилигидаги ҳарбий қисмни (3 рота ва 4 тўп билан) Қўқон дарвозаси томонида қолдирди ва шаҳарни тўплардан ўққа тутиб туришни буюрди. Айни бир вақтда — 14 июндан 15 июнга ўтар кечаси полковник Абрамов, подполковник Жемчужниковлар қумондонлигидаги 7 рота ва 8 замбаракдан ташкил топган аскарлар аста-секин боғлар орасидан Камолон дарвозаси томонига юрди. Овоз чиқармаслик учун замбаракларнинг гилдиракларига шолчалар уралди. Бу дамларда Қўқон дарвозаси тарафидан Красевский ватан ҳимоячилари диққатини чалғитиб турди. Бу ҳийла ўз натижасини берди.

15 июн эрта тонгда рус аскарлари тусатдан Камолон дарвозаси деворидан ичкарига бостириб киришлари биланоқ ғафлатда қолган соқчилар қочиб қолдилар. Муҳаммад Тошкандийнинг курсатишича, Қиёт маҳаллалик Қорабадал ва Жонтой деган кимсалар биринчи бўлиб қочганлар. Саросимага тушган тўп бошлиги ҳиндубачча, қоратегинлик мерганлар ва бошқалар ҳам қочганлар¹. Шу онда пайдо бўлган муаррихнинг сузига қараганда, руслар даставвал деворнинг бир киши ўтадиган тор жойидан кириб олишган. Сунгра Камолон дарвозаси ва деворининг устига чиқишиб, у ердаги тўпни ерга улоқтириб ташлаганлар ҳамда Муҳаммад Солиҳ Тошкандий ва унинг атрофидаги кишиларга қарата мўлтиқлардан ўқ отганлар². Шу пайтда Мулла Исматилла деган бир киши қўлтигидан тўрт булак тошни чиқариб: «Биз ҳам чимкентликларга ўхшаб гуноҳкор бўлиб, ҳаром улайликми? Яхшиси, бу заминда ғозий ёки шаҳид сифатида ўлганимиз афзал», — деб бақирган³. Бу оддий халқнинг ўз Ватанига содиқлигини ифодаловчи далиллардан биридир, албатта.

¹ Тарихи ҳадидайн Тошканд, 576-бет.

² Уша жойда, уша бет.

³ Уша жойда, уша бет.

Камолон дарвозасидан рус аскарлари кириши биланок Абрамов 250 аскар билан девор ёнидан унғ томонга кетган кўча буйлаб боради. Йулда унга қарши 200 сарбоз 4 замбарак билан ҳужум қилади. Аммо душман голиб келиб замбараклар жарга ташланади¹. Бундан кейин ҳам Абрамов аскарлари уч жойда ватан ҳимоячиларининг қаршилигини бартараф қилиб, бир неча тўпни ўз жойларидан ағдариб ташлайдилар. Афтидан, Черняев шаҳарни ички тарафидан заифлаштиришни ва саросимага солишни мўлжаллаган. Абрамов ўз аскарлари билан туғри Қорасарой дарвозасига қараб юрган. У бу ердан бозор (Эски Жува) томонга йўлни давом эттириб, дуч келган баррикадалардаги ватан ҳимоячиларини тор-мор келтирган. Абрамов бозорга яқинлашганда унга қирадиган икки кучадаги сарбозлар ногора чалиб ва «Ё, Оллоҳ», дейишиб уларга ҳужум қилганлар. Душман устун келиб, куп одамларни ўлдириб, Қўқон дарвозаси томон йўл олган. Бу воқеалар рўй бераётгани Черняев бутун шаҳарни ўққа тутиб туради. У Абрамов орқасидан майор Делакрани 2 рота ва бир тўп, подполковник Жемчужниковни 2 рота аскар ва 2 замбарак билан жўнатган. Мазкур ҳарбий қисмлар ўз йўлида аравалардан, ходалардан ва бошқа нарсалардан ташкил этилган баррикадалардаги ватан ҳимоячилари билан жанг қиладилар. Улар тарқоқ ҳолдаги шаҳар ҳимоячиларига бирин-кетин зарба бериб, кучаларни тўсиқлардан тозалайдилар. Шаҳар ичида юз бераётган жанглар вақтида Қўқон дарвозаси томонида ҳам уруш кетаётган эди. Бу ерда девор ташқарисида полковник Краевскийнинг 3 рота ва 4 замбаракдан иборат аскарларига қарши 5 минг кишилик ватан ҳимоячилари ҳужум қиладилар. Қаттиқ жанглардан кейин ватан ҳимоячилари шаҳар ичига чекинаётганда улардан анча одамлар ва отлар Анҳор сувига чуқиб ҳалок бўлади. Подполковник Абрамов, майор Делакра ва подполковник Жемчужников аскарлари шаҳардан келиб қалъани босиб олиб, Қўқон дарвозасини очадилар. Шундан кейин Краевскийнинг ҳарбий қисми шаҳар ичига қиради. Гарчанд Қўқон дарвозасини Жемчужников ҳарбий қисми эгаллаган бўлса-да, ватан ҳимоячилари унга ўт қўйиб юборганлиги орқасида чиқиб кетишга мажбур бўладилар. Кейинги жанглар Анҳор (Ўрда куприги) атрофида

¹ рус аскарларининг ўлкага бостириб киришига тааллуқли маълумотлар 4-Туркистон баталёнининг тарихига бағишланган асардан ҳам олинди.

давом этди. Муаррихнинг гувоҳлик беришича, рус аскарлари баланд товуш билан «ур-ра», деб турт томонга милтиқ отишиб, йулларида учраган одамни олдидан ва орқадан отиб кетаверганлар. Мулла Муҳаммад Юсуф деган кишининг таклифи билан катта кучанинг олд томонини аравалар билан тусишга киришилади. Бу пайтда Муҳаммад Тошкандийнинг дустлари — Абдулраззоқнинг оғзига, эшон Ҳожихоннинг томоғига душман уқи тегиб ҳалок буладилар. Муаррих ғозийлар ва сарбозлар билан Анҳор купригининг ғарб томонини аравалар билан тусиб баррикадалар бунёд этишга бошчилик қилади. Бу вақтда куприкнинг ҳар икки томонида дуконлар бор эди. Бир вақт «уруслар икки томондан қичқиришиб ва «ур-ра» дейишиб, бирданига милтиқлардан отавердилар. Юракли, дадил ғозийлар қурқмасдан Домулла Фозил охунга қарашли дуконларнинг иккинчи томонига ва масжидга урнашиб, милтиқ отиш учун дуконларнинг деворларини тешиб, жангга тайёр турдилар. Уруслар то тупларини жойлаштиргунга қадар дукон ичидан уларга қарши уқлар отавердилар. Натижада уруслар тупларини отолмай йиқилавердилар. Пировардида, туплардан шунчалик куп уқлар отилдики, дуконларнинг деворлари илма-тешик бўлиб кетди. Бир ярим соатлик жангдан кейин уруслар узларини Урда дарвозаси тарафига тортдилар»¹.

Шу пайтда дин пешволарининг вакиллари ғозийларни жангга отлантиришда жонбозлик қилдилар. Масалан, шайх Абу Ҳалим Урда тугонининг устига чиқиб қулидаги таёгини ерга уриб ва уруслар томонига уқталиб, «Кофирларни улдиринглар», деб қичқириб, Қуқон дарвозаси томонига югурган. Душманнинг унга милтиқ уқталишига қарамай тикка туриб олган ва қаттиқ жароҳатланган. Шу ҳолда у киши «икки кузларидан ёш оқизиб ва кулимсираб ҳамда такбир, саловат уқиб, ғозийлар ва мужоҳидларга: «Мени қуйиб, душманларни улдиринглар», деган.

Ватан ҳимоячиларининг қаттиқ қаршилиги туфайли душман Қуқон дарвозасини ташлаб чиқиб, шайх Шиблий аригидан утган. Сунгра улар Султон Саъидхоннинг Давлатбой урикзоридаги чодирларидан асбоб-анжомлар олганлар. Бу чоғда ватан ҳимоячилари Қуқон дарвозасини ва унинг атрофидаги дуконлар ичидаги қолган нарсаларни олишган ва Шайхонтахурга келтир-

¹ Тарихи ҳадизийи Тошканд, 590-бет

ганлар. Шундай қилиб, душман Қуқон дарвозасидан суриб чиқарилди. Бу вақтда рус ҳарбий қисмлари шаҳарнинг икки жойида, хусусан Камолон дарвозасида ва Давлатбой урикзорида тупланган эди.

Шаҳарнинг ички ва ташқи томонларида олиб берилган жанглар орқасида қурилган катта талофатлар ҳамда ҳеч қасрдан ёрдам келмаслиги, огир иқтисодий аҳвол, сувсизлик ватан ҳимоячиларининг тинқасини қуришиб борди. Айниқса, айрим сардорларнинг ўз аскарлари билан кетиб қолганликлари умидсизликни кучайтириб юборди. Хусусан, Солиҳ Тура ва Арслон Тура Бухорога кетишга аҳд қилдилар, қуқонлик сардорлар ва сарбозлар эса ўз юртларига отландилар. Бу ҳам камдек, шаҳардаги бир гуруҳ «қурқоқ, мунофиқ ва фитначи» нуфузли кишилар ҳам бола-чақалари билан шаҳар дарвозаларидан чиқиб кетдилар.

Рус аскарлари Қуқон дарвозасидан чиқиб катта куча билан Имом Ҳасанхон ва Саъид Маҳмудхон ўгли Юсуфхон масжидлари ичига урнашди. Улар бу ердан туплардан ҳар томонга ўқ отиб турдилар. Оқибатда маҳаллаларда ёнгин чиқиб, одамлар бошқа жойларга кетишга мажбур бўлди. Анҳор суви атрофидаги дуконларга ҳам душман томонидан ўт қўйилган эди. Бу ердаги ёнгин учирилгандан кейин олтига рус ва татар уликлари топилган.

Маҳаллий ва рус манбаларида шаҳар мудофаасини бевосита ким бошқарганлиги ҳақида аниқ маълумотлар учрамайди. Муҳаммад Солиҳ Тошкандийнинг сузи-ча, бу ишда купроқ мударрис Муҳаммад Солиҳ додхоҳ катта урин тутган. Бу табаррук зот хонлик вақтларида ҳам Тошкентнинг сиёсий ҳаётида етакчилик қилган.

Муҳаммад Солиҳ додхоҳ Чуқуркуприкда себзорлик қози эшон Маҳдумхужа, Синчикли маҳаллалик эшон Валининг ўгли Сиддиқ Маҳдум, Кукча дарвозасидан Ражаб Муҳаммад аълам, Самарқанд дарвозасидан Қозоқбий авлоди ва Бадал Муҳаммад, Муҳаммад Солиҳ Тошкандий ва бошқа нуфузли кишилар қатнашувида кенгаш утказиб, муҳим чоралар амалга оширилди. Хусусан кучаларнинг оғзи аравалар, ходалар ва бошқа нарсалар билан тусилиб, баррикадалар қурилди ҳамда ватан ҳимоячилари масжидлар ичига урнашиб олган рус аскарларига қарши бирданига ҳужум қилдилар. Улардан кўп кишилар душман ўқидан ҳалок бўлди. Аммо галабага эришилиб, қурол-аслаҳалар улжа олинди. Шу онда Қуқон дарвозаси томондан, деворнинг пастқам

жойидан рус аскарларининг келаётганлиги ҳақида хабар олинди. «Уларга қарши, — деб ёзганди муаррих, — Тошкентда истиқомат қилувчи қуқонлик Абдурахим ясо-вулбоши дарҳол успирин йигитларни ҳамда шаҳарнинг юракли, дадил ғозийларини ва мужоҳидларини бир ерга туплашни буюрди. Уларнинг орасида Мир Юсуф Мирсултон боғбон угли, Умархон Турахон угли, Нормухаммад ва Мулла Алишер Мухаммад Хусайн мерган утиллари, Муллажон Мусо Мухаммад Алибобо подачи угли, Мусо Мухаммад понсодбоши Серкабой угли, Розикбой ва бошқа қиётликлар бор эди. Улар моҳир мерганлар сифатида ном чиқарган кишилар ҳисобланиб, Жарбошидаги ҳовлиларга урнашиб олиб девор тешиклари-дан душманга қарши уқ отдилар». Натижада рус аскарлари деворнинг пастқам жойидан шаҳарга кира олмасдан туплардан шу даражада уқ ёгдирдиларки, ҳамма ёқни тутун ва чанг-тузон босиб кетди. Улар бу ҳолдан фойдаланиб, аравалари ва туялари билан мудофаани ериб утмоқчи бўдилар, лекин мерганлар бунга йул бермадилар. Ёмғир ёғишига қарамай уша ердаги жанг икки кун давом этиб, охири душман ўз мақсадига эриша олмай Камолон дарвозасига қараб кетиб, Хожа Алаббардор атрофида турган рус аскарларига бориб қушилдилар.

Бир рус манбасида шаҳар ичидаги урушларнинг бири шундай изоҳланган: «Баррикадалар барча кучаларда ва чорраҳаларда юзага келди. Ёнг қаттиқ қаршилиқ Урдадан бозорга бориладиган кучада курсатилди. Артиллерия бошлиғи Иванов бошчилигидаги 50 аскар уша кучада замбараклардан уққа тутилди. У биринчи учраган баррикадага найза билан ҳужум қилиб тупни қулга киритди. Аммо Иванов баррикадани олиб ташлаётганда унга қарши иккинчи баррикададан туплардан ва хонадонлардан уқлар отилди. Шундан кейин баррикадани иккинчи маротаба ишғол этишга тўғри келди. Қуқон дарвозасидан уша кучага бир чақирим масофага келтирилган замбараклардан кечаси билан уқлар отилди».

Шундан кейин ватан ҳимоячилари Камолон дарвозасида ва атроф-жойларда, Урдада жангларда ҳалок бўлиб, кучаларда ётган шаҳарликлар жасадини кўмиш билан шуғулландилар. Улар орасида Мухаммад Солих Тошкандийнинг шогирдлари ҳам бор эди. Раҳмат ариғи буйидаги пастликда «икки наманганлик навкарнинг икки рус аскарига ёпишиб, тўрт улик гўёки икки улик

булиб ётганлиги» яккама-якка жанг булганидан далолат берарди. Султон Саъидхоннинг собиқ қароргоҳида ҳам ғозийларнинг жасадлари қалашиб ётарди.

Хуллас, рус аскарлари шаҳар ичига бостириб кирганларида Урдада ва унинг ташқи томонларида жуда кўп одамлар шаҳид бўдилар, лекин уларнинг аниқ сони ҳақидаги маълумотларга эга эмасмиз.

Гарчанд шаҳарда ниҳоятда мушкул ва огир вазият вужудга келиб, саросима ва ваҳимага тушиш кузга ташланган бўлса-да, душманга қарши курашни давом эттириш тарафдорлари оз эмас эди. Ҳатто айрим юқори табақа вакиллари Ватан мустақиллиги учун ҳеч нарса-сини аямагандилар. Масалан, яккабозорлик Қосимбой деган киши бир хуржун кумуш танга келтириб, халойиққа: «Кимки уруш ва газотни давом эттирса, бир ҳовучдан танга бераман», — деб ташвиқот юргизган. Одамлар бу тангаларни олиб Урдадаги рус аскарларига қарши жангга киришганлар.

Шу пайтда бирин-кетин бир гуруҳ рус аскарлари «Урушни тўхтатинглар, себзорликлар, бешоғочликлар ярашиш сулҳини туздилар», — дейишиб, ватан ҳимоячиларини тинчликка чақирганлар. Аммо Урда атрофидаги ғозийлар бу ҳийла-найранг бўлса керак, дейишиб, уларни уққа тутганлар.

Бир вақт рус аскарларининг бир қисми Камолон дарвозаси томонидан келиб Бешоғоч дарвозаси орқали шаҳарга кирганлиги ҳақида хабар олинади. Урдадаги ғозийлар дарҳол у томонга боришиб, душман билан жанг қилиб, кейин икки томон ҳам ўз жойларига қайтган. Шундан кейин ҳам қалъа деворининг пастқам жойларидан руслар себзорликлар билан бешоғочликлар урушни тўхтатганликлари ва сулҳ тузганлиги тўғрисида бақириб гапирганлар. Бу вақтда урушни давом эттириш тарафдорлари Муҳаммад Солиҳ Тошкандий ва бошқалар бошчилигида жангга шайланиб турардилар. Аммо русларнинг сулҳ тузилганлиги ҳақидаги хабарини аниқлаш учун Қосимбойваччани Муҳаммад Солиҳ додхоҳ ҳузурига жўнатадилар. Дарҳақиқат, шаҳарнинг юқори табақалари орасида тинчлик сулҳи тузиш ва буйсуниш тарафдорлари кўпаймоқда эди. Аммо Муҳаммад Солиҳ додхоҳ кенгаш чақириб, жангни бир томчи қон қолгунча давом эттиришга даъват қилди. У жамоа аҳли ҳузурида шундай деган: «Дин учун жонбозлик курсатиб курашаётганлар ҳаром билан пок улимнинг фарқини яхши англайдилар. Кофирлар қанчалик

хийла-найранглар қилиб ярашиш хусусида ваъдалар бермасинлар, барибир, ғозийлар жанг қилишга тайёрдилар. Буни халойиққа тушунтириш чинакам уламоларнинг бурчидир». Муҳаммад Солиҳ додхоҳнинг бу сўзлари ватан ҳимоячиларини руҳлантирди. Улар йигиндан чиқишлари биланоқ душманга қарши ҳужум қилдилар. Натижада «бир қанча кишилар ҳалок бўлдилар ёки жароҳатландилар».

Гапнинг сирасини айтганда, Тошкент аҳли қулидан келганича ва имкони борича мустақилликни сақлаш учун курашди. Рус аскарлари бостириб кирганда ҳам «Тошкент фуқароси икки кечаю кундуз кофирлар билан урушиб, уларни Масжиди батанд хонақосига қамадилар. Бир кеча-кундуз аҳли ислом уларни мухосара қилиб, хонақоҳ атрофини ёқмоқчи бўлдилар. Кофирлар бундан хабар топиб, Эски Урдага утдилар ва шу йулда бир неча маҳаллаларни ёндириб юбордилар. Шаҳарга шуришу ғавго тушди...»¹

Черняев эса ярашиш сулҳини тузиш ва урушни тухтатиш йулларини тинимсиз излади. Чунки унинг ҳарбий кучи шу даражада катта талофатга учраб заифлашган эдики, агар четдан ҳарбий ёрдам келганда уларнинг тор-мор қилиниши аниқ эди. Шунинг учун ҳам шаҳарнинг илгор ва билимдон кишилари ташқи ёрдамга куз тиккан ҳолда урушни давом эттиришга қаттиқ бел боғлаган эдилар. «Улар, — деб таъкидлайди муаррих, — урушни ҳозиргидек давом эттирсак, шоёджим, Хоразм, Бухоро, Фарғона ва Тошкент вилоятига тегишли атроф-жойлардан ёрдам келиб қолса», — дейишиб, умидларини узмадилар.

Шаҳардаги уруш тарафдорлари Муҳаммад Солиҳ додхоҳдан маслаҳат олиб иш юритишга қарор қилдилар. Бу табаррук зот йигинда шундай деган: «Тошкентликлар очликка, сувсизликка, ташналикка ҳамда ҳалокатга ва талофатларга қарамай урушни давом эттириб, шаҳарни уз қулларида сақлаб турибдилар. Ҳозирда ғозийлар, етим-есирлар, очлар ва ташналар номидан ёрдам сураб Кировчи қалъасидан тортиб Қурама, Чиноз, Хужанд, Жиззах, Самарқанд, Бухоро, Қўқон ва Фарғона ерларига хатлар юбориш зарур»². Бу таклиф дарҳол маъқулланиб курсатилган жойларнинг ҳукмдорлари номига хат тайёрлаш мунший Мирза Юнусхон Мулла

¹ Тарихи жаҳонномаи, 127-бет.

² Тарихи жаҳонномаи Тошканд, 611-бет.

Бобожон углига топширилди. Шу равишда 50 дан ортиқ хатлар тайёрланган эди¹. Уларда ёрдам сурашдан булак нималар дейилгани номаълум. Аммо уша йигинда шундай бир огир вазиятда кофирларга қарши курашга ёрдам бермаслик айбдорлар шаънига қиёматтача таъна, нафрат ва лаънатлар айтилиши ҳамда тарихларга ёзилиб, авлодлар томонидан қаттиқ қораланиши ҳақида фикрлар баён этилган².

Куп утмай ватан ҳимоячиларининг умидини пучга чиқарадиган воқеа юз берди. Руслар Урда ичидаги порох ва қурол-аслаҳа сақланадиган махфий омборни айрим хоинлар ёрдамида аниқлаб, 50 га яқин катта замбарак уқи ва бошқа портловчи моддалар воситасида остин-устин қилиб ташлаганлар. Портлаш шу даражада даҳшатли ва ваҳимали бўлганки, «бамисоли қиёматқойим» юз берган. Шу тариқа, ватан ҳимоячилари яроғ-аслаҳадан ҳам маҳрум бўлдилар. Бунинг устига Камолон дарвозасидан бостириб кирган душман куллари тупларини Шайхонтаҳур, Бешогоч ва бошқа даҳаларга қуйиб, таслим бўлинмаса, шаҳарни остин-устин қилиб ташлашларини маълум қилган.

Хуллас, четдан ёрдам келмаслиги, яроғ-аслаҳа омборининг портлатилиши, очлик, сувсизлик, бош сардорсизлик ҳамда қурилган катта талофатлар ва бир гуруҳ кишиларнинг хоинлиги — ҳаммаси бир бўлиб, пировардида, душманнинг ғалаба қилишига олиб келди. Аммо курсатилган сабабларга қарамай, шаҳар халқи уз она юртининг мустақиллигини сақлаш учун нимаики зарур бўлса, шуни бажонидил бажарди. Жангларда шаҳар қонга беланди, ут ичида ёнди.

Рус аскарлари 16 байроқ, 48 мис ва 16 чуян замбараклар ва бошқа яроғ-аслаҳаларни улжа олдилар. Улар

¹ Шу муносабат билан Муҳаммад Солиҳ Тошкандин уз асарида руслар томонидан Оқмасжиднинг босиб олинганлиги ҳақида хабар топган Афғонистон подшоҳи Дустмуҳаммадхон Бухоро амири ҳузурига элчи юборганлиги тўғрисида маълумот беради. Унга қўра, подшоҳ хатида Оқмасжиднинг қўлдан кетишига қарамай, Туркистон заминининг ҳукмдорлари пинагини бузмай юрگانликлари таъна қилинган. Унда Рус давлати бамисоли «аждарҳога ухшаб» Кипчоқ даштига қўйрутини кирғилиб олгандан кейин Фарғона, Бухоро ва, умуман, бутун Туркистон улқасини босиб олиши ҳеч гап эмас, дейилган. Шунинг учун катта хавфнинг олдини олиш Бухоро амири Насруллога тақлиф этилган. Насрулло эса, Дашти Кипчоқ ва Туркистон заминининг Қўқон хонлигига тегишлилигини ва унга дахли йўқлигини уз ичига олган хатни элчи Мирза Фахр деган кишиси орқали юборган. Дустмуҳаммад бундай бемаъни жаловдан ғалабланиб, Бухоро элчисини уз ватанига ҳайдаб юборган экан (уша асар, 510—511-бетлар).

² Уша жойда, уша бетлар.

дан жангларда 25 киши улдирилди, 118 киши жароҳатланди. Шубҳасиз, бу ерда ҳалок булганлар сони камайтирилиб курсатилган, чунки олдинги саҳифаларда шарҳланган жангларда душман тарафида ҳам куп кишиларнинг ҳалок булганлари турган гап. Буни маҳаллий манбатардаги маълумотлар ҳам тасдиқлайди.

АҲДНОМА ТУЗИЛИШИ ВА «ТОШКЕНТ ХОНЛИГИ» ХУСУСИДА

Икки томондан отишмалар тўхтатилгандан кейин шаҳар катталари Муҳаммад Солиҳ додхоҳ бошчилигида генерал Черняев ва аскарлари жойлашган Камолон дарвозаси томонидаги Хожа Аламбардор деган жойга тупланишди. Улар орасида Эшони бузург Хужа Қозининг угли Аҳмадхужа муфти ва бошқа нуфузли одамлар ҳам бор эди. Бу кишилар Муҳаммад додхоҳга: «Ноитифоқлик бизни бу аҳволга солиб қўйди», — деб гапирганлар. Куп утмай келган генерал Черняев «аввало Ҳакимхужа қозикалондан бошлаб Абулқосимхон эшон, Муҳаммад Солиҳ додхоҳ ва бошқа уламо, фузало, акобир, савдогарлар ва сардорлар билан бирма-бир, алоҳида қўл бериб қўришиб, ҳол-аҳвол сурашиб, бир-бирларининг исмларини айтиб, сунгра ваъда-аҳду паймонни ва ярашишни уртага қўйди»¹.

Бу йигинда қатнашган Муҳаммад Солиҳ Тошкандий воқеанинг жонли гувоҳи сифатида қимматли маълумотларни ёзиб қолдирган. Буларга қўра, аҳднома беш нусхала тузилиб, бири генерал Черняевга топширилган, қолган тўрттаси Шайхонтаҳур, Бешоғоч, Кукча ва Сабзор даҳалари вакилларига топширилган. Аҳднома нусхаларига шаҳарнинг атоқли кишиларининг муҳрлари босилиб, имзо чекдилар. Шунингдек, генерал Черняев ҳам ўз имзосини қўйди. Шу аснода Муҳаммад Солиҳ додхоҳ Черняевнинг имзоси муҳрсиз қўйилганлигига эътиборни жалб қилиб: «Муҳр босилмаган аҳднома ҳақиқий ҳисобланмайди», — деган². Аммо генерал Черняев муҳрсиз имзо чекиш Россияда расм бўлиб, қонуний ҳисобланишини айтган. Муҳаммад Солиҳ Тошкандий уридан туриб утган замонларда ҳам васиқалар ва аҳдномалар муҳрсиз имзо чекилганлигини маълум қилган. Шундан кейин Муҳаммад Солиҳ

¹ Тарихи ҳадидаи Тошканд, иккинчи жилд, 3-бет.

² Уша жойда, 4-бет.

додхоҳ индамай адаши Муҳаммад Солиҳ Тошкандийни уз ҳузурига чақириб: «Бу аҳдномани бошдан-оёқ уқиб беринг», — деган. У буни эшитгандан кейин: «Аҳдномани эсҳн ва диққат билан уқиб хотирангизда сақлангким, биз дунёдан утгандан кейин балким сизларга керак булиб қолиши мумкин», — деб гапирган¹.

Аҳднома мазмуни қуйидагилардан иборат булган: «Оқ подшо ва унинг вакили генерал Искандар² Черняевнинг фармони буйича Тошкент аҳолисига шуни маълум қиламизки, улар Оллоҳ таолонинг хоҳиш-иродасига мувофиқ Муҳаммад пайгамбар динини қаттиқ ушлаб, шарият қонунларидан бир қарич ҳам орқага чекинмасинлар. Уларнинг барчаси шу улканинг фойдаси ва манфаатлари учун ҳаракат қилсинлар. Беш вақт намозни уз вақтида адо этсинлар, муллалар доимо мактабларга боришиб, Муҳаммад пайгамбар динини тарғибот қилсинлар. Уқувчиларнинг бирор соати ҳам бекорга кетмасин, муллалар болаларни мактабларга жалб қилиб бекорчиликка йул қўймасинлар. Керак булса, қаттиқ чоралар қуриб болаларни мактабларда уқишга мажбур этилсин. Борди-ю, ота-оналар болаларнинг уқишларига аҳамият бермасалар, у вақтда раис ёки қозикалон ҳузурига чақиртирилиб шарият асосида қаттиқ жазолансинлар. Бу диёрнинг аҳолиси вақтларини беҳудага утказмай уз ишлари билан шуғуллансинлар, савдогарлар эса савдо-сотиқни давом эттирсинлар.

Ислом дини бузани ва ароқни ичишни, бемаъни уйинлар билан шуғулланишни ёки ахлоқсиз булишликни ман этади. Шу боис шариятга зид ҳар қандай янгиликлардан сақланиш лозим.

Тошкентдаги барча бой ва камбағал табақалар юқорида шарҳланганларни сўзсиз бажаришлари шартдир. Шаҳардаги уйлар, боғлар, яйловлар, сув тегирмонлари уз эгалари ихтиёрида қолдирилади.

Рус солдатлари аҳолидан ҳеч нарса олмайдилар. Туб аҳолидан аскарлик хизматига кишилар олинмайди. Ҳарбий кишилар бирорта хонадонга қўйилмайди, борди-ю бундай ҳол юз берса, дарҳол хабар берилсин, айбдорлар жазоланади. Оқ подшоҳ бизга катта ғамхўрлик қўрсатди, шунинг учун биз унинг соғлигини худодан сураб дуо қилишимиз керак.

Агар бирор кимса бир кишини улдирса ёки савдо-

¹ Уша жойда, уша бет.

² Черняевнинг исми — Александр.

гарлар молини таласа, у вақтда айбдорлар рус қонунлари асосида жавобгарликка тортилади. Агар бир одам узини узи улдирса, у вақтда унинг мол-мулки меросхурига берилади ва ҳеч нарсга олинмайди. Мен, губернатор Искандар Черняев, сизларни бу йилги солиқлардан озод қиламан, кейингиси Буюк Оқ подшоҳимиз хоҳишлари буйича белгиланади. Уйлайманки, сизларга бундан ҳам зиёд ғамхурлик қилинади»¹.

1865 йил 1 июлдан бошлаб кучга кирган мазкур аҳдномадаги шартлардан куриниб турибдики, биринчи навбатда, ислом динини қаттиқ ушлашга, шарият қондаларига сузсиз риоя қилишга ва мактаблар фаолиятини сусайтирмасликка алоҳида аҳамият берилган. Шунингдек, халқнинг мол-мулки ва дини дахлсизлигини сақлаш муҳим урин эгаллаган. Умуман айтганда, аҳдномада миллий анъаналар ва урф-одатлар ҳимоя этилиб, маҳаллий турмуш тарзининг софлиги муҳофаза қилинганлиги диққатга сазовордир. Фикримча, генерал Черняев аҳдномани тузишда шаҳар катталарининг талабларига ен босган. У қандай булмасин урушни тухтатишни ва ғалабани қўлдан бой бермасликни купроқ уйлаб иш юритган. Шунинг учун ҳам у шаҳарни бир йил давомида солиқлардан озод этган. Бундан ташқари, у бир қанча чораларни ҳам курди. Чунончи, у аҳдномага имзо чекилгандан кейин Ҳакимхужа қозикалонга, Абулқосимхужага, Муҳаммад Солиҳ додхоҳга, турт даҳанинг оқсоқолларига зар еқали чакмонлар кийгизди. 1865 йил 12 июлда, жума намозидан кейин генерал Черняев «Ҳакимхужа қозикалоннинг уйига бориб, унга сон-саноқсиз ҳадялар бериб хурсанд қилди. Сунгра Регистон растасига бориб, одамларга ва ғадойларга тангалар сочди, мажруҳларга ва жароҳатланганларга тиббий ердам берди»². Шундан кейин генерал Черняев уз аскарлари билан Хожа Аламбардордан кучиб Чихил духтаронга (ҳозирги Шимолий вокзал атрофига) урнашди.

Икки кундан кейин генерал Черняев халқ қулидаги қуролларни топширишни буюрди. У Эшонқули додхоҳ мадрасасига кириб муллаваччаларга уқишни давом эттиришларини буюрди. Сунгра амири лашкар Мулла Олимқул қабрини зиёрат қилди. Черняев Кукалдош,

¹ Аҳднома Муҳаммад Солиҳ Тошкандий асарида ва рус тилида чоп этилган маълумотлар асосида берилди.

² Тарихи ҳадидайн Тошканд, иккинчи жилд, 9-бет

Бекларбегни ва бошқа мадрасаларни ҳам айланиб чиқди. У урушда шикастланган ёки ўт тушган масжидларни, ҳовлилар ва дуконларни тузатиш учун Ҳакимхужа қозикалонга кумуш тангалар берди. Аммо бу киши тангаларнинг бир қисmini бир неча одамларга бериб, қупини ўзига олиб қолган. Бунинг учун Черняев яна маблағ ажратган ва сарфлашни бошқа ишончли кишиларга топширган. Маълумки, Тошкентда ва улканинг бошқа шаҳарларида урушларда асирликка олинган ёки кучманчилар томонидан олиб келинган бегона миллат вакиллари кул сифатида ишлатилган. Генерал Черняев шу хилдаги кишиларни озод қилиш ҳақида фармон берди. Бу масалани ҳал этиш учун шаҳарнинг катталари кенгаш утказишиб, сарфланган пулни қайтариш шартин билан қулларни озод қилишга рози эканликларини айтдилар. Аммо Саъидазимбой суз олиб, савдогарлар ва шахсан ўзи қулларни озод этиш тарафдори эканлигини изҳор қилди. Шундан кейин кенгаш қатнашчилари Саъидазимбойни бир бурчакка олиб, дейишибди: «Бу вилоятнинг харобалиги каммидики, сен уни яна вайрона бўлишига сабаб бўлсанг. Биласанки, Тошкент барча шаҳарларнинг устун ва шон-шухрати эди, лекин унинг ҳозирги ҳолга тушишига сен сабаб бўлдинг. Бунинг учун халқнинг лаънати, ҳақорати ва таънаси қийматгача сенинг ва авлодларинг буйнида қолади»¹.

Кенгаш қатнашчилари кўнгиллари хира ва ранжиган ҳолда тарқаган. Қулларни озод қилишда биринчи бўлиб отилиб чиққан Саъидазимбойнинг генерал Черняев номига ёзган хатида шундай дейилган: «Мен кўп йиллар мобайнида савдо билан Россияга қатнаб, оқ подшоҳ марҳаматининг гувоҳи бўлиб билдимки, менга ухшаган Россия фуқаролари ўз қулларидаги қулларни озод қилганлар². Ҳозир мен ҳам биринчидан худо йўлига, иккинчидан оқ подшоҳга итоаткорликни намоён қилиш ва сизга ҳурматимни изҳор этиш учун ўз қуларимни (5 кишини) озод қилдим»³. Шунингдек, Саъидазимбойнинг таъсири ва ташвиқоти остида унинг қариндошлари Оллоҳнурбой Муҳаммадбеков, Мир Солиҳбой Бахтибоев, Бекназар Улутбеков, Эшонбек Солиҳбеков ва бошқа кишилар ҳам қулларини озодликка

¹ Тарихи ҳадидаи Тошканд, иккинчи жилд, 36-бет.

² Бу ерда Россияда крепостнойликнинг бекор этилиши назарда тутилмоқда.

³ Рапорт командующего войсками Оренбургского округа Военному министру 24 февраля 1866 г., № 399.

чиқарганлар. Бу йулдан бошқа савдогарлар ҳам борганлар¹.

Генерал Черняев яхудийларни ажратиш учун жорий этилган махсус бош кийимини кийиш ва белини ип билан боглаб юриш тартибини ҳам йуқ қилди. Рус ҳарбий маъмурияти Саъидазимбой Муҳаммадиевнинг хоинлик хизматини инобатга олиб, мукофотга тавсия этди. Шаҳар буйича 40га яқин қуллар озод қилинди.

Генерал Черняевнинг Тошкент аҳлига курсатган меҳрибонлиги, гамхўрлиги ва инсонпарварлиги кузбуямачилик ҳамда найрангбозликдан иборат эди, холос. У бу ишларни шаҳарда уз мавқеини мустаҳкамлаш ва халқни жалғитиш учун қилган эди. Аслида Черняев ута шафқатсиз, золим ва миллатчи киши эди. У айтар эдики, ўзбекларни ва бошқа маҳаллий халқни «тўн кийиб юрганликларининг узи учун ҳам уриш керак»². У узининг бу шиорига амал қилиб босиб олинган жойларни, жумладан Тошкентни қонга беллади ва вайронага айлантирди. Гарчанд Черняев Тошкентни уз ҳукуматининг ижозатисиз эгаллаган бўлса-да, лекин бу иш мамнуният билан қарши олинди. Шахсан император Александр генерал Черняевни бриллиантлар қадалган қилич билан мукофотлади. Тошкент урушида узини курсатган майор Вулферт, юзбоши Иванов ва бошқалар ҳам мукофотга тавсия этилди.

Тошкентнинг босиб олиниши жаҳонда, айниқса, Англия ва Туркияда норозилик ҳамда шов-шув кутарилишига олиб келди. Матбуотда Рус давлатининг пировардида Ҳиндистонга бостириб кириши мумкинлиги ҳақида турли хабарлар босилди. Натижада бу ҳол рус ҳукумати ташқи сиёсатини анча мураккаблашишга олиб келиши эҳтимолдан холи эмас эди. Шу сабабли ҳам генерал Черняев уйламай қилиб қуйган қалтис ишини оқлаш ва жаҳон шов-шувини юмшатиш мақсадида гуе Тошкент ихтиёрий равишда рус қўшинларига бўйсунганлиги борасида ҳужжат уюштиришга киришди. У шаҳар катталарини тўплаб аҳоли номидан қуйидаги мазмунда хат тайёрлашни буюрди: «Неча замонлар ва йиллардан бери Туркистон заминида Фарғона хонлари ҳукмронлик қилиб фуқароларга куп жабр-зулм утказган... Улар закот, хирожни шарият асосида олмасдан ортиқча олганлар ва ҳеч қачон марҳамат қилмаганлар. қа-

¹ Уша жойда, уша бет.

² Терентьев М. История завоевания Средней Азии. СПб., 1906, т. 3, стр. 3.

димги урф-одат таомилидан воз кечиб, куп йиллар мансаб учун катта кишиларни улдириб, фитначи ва игвогарлар сузига амал қилганлар. Уртада ноҳақ қонлар тукилиб, улар шариатга ва уламолар сузларига амал қилишдан бош тортдилар. Фаргона ва Туркистон заминида куп вақтлар ва купинча қипчоқ, қирғиз ва қозоқ бебошлари ҳукмронлик қилиб келдилар. Шунинг учун фуқаро ва мамлакат тинчлиги учун ихтиёримиз ва рағбатимиз билан рус сардорлари ва аскарларини олиб келиб уларга шаҳарни топширдик»¹.

Қурииб турибдики, тошкентликлар булиб утган барча жанглар ва талофатларни инкор этиб, ихтиёрий равишда рус аскарларига бўйсунганликларини тан олишлари лозим эди. Мазкур хатнинг мазмуни билдирилгандан кейин шаҳар катталари ҳайрон булиб турган пайтда Муҳаммад Солиҳ додхоҳ шундай жавоб берган: «Бизлар воқса ва ҳодисаларни беркитмасдан маълум қиламизки, Тошкентдан Оқмасжидгача ва бу ердан Ғулжагача бўлган шаҳар ва қалъалар Тошкентга қарар эди. Бу жойларни рус аскарлари уруш ва талаш билан қулга киритдилар. Уруш купинча кечаси ва тусатдан олиб борилди. Тошкент шаҳри зулҳижжа ойининг ярмидан бошлаб сафар ойининг 12-сигача, яъни 42 кун давомида сувсиз, озиқ-овқатсиз қолдирилди. Мулла Олимқул шаҳид бўлгандан кейин сардорсиз қолди. Бухоро, Хоразм ва фаргоналиклар ёрдам бермадилар. Тошкент фуқароси дини, миллати ва Ватани учун қаттиқ туриб, уруш ва талашни давом эттириб, сешанба куни ярим кеча утгандан кейин шаҳарга яқин рус аскарлари Хиебон дарвозаси ва қалъанинг дсвори устидан фуқаро уйқудалиги чоғда шаҳарга кирди. Шундан кейин яна урушга киришиб, пайшанба кунигача икки кеча-кундуз урушиб турдилар. Бу уртада куп иморатлар, дуконлар ва уй-жойларга ут тушиб, оч, ташна, сувсиз ҳолда яккама-якка уруш булиб, охирида яраш сулҳи тузилди»².

Ҳақиқий аҳволни акс эттирувчи бундай жаноб генерал Черняевнинг газабини қўзғатди. У Муҳаммад Солиҳ додхоҳнинг сузига қўшилувчи кишиларнинг бир тарафга утишларини буюрди. Шундан кейин шаҳар катталаридан олти киши, жумладан Ҳалимбой Мирза, Бердибой саркор, Мулла Мирза Охун, Мулла Музаффар хужа, Мулла Азим Файзбойвачча, Мулла Қуш исмли кишилар Муҳаммад Солиҳ додхоҳни қувватлаб курса-

¹ Тарихи ҳадидаи Тошканд, иккинчи жилд, 12—13-бетлар.

² Уша жойда, 16—17-бетлар.

тилган томонга утдилар. Бу кишилар ва Муҳаммад Солиҳ додхоҳ дарҳол рус аскарлари томонидан ураб олиниб, қамокқа жунатилган. Бу ҳол йиғиндаги шаҳар катталарига таъсир этган бўлса керак, улар генерал Черняев тавсия этган аҳдномани тузишни Абусаттор Қорабош уғлига топширдилар. Бу киши «Черняев тавсия этган сузларни бошидан охиригача кучириб булгандан кейин шаҳарнинг нодон, ақлсиз катталари ва савдогарлари мухрларини босиб, имзоларини чекиб, унга топширдилар. Черняев аҳдномани олгандан кейин савдогарлар Абдусаъид ва Ҳодихужага бериб Петербургга олиб бориб топширишни буюрди». Бу ердан улар аҳднома нусхаларини Истанбулга ва сунгра Маккага олиб боришлари лозим эди¹. Шу равишда генерал Черняев уз ҳукуматининг курсатмасига биноан гуё Тошкентнинг ихтисрий равишда Рус давлатига буйсунганлигини намойиш этиб, узининг босқинчилик ва талончилик урушларини ниқобламоқчи бўлди.

Туркиядаги рус элчихонаси аҳднома нусхаларини купайтириб Истанбулдаги кучаларга, бозорларга, дуконларга ва, умуман, кузга ташланадиган жойларга ёпиштириб қуйган. Бу вақтда Султон Саъидхон ва Мулла Олимқул вақтида юборилган Ёқубхужа қози ва наманганлик Мирзажон деган кишилардан иборат элчилар Истанбулда экан. Улар Тошкентда қаттиқ жанглار кетаётгани ва ердам бериш ҳақидаги мактубни Туркия султони Абдулазизга топширганлар. Бу султон юқорида қайд этилган қалбаки аҳдномага ишониб, Ёқубхужа қозини ва Мирзажон афандини уз ҳузурига чақириб «Сизлар воқсани бошқачароқ таърифлаган экансизлар», — деб узининг шубҳаланаётганини билдирган. Шунда Тошкент элчилари ҳайрон булишиб, нима дейишларини билмай, тилларини тишлаб қолган экан².

Бинобарин, рус ҳукумати узининг жирканч ва қабиҳ ишларини ниқоблашда ҳар қандай қаллобликдан тоймаган. Энди рус ҳукуматининг босқинчилигига ва қонунсиз ҳаракатларига қарши кукрагини қалқон қилиб турган Муҳаммад Солиҳ додхоҳ туғрисидаги айрим маълумотларга диққатни жалб этайлик. У зот олим ва машҳур мударрис булиши билан бирга, ватан учун жонини тиккан ва Тошкентдаги жангларга бошчилик қилган улуг шахслардан биридир. Яқинда

¹ Тарихий жадидий Тошкент, иккинчи жилд, 27 бет.

² Уша жойда, уша бет.

менга унинг авлодларидан бири мухтарам Нуруллабек Муҳаммад Солиҳ додхоҳга тегишли архив маълумотларини берди. Уларда курсатилишича, Муҳаммад Солиҳ додхоҳ халқ озодлиги ва эркинлиги учун курашган киши сифатида жуда қадрланган. Шунинг учун ҳам 1867 йили бир гуруҳ нуфузли кишилар халқ номидан Муҳаммад Солиҳ додхоҳни сургундан озод этишни сураб рус императорига хат йўллайдилар. «Муҳаммад Солиҳ додхоҳ, — дейилади хатда, — Тошкентнинг босиб олинishiга ва шаҳарни қамал қилган рус аскарларига қаршилик курсатгани учун бадарга қилинган эди. У бизларнинг фарзандларимизни ва oilаларимизни муҳофаза қилиш учун курашган»¹. Яна хатда унинг мадрасада таълим-тарбия бергани ва ёшларнинг устози сифатида қадрланиши ҳам таъкидланган.

1867 йил 24 мартда мазкур хат буйича генерал-губернатор ва Оренбург ҳарбий округининг бошлиғи Крижановскийнинг ҳарбий вазирга ёзган рапортида шундай дейилган: «Муҳаммад Солиҳ додхоҳ генерал Черняевнинг сузига кура, нотик, софдил, ута эътиқодли киши ҳисобланиб, рус аскарлари Тошкентга ҳужум қилган вақтда халқни жангларга отлантирган ва бунинг учун узининг бойлигини сарфлаган. Умуман олганда, у ниҳоятда катта обрўга эгадир»². Крижановский Муҳаммад Солиҳ додхоҳ озод этиш ҳақидаги илтимоснинг қондирилишини ҳарбий вазирдан сураган.

1867 йил 16 декабрда Туркистон генерал-губернатори Кауфманнинг ҳарбий вазирга юборган рапортида эса, Муҳаммад Солиҳ додхоҳ «энг обрўли ва бой» киши сифатида изоҳланиб, генерал Черняев томонидан 7 ҳамроҳи билан Томск губерниясига жўнатилганлиги маълум қилинган. Улардан икки киши вафот этганлиги ва ҳозирда 5 киши, хусусан Муҳаммад Солиҳ додхоҳ, Мулла Мирза Аъзам охун, Мулла Музаффархужа, Ҳалимбой Мирза ва Мулла Азим Файзбойваччаларнинг тириклиги айtilган³.

Генерал-губернатор уларни уз ватанларига қайтаришни сураган. Рус императорининг рухсати билан ички ишлар вазирлиги Муҳаммад Солиҳ додхоҳ ва ҳамроҳларини озод этиш ҳақида Ғарбий Сибир генерал-губерна-

¹ ЦГВИА, ф. 400, оп. 1, д. 104, л. 4.

² Уша жойда, 6-бет.

³ Уша жойда, уша бет.

тори Хрущевга курсатма берган¹. Бу кишининг 1869 йил 10 январда ёзган рапортига кура, 1865 йили Томск губерниясига сургун қилинган 9 ўзбекдан 3 таси Томскда вафот этган, 2 таси уша вақтларда (кафилга — X. 3.) бушатишган. Тирик қолган 4 киши эса 1868 йил 18 июнда ўз ватанларига қайтишлари учун Семипалатинскка жўнатишган². Демак, сургундаги ватанпарварларни озод қилиш масаласини ҳал этиш жараёнида даставвал икки киши улганлиги ҳақида маълумот берилган бўлса, уларнинг сони уч кишига етган. Афсуски, архив ҳужжатларида улганларнинг исми шарифи курсатилмаган. Менинچа, учинчи шахс Муҳаммад Солиҳ додхоҳ бўлса керак. Чунки унинг ҳозирги авлодларининг хотирасида унинг Томскда улганлиги ҳақидаги фикр сақланмоқда. Юқорида қайд этилган Нуруллабекнинг сузига қараганда, шаҳарда сотқинлик қилган кишилар Муҳаммад Солиҳ додхоҳнинг ватанига қайтишига тиш-тирноқлари билан қарши турганлар. Ҳатто улар ўз одамини Томскка юборишиб, Муҳаммад Солиҳ додхоҳ заҳарлаб улдирилганлари ҳақидаги маълумот ҳам уша вақтда Тошкентга етиб келган экан. Шунингдек, унинг угли Томскка кетаётганда йўлда Чуй дарёси атрофида орқасидан махсус юборилган қотил томонидан улдирилган.

Уйлайманки, кейинги изланишлар ўз ватани учун жонини ҳам, молини ҳам аямаган Муҳаммад Солиҳ додхоҳнинг фаолияти ва тақдирини тўлароқ ёритиш имконини беради.

Даставвал, Рус давлати тобелигида мустақил Тошкент хонлигини тузиш бўйича ҳукумат вакиллари урта-сида фикр алмашилди ва қувватланди. Лекин бошда шундай фикр тарафдори бўлган Черняев Тошкентни босиб олгандан кейин айниб, Тошкентни ва Намангангача бўлган ерларни Рус давлати таркибига кири-тиш масаласини кутаради. Унинг сузича, у илгари Тошкентда ҳарбий қисмни таъминлашнинг иложи йўқ деб уйлаган экан. Бироқ у шаҳар эгаллангандан кейин солиқлар ва бож ҳисобига маблағ тупланишига ишонч ҳосил қилганмиш.

Бундан ташқари, шаҳарда Саъидазимбой, Муҳаммад Мирсоатбой ва бошқа сотқинлардан иборат бир гуруҳ бойлар зўр бериб Тошкентнинг Россия империя-

¹ Уша жойда, 12-бет.

² Уша жойда, 13-бет.

Осиёликлар 2000 йилдан кейин македониялик Александро ва унинг галабаларини унутганлар, лекин эзилган халқларни талон-торож ва ваҳшиёна равишда қириб учун эмас, балки зулмдан озод этиб, тинчликни, барқарорликни ва фаровон турмушни таъминлаш учун уз қушинини юборган рус подшоҳини ҳеч қачон унутмайдилар.

Сизларнинг мақсадингиз олий ва ҳавас қиладиган ишдир. Мен катта хурсандлик билан ишонч ҳосил қилдимки, сизлар бундай мақсадга тулиқ лойиқдирсизлар. Сизлар фақатгина найза билан ҳаракат этмасдан, бу ерда узларингизга уйлар қурдингиз, экинлар экидингиз ҳамда уз ҳужаликларингизни туздингиз. Йигитлар шу тарзда ишни давом қилдириб, осиёликларга худонинг нозу неъматларидан қандай фойдаланишни намуна сифатида намоиш этинглар»¹.

Бинобарин, онги улугмиллатчилик руҳи билан суғорилган Крижановский гуё Рус давлати озодлик, эркинлик ва тараққиёт тарғиботчиси сифатида Туркистонга келганлигига ишонтиришга уринган. Унинг фикрича, туб аҳоли шу даражада «ёввойилашиб» кетганки, ҳатто табиат нозу неъматларидан фойдаланишни ва, умуман, маданиятни руслардан урганиш лозим экан. Бундай бемаъни гаплар ҳеч қандай қолипга сиғмай, фақат қонли урушларни ва қиргин-баротларни ниқоблаш учун айтилган сохта бир ҳаракатдан булак ҳеч нарса эмас, албатта.

Генерал Крижановскийнинг улугмиллатчилик мафкурасини қуйидаги сўзлари ҳам яққол исботлайди: «Мен, — деб ёзади у, — Бухоро амирининг элчисига шуни маълум қилдимки, бундан буён Урта Осиёнинг ҳукмдорлари билан фақат рус тилида сузлашаман. Агар амирликда рус тилини яхши биладиган киши йўқ бўлса, у вақтда уни топиб бераман. Менингча, заиф қушниларимизнинг тилига, урф-одатлари ва тартибларига риоя этган ҳолда муомала қилишни тўхтатиш керак. Ҳозирча уларни бизнинг одатларимизга аста-секин мослаштириш ва тилимизда гапиришга мажбур этишнинг вақти келди. Бизлар Урта Осиёда якка ҳукмронлик қилиб бу ерга уз қулимиз билан маданият киритишимиз ва инсон зотининг энг эзилган, бахтсиз кишилари-нинг ҳаётини яхшилашимиз даркор»².

¹ Приказ по войскам Оренбургского округа, расположенным в Туркестанской области, 24 сентября 1866 г., № 72.

² Рапорт Оренбургского губернатора Директору Азиатского департамента, 24 сентября 1865 г.

Демак, Крижановский Туркистон аҳолисини руслаштириш гоясини кутарган эди. У Тошкентдан Оренбургга қайтгач, уз таассуротлари ва таклифларини вице-канцлер Горчаковга маълум қилди. Бунда у ўзбеклар бутун улкада ҳокимият тепасида туриб барча хонлар, амирлар, вазирлар ва лашкарбошилар улардан тайинлангани қайд этилган. Шу боис Рус давлати Урта Осиёда уларга қарши курашиши лозимлиги уқдириб утилган. Крижановский Тошкент шаҳри бутун минтакада муҳим савдо маркази ҳисобланиб, 80-100 минг аҳолига, 13 карвонсаройга эгалигини курсатиб, хорижий мамлакатлар билан савдо олиб бораётганлигини ёзган. Яна, Тошкент «Россия моллари учун ниҳоятда катта аҳамиятга» эгалиги маълум қилинган¹.

Крижановский Тошкентга қандай муносабатда бўлиш масаласига тўхталиб ёзади: «Агар Тошкентни мустақил шаҳар сифатида эълон қилинса ва қушинимиз чиқарилса, у вақтда ўзбеклар бош кутариб Бухоро амири тарафдорларини уз атрофига уюштиради. Амирнинг кириб келиши билан улдириш ва талон-торожлар бошланиб кетади. Шу муносабат билан биз қушинни келтириб яна уруш қилишга мажбур бўламиз»². Шунинг учун у Тошкент атрофидаги айрим жойларда рус ҳарбий кучларини сақлаш зарур, деб ҳисоблайди. Шу шарт билан Тошкентга мустақиллик беришни таклиф этади. Бу фикрни Крижановский Тошкентда шаҳар катталарига маълум қилганда, улар «Россия тобелигида қолиш афзаллигини изҳор этганлар»³. Бу сузлар халққа эмас, балки Россияга сотилган бир гуруҳ кишиларга тегиштидир. Бу ишда Саъидазимбой, Муҳаммад Соатбой ва уларнинг ҳамтовоқлари ташаббускорлик қилганлар.⁴

Генерал Черняев шаҳарни эгаллагач, ҳукмронлигини мустаҳкамлашга интилиб, ҳарбий қалъа ва қушин учун турар-жойлар қуришга қаттиқ киришади. Чунонинг, у 1865 йилнинг 28 сентябрида Крижановскийга юборган ахборотида шундай ёзган: «Ишчи кучлари етишмаслиги ва маблағнинг жуда озлигига қарамай, икки ярим ой мобайнида жуда катта ишлар амалга

¹ Рапорт генерал-губернатора вице-канцлеру, 25 октября 1865 г., № 6795.

² Уша жойда, уша бет.

³ Рапорт командующего войсками Оренбургского края Военному Министру, 23 октября 1865 г., № 6795.

⁴ Рапорт Оренбургского губернатора Министру Иностранных дел, 24 февраля 1866 г., № 1400.

оширилиши лозим эди. Аммо мен бу — барча сон-саноқсиз қийинчиликларни узлуксиз ҳарбий юришлардан чарчаган ва толиққан қушинга таяниб бартараф этишга эришдим. Қушин уз зиммасига юклатилган вазифани одатдан ташқари хоҳиш-ирода билан бажариб, кутилганидан ҳам зиёда уринлатди. Ҳозирда қурилиш ишлари ниҳоясига етай деб қолди. Қалъани қуришда ер ишларида бир кеча-кундузга 30 тийин ҳақ тулаш шарти билан ўзбеклар ишлатилди. Ўзбек усталари ҳам ишга жалб қилинди. Ҳозирда Тошкентда ҳарбий қалъада 6 пиеда аскарлар ротасига 150 киши сиғадиган касалхона ва яроғ-аслаҳа омбори учун бино битказилди. Собиқ Қуқон қалъасида эса ҳарбий штаб ва ҳарбий губернатор жойлаштирилди»¹.

Шундай қилиб курдикки, бир томондан Тошкент хонлигини ташкил этиш ҳақида фикрлар изҳор қилинган булса, иккинчи томондан эса, шаҳарда ҳарбий истеҳком қуришга ва қушинни жойлаштиришга қаратилган чоралар зудлик билан амалга оширилиб борилган.

Тошкентни Россия таркибига киритиш тарафдори Черняев уз бошлиги Крижановский Тошкентда булганида «Мустақил Тошкент хонлигини» ташкил этиш ҳақидаги курсатмасига очикдан-очик қаршилиқ курсатди. У Крижановскийнинг қуйидаги мурожаатини эълон қилишдан бош тортди: «Тошкент халқи! Сизга маълумки, Қуқон қушини ва фуқаролари Россия тобе-лигидаги қозоқларга куп йиллардан буён ҳужум қилиб, карвонларни таладилар, одамларга савдо ва деҳқончилик билан осойишта шуғулланишга йул қўймадилар. Менинг ҳукмдорим Қуқон талончилигини тўхтатишни буюрди ва жасоратли рус қушини ҳукмдорнинг хоҳишини бажарди. Рус қуроли олдида бирин-кетин Туркистон, Авлиёота, Чимкент, Ниязбек, Чиноз ва Тошкент истеҳкомлари тиз чўкди. Шунга ухшаш бизнинг душманларимизнинг қаршилиги давом этаверса, бошқа қалъалар ва шаҳарлар ҳам бўйсундирилади.

Аммо рус подшоҳи бу жойларнинг камбағалларини хонавайронликдан ва ваҳший Қуқон ҳокимиятидан қутқазиб, янги урушлар қилмоқчи ва янги ерларни эгалламоқчи эмас. Шу маънода олий ҳазратлари менга Тошкент хусусида фармон бердилар. Бу фармонни бажариш юзасидан ва Тошкентдаги узим қўрган аҳволни назарда тутиб, қуйидагиларни маълум қиламан:

¹ Рапорт Военного губернатора Туркестанской области командующему юнкер Оренбургского края, 28 сентября 1865 г., № 3973.

— Тошкент шаҳри Сирдарё қирғоқларигача чузилган ерларни ўз ичига олган мустақил давлат ҳисоблансин. Туркистон вилояти ҳарбий губернатори Черняевга мен томонимдан берилган курсатма асосида Тошкент давлатининг бошқарув тартибларини тузиш топширилсин. Биринчи навбатда, сиз эътиқод қилаётган дин сўзсиз ўз ўрнида қолиши лозим. Ҳарбий губернаторнинг фикри мен орқали император олий ҳазратларига тасдиқлаш учун тавсия этилади. Аммо у губернатор дейиқ топган вақтда амалга оширилади. Тошкент аҳли, агар сизлар ҳарбий губернаторнинг буйругини осойишталик ва мамнуният билан қабул қилсангизлар, у вақтда императорнинг марҳаматига арзийдиган кишилар ҳисобланасизлар ва мустақиллик гаштини сура-сизлар. Кимки император марҳаматини душманлик билан қарши олса ва абадул-абад рус қуроли ҳимояси остига олинган Тошкент давлатига ҳужум қилса, шури қуриши турган гап. Мен сизларни олижаноб императорнинг марҳаматидан фойдаланиб мустаҳкам бахтга ва доимий тинч ҳаётга эришишларингизни худодан илтижо этаман»¹.

Мазкур сатрларда ҳам Рус давлати гуё озодлик, тараққиёт ва бахт-саодат яратувчи сифатида талқин қилиниб, кукларга кутарилган ҳамда Россияга ҳамиша содиқ бўлишга даъват этилган. Аслида эса, Тошкентга мустақил давлат мақомини беришдан мақсад, вақтинча бўлса-да, минтақадаги огир сиёсий тангликни юмшатиш эди. Айниқса, рус ҳукуматини Бухоро, Қўқон ва Тошкентда Россияга қарши кучларнинг бирлашиб кетиш хавфи ташвишлантирди. Аммо учига чиққан ўзбошимча Черняев рус ҳукуматининг курсатмаларига риоя қилмай, Крижановский мурожаатини расмий суратда Тошкент аҳлига билдирмай, беркитди. Шу билан бирга, ўзининг ёзган ахборотларида «мустақил» Тошкент хонлигини тузишга ҳали шароит стилмаганлигини, Бухоро ва Қўқон хонликлари Россия олдида тизчуктирилгандагина масалани ҳал этиш мумкинлигини билдирди. Унинг фикрича, «Мустақил Тошкент хонлиги»нинг ташкил қилиниши минтақада узаро уруш ва туполонларни юзага келтиради. У «тошкентликларда ватанпарварлик йўқ, улар осойишталикка ва савдодан олинадиган фойдага эга бўлса, бас» деган ибораларни

¹ Объявление жителям Ташкента от главного начальника Оренбургского края Крижановского. 29 октября 1865 г., № 13.

сизб, узбеклар мустақилликнинг кадр-қимматини билмайдилар. дейишгача борди. Бу кузбуямачилик эди, албатта. Амалда эса генерал Черняев Тошкентга мустақиллик берилса, Рус давлати уз мавқеини заифлаштириш билан бир қаторда катта даромаддан ҳам маҳрум бўлиб қолишини назарда тутган эди. Унинг ҳисоб-китобига қараганда, 1866 йили Тошкент ва атроф-жойлардан 400 минг сўм даромад олинishi керак эди. Масалан, 40 минг ботмон ғалла ва гуруч, бозордан ва тарози ҳақи сифатида олинадиган 304 минг сўм, Чирчиқ ортидан 12 минг сўм, 15 минг сўм хонадон солиғи ва бошқа йигинтлар шулар жумласидандир.

Хуллас, генерал Черняев, қандай бўлмасин, Тошкентнинг бевосита Россия қул остида бўлишини талаб қилди. Унинг уjarлиги олий ҳукумат вакилларининг ҳам норозилигига сабаб бўлиши турган гап эди. Уни ҳатто вазифасидан четлатиш масаласи кутарилади. Аммо у, чорасини қилиб, Тошкентда уз лавозимиди қолиш учун қулидан келганча ҳаракат қилади. У бунга эришмоқ ниятида шаҳардаги бир гуруҳ сотқин юқори табақа вакиллари номидан узини улугловчи қуйидаги мазмундаги хатлар уюштиради: «Мана, беш ойдирки, сиз (генерал Черняев) улуг оқ подшоҳнинг курсатмасига биноан бизни шундай бошқараяпсизки, бунақаси ҳеч ким томонидан қилинмаган. Сиз босқинчи эмасиз, балки бизларни зolimлардан халос этган кишиниз. Сиз қисқа вақтда узингизнинг оталарча бошқарингиз билан Россия подшоҳи тобелигида яшаш бахт эканлигини курсатдингиз. Мазкур сузлар хушомадгуйлик эмас, балки чин ҳақиқат бўлиб, у сизнинг моҳир раҳбарлигингизда роҳатда яшаётган 100 минглик тошкентликлар вакилларининг дил сузларидир. Сиз жуда қисқа вақт ичида маслаҳатингиз еки моддий ердмингиз ҳамда узлуксиз ғамхўрлигингиз билан турмушимизни анча яхшилашга эришдингиз. Сиз ҳамма вақт диққат ва сабр-қаноат билан бизни эшитишингиз туфайли ҳамиша мамнун бўлганмиз. Сизнинг доно раҳбарлигингизни, тошкентликларнинг юракдан чиқадиған муҳаббатини қогозда баён этишга қалам ожизлик қилади. Хуш, биз узимизнинг чинакам ҳурматимиз ва муҳаббатимизни нима билан изҳор эта оламиз. Чунки сизнинг хизматларингиз ҳар қандай совғадан баланддир. Аммо шунга қарамай оталар фарзандларидан совга олганидек, туғилган кунингиз муносабати билан миннатдор Тошкентдан совга сифатида қилич олишингиз

ни сураймиз. Бу қилич Россия ва шахсан узингизнинг душманларингизга қарши қурол булсин. Албатта, бу совга унчалик қимматли эмас. Аммо унинг қиммати ва аҳамияти 100 минглаб тошкентликларнинг сизни чин кунгилдан севишида ҳамда сизга узоқ умр ва сихат-саломатликни худодан тилашларидадир»¹.

Генерал Черняев бундай хатларни уюштириш ва бошқа йуллар билан Тошкентда қолишга қанчалик ҳаракат қилмасин, барибир, 1865 йил ноябр ойининг охирида император курсатмасига биноан вазифасидан озод этилди. Маълум вақтда у Оренбургга борди². Бундан олдин эса у шундай деган: «Улкадан кетиш мен учун катта ғам-гуссадир, лекин номимнинг халқ хотирасида узоқ сақланиши мени анча юпатади. Уйлайманки, Россияда ҳам менга тош отмайдилар». Генерал Черняев узини маҳаллий халқ орасида гуё яхши ном қолдирган деб ўйлаган. Ваҳоланки, амалда у қўллари қонга беланган шахс сифатида ҳануз унутилган эмас.

ТОШКЕНТДА БОШҚАРУВ ТАРТИБИ

Шаҳар руслар томонидан босиб олинishiдан аввал Қўқон хони тайинлаган бекларбеги ёки фармончи унвонидаги ҳоким томонидан идора қилинган. Шаҳар маҳкамаси тўртта катта оқсоқол ва 12 кичик оқсоқолдан иборат булган. Уша вақтларда оқсоқоллар тепасида турувчи амалдорлар «бийлар» деб номланган. Оқсоқоллар миршабларни бошқариш, солиқлар ҳажмини белгилаш ва йиғиш билан шуғулланганлар. Солиқлар жон бошига эмас, балки хонадонлар буйича олинган. Бундай хонадонлар 4000 ҳисобланган.

Суд ишлари билан қозикалон ва унинг уч ёрдамчиси шуғулланган. Оқсоқоллар маош олмаганлар. Улар иш жараёнида даромадга эга булганлар. Жамиятда руҳонийларнинг мавқеи баланд булган.

Черняев бостириб кириб, ярашиш аҳдномаси тузил-

¹ Письмо воеводного губернатора Туркестанской области полковнику Полтарскому, ноябрь 1865 г.

² М. Г. Черняев 1828 йили Могилев губерниясидаги Тубишгин деган жойда уртақол дворян оиласида тутилган. Ҳарбий таълим олганидан кейин Қирим урушида қатнашган. Сунгра Оренбург ва Кавказда хизмат қилган, Оренбургда штаб бошлиги лавоимида ишлаган. Кейинги йилларда эса Қўқон хонлиги билан урушларда қатнашди. У Тошкентдан кетганидан то 1876 йилгача кузга қуринарли ишларда ишламади. Уша йили Сербия ва Черногорияга бориб урушда иштирок этди. У 1882—1884 йилларда Туркистон генерал-губернатори лавоимида ишлади. Сунгра умрининг охиригача (1889) Давлат Кенгашининг аъзоси сифатида хизматда булди.

гандан кейин — 1865 йил 6 июлда шаҳарнинг 58 кишидан иборат нуфузли кишилари имзо чеккан хат Н. Крижановский номига юборилади. Унда гарчи Тошкент Рус давлатига буйсундирилган бўлса-да, лекин шаҳарни бошқаришнинг ўз ихтиёрларида бўлиши ва ўз ораларидан бошлиқ сайланиши хусусида фикр юритилган. Аммо Рус давлатининг хизмати учун маҳаллий аҳоли орасидан бошлиқ сайлаш уринсизлиги ва нокамтарлик ҳисоблангани туфайли, дейилади хатда, раҳбарликни генерал Черняевга топшириш мақсадга мувофиқдир. Барча диний ишларни бошқариш қозикалон ихтиёрида бўлиши ҳамда унга уламолар, муфтилар раислар, мутаваллилар ва имомлар буйсуниши қайд этилган. Номзод сайлов йули билан қозикалонлик лавозимига утқазилиши ва Черняев тасдиқидан ўтиши суралган.

Вақф ерларидан ҳеч қандай солиқлар олинмаслиги ва ундан тушадиган даромадлар белгиланган жойларга сарфланиши билдирилди. Хат муаллифлари Тошкентнинг олдинги чегарасини тиклаб, унинг таркибига шарқдан Иссиқкул, Ила, Учқўрғон ва Сирдарё купригигача бўлган ерлар, шимолдан ҳам Ила, Оқмасжид ва Райим қалъасигача қўзилган жойлар, ғарбдан Сирдарёнинг бошидан охиригача кетган ерлар ва Чордара қалъаси киритилиб, бир бошқарув тизимини ташкил этиш ва унга Черняевнинг бошчилик қилиши курсатилди. Хуллас, хатда генерал Черняев бошлиқ Тошкент вилоятини олдинги чегара доирасида тиклаш масаласи олдинга сурилди.

Шундан кейин эски бошқарув системаси — маҳкама сақланган бўлса-да, лекин унинг раҳбарлигига рус старшинаси Серов тайинланди. Серовнинг биринчи уринбосарлигига Саъидазимбой тайинланди. Маҳкама аъзолари — оқсоқолларга маош тайинланди. Масалан, Саъидазимбойнинг йиллик маоши 2400 сум, аъзолариники эса 900 сум миқдорда белгиланди. Аммо, юқорида хатда суралганидек, Тошкентнинг олдинги чегараси тикланмаган бўлса-да, лекин қозикалон ва дин пешволари ўзларининг одатдаги фаолиятларини давом эттирдилар.

Тошкент учун жангларда қурилган катта талофат ҳисобга олиниб, халқ шу йилги солиқлардан озод этилди. Аммо бозор ва савдо карвонларидан келадиган даромадлар олиниб, бири миршабларни таъминлашга, иккинчиси эса рус хазинасига тушган. Шаҳар маҳкамаси генерал Черняевнинг назорати ва курсатмаси асосида иш юритган.

Шуни айтиш лозимки, мустақил Тошкент хонлигининг ташкил этиш учун имкони борича уринаётган Н. Крижановский генерал Черняев кетгач, бошқачароқ сиёсат юргиза бошлади. Чунончи, у 1866 йил декабр ойининг охирида ҳарбий вазирга йуллаган рапортида ҳозирда Тошкент шаҳрига уз-узини идора қилиш бошқармаси ёки яккаҳокимлик ҳуқуқи берилса, у вақтда шаҳар Россия назоратидан узоқлашиб кетиши мумкинлиги билдирилган. У, айниқса, шаҳар ҳокимиятининг руҳонийлар қулига утиб кетиши хавфи хусусида қайғуриб ёзади. Агар бундай ҳол юз берса, у вақтда «мусулмон фанатизми» — мутаассиблик авжига миниб, гаёналар юз беражагини уқтиради.

Крижановский буларни ҳисобга олган ҳолда, қуйидаги чораларни қуришни таклиф этди:

1. Немаълум вақтгача Тошкентда Туркистон ҳарбий губернаторининг яккаҳокимлиги сақлансин. Шу боис мен мурожаатномада янги бошқарув тизимини жорий этишни ҳарбий губернатор белгилайди, деб қурсатган эдим.

2. Ҳозирда аста-секин ва эҳтиётлик билан Тошкентда янги бошқарувни ташкил этишга киришилсин.

3. Тошкентда қандай булмасин савдогарлар табақасининг мавқеини кутаришга ҳаракат қилиб, сиёсий ва руҳоний доираларга зарба берилсин. Тошкентни Осиё Гамбургига ёки Франкфуртига айлантириш учун барча асослар мавжуд.

4. Халқ орасида диний мутаассибликни қузғатмай туриб руҳонийлар таъсирини ва мавқеини пасайтиришга қаратилган барча чораларни қуриш даркор. Ҳар қандай тугридан-тугри зуравонлик билан руҳонийларга ва шариатга қарши чораларни қуриш фойдадан қура зиёни купроқ булади. Биринчи навбатда, фанатизм қузғалишига йул қўймай бизнинг диннинг дахлсизлиги ҳақидаги сиёсатимизга қаттиқ ишонч тугдиришга эришилсин. Олий руҳоний лавозимларига кишиларни тайинлашда ниҳоятда эҳтиётлик билан қараб, улар қулидан дунёвий ишларни аста-секин олиш лозим. Маҳаллий аҳолига рус судларидан фойдаланиш ҳуқуқи берилсин ва бу билан қози судларининг таъсири заифлаштирилиб борилсин.

Қуришиб турибдики, Крижановский Рус давлатининг ҳукмронлигига қарши кучларнинг, биринчи навбатда, руҳонийларнинг зимдан пайини қирқишни таклиф этади. Умуман олганда, юқори доираларда мустақил «Тош-

кент хонлиги»ни ташкил этиш ҳақидаги фикрлар куп-роқ маълум вақтга мулжалланган қуруқ сиёсий уйиндан иборатлиги тобора юзага чиқиб борди. Бу, аввало, унинг узоқ вақт мобайнида амалга оширилмаганида узифодасини топди. Иккинчидан, бу фикрни 1866 йили февралнинг биринчи ярмида Тошкентга келиб, генерал Черняев урнига тайинланган Романовскийнинг «Эндиликда Тошкент хонлигини тузиш ҳақидаги таклифларни ҳеч ким қўллаб-қувватламайди», дейиши ҳам исботлайди.

Ҳарбий вазирликнинг маълумотига қура, 1866 йил февралининг дастлабки кунларида император Тошкентнинг Россия империяси таркибига киритилишига розилик билдирган. Бунинг расмийлаштириш кейинчалик амалга оширилиши маълум қилинган¹.

Шахсан императорнинг курсатмасига қура, Тошкент ва, умуман, Туркистон улқасига доир маълумотлар туплаш учун ҳукумат саройидан полковник Волков-Дашков деган киши Тошкентга жунатилган. Бу одамга Туркистондаги қўшиннинг хизматларини тақдирлаш, урушда ярадор бўлган ва ўлганларнинг оилаларига ёрдам бериш, Рус давлатининг босқинчилик ҳаракатига қумаклашган маҳаллий сотқинлар учун маблағ ажратилган. 40 минг сўм миқдоридаги бу маблағ эгаларига ҳада сифатида топширилди.

1866 йилнинг июн ойи урталарига келиб вице-канцлер Горчаков Н. Крижановскийга йўллаган курсатмасида эндиликда Тошкент масаласини ҳал этишга киришишни ва тошкентликлардан қайта илтимоснома олишни сўрайди².

Шу йўналишда Романовский иш юритиб, Тошкент аҳолисидан шаҳарни Россия таркибига киритиш хусусидаги ясама мактубни олади. Шубҳасиз, бу бир гуруҳ сотқинлар томонидан уюштирилган эди. Н. Крижановский Оренбургдан Тошкентга келади ва икки ҳафтадан сўнг умумхалқ йиғинида Тошкент Россия империяси таркибига киритилганлигини эълон қилади. У бу туғрида ҳарбий вазирга йўллаган ахборотида шундай ёзган: «Шуни сиз жанобларига маълум қиламанки, 17 августда Тошкентга келганимда халқ томонидан хурсандчилик билан кутиб олиндим. Мени рус одати бўйича

¹ Военный министр командующему войсками Оренбургского округа, 8 февраля, 1866 г., № 25.

² Вице-канцлер Оренбургскому генерал-губернатору, 23 июня 1866 г., № 2262.

қумуш патнисда нон ва туз билан кутиб олишди. Шаҳар аҳолиси Тошкентнинг руссия империяси таркибига киритилишини суровчи мактубни бердилар. Мен император олий ҳазратларининг топшириқларига биноан Тошкент шаҳри номига битилган ҳужжатни эълон қилиб, 29 августда Тошкентни Рус давлати тобелигига тантанали равишда қабул қилдим.

Шаҳарнинг марказий майдонида халойиқ ҳузурида Тошкент Россия таркибига олинганлиги ҳақидаги ҳужжат икки маротаба уқиб эшиттирилди»¹.

Мазкур сатрлардан сунг Н. Крижановский гуё халқ оммаси императорнинг марҳаматидан ниҳоятда миннатдор бўлганини уқдириб, маҳкамада нутқ сузлаганлигини баён этган. Н. Крижановский узининг уша аҳборотида Тошкентнинг Россия таркибига киритилишини гуё фақат халқнинг хоҳиш-иродаси билан амалга оширилгандек курсатишга уриниб, ҳақиқий аҳволни ниқоблашда ҳеч нарсадан тоймаган. Худди шу тарзда Тошкент халқи номидан қуйидаги сохта мактуб тайёрланган: «Умумроссия императори олий ҳазратларининг генерал-адъютанти, Оренбург генерал-губернатори Крижановскийга. Биз биламизки, сиз жаноби олийлари бахт-саодатнинг яратувчиси, уз фуқароларига нисбатан муҳаббатли ва мурувватли император олий ҳазратларининг вакили сифатида ташриф буюргансиз... Гарчанд оқ подшонинг паноҳида бир йилдан ортиқроқ яшаётган бўлсак-да, лекин мана шу қисқа вақт ичида бизга катта бахт берилганини англадик. Чунончи, дин дахлсизлиги сақланиб, мадрасаларимиз ишлаб турибди ва гуллаб-яшнамоқда. Уз ишини адолат ва ҳалоллик билан бажараётган маҳкама ишлаб турибди. У шарият ва урф-одатларимиз асосида фаолият курсатмоқда. Бизлар ғайриқонуний солиқлардан ва сиқувлардан холимиз. Бухоро амирининг қушинига иккинчи маротаба зарба берилгандан кейин бизнинг шаҳримизда ва бошқа жойларда тинчлик ва барқарорлик ҳукм сурмоқда.

Шуларнинг ҳаммасига қарамай, биз мабодо бирор сабаб билан рус қушини Тошкент вилоятидан чиқиб кетса, у вақтда руслар келгунгача бўлган илгариги зулмлар, зуравонликлар ва фожиалар қайтарилса аҳволимиз не кечади, деб беихтиёр хавотирланмоқдамиз. Биз-

¹ Рапорт командующего войсками Оренбургского округа Военному министру, 31 августа, 1866 г., № 475.

ни мана шундай қурқувдан ва фожиадан абадул-абад холи этишни сиздан илтижо қиламиз: бизга қудратли ва меҳрибон подшоҳ ҳазратлари ўзининг фарзандилек қарашига кафолат беринг.

Бир денгиз бағрида икки денгиз булмаганидек, бир давлатда ҳам икки давлат бўлиши мумкин эмас. Шу боис бизнинг империяга қушилиш ҳақидаги илтимосимизни қабул этишингизни сўраймиз»¹.

Мактубдаги дин дахлсизлиги ва мадрасалар ҳақидаги мақтовлар ҳеч қандай қолипга сигмайди. Чунки хонликлар даврида руҳонийларнинг ҳукумат фаолиятида урни салмоқли ҳисобланиб дин, мактаб ва мадрасалар кенг ривожланган эди. Аксинча, Рус давлати босиб олгандан кейин мустақиллик ва миллий давлатнинг йуқотилиши ҳамда уруш орқасида шаҳару қишлоқларнинг вайронага айланиши, ун минглаб кишиларнинг ҳалок бўлиши улка халқларининг бошига катта фалокатлар солди. Буни халқ оммаси жуда яхши билган. Шу боис мактубдаги «бахтли ҳаёт» ҳақидаги сўзларнинг барчаси ясамадир, холос.

Шунга ухшаш Тошкентнинг империяга қушиб олиниши муносабати билан шаҳар аҳлининг миннатдорлик номаси ҳам ҳақиқий аҳволни акс эттирмайди. «Бизнинг, — дейилган унда, — қудратли оқ подшоҳ тобелигига қабул қилинишимизни жону дилимиз билан қарши олдик. Биз бундай бебаҳо бахт билан бошқа мусулмонлар олдида фахрланамиз. Биз — каттадан-кичик, барча кишилар, сиздан бизга курсатилган бебаҳо ва катта меҳрибонлик учун чуқур миннатдорлигимизни император олий ҳазратларининг оёқ остиларига ташлашингизни илтижо қиламиз. Биз ва барча авлодларимизга фақат содиқ фуқароларгина бўлиш эмас, балки оқ подшоҳнинг ҳамиша соғ-саломатлигини худодан сўраш ҳам муқаддас бурчдир. Сизлар бизга бахтга эришишга ёрдам бериб, атрофимиздаги душманлардан абадул-абад озод қилдингиз»².

Хуллас, Тошкентнинг Россия таркибига киритилиши ҳар жиҳатдан ясама равишда ҳужжатлаштирилди. Шу тариқа, минтақадаги энг йирик шаҳарлардан бири бўлмиш Тошкент ҳийла-найранг билан Россия империясининг чангалига топширилди. Бу шаҳар рус ҳуку-

¹ Рапорт командующего войсками Оренбургского округа Военному министру, 31 августа 1866 г., № 475.

² Уша жойда, уша бет.

матининг босқинчилик ва талончилик урушларини да-
вом эттиришида муҳим ҳарбий таянчга айлантирилди.

ҚУҚОН ХОНЛИГИ БИЛАН ТУРКИСТОН ВИЛОЯТИ ҲАРБИЙ ГУБЕРНАТОРЛИГИ ЎРТАСИДАГИ МУНОСАБАТЛАР

Генерал Черняевнинг Тошкентга ҳужуми вақтида лашкарбоши Олимқул огир жароҳатлангач, қипчоқ ва қирғизлардан иборат Қуқон аскарлари уруш майдони-
ни ташлаб кетдилар. Улар Сирдарё қирғоғидаги Сарой
деган жойда Шодибекнинг успирин угли Худойқулни
тахтга ўтказиш ва ўз манфаатларини таъминлаш режа-
сини курдилар. Куп утмай бу 12 ёшли йигитча Саройга
олиб келинди ва Қуқонга йул олинди. Бу ерда қипчоқ
ва қирғизлар ҳокимиятни эгаллаб, Худойқулни тахтга
ўтказдилар. Шундан сунг улар халққа зулм қилиб, куп
тартибсизлик ва адолатсизликлар содир булди. Хусу-
сан, қипчоқ ва қирғиз бошлиқлари «кофирларга қар-
ши ғазовот» учун деб фуқарога солиқ солиб, юз минг
тилло пул йиғиб олдилар¹. Шаҳар аҳолисининг нафра-
тидан чучиган қипчоқ ва қирғизлар икки ҳафтадан сунг
шаҳар биқинидаги Гамаил қишлоғига бориб, урнашди-
лар. Бундан хабар топган «бебошу авбошлар кечаси
бориб ўрда ичини талон-торож қилдилар»².

Қуқондаги мана шундай огир вазиятдан фойдалан-
ган Бухоро амири Музаффар 1865 йилнинг 15 июлида
Қуқонга ҳарбий юриш қилиб, ўз паноҳида яшаётган
Худоёрхонни хонлик тахтига ўтказди ва қипчоқларга
зарба берди. Шундан кейин у Қуқон хазинасидаги қим-
матли молларни, 400 га яқин қиз ва аёлларни улжа
сифатида Бухорога олиб кетди. Оқибатда Қуқон хон-
лиги мисли қурилмаган катта талофатга ва инқирозга
учради. Шу боисдан Худоёрхон Рус давлатига қарши
ҳарбий тайёргарлик ва бошқа чораларни куриш ўрнига
купроқ халқ устидан зулмни кучайтиришга ва бойлик
орттиришга қаттиқ интилди. У ҳукмдор сифатида ва-
тан мустақиллигини сақлашдек муқаддас бурчини ба-
жармай, Рус давлатига нисбатан итоаткорлик сиёсати-
ни қўлади.

Хусусан, 1866 йил 7 майда Худоёрхон Туркистон
област ҳарбий губернаторига узининг дустона муноса-

¹ Тарихи жаҳоннамояи, 128-бет.

² Уша жойда, уша бет.

батини билдириб хат ёзади: «Худонинг узи асрасин! Кудратли ҳукмдор, дустларни қадрловчи жаноб Романовскийга.

Сизга маълум булсинки, Худойи таолонинг марҳамати ва ғамхўрлиги орқасида бизлар хурсандчилик ва мамнуният билан яшамоқдамиз. Жамоа аҳли ҳам тинч ва фароғатда ҳаёт кечирмоқда, савдогарлар эса, ҳеч қандай тусқинликсиз хоҳлаган жойларига бориб келмоқдалар. Агар кимдир бизнинг дўстлигимизни бузишга қаратилган бирор сузни айтса, асло ишонманг. Чунки биз сизга узимизнинг чин дўстлигимизни изҳор этдик»¹.

Хатда Романовскийга дўстлик нишонаси сифатида 6 куйлаклик газлама, 4 хитой кузаси, 9 хитой чинни асбоблари ва 9 хитой пиеласини мирохур Муҳаммад Карим орқали юборилаётганлиги маълум қилинган. Бинобарин, Худоёрхон бир оддий рус лашкарбошиси билан муносабатда бир давлатнинг ҳукмдори сифатида эмас, балки тиз чўккан бир ожиз, нотаваон кимса тарзида узини курсатган. Ваҳоланки, Рус давлати энг муҳим шаҳарларни босиб олиб, хонликни ҳалокат ёқасига олиб келган душман эди. Шундай вазиятда душманга нисбатан дўстлик изҳор этиш ҳеч бир ақлга сиймайди. Ҳукмдор шунчалик ўз гурури ва қадр-қиммати-ни йўқотадими, ахир! Бу ҳусусда Худоёрхоннинг уша йилнинг 24 майида Романовский номига юборган иккинчи хати кишини ғазаблантиради. «Сизга маълумки, — дейилган хатда, — бу томондаги ерлар менинг ота-боболаримга тегишли бўлиб, улар менга мерос сифатида теккан эди. Мен тахтга ўтирганимда оқ подшоҳнинг ерларига ҳеч қандай даъвогарлик қилмай у билан дустона муносабатда булганман. Аммо тақдир тақозоси билан тахтдан маҳрум бўлиб Бухорога бордим. Урнимни эгаллаган Маллахон қипчоқ ва қирғизлар билан биргаликда оқ подшоҳни ҳурмат қилмай қаршилик курсатган. Ниҳоят, вақт ўтиши билан хонлик тахтини қайта эгалладим. Шундан сўнг оқ подшоҳ билан дўстлик алоқаларини давом эттириш мақсадида сизнинг ҳузурингизга ўз одамимни хат билан юбормоқчи эдим, лекин Бухоро амиридан хавфсираб шундай қилолмадим. Шу орада Бухоро амири қушин туплаб Жиззахга борди. У барча мусулмонлар шариат қонунларига қура кофирларга қарши урушиши лозим, деб сизга қар-

¹ Письмо Кокандского хана Восному губернатору Туркестанской области Романовскому, 7 мая 1866 г., № 1.

ши курашишга чақирди. Аммо мен оқ подшоҳ билан дустликни бузмай, турли баҳоналар билан Қуқондан чиқмадим ва унинг таклифини бажармадим. Лекин 35 минг аскар туғлаб чегараларимни қуриқлаш учун Ёрмасжидда турдим. Шундан кейин Хужандда турган Бухоро амири ўз қушини ва беклари билан у ерни ҳимоясиз қолдириб кетган. Буни билиб мен қушин ва туғлар билан Қуқонга қайтдим. Агар мен оқ подшоҳ билан дуст бўлишни хоҳламаганимда Хужандга бориб ва Бухоро амири билан қушилиб (Россиянинг) кучли душманига айланган бўлардим. Худонинг хоҳиши билан сизни ғалабангиз ва Хужандни эгаллашингиз билан табриклайман. Шу муносабат билан Муҳаммад Мулла Латиф деган одамимни дустлигимизни мустаҳкамлаш учун ҳузурингизга юбораётirman. Бу киши орқали дустликни давом эттириш ёки эттирмаслик ҳақидаги фикрингизни менга маълум қилинг. Шунга қараб мен иш юри-таман. Қуқондан то Қашқаргача бўлган ерлардаги барча мусулмонлар тинч ва осойишта яшамоқдалар. Маллахон вақтида (Россия) билан душманчиликда бўлган халқ эндиликда тинчланди. Сиз билан бизнинг динимиз бошқача бўлса-да, лекин дустмиз»¹.

Худоёрхон қандай бўлмасин русларга ўзининг содиқлиги ва дустлигини курсатиш мақсадида уни яқиндагина тахтга ўтқазган Бухоро амирига ҳам хоинлик қилди. Ҳатто Хужанднинг руслар томонидан босиб олинишини табриклашгача бориб, Ватанни ва виждонини сотди. Худоёрхоннинг ўзини бундай тутиши Романовский томонидан мамнуният билан қабул этилди. У жавоб хатида «Рус қуролининг янги ғалабаси» билан табриклагани учун Худоёрхонга миннатдорлик билдирди ҳамда унга Тошкент атрофида русларга қарши курашган рустамбекка, Эшбутага ва бошқа ватанпарварларга бошпана бермаганлиги учун ташаккурини изҳор қилди. Ҳатда рус қушинларининг Хужанддан нарига ўтмаслиги ва Худоёрхоннинг дустона муносабати императорга билдирилишини маълум қилди. Айни бир пайтда императорнинг гуё «уруш қидирмаслиги», тинчлик ва осойишталикка интилаётганлиги таъкидланди.

Худоёрхон 1866 йил 4 июнда Романовскийга хат билан мурожаат этиб, узаро савдо алоқаларига доир тартибларни белгилаш масаласини кутарди. Бунда Қу-

¹ Письмо Худойрхана Военному губернатору Туркестанской области Романовскому, 24 мая 1866 г., № 7.

қон хонлигида савдода молларнинг қирқдан бир қисми ҳажмида бож олиниши маълум қилиниб, Россия қайси тарзда бу ишни амалга ошириши хусусидаги аҳборотни этчи орқали маълум этиши сўралди.

Романовский хоннинг хатига жавобан шуни билдирдики, савдо алоқаларига доир масалалар император томонидан ҳал қилинади. Аммо унгача Қўқон савдогарларига Тошкент ва Хужандда молларнинг қирқдан бир қисми миқдорида бож тулашлари жорий этилганлиги билдирилди. Романовский қўқонликларга Россияга қарашли ерларда, русларга Қўқонда савдо консулликларининг очилишини ҳамда уларга Оренбург, Нижний Новгород, Москва ва Петербургда бемалол савдо қилиш имкони берилишини сураб императорга мурожаат этажagini ҳам айтган¹.

Худоёрхон рус ҳукуматига шу даражада сажда қилдики, Романовский унинг ихтиёридаги жойларни урушсиз қўлга киритиш мумкинлигини бошлиғига билдиради. Чунончи, у 1866 йил 26 июнда Крижановскийга йўллаган хатида шундай ёзган: «Худоёрхонга келганда шуни ишонч билан айтиш мумкинки, агар у тахтда ўтирса, у вақтда Сирдарёнинг ун қиргогининг ҳаммасини ва Наманганни тинчлик йўли билан Рус давлатига қўшиб олишга ишончимиз комил».

Умуман айтганда, Худоёрхон Рус давлати томонидан Оқмасжид, Авлиёота, Марки, Пишпак, Тўқмоқ, Туркистон, Чимкент, Тошкент ва бошқа муҳим жойларнинг босиб олинишига қарамай унинг паноҳида жон сақлашни ўйлади.

Хулоса шуки, Рус давлати Қўқон хонлигидаги ўзаро тахт учун курашлар ва чиқишмовчиликлардан фойдаланиб бирин-кетин бир неча шаҳар ва қишлоқларни босиб олиб, вайронага айлантирди. Қўқон хонлиги ва аксарият лашкарбошилариининг билимдонлик ҳамда жасорат билан уруш олиб боришга қодир эмасликлари яққол қўзга ташланди. Шунга қарамай, халқ Ватан мустақиллиги учун жонини ҳам, молини ҳам аямай курашди. Ҳатто ўзбек аёллари ватанпарварлик ва қаҳрамонлик намуналарини намоёйиш этдилар.

Рус давлати томонидан кўп жойларнинг босиб олиниши ички ўзаро чиқишмовчиликлар ва урушлар орқасида Қўқон хонлигининг чегараси шу даражада қисқардики, унинг ҳукмронлиги Фарғона водийсидагина

¹ Письмо Военного губернатора Туркестанской области Кокандскому хану Худаярхану, 4 июня 1866 г., № 7

қолди, холос. Айниқса, Тошкентдек азим шаҳарнинг¹ душман томонидан урушиб олиниши Қўқон хонлигига қаттиқ зарба бўлиб тушди. Оқибатда бу хонлик Рус давлатининг куз унгида ниҳоятда заифлашган ва ожиз давлат сифатида гаудаланди. Шу туфайли у Рус давлати учун ҳеч қандай хавф тугдирмай, ўзи билан ўзи овора бўлиб қолди. Аммо шунга қарамасдан айрим вақтларда Қўқон қўшинлари билан рус ҳарбий отряди ўртасида туқнашувлар юз берганлиги ҳақида маълумотлар бор. Чунончи, 1866 йил сентябрининг бошларида Кировчи йулида бир гуруҳ қўқонликлар Қўшработ деган жойдаги Мулла Мир қишлоғида юзбоши Волжинцев бошчилигидаги отряд томонидан қочишга мажбур этилган ва руслар 4 замбаракни улжага олганлар.

Уша жойда руслар билан қўқонликлар ўртасида иккинчи маротаба жанг бўлган ва душман устун чиққан. Шундан кейин Романовский Худоевхонга ҳарбий юришларни тўхтатишни ва тинчлик сулҳини тузишни таклиф этиб хат юборган.

Н. Крижановский мазкур воқеани рукач қилиб ҳарбий вазирликдан Қўқон хонлигини босиб олишга руҳсат сураган. У режасини амалга ошириш учун икки батальон аскар ажратилишини ҳам илтимос қилган. Бунга жавобан ҳарбий вазир айрим Қўқон «шайкаларининг» ҳужуми хонлик Рус давлатига хавф тугдиради, дейишга асос бўла олмайди. — деб ёзган. Чунки унинг тугри курсатишича, узоқ йиллар мобайнида олиб борилган урушлар келтирган талофат ва кўп ерлардан маҳрум этилиши оқасида Қўқон хонлигининг тинкаси қуритилган. Шу боис ундан хавфсирашнинг ҳождати йўқ. Айни пайтда ҳарбий вазир императорнинг Овруподаги вазият Рус давлатининг Шарқда жуда эҳтиётлик билан иш юритиши ва арзимаган нотугри хатти-ҳаракат ҳам Оврупода Россияни босқинчиликда айблашда янги баҳоналарни тугдириши мумкинлиги ҳақидаги фикрларини билдириб, Қўқон хонлигига ҳужум қилмасликни тавсия этган. У Туркистонда рус ҳарбий кучларининг

¹ Шунини айтиш лозимки, 1865 йил 24 ноябрда Шимолий Ҳиндистондаги Кашмир вилоятининг ҳокими маҳорожа Рамбир Сингхоннинг элчилари — Абдурахмон ибн Саъид Рамазонхон ва Сарафхон ибн Исқандархон Тошкентга келадилар. Улар дўстлик ва сано алоқаларини йўлга қўйиш ҳамда ғалаба билан табриклиш учун Тошкентга келганликларини генерал Черняевга маълум қилганлар. Элчилар йўлдаги хавф-хатар туғйиши Тошкентда 7 ой туриб қолганлар. Сўнгра улар Қўқонга ва у ердан ўз натанларига қайтганлар. Афтидан, элчилар Рус давлатининг тажовузи муносабати билан хонликлар аҳволи ҳақида маълумотлар тўплаш мақсадида келган бўлсалар керак.

заифлиги, босиб олинган жойларда, жумладан Тошкентда¹ Россияга қарши кучлар мавжудлигини ҳам билдирган².

Н. Крижановский 1866 йил 10 октябрдаги йуриқномасида Романовскийга Рус давлатини Куқон хонлигининг ҳимоячиси сифатида курсатишни топширади. Унга Куқон томонидан душманчилик ҳаракатлари содир қилинган тақдирда Сирдаренинг унг қиргогини эгаллаш билан чегараланиш, лекин олдин бунга рухсат олиниши зарурлиги ҳам таъкидланади. Имкони борича Куқон билан савдо-сотикни ривожлантириш ва Худоёрхоннинг ишончли вакилининг савдога доир масалаларни ҳал этиш учун Оренбургга юборилишига эришиш ҳам топширилади.

Шу асосда иш юритилиб, 1868 йилнинг январ ойида Рус давлати билан Куқон хонлиги уртасида қуйидаги савдо битими тузилди:

1. Куқон хонлигининг барча шаҳар ва қишлоқларида Россия савдогарлари учун бемалол савдо-сотик билан шугулланиш имкони берилади. Шунга ухшаш Куқон савдо аҳлига ҳам Россияга қарашли ерларда иш юритиш ҳуқуқи тавсия этилади.

2. Россия савдогарларига хонлик шаҳарларида, хоҳласалар, уз карвонсаройларига эга булишга рухсат берилади. Уз навбатида, Куқон хонлиги савдогарларига бундай имкон Россия шаҳарларида яратилади.

3. Савдонинг боришини ва божларнинг қонун асосида олинишини назорат қилиб туриш учун рус савдогарлари хонликнинг барча шаҳарларида ўзларининг савдо агентларини тайинлайдилар. Бундай ҳуқуқ Россия қўл остидаги шаҳарларда Куқон савдогарларига ҳам берилади.

4. Россиядан Куқон хонлигига ва бу ердан у жойга олиб кетиладиган моллардан Туркистон улкасида олинadиган миқдорда, яъни молларнинг таннарихидан 2,5 фоиз бож олинади.

5. Рус савдогарлари карвонларининг хонлик ерлари орқали қўшни хонликларга бемалол ва хавф-хатарсиз қатнашлари таъминланади. Бундай шароит куқонликларга Россия ерларида ҳам яратилади.

¹ Тошкент муҳофазасини мустаҳкамлаш учун 1866 йил 6 июнда Чирчикнинг Сирдарега қўйилиш жойида Янги Чиноз номида 15 пиеда рота ва 400 казак аскарлари ҳамда 24 замбарак ва ракета командасини ўз ичига оладиган истеҳком бунёд этилди.

² Военный министр командующему войсками Оренбургского округа, 5 октября 1866 г., № 105.

Мазкур битим 1868 йил 29 январда Туркистон генерал-губернатори Кауфман, 13 февралда эса, Худоёрхон томонидан тасдиқланди. Бундан бир неча йиллар илгари Россия билан тенгҳуқуқли давлат сифатида элчилик ва савдо алоқаларини олиб борган Қўқон хонлиги энди, вақти келиб, империянинг атиги кичик бир қисми бўлмиш Туркистон генерал-губернаторлиги билан алоқа қилиш даражасига тушиб қолди ҳамда у амалда бу губернаторликнинг таъсир ва назорати доирасига тортилди.

Гарчанд мазкур битимда асосан савдога доир масалалар назарда тутилган бўлса-да, лекин унинг қабул этилиши Қўқон хонлигининг сиёсий жиҳатдан ҳам Рус давлатига қарамлигини таъминлади.

РУС ДАВЛАТИ ВА БУХОРО ХОНЛИГИ ЎРТАСИДАГИ ҚОНЛИ ТЎҚНАШУВЛАР

ХОНЛИКДАГИ ВАЗИЯТ

Тошкент босиб олиниб, бутун улканинг тақдири хавф остида қолган вақтда ҳам Қўқон ва Бухоро ҳукмдорларининг кузи очилмади. Айниқса, Бухоро амири Музаффар фаолияти босқинчиларга қарши олиб борилаётган курашларга катта зиён келтириб, рус аскарларининг ғалабасини анча енгиллаштирди. У табиатан калтафаҳм, қурқоқ ва тадбирсиз шахс сифатида намоеън бўлиб, минтақадаги узаро келишмовчиликлар ва қонли урушларнинг асосий сабабчиси ҳисобланади. «Йигирма етти йил мобайнида, — деб ёзади Аваз Муҳаммад Аттор Хуқандий, — йил сайин, ой сайин, кун сайин қотиллик, биродаркушлик жанжаллари авжга чиқди, ҳатто душманга қарши чиқадиغان бир киши топилмади. Ун уч йилдирки, урис кофирлари бостириб кириб Оқмасжид, Қозонлидан то Авлиёота, Марки, Бишкек, Олмаота, Чулоққўрғонгача ерларни забт этдилар. Қўп одамлар кофирлар билан бўлган жангларда талофат курди ва вилоятнинг шундай харобага айланиши олам аҳлига маълум ва равшандир. Бундан ташқари, қаҳатчиликдан одамларнинг тоқати тоқ бўлди»¹.

Дарҳақиқат, улкада ҳукм сураётган уч хонлик ҳукмдорлари орасидан умумий душманга қарши биргаликда курашиш масаласини кутарган бирор киши топилмади. Хива хони эса, гўё ҳеч нарсадан хабари йўқдек, бир бурчакда «бошини кўрпага буркаб» тураверди. Ҳатто Тошкентнинг ҳаёт-мамоти қил устида турган ниҳоятда қалтис ва оғир вазиятда ҳам узаро қонли урушлар давом эттирилди. Бу хусусда Мулла Олим Махдумҳожини шундай ёзади: «Хулосан калом, руслар Тошкентни муҳосара қилиб турган вақтда икки ҳамсоя мусулмония мамлакатлари (Бухоро ва Қўқон хонликлари) подшоҳлари русияларнинг тўп овози стадурғон яқин масофада мамлакатларини истило қилиб ва уруш қилиб турғон ҳолда, анга аҳамият бермай, бир-бирлари билан уруш-талаш қилиб, вилоятни барбод бердилар.

¹ Тарихи жаҳоннамои, 130—131-бетлар.

яъни русиялар ҳимоясиз қолган Тошканд шаҳрини бир неча кун қамаб, охир забт қилдилар»¹.

Қуқон хонлиги бирин-кетин мағлубиятга учраётган бир шароитда Туркистон аҳли кўпроқ Бухорога умид ва ишонч боғлаган эдилар. Аммо амир Музаффар ҳукмдорлик лавозимини эгаллашга ҳар жиҳатдан номуносиб булганлиги орқасида тўғрилаб булмайдиган хатоликларга йўл қўйди. «Узбилармонлик ила кеча-кундуз айш-ишратга берилиб, хотинбозлик қилиб, оламдан гофил ва ҳатто узидан кетиб қолиб, узини Фиръавну Намруд деб биларди. Дустни душмандан фарқ этмасди. Шундай аҳвол бир неча вақт давом қилди»². Булар камдек, амир қушин қудратини ошириш урнига заифлаштирадиган чораларни курди. Аҳмад Донишнинг сузига қўра, амир аскарларга берилаётган маошни 60 тийиндан 20 тийинга туширди. Шунга ўхшаш ҳарбий бошлиқлар маошини ҳам камайтирди. Амир «умрида милтиқ ва туп товущини эшитмаган кишиларни ҳарбий лавозимларга» тайинлаган³.

Музаффар шу даражада қобилиятсиз ва ожиз булганки, рақобатдан қўрқиб ўз атрофига билимдон ва кучли кишиларни эмас, аксинча, нопок одамларни туплаган. У бундай кишиларга таяниб «Зулм-жабрни зурайтириб, хазинани тўлдириш пайига тушди. Ишбилармон ва тажрибали ҳукумат кишиларини, жумладан ҳокимларни ишдан олиб, уй-жойлари ва мулкларини мусодара қилиб, узларини бадарғага жунатди. Шу тарзда 200 дан ортиқ уй-жойлар давлат ихтиёрига олинди. Хотинбозлик, болабозлик ва айш-ишратга берилиб, мамлакат ишларига аралашмай ҳукумат бошқарувини саводсиз, жоҳил ва золим беклар, сипоҳлар ва хушомадгуй муллоларга топширди. Бухоро мамлакати таназзулига сабаб булди. Фуқаронинг ихлоси амирдан қайтди»⁴.

Амир Музаффарнинг калтафаҳмлиги шу даражага бордики, Рус давлати Қуқон хонлигига қанчалик қаттиқ зарба берса, шунчалик кўп мамнун булди. У душман қўли билан Қуқонни парчалаб минтақада ўз мавқеини ўрнатиш ва яққаҳокимликни уйлади, холос. Ваҳоланки, Рус давлати Қуқон хонлигини тиз чўктирган-

¹ Тарихи Туркистон, 98-бет.

² Тарихи жаҳоннамойи, 130-бет.

³ Аҳмад Дониш, Рисола ғи Мухтасари аз тарихи салтанати хонадони мангития, Душанба, 1960, 38-бет.

⁴ Рисола ғи Мухтасар..., 40-бет.

дан кейин Бухорога ҳам ҳужум қилиши сир эмас эди. Аммо амир бунинг фаҳмига бормай Қуқонга ҳужум қилиб, «бечора мусулмонларни улдириб ва асирликка олиб ўз ерига қайтган». Амирнинг бундай ярамас ишлари Бухоро аҳлининг қаттиқ норозилиги ва ғазабини қўзғатди. Оломон амир саройини қуршаб, тошбурон қилди¹. Амир ҳайит байрами муносабати билан Баҳовуддин Нақшбанд қабрини зиёратга кетаётганда одамлар уни «мусулмонларга хоинлик қилишда айблаб, Рус давлатига қарши курашиш учун тупланган маблагларни уша мақсадга сарфламаётганлигини» қаттиқ қоралаганлар»².

Халқнинг амирга қарши нафрати кучайиб кетганлиги сабабли қушбеги «амир ҳаётига хавф туғилганлигини ва шаҳарга келмасликни унга билдирган»³. Шундан кейин қаёқдандир шаҳарга келаётган Музаффар йўлни узгартириб, Гиждувонга юрган. «Йўлда қишлоқлардан келган одамлар амир тўхтаган ҳар бир хонадонга хат ташлаб, агар у улкадан рус аскарларини ҳайдамаса, у вақтда улимга маҳкум этилишини маълум қилганлар»⁴. Генерал Черняев Тошкент остонасида жанг қилаётган вақтида бу ердан Бухорога элчи юборилиб ҳарбий ёрдам сўралганлигини билиб амир Музаффарни ўз тарафига оғдириш ва у билан тил бириктириш ниятида қўйидаги мазмунда хат ёзган: «Қуқон хонлигидаги доимий тартибсизликлар менинг олий ҳукмдорим диққат-эътиборини жалб этди. У мени эзилган халқлар тинчлиги ва осойишталигини таъминлаш ҳамда уларни ўз мустаҳкам муҳофазаси ва ғамхўрлигига олиш учун юборди. Сиз олий ҳазратга маълумки, мен утган йили хонлик ерларининг ярмисини эгалладим. Шундан кейин ҳарбий юришни давом эттиришим мумкин эди. Аммо бу ишни қўлга киритилган жойларни тартибга солиш ва бошқариш билан бандлигим ҳамда Қуқон ҳукумати ақл-ҳушини йигиштириб, қўзи очилишига умид қилганлигим учун қилмадим. Бироқ, Мулла Олимқулнинг Иқон ва Челаққа ҳужумлари умидимни пучга чиқарди. Ҳозир Тошкент девори остида турибман, шаҳардан 7 км наридаги жойда қуқонликлар билан жанг қилдим. Қуқон аскарларининг мағлубиятга учратилиши орқасида бир неча туپлар улжа олинди ва

¹ Рисола с Мухтасар..., 37-бет.

² «Москва», 1868, № 5.

³ Уша жойда, уша бет.

⁴ Уша жойда, уша бет.

Мулла Олимкул уддирилди. Унинг вафоти тартибсизликлар ва узаро урушларни кучайтириб, мамлакатни хонавайрон қилиши турган гап.

Гарчанд мен уз ҳукмдоримнинг Сирдарени кечиб ўтмаслик ҳақидаги фармонига эга бўлсам-да, лекин олий ҳазратлари хонлиқнинг бошқа жойларида ҳам тартиб ва тинчлик бўлишини хоҳлайдилар. Бухоро амирлари менинг қудратли олий ҳукмдорим билан дўстлик алоқаларини ўрнатиш шарафига муяссар бўлишга ҳаракат қилганликларини ҳисобга олиб, сиз ҳазрат олийлари ўтун Қўқон тахтига Худоёрхонни ўтқизиш вақти келди, деб ҳисоблайман. Борди-ю, сизга рус қўшинининг ердами зарур бўлса, у вақтда рухсат берилишини сураб императорга мурожаат этаман. Ҳазрати олийлари! Қандай қарор қабул қилишингизни билдиринг. Жавобингизни Тошкент ёнида кутаман. Айни бир пайтда шуни маълум қиламанки, Орол денгизидан то Верний (Олмаота) истеҳкомигача бўлган ерларни уз ичига олган Туркистон вилояти ташкил этилиб, мен унинг ҳарбий губернатори ва бошлиғи қилиб тайинландим¹.

Шу тарзда, генерал Черняев уз хатида Қўқон хонлигининг ярми, яъни шимолий қисми қўлга киритилганлигини билдириб, амирга Қўқон тахтига Бухорода яшайтган Худоёрхонни ўтқизиш билан унга жанубий қисмини эгаллашни таклиф этди. Бу вақтдан ютиш йўлидаги сиёсий ўйин эди, холос! Чунки Рус давлати Бухоронинг кучайишидан манфаатдор эмасди. Черняев ҳали Тошкентни босиб олмаган бир вақтда амир диққатини бу шаҳардан четлатиб туриш катта аҳамиятга эга эди. Бироқ, юқорида кўрсатилганидек, амир Қўқонга ҳужум қилиб тахтни Худоёрхонга топширганди. Черняев хатини олиб кетайтган кишиларнинг Чордарада таланиши орқасида уз эгасига бориб етмади. Шу пайтда амир Қўқон хонлиғи зарбага учраганлигидан фойдаланиб Хужандни эгаллади. У бу ердан уз элчисини — йирик амалдорлардан бири Муҳаммаджон тўқсабо номидан ёзилган хат билан Черняев ҳузурига юборди. «Ҳозирги пайтда, — дейилади унда, — амир Бухородан чиқиб яна Қўқонни олди. Сиз эса Тошкент ёнида туриб, уз ҳукмдорингизни Тошкентдами, Чимкентдами, Авлиеотадами ва Туркистондами бўлишингизга оид фармонини кутмоқдасиз. Бухоро амири эса, ол-

¹ Донесение Военного губернатора Туркестанской области командующему войскам Оренбургского края. 28 сентября, 1865 г., № 3973.

динги дустлик шартномалари кучда қолиши ёки қандайдир янги битимлар тузишни аниқлаш учун оқ подшоҳ ҳузурига элчисини юборди. Агар бизнинг ёски шартномаларимиз ўз кучида қолган бўлса, у вақтда уртадаги тинчлик ва осойишталик сақланади. Борди-ю оқ подшоҳ менинг таклифларимни инобатга олмаса, нима қилишни ўзимиз биламиз. Агар оқ подшоҳ олдинги битимларни бузса, мусулмонлар кучлари етганча жанг қиладилар. Тузилган битимлар сақланса, Қўқон хонлиги меники бўлади.

Сен Чимкентни олганингни менга маълум қилишинг керак эди. Шундагина дустлигимиз давом этаётганлиги намоён бўларди. Мен буюк ҳукмдорим фармонини адо этиш учун Қўқонда турибман¹. Муҳаммад Юсуф ва рус савдогари Михаил орқали юборилган хатдаги қатъий равишда айтилган фикр-мулоҳазалар ва амирнинг Тошкентнинг бушатилиб қуйилиши ҳақидаги оғзаки топшириги Черняев газабини кўзгатди. У амирнинг бундай муносабатига қарши улароқ ўз қўл остидаги ерларда савдо қиляётган бухороликларни қамолқа олиш ҳақида буйруқ берди. Яна, унинг таклифи билан Оренбургдаги Бухоро савдогарлари ҳам қамалди ва моллари рўйхатга олинди. Айни бир пайтда у Муҳаммаджон туқсабога жавоб хатини жўнатди. Бунда Черняевнинг ҳарбий юришлари, жумладан, Тошкентдаги жанглар тафсилоти баён этилади. У Тошкент ҳақида шундай деган: «Шаҳарни икки томондан қамал қилиб масалани тинч йўл билан ҳал этишни уйлаган эдим. Бироқ Қўқон ҳукумати ва қўшини шаҳарнинг урушсиз таслим бўлишини истамаганлиги учун куч ишлатишга мажбур бўлдим.

15 июнда Тошкентга ҳужум қилиб, уч соат мобайнида ҳарбий истехком ва шаҳарни эгалладим. Деярли барча Қўқон аскарлари қочди, бир қисми жангни давом эттирди. Кейинги кўни кечқурунга бориб улар қириб ташланди, Тошкент оқ подшоҳ тобелигига утказилди. Дарҳол шаҳарнинг ҳамма жойларида тартиб ўрнатилиб, жаҳондаги энг қудратли оқ подшоҳ ҳимоясида тинч осойишта яшаш бахтига муяссар бўлинди. Сизнинг амирингизнинг Тошкентга доир масаласига келганда маълум қиламанки, Тошкентни императорнинг курсатмасига биноан қўлга киритганлигим сабабли унинг рухсатсиз ташлаб кета олмайман. Агар амир олий ҳазратла-

¹ Уша жойда, уша бот.

ри менинг ҳукмдорим ҳузурига элчи юборган булса, тез орада ундан жавобини олади. Императордан жавоб келгунга қадар туқнашув бўлмаслиги учун амир олий ҳазратларининг Сирдарёдан утмаслик ҳақида фармон беришини суранг. Уз навбатида мен ҳам бу ишга жазм этмасликни ваъда бераман. Шунинг биланги, руслар ҳеч қачон уз сузига хиёнат қилмайдилар»¹.

Мазкур хатда қайд этилган Бухоро элчиси хусусига келганда шунинг айтиб ўтиш лозимки, амир 1865 йил август ойининг охирида Садр Нажмиддинхожа бошлиқ 20 нафар бек ва 10 хизматкорининг элчи сифатида император ҳузурига юборган эди. (Бу тўғрида кейинги саҳифаларда суз юритилади.)

Амир Музаффар Черняевнинг юқоридаги хатини олгандан кейин узининг сиёсатда нақадар нодонлигини яна бир бор намоён этди. У Черняевнинг Тошкент масаласини императордан жавоб олингандан кейин ҳал қилиш мумкинлиги ҳақидаги сузларига лаққа ишониб, Эшонхожа ва Саъидхожани элчи сифатида Черняевга жунатди. У уз хатида Черняевга Кашмир шоли ва тунини совға тарзида юборганлигини ҳам билдирди. «Сиз, — дейилган эди амирнинг хатида, — менга Тошкентни эгаллаганингиз ва бу ҳақда императорга ахборот берганлигингизни ёзибсиз. Оқ подшоҳдан жавоб ҳамда фармон келмагунча Тошкентда туришингизни ва Чирчиқдан утмаслигингизни баён эттансиз. Мен Чирчиқнинг бу томонидаги ерлардаги халқларни буйсундирдим, сизни жавобингиз ёки хатингизга қараб иш юритаман.

Менким, мусулмонлар ҳукмдори, руҳонийларнинг маслаҳати билан қонун асосида масалаларни ҳал этаман. Агар керак булса, сизга узимнинг мулламини жунатаман. Сиздан хат келмагунча, мен ҳеч нарса қилмай тураман... Мен Чирчиқнинг бу тарафини, сиз у томонини эгаллаб турибмиз. Шу боис сиз мен, мен сиз томонлардаги одамларга зиён етказмайлик»².

Черняев амирнинг хатини император номига юборганлиги ва олдинги хатларга қўшимча янги сузларни айтишга уринишларини унга хат орқали билдирди ҳамда амирга юборилмай қолган узининг биринчи хатини жунатаётганлигини ёзди. Қўп утмай Черняев Оренбург генерал-губернатори Крижановскийнинг Тошкентга

¹ Уша жойда, уша бет.

² Уша жойда, уша бет.

келганлигини маълум қилади. Крижановский Тошкентга келаётганда юқорида номи тилга олинган Бухоро элчиси Садр Нажмиддинхожа билан суҳбатлашган. У элчининг пойтахт Петербургга бориш ҳақидаги таклифини турли сабабларни рукач қилиб, рад этади. Чунки Бухоро хонлиги билан алоқаларга доир масалалар билан шуғулланиш Оренбург генерал-губернатори зиммасига юклатилган эди¹. Бу хусусда Осие департаментининг директори П. Стремауховский Крижановскийга йуллаган хатида шундай ёзган: «Худо ҳақи, имкони борича бизларни Бухоро элчиларидан холи қилинг, тажриба шуни курсатдики, элчиларга катта харажатлар қилинади, лекин ҳеч қандай нафи йуқ. Княз бу элчилар ҳақида эшитгиси ҳам келмайди, айниқса совга деб келтириладиган филга тоқати йуқ. Ишончим комилки, сиз ўз жойингизда масалаларни анча самарали ва ижобий ҳал эта оласиз»².

Шубҳасиз, бу ерга гап элчиларни қабул қилишга боглиқ харажатлар ва бошқа ташвишларда эмас, албатта. Эндиликда юзага келган вазиятга кура, Бухоро хонлиги узининг собиқ мавқеини йуқотиб Рус давлатининг улжасига айланиш арафасида турган эди. Айниқса, амир Музаффар ўз қилмишлари билан хонлик обрусини тўккан эди. Шу боис, Рус давлати илгариги вақтлардагидек, Бухоро элчиларини халқаро дипломатия қоидалари буйича қабул қилиш ва музокара юриштишни лозим топмади. Ақсинча, у хонликни босиб олишни мақсад этиб қўйди ва шу нуқтаи назардан сиёсат юргизди. Буни яхши англамаган амир Музаффар элчилар воситасида хонликни сақлаб қолишга қаттиқ ҳаракат қилаверган. Бунга эришмоқ учун у шахсан император билан музокара юритмоқчи бўлиб Садр Нажмиддинхожани элчиликка юборган эди. Элчи неча вақт Қозолида тургандан кейин амирнинг талабига мувофиқ Черняев унинг Оренбургга боришига рухсат берди. Бундай ўзбошимчалик Крижановский ва бошқа ҳарбий маъмурият вакиллари норозилигини уйғотди. Барибир: элчи Петербургга қўйилмай ушлаб турилаверди. Аммо элчининг топшириги билан Мулла Фахриддин деган киши амирнинг шахсан императорга ёзган хатини олиб махфий равишда Петербургга борди. Бироқ бу

¹ Уша жойда, уша бет.

² Письмо Азиатского департамента Оренбургскому генерал-губернатору, 30 сентября 1865 г.

ерда Мулла Фахриддин қабул қилинмай, масала Оренбургда ҳал этилиши билдирилди¹.

Элчи Садр Нажмиддинхожа билан бирга келган нуфузли беклардан Муҳаммад Раҳимов Крижановскийга хат орқали мурожаат қилиб, унга совға сифатида кашмир шоли, ноёб газламалар келтирганини, амирнинг дустлик алоқаларни тиклаш ҳақидаги таклифларини шахсан императорга стказмоқчиликларини яна бир бор баён этди.²

Амир Музаффарни Черняевнинг 1865 йил сентябр ойида Тошкент атрофларига ҳарбий юришлари ҳам ташвишлантирган. Бу жойларда даставвал Қуқон, сунгра Бухорога буйсунган Рустамбек Ҳаким фаолият курсатарди. У куч тўплаб, яқин орада Бухоро амири русларга қарши ҳарбий юриш уюштириши ҳақида овозалар тарқатган. Черняев буни баҳона қилиб Пистолкарс бошчилигида 4 рота, 100 нафар казак ва 4 тупдан иборат қушин юбориб Рустамбекни сиқиб чиқарган, сунгра Пискент, Туйтепа, Кировчи ва атрофдаги жойлар руслар томонидан эгалланган. Шу тариқа, Тошкент вилояти ҳам душман томонидан босиб олинган эди.

Маълумки, рус ҳукумати савдо карвонларининг хавфсизлигини ва «мазлум халқлар» озодлигини таъминлаш сингари қалбаки шиорлар остида ҳарбий юришлар қилмоқда эди. Тошкент босиб олингандан кейин ҳам рус ҳукумати бу шиорни дастак этиб олди. Чунончи, 1865 йил 29 сентябрда Крижановский Черняевга юборган курсатмасида рус савдогарларидан олинadиган божлар миқдорини бухороликларникига тенглаштириш, Бухоро шаҳрида рус савдо аҳли манфаатларини ҳимоя этувчи Россия консулхонасини очиш ҳамда Бухоро ва Сирдарё оралигидаги карвон йулларининг хавфсизлигини таъминлашни амир зиммасига юклашни топширди³.

Черняев сиёсий ва савдо алоқаларини йулга қуйиш ҳамда хонлик ҳақида ҳарбий маълумотлар тўплаш мақсадида 1865 йил 19 октябрда маслаҳатчи Струве, штабс-ротмейстр Глуховский, подполковник Татариновни 32 аскар билан элчилар сифатида Бухорога жунатди. Бу ерда элчилар яхши қабул қилинган бўлсалар-

¹ Всеподданнейший доклад вице-канцлера, 14 января 1865 г.

² Донесение командующего войсками Оренбургского округа Военному министру, 4 сентября 1865 г., № 28.

³ Донесение командующими войсками Оренбургского военного округа Военному губернатору Туркестанской области, 29 сентября 1865, № 117.

да, лекин уларга Тошкент ва, умуман, бошқа жойларга бориш тақиқланди. Бунга Бухоро элчиси Оренбургдан Петербургга юборилмаганлиги ва 700 нафар Бухоро савдогарлари фаолиятининг Россия қул остидаги ерларда тақиқланиши сабаб сифатида курсатилди. Черняев элчиларни уз бошлиқлари рухсатини олмай уз бошимчалик билан юборган эди. Уларнинг амир томонидан ушланиб қолиши ҳукумат доираларида норозилик чиқарди ва Черняевга айб қўйилди. Амир рус элчиларини ушлаб турар экан, юқорида айтилган шартларининг бажарилишини талаб этди. Шунингдек, Сирдарёни хонлик билан Россия уртасидаги чегара сифатида белгилашни сўради. Орадан бир ярим ой ўтгач, Черняев махсус хат билан мурожаат қилиб рус элчиларининг қўйиб юборилишини талаб этди. «Бухоро билан Россия уртасидаги 500 йиллик дустона алоқалардан кейин, — дейилганди хатда, — биз томонимиздан қулга киритилган Тошкентга сиз — олий ҳазрат номларидан даъвогарлик қилиниши англашилмоқчиликка олиб келиб, оқ подшоҳнинг курсатмасига биноан Бухоро қарвонлари ва фортга келган элчингиз ушланди»¹.

Черняев Рус ҳукуматининг дустона алоқалар ва савдони ривожлантириш тарафдори эканлигини баён этиб, амирни тинчлантиришга ҳаракат қилди. Амир бу хатга жавобан Черняевга шундай ахборот ёзган: «Сиз уз элчиларингиз ҳақида қайғурмоқдасиз, улар эса соғсаломатдирлар. Биз томонимиздан ҳам оқ подшоҳга элчи юборилган эди. Бироқ, элчимиз қаердадир ушланибди. Шу боис мен ҳам элчингизни назорат остига олдим. Элчиларга ҳеч қандай хафагарчилик етказилаётганлиги йўқ. Қачонки бизнинг элчимиз оқ подшоҳ ҳузурига қўйилса, дарҳол элчингиз қўйиб юборилади»².

Бухоро амири томонидан рус элчилари ва савдогарларининг ушланиши биринчи навбатда генерал Черняевни қаттиқ ранжитиб, тинчсизлантирди. Чунки бу икки воқеа бевосита унинг ташаббуси билан содир бўлганди. Шу боис у куч ишлатиш йўли билан масалани ҳал этишга киришиб, янги ҳарбий юришни бошлаб юборди.

¹ Донесение Военного губернатора Туркестанской области командующему войсками Оренбургского округа, 12 января 1866, № 11.

² Уша жойда, 20 января 1866 г., № 368.

ЖИЗЗАХ ВА ОҚЖАРДАГИ ЖАНГЛАР

1865 йил 21 январда Черняев Чинозда катта ҳарбий куч туплаб, Жиззах томонга юриш қилиш чораларини курди. Бу ердан подполковник Пистолкорс бошчилигидаги 14 рота, 600 нафар казак ва 16 тупдан иборат қушин Сирдарёнинг чап томонига утди¹. 30 январда қушин Черняев бошчилигида Сирдарёдан 13 чақирим масофадаги Учтепа кулига етиб, Жиззахга олиб борадиган йулга чиқди. Бу ҳодиса маҳаллий манбаларда ҳам уз аксини топган: «Урус кофирлари Тошканд вилоятдан Жиззахни забт этиш учун лашкар йигиб қишининг уртасида ҳаракат қила бошладилар. Сайхун дарёсининг буйига келиб, ундан кемада сузиб утиб, бир муддат лашкар камчилигини тузатиб, Жиззах сари йул олдилар»².

Бу вақтда амир Музаффар жамоа аҳлининг талаби ва сиқуви остида айрим чораларни куриб, Жиззах мудосфаасини мустаҳкамлашга 100 минг танга ажратган. Бу ерда ҳарбий истеҳком баландлиги 11 газ ва эни 8 газ келадиган иккинчи девор ҳамда сув тулдирилган зовур билан қуршалди³. У ерга турли томонлардан ерданга қушин кела бошлади. Масалан, Уратепадан Оллоёр девонбеги ва Зоминдан Жиянхожа туқсабо бошчилигидаги аскарлар келган. Муҳаммад Ёқуббек қушин қумондони этиб тайинланган⁴. 1865 йил 20 январда Черняев ҳарбий юришни ниқоблаш учун амирга хат юборди: «Мен босқинчилик ниятида эмас, балки рус элчиларининг Бухорода ушлаб турилиши шахсан оқ подшоҳ ва унинг 75 миллионлик фуқароларини оёқ ости қилинишига тенг булганлиги учун бу ишни қилишга мажбур булдим»⁵. Бу вақтда амир Музаффар Самарқандда эди. У Черняев ҳарбий юришидан қурқиб кетиб, рус элчиларининг дарҳол бушатилиши ва Самарқандга келтирилишини буюрганини хат орқали билдирди⁶. Аммо Черняев 1865 йилнинг 1 феввалида Мирзачул буйлаб Жиззахга йул ол-

¹ Донесение Военного губернатора Туркестанской области командующему войсками Оренбургского округа, 20 января 1866 г., № 368.

² Тарихи жаҳоннамойи, 130-бет.

³ Мирза Муҳаммад Абдулалли Сомий Бўлтоний. «Тухфайи шоҳий». УЎРФА Шарқшунослик институти, Кулжа мазар хазинаси, инв. № 2091, 200-бет.

⁴ Рисола е Мухтасар..., 44-бет.

⁵ Донесение Военного губернатора Туркестанской области командующему войсками Оренбургского округа, 20 января 1865, № 368.

⁶ Уша жойда, 19 феввали 1865 г., № 72.

Бухоро амирининг Ержардаги маълумиятдан кейин русларга улжа тушган ҳарбий қароргоҳи.

ди. Каттиқ совуқ туфайли утин ва хашак танқислиги ниҳоятда сезилиб солдатлар ва отлар огир аҳволга тушиб қолди. Шунинг учун зуравонликка одатланган Черняев Жиззах бегидан утин ва хашак сотишни талаб қилди. Бироқ бек буни амир рухсатисиз қила олмаслигини билдирганда, Черняев ҳарбий куч ишлатиш билан бекни мажбур этишини билдириб, 7 февралда подполковник Пистолкарс қумондонлигида иккита пиеда рота, 400 нафар казакни 2 замбарак билан жунатди. Рус солдатлари шаҳарга яқинлашганларида уларга қарши ватан ҳимоячилари ўқ узадилар. Аҳвол танглигини англаган Черняев қушимча равишда 2 рота ва 2 замбарак юбориб, қуршовда қолган солдатларни қутқаришга ва уларни лагерга қайтаришга муваффақ бўлган¹. Бу жангда руслардан 8 киши улдирилди ва 19 киши жароҳатланди, Жиззах ҳимоячиларидан 100 дан ортиқ кишилар ҳалок бўлди².

Жиззах воқеаси маҳаллий манбаларнинг бирида шундай таърифланган: «Рамазон ойининг охирларида кофирлар Жиззах яқинида жойлашган Учтепа мавзёсига келиб нузул қилдилар. Жиззах қалъасининг ҳокими Ёқуббек деган бир ғулом қалъа ҳимоясига тушиб, кутиб турди. Подшоҳ (амир Музаффар) Самарқандга ке-

¹ Уша жойда, уша бет.

² Уша жойда, уша бет.

либ, шу ердан кетма-кет илгор дасталарни жунатиб Жиззахни беҳисоб лашкар ила тулдириб юборди. Шунга қарамасдан, кофирлар бу лашкарни гафлатда қолдириб, шаввол ойининг бешинчилигида, душанба куни 20-80 кишидан иборат гуруҳлар билан қалъа олдидан бозорга келиб, ҳийлаю-найранг қўлаб, шаҳарга кирмоқчи булдилар. Шу пайт одамлар бетаҳорат наҳс босган маълунларни таниб қолиб, шовқин солиб, уларни турт томондан ихота қилдилар. Кофирлар мангитларнинг журъатсизлиги, ҳимматсиз эканликларини билиб, тупу-туфанглардан уқ уздилар, кейин халос булиб орқага чекиниб, уз қушинларига (лагерга) қайтдилар»¹. Шундан кейин ватан ҳимоячилари Жиззахдан бошлаб, рус солдатларининг орқасидан ҳужум қилиб улар урнашган лагерни уққа тутганлар. Уларнинг қули баланд келиши орқасида душман зудлик билан Чордарага чекинган. Улар бир неча солдатларни асирга тушириб ғалаба билан орқага қайтганлар. Айниқса, Жиянхожа туқсабо қумондонлигидаги ҳарбий қисм қалъадан чиқиб душманга қарши қаҳрамонона жанг қилган. Натижада ҳар икки томондан куп кишилар нобуд булган, яратанган. Гапнинг сирасини айтганда, Черняев ватан ҳимоячиларининг зарбаси орқасида мағлубиятга учраган эди. У урушни давом эттириш имкони йўқлигини яхши англаб 11 февралда Сирдарё томонга чекинишга мажбур булди². Шу пайтда 8-10 минг чоғлик ватан ҳимоячилари рус солдатларини қуршаб олишга ҳаракат қилдилар. Натижада икки уртада жанг булиб бир неча киши ҳалок булган³. Муҳаммад Ёқуббек Жиззах уруши ҳақида амирга юборган ахборотида шундай деб ёзади: «Рус ҳарбий қисми тор-мор этилди, улар шармандаларча ва қошлари қирилган ҳолда кетдилар. Эндиликда рус элчиларининг бушатилиши учун Тошкентнигина эмас, балки Чимкент ва Туркистонни ҳам талаб қилиш мумкин⁴. Жиззах воқеаси пайтида Черняев билан амир Музаффар уртасида уч маротаба ёзишма булди⁵. Бу хатларда Черняев ҳарбий юришини «оқлашга» ва рус элчиларининг бушатилишига доир масала баён этилган эди. Амир томонидан учта жавоб хати ёзилиб, уларда

¹ Тарихи жаҳоннамои, 130-бет.

² Тухфайи шоҳий, 201-бет.

³ Уша жойда, 211-бет.

⁴ «Русский вестник», 1868, № 2.

⁵ Донесение Военного губернатора Туркестанской области командующему Оренбургского округа, 20 января, 1886 г., № 368.

рус элчиларининг озод этилиши ва ҳарбий юришни тухтатиш лозимлиги баён этилган. Масалан, уларнинг бирида Черняев уз ваъдасида турмай қушин билан Жиззах томонга утганлиги қораланиб, дарҳол орқага қайтиши лозимлиги уқдириб утилган.

1865 йил 13 февралда Струве, Глуховский ва бошқа рус элчилари Бухородан Самарқандга келтирилди. Бу ерда улар амирнинг курсатмаси билан Крижановский номига хат ёздилар: «Амир олий ҳазратлари Жиззах воқеасидан кейин генерал Черняев билан алоқа қилишни лозим топмайди. У сизнинг воситачилигингизда император билан музокара юритишни хоҳлайди. Амир Сирдарё Россия билан Бухоро хонлиги уртасидаги чегара деб белгиланмагунча орқага қайтмаймиз, деди. У императорнинг муҳри босилган ҳужжат олинмагунча ҳақиқий деб ҳисобга олинмаслигини гапирди. Биз (элчилар) бундай ҳужжатни телеграф орқали олишнинг иложи йўқлиги ва фақат амирнинг элчисига топширилиши мумкинлигини айтганимизда, амир вақтинчалик булса-да, сиз император номидан таклифга розилик билдирганлигингиз ҳақида хат юборишингизга рози бўлди. Бухоро ҳукумати уз элчиларининг император ҳузурига қўйилишини, Бухоро савдогарларининг озод этилишини сўрамоқда»¹.

Черняев билан амир Музаффар бир-бирларига ёзган хатлар мазмуни асосан дўстликни тиклаш, элчилар ва савдогарларни озод этиш ҳамда Сирдарёни чегара сифатида белгилашдан иборат эди. Аммо пировардида Черняев уз ниқобини йиртиб ташлаб, Жиззахни босиб олиш, яна бир бор ҳарбий шуҳратга эга бўлиш ниятида урушни бошлаб юборди. Бироқ, у шармандаларча орқага чекинишга мажбур бўлди. Бу гал ҳам амир Музаффар нодонлик қилиб қулай фурсатдан фойдаланмади. Агар у Жиззахдан чекинаётган рус солдатларини таъқиб қилиб борганида уларга катта талофат етказиши турган гап эди. Чунки душман кучлари жуда оғир аҳволга тушиб қолганди.

Крижановский Черняевнинг узбошимчалик билан ҳарбий юриш уюштириши «бизга қимматга тушиб, катта зиён келтириши мумкин»², деб ёзганлиги тўғри бўлиб чиққанди. Зеро, Жиззах маглубияти туб аҳоли ру-

¹ Надворный советник и подполковник Глуховский Оренбургскому генерал-губернатору, 15 февраля 1866.

² Донесение командующему войсками Оренбургского округа Военному министру, 14 февраля 1866 г., № 122.

хини кутариш билан бирга, Черняев тақдирини ҳам узил-кесил ҳал қилди. У лавозимидан бушатилиб, Петербургга чақириб олинди, урнига Д. Романовский тайинланди. 1865 йил март ойи бошларида янги ҳарбий губернатор Д. Романовский номига Жиззах беги Муҳаммад Ёқуббекдан Содиқ деган киши орқали хат келди. «Утган йили, — дейилган хатда, — бизнинг амиримиз Қуқонни эгаллаганда Михаил Черняев Чирчиқдан ҳам, Сирдарёдан ҳам утмасликни шарт қилиб қўйган эди. Биз ҳам бундай қилмасликка рози булган эдик. Шу боис бизнинг ҳукмдоримиз у жойлардан қўшинни Бухорога қайтарган эди. Бизда Бухорога бирор элчи келса у вақтда 5-6 ой мобайнида ҳурмат ва иззат билан муносабатда булиш одати бор. Черняев булса, ҳали рус элчиларига жавоб берилмасдан шартномани бузиб қўшин ва тулпар билан Сирдарёдан утиб Жиззахга ҳужум қилди ва мағлубиятга учради. Бундан хабар топган амиримиз барча мусулмон аскарлари билан аста-секин газоватга, яъни уруш ҳолатига ута бошлади. Аммо бу ҳаракат оқ подшоҳдан ёки элчимиздан бирор жавоб келгунга қадар тўхтатиб турилди. Шу аснода биз Черняевнинг лавозимидан четлатилганлиги ва урнига сени тайинлашганини эшитдик. Аммо бизга шу нарса номаълумки, сен дўст сифатида келдингми ёки душман? Бу хусусда аниқ жавоб бергинким, биз шунга кура иш юритамиз»¹.

Хатда ростгўйлик билан муносабатда булиш ва шундагина рус элчиларининг қайтишига рухсат берилиши ҳам таъкидланган. Романовский мазкур хатга ўзи жавоб беришни лойиқ қўрмай, Воронцов-Дашковга ўз номидан бекка хат ёзишни буюрди. Хатда Муҳаммад Ёқуббекнинг дўстлик алоқаларини ўрнатиш ҳақидаги таклифлари маъқулланди. Бироқ бунга эришмоқ учун «иккиюзламачилик ва ёлгончилик қилмаслик алоҳида ўқтириб ўтилди»². Ваҳоланки, рус ҳарбий маъмуриятининг ўзи бошдан оқ иккиюзламачилик билан иш юритиб Жиззахга ҳужум қилган эди. Умуман олганда эса, Романовский Муҳаммад Ёқуббек хатини назар-писанд қилмаган.

1865 йил феврал-март ойларида Чордара, Кировчи ва Тошкент атрофидаги бошқа жойларда ватан ҳимоя-

¹ Донесение Военного губернатора Туркестанской области командующему войсками Оренбургского округа, 11 марта 1866 г., № 425.

² Ушга жойда, уша бет.

чиларининг айрим гуруҳлари билан рус солдатлари уртасида туқнашувлар содир булди. Чордара атрофида қозоқ халқининг қаҳрамони Содиқ Кенесари угли «Перовск» ва «Сирдарё» сингари рус кемаларига ҳужум қилиб йигиб қуйилган саксовулларни йуқ қилиб ташлади. Тошкентлик Рустамбек Қурамадаги Тиловга, Ботирбек курама Бука қалъасига, Фармон додхоҳнинг угли Эса Облиққа уз аскарлари билан урнашдилар. Аммо улар душман ҳужумига бардош беролмадилар. 1866 йил 24 мартда капитан Абрамов қумондонлигидаги 3 пиедота рота, 100 нафар казак 2 батарея ва 2 туп билан Чордарадаги Бухоро амирлиги қалъасига ҳужум қилиб, қалъани бузиб ташлайди. Яна, солдатлар қозоқлардан 2000 қуй, 150 қорамол ва туяни улжа олди. Қалъадаги жангда солдатлардан 4 киши жароҳатланди, ватан ҳимоячиларидан 10 киши ҳалок булди.

1866 йил 5 апрелда Романовский 200 дан ортиқ казак ва 2 туп билан Мирзаработда 2-3 минглик Бухоро отлиқ аскарларини тор-мор этиб, 14000 минг қуйни улжага олган эди¹. Амирнинг душманга нисбатан олиб бораётган ноаниқ ва суст сийсати Жиззах уруши арафасидаёқ халқ нафратини кучайтириб юборган эди. «Бухоро шаҳрида, — деб ёзганди Аҳмад Дониш, — муллалар, муллаваччалар, мударрислар бош кутариб, бизларга газот ва жиҳод фарздир, дейишиб, халқ орасида ташвиқот юргиздилар. Улар мусулмон булсанг чиқ, деб ҳамма хонадон эшикларини қоқдилар ва ҳатто сагир-кабирларни ҳам газотта чақирдилар. Шунингдек, улар амир саройини қуршаб тошбурон қилдилар. Амир бу тус-туполонлар ва нафратдан кўрқиб уруш чораларини кўришга киришди»².

Амирнинг ҳарбий тайёргарлик кура бошлаганини Мирзаолим Мушриф ҳам уз асарида қайд этган. Унинг курсатишича, тупларни бошқариш Дарвишали деган киши зиммасига юкланган³. Шу равишда Бухорода умумий сафарбарлик эълон қилиниб, аскарлар ва оломоннинг сони бир маълумотга кура 60.000⁴, иккинчисига биноан 100.000⁵ кишига етган. Аммо халқ оломони, умуман, ҳимоячилар орасида «учига темир урнатилган оддий таёқ билан қуролланганлар» оз эмас эди. Тугри.

¹ Приказ Оренбургскому военному округу, 20 мая 1866 г., № 189.

² Рисола с Мухтасар..., 44-бет.

³ Ансоби ас-салотин, 303-бет.

⁴ «Голос», 1867, № 3.

⁵ Рисола с Мухтасар..., 45-бет.

аскарларда пилта милтиқлар булган, бироқ уларни ёндириш ва отиш учун бир хокандоз чуғ булиши шарт эди. Бу ҳол душманга жуда қул келарди. Уларда 36 оғир туп ҳам булган. Бухорода умумий сафарбарлик уюштирилишини ўз кузи билан курган Аҳмад Дониш шундай фикр қилганди: «Бир ажойиб замон булдим, уламолар жиҳод ва ғазот фарздир, деб шовқин-сурон қилдилар. Улар билмас эдиларким, бу ғазот нима учун фарз ҳисобланади ва унинг вожиблиги сабаби нимада? Қайси бир аслаҳа-қурол билан урушиш мумкин? Ҳатто сурамас эдиларким, душманни куч-қудрати қандай? Аскарлар хатқ ҳисобидан маош олиб юрардилар, шу боис улар биринчи навбатда урушда қатнашишлари шартдир. Борди-ю, улар мағлубиятга учраб, қирилган тақдирдагина жанг қилиш навбати фуқароларга келади. Наҳотки, тинчлик вақтида аскарлар ўз қонлари пулини олдиндан олган булсалар-у, уруш вақтида фуқаролар олдинги сафда турса. Бундай тартиб ҳеч бир мамлакат ва миллатда йўқ. Аксинча, уламоларга урушдан олдин фуқарога ҳарбий машқ, хусусан туп, милтиқ, туфанг отишни ҳамда қиличбозликни ургатишлари лозим эди. Буни қўяйлик, аскарларнинг ўзи ҳарбий машқни яхши ўзлаштирмаган ва уруш майдонини курмаган безори ва саёқ кишилардан ташкил топгандиларким, бечора фуқаро нима қилсин?»¹

Биобарин, ватан ҳимоячиларининг сони ниҳоятда кўп булгани билан жанговарлиги жиҳатидан анча паст эди. Ҳатто озиқ-овқат билан таъминлашга эътибор берилмаганлигидан ватан ҳимоячилари оғир аҳволга тушиб қолган. Ҳатто тиланчилик қилишга борганлари булган. Амир эса ватан ҳимоячиларининг сон-саноксизлигидан ва уларнинг ватан учун жонларини фидо этишга тайёрлигини куриб «ўзига жазм қилдиким, улар билан наинки Тошкентни, балким император пойтахти Петербург шаҳрини ҳам олинса булади»². Рус ҳарбий маъмурияти хонликда олиб борилаётган тайёргарликка доир маълумотларни туплаб борди. Буларга кура, амир 10.000 қушин ва 20 туп билан Сирдарё томонга йўл олган. Унинг орқасидан катта оломон Уратепадан юриши лозим эди³. Бошқа маълумот буйича эса, амирнинг 100 минг кишидан ва 100 тупдан иборат қушини булган.

¹ Рисола е Мухтасар..., 46-бет.

² Уша жойда, 47-бет.

³ Журнал военных действий и происшествий на Среднеазиатских границах с 14 февраля по 10 апреля 1866 г.

Романовский ҳам улар сонини 100.000 киши деб ҳисоблаган. Унинг курсатишича, рус қушинининг тайёргарлиги унчалик яхши бўлмаган. Унинг асосий қисми — 14 рота, 500 казак ва 18 туп Чинозда жойлашган. Кировчи истеҳкомида эса 5 рота, 100 казак ва 4 туп мавжуд эди. Улар жамланганда 2500 кишига борган. Гарчанд Романовский бу қушин Бухорога қарши жанг қилишга етарли эканлигини таъкидлаган бўлса-да, лекин Туркистон ва Чимкентда ҳар бирида 100 тадан солдат қолган эди, холос. Ҳарбий қисмлар молиявий жиҳатдан анча ночор аҳволга тушиб қолган. Ҳатто Романовский айрим хусусий кишилардан 5000 сум қарз олишга мажбур бўлган. Шу боисдан Романовский Оренбургдан қушимча ҳарбий қисм ва маблағ юборилишини Крижановскийдан сураган¹. У тайёргарликнинг етарли эмаслигини англаб, иложи борида Бухоро амири билан туқнашмаслик ҳаракатини қилишини ҳам баён этди². Иш шу даражага борган эдики, қozoқлар ва бошқа кунгиллилардан иборат милиция қисмларини ташкил қилишга киришилди. «Тошкентда узоқ вақтлар мобайнида яшаш ва Жиззахга уюштирилган машаққатли юриш — дейилган рус манбасида, — аскарлар тинкасини қуритди, тиф ва бошқа касалликларни юзага келтирди. Айрим кунлари ҳарбий қисмларда беморларнинг сони 25 кишига етди. Хусусан, 14 ротадаги 500 нафар казак ва 18 тупдан иборат асосий ҳарбий қисмдаги жангга яроқли кишиларнинг сони 2000 га яқиндир. Тошкентдаги штабда одамлар қуп бўлганлиги учун у ердан ҳам бир рота олинди»³. Айни бир пайтда, Тошкент шаҳрида Серов бошчилигида ташкил қилинган милиция қисми Сирдарё томонга қушимча куч сифатида жунатилди.

1866 йил 26 апрелда бош штаб раҳбарининг ахборотида кура, Ҳарбий Сибир округидан 2 рота, 100 нафар казак ва 2 туп Романовский ихтиёрига жунатилган⁴. Шу равишда ҳарбий қисмлар кучайтирилиб борилган. Булажак урушга ҳар икки томонда тайёргарлик қурилатган бўлса-да, лекин узаро хат орқали алоқалар давом этди. 1866 йил апрел ойининг 20-кунларида амир Музаффар уз элчисини хат билан Романовский ҳузури-

¹ Военный губернатор Туркестанской области командующему войсками Оренбургского округа, 30 марта 1866 г., № 278.

² Уша жойда, уша бет.

³ Журнал военных действий и происшествий на Среднеазиатских границах с 14 февраля по 10 апреля 1866 г.

⁴ Начальник Главного штаба армии командующему войсками Оренбургского округа, 26 апреля 1866 г., № 246.

га юборди. Мазкур хатда узаро тинчлик ва дустлик алоқаларини урнатиш изҳор этилган. Афтидан, бу билан амир узининг ҳарбий юришини ниқобламоқчи бўлган. Романовский эса, элчиларни айгоқчиликда гумонсираб, уларга яшаш учун Сирдарёда кемадан жой ажратди. Романовский амирга йўллаган жавоб хатида узаро дустлик алоқаларига доир унинг сўзларини қувватлаш билан баробар амирни амалда бошқача сиёсат юргизаётганликда айблашга уринди. Хусусан, амирга 1865 йили Тошкент босиб олинганда, бу ердан рус аскарларининг чиқиб кетиши, акс ҳолда, урушга тайёрилиги ҳақидаги талаблари эслатиб утилди. Бундай йўл тутиш қўшни давлатнинг ички ишларига аралашиш ва дустликка зид ҳаракат эканлиги уқтириб утилди. Генерал Крижановскийга хонлик билан алоқа қилиш ваколатининг берилгани, амирнинг эса бу имкониятдан фойдаланмаётгани таъкидланди. Хатда рус элчилари ва савдогарлари бушатилмагунча амир билан алоқа қилинмаслиги айтилди¹.

Амирнинг бу галги хати ва унга ёзилган жавобнинг мазмун жиҳатидан олдингиларидан деярли фарқи йўқ эди. Мазкур хатдан икки кун олдин, яъни 25 апрелда Кировчидаги полковник Кралский ҳарбий қисмига 90 кишидан иборат Бухоро отлиқ аскарлари ҳужум қилган. Қаттиқ жанглардан кейин ватан ҳимоячиларидан 60 дан ортиқ киши ҳалок бўлди ва кўп одамлар жароҳатландилар².

Амир Музаффар купсонли қўшин ва оломон билан Уратепага келиб Худоёрхондан русларга қарши ҳарбий юриш қилишни талаб этди³. «Амир Музаффар, — деб ёзади Аваз Муҳаммад Аттор Хуқандий, — маҳрами хосларини ва ясовулларини номалар ила дуқ-пўписа билан кетма-кет Худоёрхон олдига жунатарди. Худоёрхон амирнинг ношуд муддаосини фаросат ила тушуниб, замонасозлик қилиб, бир неча минг сарбоз, маҳраму ясовул ва бир нечта тупларни олиб, шаҳардан ярим фарсанг узоқроқдаги Ермасжид қишлоғига келди. Ун беш кунча шу жойда истиқомат қилиб турганда яна амир ясовуллари келиб уларни ҳол-жонига қўймасдан Қайрағоч қишлоғига олиб келдилар». Аммо Худоёрхон узини тахтга ўтқазган амир Музаффар сўзини қайта-

¹ Донесение Военного губернатора Туркестанской области Бухарскому эмиру, 27 апреля 1866 г.

² Приказ по войскам Туркестанской области, 6 мая 1866 г., № 102.

³ Ансоби-салотин, 303-бет.

Ғолиб рус аскари Ватан шаҳидлари мурдалари тепасида.
ришга журъат эта олмай, «хужа курсинга» ҳарбий юриш-
ни бошлаган эди. Аслида эса, у урус давлатига қарши
урушишни хоҳламаган. Бунга англаган амирнинг қаҳр-
газаби қайнаб кетган¹. Шунга қарамай, Худосрхон ас-
карлари билан Қуқонга қайтган.

¹ Тарихи жаҳоннамойи, 131- бет.

Ниҳоят, амир Музаффар 1866 йил май ойининг бошларида катта қушин ва халқ оломони билан Сирдарё томонга юриб Оқжар деган жойга урнашади. Бу ердан у яширин равишда бир одамни хат билан Тошкентга юбориб русларга қарши бош кутаришга даъват этди. Амир уз хатида: «Барча нуфузли саййидлар, оқсоқоллар, мансабдорлар, ҳарбийлар ва Тошкент шаҳрининг турт даҳаси бошлиқларига маълум бўлсинким, мен уз лашкарбошиларим: Абулгаффорбек девонбегига, Ҳамидулла Назарбий, Муҳаммад Ҳусайнбий, Абдуҳалимхон, Худойберди эшикоғаси, Абдулвахоббек, Эшикоғобоши, Умарбек, Мирбобобек, Тўқсабо Муллагадой, Тўқсабо Мулла Абдулла ва Тўқсабо Қурбонга ғалаба йулидан боришни буюрдим. Сизлар, динимизга эътиқодли ва биз билан бир дилли кишилар, кофирларга содиқ кишиларни дорга осинглар ва шаҳарга менинг лашкарбошиларимни киритиб, бир тан ва бир жон булинглар. Ишонч ва умидни ҳамда фурсатни бой бермай уларни қабул қилинглар, бордию бирор тўсқинлик бўлса, у вақтда менга хабар беринглар»¹.

Бундан хабар топган Эски шаҳар бошлиғи Серов юқорида тилга олинган Саъидазимбой ва укаси Саъидқосим, татар Шарифга қандай бўлмасин уша хатни қулга туширишни буюрган. «Бизга ута содиқ уша кишилар, — деб ёзади Серов, — топшириқни шу даражада билимдонлик ва чаққонлик билан адо этдиларки, амирнинг хати тайинланган кишилар томонидан тортиб олинди ва менга топширилди». Шу тарзда бу гал ҳам Саъидазимбой ҳамда унинг сафдошлари хоинлик ва сотқинлик қилишиб, душманга хизмат курсатдилар. Бунинг учун улар мукофотга тавсия этилди. Рус манбаларига кўра, амир Музаффар Оқжарда тўплаган қушини сарбозлардан (пиедатардан), отлиқлардан ва замбараклардан иборат бўлиб, улар Бухоро, Самарқанд, Уратсеп ва бошқа жойлардан йигилгандилар. Қушинда яхши қурулланган аскарлар сони 5000 кишига бориб, 21 тўп булган.

1866 йил 7 майда Чиноздаги 14-пиеда ротаси ва 500 нафар казак 20 тўп ва 8 ракета қурилмаси билан Оқжарга йўл олди. Олдинги сафда Пистолкарс бошчилигидаги ҳарбий қисмлар бориб умумий қумондонлик капитан Абрамов зиммасида эди. Улар орқасидаги қушинга подполковник Фавинский раҳбарлик қилди. Бун-

¹ Донссенис Военного губернатора Туркестанской области Военному министру, 27 мая 1866 г., № 111.

дан ташқари, Кировчидан полковник Краевский бошчилигидаги аскарлар Оқжар томон юрдилар. Уша йиднинг 8 майида ватан ҳимоячилари ва душман кучлари бир-бирларидан унча узоқ бўлмаган масофада юзма-юз турдилар. Бундай ута масъулиятли ва хавфли вазиятда амир бўлажак жанг майдонидан ярим чақирим масофа узоқликдаги жойда урнаштирилган чодирда маишат билан шуғулланди. «У, — деб таърифлайди Аҳмад Дониш, — чодир ичида утириб шахмат уйнардди. Унинг ҳузурида бир гуруҳ кишилар мусиқа чалар ва ашула айтардилар. Шунингдек, бесоқол болалар ҳам бор эди. Амир эса, шахмат уйнаб туриб бармоқларини мусиқа оҳангига соларди. Шу орада маҳрамларидан бирига: «Тез бориб тупхона бошлиги Салимбек ва асария қумондонни Шерали иноққа айтинглarki, рус хазинаси талон-торож қилинмасин, русларни куп улдирилмай купроқ асирликка олсинлар. Булар қушинимизда хизмат қилишга ва тартиб урнатишга жалб қилинади», дейди»¹.

Демак, ватан ҳимоячилари уз ҳолига ташлаб қуйилиб ҳар бир ҳарбий қисмнинг режасиз ва уюшмаган ҳолда ҳаракат этишдан бошқа иложи қолмаган. Ватан ҳимоячилари тобора яқинлашиб келатган солдатларга қарши туплардан уқ егдирдилар ҳамда уларни қуршаб олдилар. Шу пайтда «душман, — деб ёзади Романовский, — бизнинг ҳарбий қисмларимизни мулжалга оладиган жойга тупларни келтириб ҳаддан ташқари тезкорлик ва қатъиятлик билан ҳаракат қилди. Улар тупдан отишда мулжални жуда туғри олган булсалар-да, лекин масофани аниқ ҳисобга олмаганликлари оқибатида уқларнинг купи солдатларнинг устидан утиб кетаверди. Солдатларнинг юкларнинг орқасига бекиниши уларни улимдан сақлашда бекиёс катта аҳамиятга эга бўлди»².

Ватан ҳимоячилари салкам бир соат давомида уқ егдиргандан кейин душман туплари ва милтиқларидан жавоб уқлари отилди, отлик аскарлар ҳужум қилиб турдилар. Аҳмад Донишнинг ёзишича, лашкарбошилардан бири ва охун мансабини олган Яҳъёхожа от устида салласининг печини орқага ташлаб, бир варақ қоғозда ёзилган жиҳод хосиятларини жангчиларга қарата баланд товуш билан гапириб турди. У «урушдан қайтманглр ва қаттиқ турунглр», деб ташвиқот юргизди³.

¹ Рисола е Мухтасар..., 49-бет.

² Донесение Военного губернатора командующему Оренбургского округа. 11 мая 1866 г., № 622.

³ Иржарская победа. Туркестанский сборник, т. 70, с. 185.

Рус туپларидан купдан-куп одамлар ҳалок булиб, жани майдони улган одамларга тулиб кетган эди¹.

Самарқанд аскарлари бошлиғи Шералибек эса ҳалок булган.

Оқжардаги уруш хусусида Аваз Муҳаммад Аттор Хуқандай ёзади: «Ислом аскарлари ҳаракатга келиб, уруш майдонига жасорат билан кирдилар ва туну туфангларни маҳкам қилиб..., кофирларни кутдилар. Якшанба кофирлар учун ибодат куни эди. Пешиндан сунг ибодатдан фориғ булган урислар келиб, ислом лашкарига қарши бирдан ҳужумга утдилар. Икки томон бир-бирлари билан учрашиб курган ва эшитган кишининг ақли ҳайратда қоладиган урушни бошлаб юбордилар. Мангитлар эса, куп йилдан буён халқ нонини туя қилиб ёб, на узлари ва на ота-боболари уруш курган эдилар. Ҳаммалари олди-орқаларига қарамасдан қочиш йулини қидирдилар. Нима булсанг ҳам, фақат ҳез булма, деганидек, Бухоро подшоҳи бир фарсаҳ масофада туриб дурбин орқали урушни томоша қиларди. Кофирлар ҳушсиз мангитларни тупу-туфанглардан отардилар. Лашкари ислом паришон ва пароканда булиб, чулу биебонга қочиб кетдилар. Ҳезалак подшоҳ (амир Музаффар) дурбинда бу аҳволни курди ва шундай ҳез кишида ҳам тоқат қолмади ва кийиниб улгурмасдан минг ҳасрат ила отга миниб, намози аср вақтида Жиззах томон йул олди. Унинг лашкарига путур етди ва паришон булиб, жанг майдонидан қочиб қолдилар. Ҳеч ким бундай бешаранжомлик ва номардликни мундоқ тункабадан кишидан, амири ҳездан ҳозиргача кутмаган эди. Аждодларидан мерос қолган шундай салтанатни, бухоролик баъзи-бир мағрур кишилар учун ифтихор булган муфохиротни, қурол-яроқ, подшоҳлик анжомларини, хусусан, бир неча дилбанд маъшуқаларни бегоналарга ташлаб кетди.

Бу воқеа 1283 йил якшанба куни, муҳаррам ал-ҳаром ойининг 7-сида (22 май)² юз берганди. Катта ҳез жаноблари (амир Музаффар) шу қочишда жони ҳалқу-

¹ Татарникин Семимесячный плен в Бухаре с. 98.

² Аслида майнинг 22-сида эмас, 8-кунида булган эди.

³ Тарихи жаҳоннамои, 132-бет. Бу асарда ёзилишича, амирнинг мағлубияти натижасида мулк «бешоҳиб ва бешоқим қолди». Унинг обрўи ва манқеи пасайиб, айрим беклар мустақилликка эришдилар. Масалан, Абдул Гаффорбек Уратепани эгаллаб, ҳокимиятни қўлга киритди ва амирга бўйсунушдан бош тортди. Хужанд аҳолиси ихтисрий ривожда Қўқон хонлигининг қарамлигига утди. Худоерхон кирғиз Туйчи додхоҳни бу ерга тайинлади. Қўштетирмон, Гўлҳоканлоз, Оқтепа, Далварзин, Қароқчиқум, Қонибодом, Хужандга қарашли жойлар ҳам Қўқонга утди.

мига гиқилиб кечқурун Жиззахга етиб келди»³. Мазкур сатрлардаги маълумотлар Аҳмад Донишнинг фикрлари билан ҳамоҳангдир. Зеро, бу муаллиф ҳам амирнинг кийим-кечаксиз от миниб қочганини, ҳатто жуда қурқиб кетганидан иштонини булгаганлигини қайд этади. Амирнинг биринчилар қатори қочиши ватан ҳимоячилари руҳини тушириб, ишончини йуқотмаслиги мумкин эмас эди. Ҳатто номи аввал айтилган «ғазот» жарчиси Яҳёёхожа охун ҳам салласини отиб қочган. Аскарлар ва оломон ваҳимага тушиб дуч келган томонга қочдилар. Улар йулларда очлик, сувсизлик ва кучсизликдан мисли қурилмаган азоб-уқубатлар ва хурланишларни бошдан кечирдилар. Айниқса, ярадорлар ва беморларнинг аҳволи ниҳоятда ачинарли бўлди. Улар «ҳеч нарсаси қарамасдан барча нарсаларини ташлаб ҳар ким ҳар ёққа қочаверди, қайси томонга кетаётганларини эса билмас эдилар. Баъзилар адашиб рус қушинини бориб қолдилар. Шундай бўлса ҳам руслар сув ва озиқ-овқат бериб уларни қайтарганлар. Бир қанчалари дарёга чукдилар, бошқалари тоғ ва чулларда йиртқич ҳайвонларга ем бўлдилар. Уларнинг тамом асбоб-анжомлари, аслаҳалари, озиқ-овқатлари, ҳатто пиширилиб сузилган овқатлари ва дамланган чойлари жанг майдонида қолиб кетди»¹.

Шубҳасиз, бу ерда суз кўпроқ ҳарбий машқни утамаган ва уруш қўрмаган оддий кишилар ҳақида кетаётир. Маълумки, улар найза ва бошқа оддий қурооллар билан жанг майдонига кирган эдилар. Гарчанд бу тоифадаги кишилар қўлларида келганча ватанни ҳимоя қилиш учун интиланган бўлсалар-да, лекин қудратли душман ҳужумига бардош бериш жуда қийин эди. Ватан ҳимоячиларидан 5000 киши ҳалок бўлган, кўпдан-кўп одамлар жароҳатланган². Оқжардаги жанг рус манбаларида ҳам муайян даражада ўз аксини топган. Уларга қўра, рус солдатлари Бухоро отлиқ аскарларини жанг билан чекинтириб борган ва қаршилиқ қўрсатганлар улдирилган. «Шуни айтиш лозимки, — дейди Романовский, — бизнинг туғларимиздан отилган бирорта снаряд беҳудага кетмади. Душман тарафи бизнинг ўқларимиздан улдирилганлар билан тулиб-тошди ва фожиа манзара юзага келди»³.

¹ Рисала с Мухтасар..., 51 бет.

² Уша жойда, уша бет.

³ Донесение Военного губернатора Туркестанской области командующему войсками Оренбургского округа, 11 мая 1866 г., № 622.

Жанг майдонида ярог-аслаҳа, кийим-кечак ва озиқ-овкатдан ташқари, 6 замбарак, 670 пуд порох, 22.000 дона патрон, кўплаб граната улжа олинди. Амирнинг чодир ва ичидаги қимматли буюмлар қўлга киритилди.

9 майда ватан ҳимоячиларидан бир неча минг киши Кировчида рус истехкомига ҳужум қилиб Қишлик қишлоғини эгалладилар. Аммо куп утмай душман ҳужуми остида чекинишга мажбур бўлдилар. Оқжардаги маглубият амир Музаффар ва, умуман, Бухоро мавқеига қаттиқ зарба берган бўлса, рус ҳукуматини янада руҳлантирди ва янги ҳарбий юришларга чорлади. Айниқса, рус ҳарбий бошлиқлари ва аскарлари узида йўқ хурсанд бўлиб кетгандилар. Генерал Романовский эришилган галабани, аслида эса босқинчиликнинг ёрқин намунасини рус қуролининг қудрати сифатида баҳолади: «Рус қуролининг, — деган у ўз ахборотида, — Урта Осиёдаги муҳим ва янги галабасидан хабардор қилишни бахт деб ҳисоблайман. Офицерлардан рус солдатигача, барча кишилар рус жангчисига ҳос мардлигини намойиш этди. Уларнинг ҳаммаси бир танадек жанг қилдилар. Улар император олийларининг эътиборига ва марҳаматига сазовордирлар. Айниқса, капитан Абрамов, подполковник Пистолкарс ва подполковник Равицкий сингари лашкарбошилар топшириқларни ҳар жиҳатдан мукамал адо этдилар. Шунингдек, артиллерия штабининг бошлиғи Иванов ҳам ўз вазифасини дундириб бажарди»¹.

Оқжардаги галаба ҳақидаги телеграммага император «Чин юракдан хурсандман ва сабрсизлик билан батафсил маълумотни кутаман» деб имзо чеккан². Романовский ҳукуматдан курсатилган ҳарбий бошлиқларни ва бошқа жанг қатнашчиларини тақдирлашни сўрайди. Натижада бир қанча ҳарбийларнинг унвонлари оширилди, бошқалари пул билан мукофотландилар.

ХУЖАНДНИНГ БОСИБ ОЛИНИШИ

Оқжар жангига бошчилик қилган Романовский узининг «дустлик ва биродарлик» қушнларининг ички ишларига аралашмаслик ва бошқа шунга ўхшаш ниқобларини йиртиб, Хужандга қараб юрди. У Хужанд

¹ Военный Министр команд. войсками Оренбургского округа, 30 мая 1866 г.

² Уша жойда, уша бет.

халқи номига хат йўллади: «Хужанднинг барча ақл-идрокли ва ҳалол аҳлига. Хужанд шаҳрида турли хил одамлар булиши мумкин. Албатта, бу ерда ўз шахсий манфаатларини кузлаб Бухоро билан дўстона муносабатни истовчи бемаъни одамлар йўқ эмас. Улар бошқаларни ҳам ўз тарафига огдириши мумкин. Мен бу тоифадаги кишиларга эмас, балки ўз шахрининг манфаатини англайдиганларга ва бунинг учун хизмат қилувчиларга мурожаат этмоқдаман. Руслар бу ерга босқинчилик учун келган эмаслар. Қудратли оқ подшоҳнинг ерлари дунёдаги кўп давлатларнинг ерларига нисбатан каттадир. Шу боис бизнинг бошқа ерларни урушиб олишимизга зарурият йўқ. Биз бу ерга Россия фуқаролигини қабул қилган аҳолини Бухоро зулмидан муҳофаза этиш учун келганмиз. Мен мана шуни ҳимоя қилиш нуқтаи назаридан Хужандни эгаллашим керак. Хужандга рус солдатлари киргандагина Тошкент атрофларида тинчлик ва осойишталик булиши мумкин.

Ўз мақсадимни билдира туриб, ақл-идрокли ва ҳалол кишиларни огоҳлантираманки, агар улар истехкомни эгаллашимга қаршилиқ кўрсатмасалар, у вақтда уларнинг фақат тинчлиги ва мол-мулки эмас, балки бахтли ҳаётини таъминлашга ваъда бераман. Шундагина сизлар хонни амирга ёки амирни хонга алмаштиришдан холи бўласизлар. Динингизнинг дахлсизлиги сақланади, руслар ҳатто душманларининг динларини ҳам ҳамма вақт ҳурматлаган ва ҳеч қандай зиён келтирмаган. Хужанднинг, Тошкент билан биргаликда, йирик савдо ва бой шаҳарга айланишига ишончим комил. Аммо менинг хоҳиш-иродамга қарши улароқ Хужанд шаҳри қаршилиқ кўрсатса, ҳеч кимни ва ҳеч бир нарсани аямайман»¹. Романовский узини Рус давлатининг «озодлик жарчиси» сифатида гавдалантиришга беҳуда уринган эди. Наҳотки, яқиндагина Оқжарда 5000 кишининг улдирилиши ва кўп кишиларнинг жароҳатланиши Романовский ва бошқа рус ҳукумати вакиллари-нинг виждонини қийнамаган бўлса. Ҳа, қийнамади, чунки улар онгли равишда қўлини қонга белаган ва бегоналар бойликларини талашни мақсад қилиб қўйган эдилар. Буни яхши англаган Хужанд аҳолиси Романовский мурожаатини рад этди. 1866 йилнинг 18—19 май кунлари руслар Хужанд шаҳри атроф жойларини

¹ Рапорт командующими войсками Туркестанской команд. Оренбургского округа, 30 мая 1866 г., № 682.

ҳарбий нуқтаи назардан текшириб, ҳужум режасини тузатилад. Бу вақтда Хужанднинг Сирдарёга тақалган шимолий ва ғарбий қисми бир қатор девор, жануби ва шарқи эса, қалин ва баланд икки қатор девор билан қуршалган эди. Деворларнинг мустаҳкам миноралари ва шаҳар уртасидаги тепаликда истехком бор эди. Хужандликлар шаҳар мудофаасини анча мустаҳкамлаб олгандилар. Душман 19-20 май кунлари дарёнинг унг ва чап қирғоқларига 18 туп жойлаштириб, шаҳарни куни билан тинимсиз уққа тутади. Бу ерда ёнгинлар ҳам чиқади. 20 май кечаси соат 3 да рус солдатлари ҳужумга утиш таралдудини кураётганда шаҳардан Азаматхужа деган нуфузли киши бошчилигида вакиллар чиқиб таслим бўлиш истагини изҳор этадилар. Шундан кейин душман кучлари уларини бир оз орқага, Қуқон дарвозаси томонга олдилар. Афтидан, Азаматхужа бошчилигидаги бир гуруҳ кишилар сотқинлик қилиб шаҳарни урушсиз душман қўлига топширишга урингандлар. Шу боис улар шаҳарга кираётганларида ватандошлари томонидан хоин сифатида уққа тутилди. Романовский сотқин кишилар орқали Хужанд аҳлига иккинчи мурожаатини жунатган: «Сирдарёнинг унг қирғогининг хавфсизлигини таъминлаш учун Хужандни сузсиз эгаллаш зарурияти туғилди. Аммо қон тукилиши ва вайронага йўл қўймаслик мақсадида сизларга хат юбориб, ҳеч қандай ёмон ният йўқлигини ва менга ишонч билдирсангизлар бахт бахш этишимни изҳор этган эдим. Бироқ сизлар менга қаршилик курсатиб уқ уздингизлар, шунга қарамай, 3 кун мобайнида айрим ёнгил чораларни кўрдим ва куч-қудратимиз устуңлигига ишонтиришга ҳаракат қилдим. Аммо бундай ён босишнинг фойдаси бўлмай, қаршилик курсатдингизлар. Шу боис мен ҳарбий юриш қилиб, курсатган қайсарлигингиз учун сизларни найза билан жазоламоқчи бўлдим. Бироқ таслим бўлиш нияти билан келаётган Азаматхужа оқсоқолга дуч келиб қўшинни орқага олдим ҳамда уни сизлар билан маслаҳатлашишга юбордим. Лекин уни уқ билан қарши олдингизлар. Сизларнинг ҳаракатларингиз қаттиқ жазога лойиқ бўлса-да, лекин тинч аҳоли қонининг тукилиши ва хонавайрон бўлишининг гуноҳини бўйнимга олмаслик, Азаматхужанинг суларига ишонганлигим учун яна сизларга ён босишга тайёрман. Агар сизлар чинакамига таслим бўлсангизлар, у вақтда қилмишларингизни унуттишга ва ҳеч кимдан уч олмасликка ваъда бераман. Бордию бу гал ҳам қарши

Хужанд қалъаси.

булсангизлар, тукилган қонлар ва хонавайронлик жавобгарлиги сизларни йулдан урган кишилар зиммасига тушади. Сизларга уйлаш учун эртага эрталабгача муҳлат бераман»¹.

Бу хат Хужандда қаҳр-ғазаб ва нафрат билан қарши олиниб, қозикалон ва Азаматхужа қамалди. Шаҳар аҳли бой ва кекса оқсоқоллардан бири Аминхужа бошчилигида душманга қарши курашишга аҳд қилди. 22 май соат 12 да жавоб муҳлати тутагандан 2 соат утиши билан руслар шаҳарни туллардан уққа тутишни бошлаб юбордилар ва бу ҳол уч кун давом этди. Агар 20 майда ҳам шаҳар уққа тутилгани қушилса, у вақтда бомбардировка 4 кун давом этган. Шаҳарнинг даҳшатли равишда уққа тутилганлигини рус матбуоти ҳам таъкидлаган эди². Бироқ ватан ҳимоячилари буш келмай қадам-бақадам жанг қилдилар. Рус солдатлари туп ва милтиқлардан уқ ёғдириб, шаҳар деворига ҳужумни бошлаб юбордилар. Ватан ҳимоячилари ҳам уларга қарши уқ узиб турдилар. Натижада ҳар икки томон уртасида жанг тобора қизиб борди. Пировардида, душман кучлари Қуқон ва Келенаус дарвозалари орқали шаҳарга бостириб кирди. Бу ерда жанг тухтамай кўп кишилар ҳалок бўлди, яраланди. «Харбий қисмлар, — деб ёзади Романовский, — шаҳарга кираётганларида

¹ Ушш жойда, ушш бет.

² «Современное обозрение», 1867, № 5.

ниҳоятда қаттиқ қаршиликка дуч келдилар. Ҳимоячилар ҳар бир қадам ер учун жанг қилдилар, баррикадалар қурдилар ва уларнинг орқа тарафига туپларини ўрнаштирдилар ҳамда улар кучалар оғзига аскарларини жойлаштирдилар»¹. Аммо ҳар жиҳатдан яхши куролланган Рус солдатлари одамларни шафқатсиз қириш ҳисобига галабага эришадилар. Айрим маълумотларга кўра, Худоерхон Баҳодурхожа понсонди қушин билан Хужандга юборган. Унинг юз кишидан кўпроқ аскардан иборат қушини кофирлар сафини ёриб ўтиб шаҳарга кирди. Шунга қарамасдан, кофирлар Хужанд дарвозасига яқинлашиб жанг қилдилар².

Афтидан, бу қушинни Худоерхон жунатган эмас, балки аскарларнинг улари ватанпарварлик ҳисси билан жанг қилишга келганлар. Негаки, Худоерхон Рус давлатига қарши боришдан жуда қўрққан. Хужандликларнинг қахрамонона курашларини Аваз Мухаммад Аттот Хуқандий шундай тасвирлайди: «Хужандликлар гайрат камарини белларига боғлаб, уларни орқага қайтардилар... Шу пайт хиенаткорлар дарвозани очиб бердилар. Шунинг учун Хужанд қатъасини кофирларга олиш осон тушди. Хужанд фуқароси кофирларнинг шаҳарга киришларини куриб гайрат ва шижоат ила ўрусларнинг йулини тусиб, қатъий ҳаракатлар билан жангга кирдиларки, еру осмон, доно ва нодон кишилар афсус бармоқларини ҳайрат тишлари ила тишлаб таҳсин ва офаринлар айтдилар. Ҳар икки тараф тупу туфанг, чупу таёқ ила бир-бирларини уриб (ўлим ила) яксон қилардилар. Хусусан, мусулмонлар кўпроқ тупу туфанг қурбони бўлиб орқага қайтиб ҳар бири куча, маҳалла ва боғлар ичидан қочиб қолдилар. Кофирлар ҳам улар орқаларидан қўвтаб кетдилар, куча, маҳалла ва бозорларда одам қолмасдан, аёлу бола демасдан, кўп кишиларни милтиқ билан отиб шаҳид қилдилар. Файзосор шайх Муслиҳиддин ҳазратларининг мазорларида паноҳ топган ғарибу бекаслар, қуру чулоқлар, ғалою дарвешлар, майибу мажруҳлар — ҳаммалари, киши қолмасдан нобудлик оламига кетдилар.

Мадраса ва саройларда қўплаб одамлар талон-торож қилиниб, қатл этилдилар. Икки томон ҳам тинчиб, қисматсар можаролар тўхтагандан сўнг ҳар бир тоифа

¹ Военный губернатор Туркес. обл. команд. войсками Оренбургского округа, 6 июня 1866 г., № 2596.

² Тарихи жаҳоннамойи, 132-бет.

уз уликларини топиб, уларни санаш билан машгул бўлдилар. Мусулмонлардан 2600 киши эркагу аёл, кабиру сагирдан шаҳодат даражасига етиб эканлар ва куффюрдан эса, 1200 киши дузах ва жаҳаннам даргоҳига кетган экан. Шундай фожиа ила Хужанд фуқаролари кофирларнинг зулм-ситамига гирифтор бўлдилар. (Хужанд) вилоятининг муътаמידлари минг ажзу дард ила жаноб хон (Худоёрхон) валинсьматга кетма-кет элчи билан хат юбориб, ислом аҳлидан мадад сурадилар. Жаноб хон узоқ муддат андиша денгизига гарқ бўлиб, кофирларга қарши бирон журъат қилмади»¹.

Бу ерда руслардан 1200 киши улдирилганлиги қайд этилган. Романовский эса, уз ахборотида 5 киши ҳалок бўлиб, 122 таси жароҳатланган, 6 киши дараксиз йуқолган, дейди. Одатдагидек, бу гал ҳам рус аскарларининг талофати ниҳоятда камайитирилган. Чунончи, ҳарбий вазирга берилган ахборотда руслардан 100 га яқин киши улдирилганлиги курсатилган. Менингча, бу бир қадар ҳақиқатга тўғри келади. Ватан ҳимоячиларидан ҳалок бўлганлар сони 2500 кишига борганлиги айтилган. Уларни дафн этиш учун бир ҳафта вақт кетган. Ярадорлар сони ҳам жуда куп бўлган. Жанг майдонидан 13 туп, куп қурол-аслаҳани руслар улжа олган. Хужанд дарвозасининг калитлари Петербургга юборилди. Улар император курсатмасига биноан катта сарой черковида сақланадиган бўлди. 1866 йил 24 майда Хужанднинг босиб олиниши юқори ҳукумат доираларида зур мамнуният билан қарши олиниб, Пистолкарс, Фавицкий, Кашкин, Абрамов ва Иванов каби ҳарбий бошлиқларнинг унвонлари бир даража кутарилди. Солдатлар пул билан тақдирланган. Урушни бошқарган Романовский эса, учинчи даражали «Святой Георгий» ордени билан мукофотланди.

Оқжар, Нов ва Хужанд жангларида қумондонлик қилган ва ғалабалардан мавқеини анча мустаҳкамлаб олган Романовский 2 июнда Тошкентга қайтиб Туркистон вилоят қушинларига мурожаат этди:

«Бухорога қарши юришдан Тошкентга қайтиб қушин ва вилоятни бошқаришга киришганлигимни эълон қилиш вақтида қуйидагиларни барчанинг диққатига ҳавола этаман.

Аввало, менинг урнимга қолган полковник граф Воронцов-Дашковга чин кунгилдан узимнинг миннат-

¹ Тарихи жаҳоннамойи, 132-бет.

дорлигимни билдираман. Улкани бошқариш, қуриқлаш, ҳаракатдаги қушинни таъминлаш жуда мушкул ва огирлиги юришнинг дастлабки кунларидаёқ яққол кузга ташланган эди. Аммо шунга қарамай граф Воронцовнинг билимдонлик ва ғайрат билан иш юритиши туфайли душманлар ҳеч нарсага эриша олмадилар ҳамда ҳарбий қисмлар ҳеч нарсага муҳтож бўлмадилар. Шаҳар бошқарувчиси старшина Серовга Тошкентни душман хавфидан ва ёмон ниятли кишилардан сақлаганлиги учун ташаккур билдираман. Шунинг каби, бизга энг содиқ кишилар булмиш Саъидазимбой ва Шарофга миннатдорлик изҳор этаман. Айни замонда ҳарбий штаб ва обер-офицерлар, солдатлар ва, умуман, ҳамма кишиларга самарали ишлари учун раҳматлар айтаман. Фақат умумий куч ва ғайрат билангина ҳозирги катта натижаларга эришилди»¹. У қушинни руҳлантириб янги зафарларга чорлашни мулжаллаган эди, албатта. Бу борада унинг иккинчи буйруғини ҳам курсатиб утиш айни муддаодир. Унда кейинги бир ой мобайнида русларнинг ғалабалари шарҳланиб, Оқжар, Нов ва Хужанд жанглари мақталган².

Амир Музаффар Оқжар мағлубиятидан сунг рус элчиларига Самарқанддан қайтишга руҳсат берди. 1866 йил 2 июнда рус элчилари амир томонидан белгиланган Абдул Ғаффор қоровулбеги кузатувида Жиззах орқали Тошкентга келдилар. Амир 19 майдаги суҳбат вақтида элчилардан кечирим сураб, Россия билан дўстлик алоқаларини тиклаш учун воситачилик қилишларини суради. Амир ушланиб турилган Россия савдогарларини ҳам қўйиб юборди³.

Уз навбатида, рус ҳукумати 1-форт (Қозоли)да истикомат қилаётган Нажмиддинхожа бошчилигидаги Бухоро элчиларини ватанга қайтаришга ижозат берди. Шунини айтиб утиш лозимки, Абдул Ғаффор қоровулбеги Романовскийга оғзаки равишда амирнинг Нов ва Хужандни Бухоро хонлигига бериш ҳақидаги суровини айтганида, у шундай деган: «Нафақат ҳозир, балки ҳеч қачон Россия хонлик чегарасини биз эгаллаб турган ерлар ҳисобига кенгайтиришга йўл қўймайди. Россия ҳеч қачон Нов ва Хужандни, умуман Сирдарёнинг чап қирғогидан то Қизилқумгача бўлган жойларнинг амир-

¹ Приказ по войскам Туркестанской области, 2 июня 1866 г., № 155.

² Уша жойда, уша бет.

³ Надворный советник Струве директору Азиатского департамента, 7 июля 1866 г.

га дахлдорлигини тан олмаган ва тан олмайди ҳам. Кейинги урушлар амирнинг айби билан содир булгани учун унга ҳарбий харажатларни қоплаш учун урта ҳисобда 80.000 тилла товон (контрибуция) пули тулаш мажбурияти юкланади»¹.

Элчи Абдул Гаффор қоровулбегии Романовскийга амирнинг ва Жиззах ҳокими Оллоёрбек девонбегининг хатларини ҳам топширган. Хатларда асосан рус элчиларининг бушатилиши хусусида гапирилган. Айни бир пайтда, амирнинг Романовскийга совға сифатида зар билан безалган телпак ва тун юборганлиги таъкидлаб утилган².

Романовский узининг амирга ёзган жавоб хатида ҳамма вақт рус элчиларини озод этишни сураганлигини қайд этиб, эндиликда бу масала ҳал қилинганлигидан мамнунлигини билдиради. Аммо ҳамон Россия сандогарларининг ушлаб турилиши узаро тинчлик алоқалари урнатилишига тўсқин бўлаётганлиги айтилган. Амирнинг чегарадаги беклари Нов ва Оқжарга ҳужум қилиб тураётганликлари қораланган. Агар бундай ҳаракатлар тўхтамаса янги ҳарбий юриш уюштирилиши билдирилган. Жиззах бегининг хатига эса полковник граф Воронцов-Дашков умумий тарзда жавоб ёзган.

Романовский Крижановскийга йўллаган ахборотида вилоятнинг фойдали қазилмаларини текшириш ва фойдаланишга киришилганлиги ёзилган. Бунга кура, полковник Татаринов Чимкент тоғларида кумир борлигини аниқлаган ва келаси йили уни Тошкентга куплаб олиб келиш мумкинлигини билдирган. Северцев ва Николский Қоратоғда ва қисман Тангритоғда (Тяншан) текширувлар утказиб қўрғошин ва темир жинсларини топганлар. Ҳатто Тошкентга олтин намунаси келтирилган³.

Демак, рус ҳукумати улканинг табиий бойликларини узлаштиришга дарҳол киришиб мустамлакачилик сиёсатини бошлаб юборган эди.

Рус давлати Оқжарда амир қушинига зарба бериб Хужандни эгаллагандан кейин ҳам Бухоро билан тинчлик ва дўстлик алоқаларини урнатишга тайёрлигини такрор-такрор таъкидласа-да, амалда ҳарбий юришлар

¹ Донесение Военного губернатора Туркес. обл. командующему войсками Оренбургского округа, 15 июня 1866, № 120.

² Уша жойда, уша бет.

³ Донесение Военного губернатора командующему войсками Оренбургского округа, 23 июня 1866 г., № 124.

ни давом эттиришни биринчи вазифа қилиб қўйган эди. Рус ҳукумати амир Музаффарга унинг мағлубиятини эълон қилиб, уни янада бурчакка сиқиб қўйишга интилади.

1866 йилнинг август ойида Оренбург генерал-губернатори Тошкентга келиб дарҳол Бухоро масаласини биреклик қилишга киришди. Чунончи, у амир номига хат юборди: «Шу кунларда мен қўшинни куздан утказиш учун Тошкентга келдим. Мен Романовскийнинг тактифига мувофиқ сизни хабардор қиламанки, император олий ҳазратлари менга сиз билан туғридан-туғри алоқа урнатиш ва тинчлик битимини тузиш ваколатини берди. Бу хусусда менга берилган император ёрлигининг нусхасини юбораётirman. Умидворманки, сиз яқин орада менинг ҳузуримга — Тошкентга ўзингизнинг ёрлигингиз билан тинчлик шартномасини тузиш учун элчи юборасиз»¹. Амир бу хатни олиб тинчлик шартномасини Крижановскийга етказди. Ҳар томонлама оғир аҳволга тушиб қолган амирнинг бир оддий генерал-губернатор олдида тиз чўкишдан бошқа иложи қолмаганди. Бу унинг ниҳоятда нодон ва ожизлигининг маҳсули эди, албатта. Крижановский Бухоро хонлиги аҳолисига ҳам махсус хат билан мурожаат қилди: «Сизларнинг амирингиз шу йил баҳорида рус солдатлари билан урушини хоҳлаган эди. Лекин Оқжарда тормор этилди. Ҳозирда мен ҳамма учун фойдали тинчлик сулҳини тузиш, савдони тиклаш, Россиядаги савдогарларнинг Бухорога боришларига рухсат берилиши ҳақида кўрсатма беришга тайёрлигимни билдирдим. Аммо амир ёмон одамлар сузига қулоқ солиб, руслар билан ярашишни хоҳламастир. Шу боис урушни қайта бошлашга туғри келди. Шуни билдираманки, мен тинч аҳоли билан эмас, балки фақат амир ва қўшин билан жанг қиламан. Ҳар бир одам кўчманчими, шаҳар ёки қишлоқда яшайдими, барибир, шунга ишонсинларки, бизнинг аскарларимиз уларни хафа қилмай дустона муносабатда бўладилар ҳамда сотиб олган молларининг пулини тўлайдилар. Шуни билиш лозимки, агар кимки ўзининг чинакам фойдасини кўрмай ва тушунмай рус қўшинига қарши қуролланса ва амирга ёрдам берса, улимга ва бахтсизликка учрайди»².

Мазкур сузлар шундан гувоҳлик берадики, рус ҳу-

¹ Оренбургский губернатор Бухарскому эмиру, август 1866 г.

² Уша жойда.

кумати доиралари амир билан халқ уртасига тусиқ солишга уриниб, таклифлар инобатга олинмаса, даҳшатли фожиа руй беришини маълум қилган. Романовский Крижановский топшириги билан амирга хат юбориб 20 кун ичида жавоб олинмаса, уруш қайта бошланишини билдирди.

Амир Садрмир Холиддинов деган кишисини элчи сифатида Крижановский ҳузурига жунатади. Аммо уруш очишга баҳона қидираётган Крижановский юқорида курсатилган Романовский талабларига жавоб қайтарилмаганлиги ва тинчлик сулҳини тузиш учун элчига ишонч ёрлиги берилмаганлигини танқид остига олиб, 1866 йил 12 сентябрда амирга яна хат юборади: «Сизга қуйидаги қатъий сузларни маълум қиламан: сиз Қуқон хонлигининг ички ишларига аралашиб, тинчликни буздингиз. Агар сиз Қуқон ишларига аралашмаганлигингизни курсатмоқчи бўсангиз, у вақтда биз томонимиздан Тошкент эгаллангандан кейин Бухорога олинган Қуқоннинг ёш хони Султон Саъидхонни бизга юборинг. Огоҳ бўлинг, унга ҳеч қандай зийн етказилмасин. Бундан ташқари, тинчлик бўлиши учун сиз олий ҳазратлари қуйидагиларни ўз зиммангизга оласиз.

1. Ҳозирок 100.000 тилла (товон) пули юборинг.

2. Қул остингиздаги жойларда Россия фуқаролари манфаатларини ҳимоя қилиш ҳуқуқи берилган рус карвонбошиси Бухорода бўлсин.

3. Бухоро шаҳарларида Россия фуқароларига молларни қуйиш учун карвонсаройларга эга бўлиш ҳуқуқи берилсин.

4. Карвонлар ва бошқа нарсалардан олинадиган божлар миқдори русларга ҳам сизнинг фуқароларингиз каби бир хилда бўлиши таъминлансин.

Бу шартларга яна шуни қўшимча қиламанки, 10 кундан кейин сиздан талаб этилаётган 100.000 тилла пул ва Султон Саъид Муҳаммадхон берилмаса ҳамда бошқа шартларимизга розилигингиз ҳақидаги хатингиз бўлмаса, уша кун ичида уруш бошланади. Белгиланган муддатда сизга яқинроқ туриш учун Хужанддан ҳарбий юриш қиламан. Агар қаршилик курсатилмаса, урушни бошламайман. Акс ҳолда, қурол кучи ишлатилади. Хотира учун ўз номимдан сизга кумуш буюмлар юбораётирман»¹.

¹ Воснный губернатор Туркестанской области эмиру Бухарскому, 18 сентября 1866 г.

Шу тариқа, рус ҳукумати Бухоро хонлигига илгариги вақтларда рус элчилари ва савдогарларининг ушла-ниши баҳонасида ҳарбий юриш уюштирган бўлса, эн-диликда Қуқон хонлиги ва тоvon туланишига доир ту-туруқсиз масалаларни рукач қилиб, тажовузни давом эттирди. Мазмунан Крижановский хатидаги талаблар амалда хонликнинг Россия қарамлигига айлантирили-шини амир англаган шекилли, унга жавоб беришни лозим курмади. Белгиланган муҳлат утиб кетиши рус ҳукумати вакиллариға жуда қул келди. Улар худди шун-дай булишини сабрсизлик билан кутган эдилар. Рома-новский 20 пиедалар ротаси ва 600 казак, 28 туп билан Бухоро хонлигига қарши йулга отланди. Қушинга Кри-жановский ҳам қушилди.

ЎРАТЕПА ВА ЖИЗЗАҲДАГИ ЖАНГЛАР

1866 йил 23 сентябрда полковник Воронцов-Даш-ковнинг ҳарбий қисми Уратепа атрофини текширувдан утказиб унинг икки қатор баланд девори ва минорала-ри борлигини аниқлади. Девор чуқур хандақ билан қуршалган эди. Шаҳарға жанубий ва шимоли-шарқий бурчагидан хужум уюштиришға қарор қилинди. Шунга биноан полковник Мангефейл, полковник Воронцов-Дашков ва ротмистр Баранов бошчилигидаги ҳарбий қисмлар жойлаштирилди. 29—30 сентябр кунлари ша-ҳар жанубий томондан туллардан уққа тутилиб, шаҳар ичида ёнгинлар чикди. Шу равишда шаҳарға катта ши-каст етказилгандан кейин 1 октябрда рус солдатлари хужумға утдилар.

Уратепадаги душманға қарши олиб борилган жанг-лар Аваз Муҳаммад Аттор Хуқандий асарида батафсил баён этилган: «Абдулғаффорбек Уратепа вилоятининг ҳокими ва етакчиси эди. У бир қанча жасур ва мард одамларни йул қуриқлашға юборган экан. Йулда икки гуруҳ душман билан туқнашдилар. Мусулмонлар катта куч билан кофирларға шундай ҳамла қилдиларки, аҳли куффорда тобу тоқат ва сабру сабот қолмади ва келган йулларига қайтиб, минг найранг ила қочиб кетдилар. Уктам йигитлар чаққонлик билан кофирларға стиб олиб, пулатсимон найзалар отиб, ёмғирдек уқ ёғдириб, қуш-ларигача қувиб бориб, қайтиб келдилар. Мусулмонлар-нинг журъати аҳли куффорға маълум булди. Беқарор юракларида сабру тоқат қолмади ва улар пайшанба кун и эрталаб уз жойларидан кучиб Куркат мавзсига

келдилар. Ислон лашкарлари кофирларнинг йулини тушиб, саёйу кушиш ила жанги азим қилдилар. Кофирларнинг ҳарбий қудрати зурлиги туфайли аҳли ислон мағлуб бўлиб, уруша-уруша орқага қайтдилар. Новкат мавзесига келиб, отларини тухтатиб, яна қаттиқ жангга киришдилар. Ҳар бир мавзе ва қароргоҳ учун бетиним жанг қила-қила Моховзор мавзесига яқинлашдилар»¹.

Демак, жанг даставвал Уратепа атрофларида бўлиб, ватан ҳимоячилари душманни мағлубиятга учратганлар. Аммо пировардида улар яхши қуролланган душман зарбидан орқага чекинганлар. Шунга қарамай, улар ваҳимага тушмай, курашни давом эттиравердилар. Айтиб утиш лозимки, рус манбаларида Уратепа атрофидаги жанглар ва рус солдатларининг мағлубияти хусусида суз юритилмайди. Уларда шаҳардаги жанглар хусусида суз кетганда, купроқ рус солдатлари «жасорати»га эътибор берилган. Ватан ҳимоячиларининг қаҳрамонона кураши эса, жуда оз ва юзаки шарҳланган. Рус манбасида таъкидланишича, ҳимоячилар қадам-бақадам жанг қилишиб, баррикадалар қурганлар ва тўпларини жойлаштирганлар ҳамда куча юзидаги уйларга аскар қўйганлар². Бу тўғрида Аваз Муҳаммад Аттор Ҳуқандий асарида бирмунча тулароқ фикр юритилганлигини кўриш мумкин: «Аҳли куффор қалъани эгаллаш қасди ила йулга чиқди. Мусулмонлар бир қанча мусулмон мерганларини қалъа атрофига жойлаб қўйган эканлар. Мерганлар баттол кофирлар яқинлашишлари биланоқ уларни атрофларини ураб олиб, тўпу тўфангни жушү хуружга келтириб, турт томондан муҳобатсиз отдилар. Кофирларда тоб-тоқат қолмади ва улар катта зарар куриб, қаттиқ зарба еб қайтдилар. Кундан кунга жангу жадал кучайиб борарди. Якшанба кечаси жумодул-охир ойининг 4-си ё 5-си кофирлар учта дарвозага одамларни таъйинлаб урнаштириб, Муг дарвозасининг чуқур хандақини ҳас-хашак билан тўлдириб, шундай кенг жойни бир кечада текис қилиб, уларига йўл очиб, тонгни кутиб турдилар. Шу пайт шаҳар аҳолиси гофил ва уз аҳлу ҳолига машғул бўлиб, оламдан бехабар уйқуда ётар эдилар. Бироз вақт утгач, саҳар пайтида шаҳар дарвозаларига бир минг-икки минг кишини қўйиб, урусларнинг губернатори ва генерати купсонли тўда ила Муг дарвозасида ҳозир бўлди. Тусатдан узлари текислаган

¹ Тарихи жаҳоннамойи, 133-бст.

² «Современное обозрение», 1867, № 5

йўлдан утиб, шаҳар дарвозасидан кириб туг санчигини Муг қалъасига урнатишни буюрди. (Муг қалъаси) шу вилоят ҳокимининг жойи эди. Кофирларнинг қолган дашқари шаҳарга ҳар бир дарвозадан фирқа-фирқа, туб-туб, гуруҳ-гуруҳ булиб кичқириб, шовқин-сурон кутариб кирди ва оламини тус-туполонга кумиб бозорга яқинлашдилар. Аҳли ислом мусулмонлик ҳамиятини дилга жойлаб Садди Искандардек туриб жанг қилардилар. Улар ўз юртининг ҳокими Абдулғаффорбек кофирлар келиши биланоқ жуфтакни ростлаганини эшитиб, заиф ва бемадор булиб, қочишни мулжал қилдилар. Одамлар хилват жойларга яшириниб, кофирлар назаридан махфий булдилар. Қишлоқ ва саҳродан шаҳарга келган аҳоли жангга тушиб урусларнинг тупу туфанглари сочган оташ балосидан нобуд булиб, шаҳодат даражасига стуб, охират оламига кетардилар. (Уруслар) ўч соатга яқин вилоятни талон-торож ва аҳолини қатл қилиб, замона мардумига омонлик бермадилар. Шу даҳшатли жанг жараёнида мусулмонлардан саккиз мингдан кўпроқ киши кофирларнинг туфанг ва шамширлари тигидан ажал топди. Кофирлардан улганларнинг сони беш мингдан ошиб дузах оташига сазовор булдилар. (Уруслар) куч ила Уратепа мамлакатини ўз қўлларига олдилар»¹.

Куриниб турибдики, муаллиф воқеани жонли изоҳлаб, қимматли маълумотларни келтиради. Буларга қўра, Уратепа ҳокими Абдулғаффорбекнинг қочиши² ватан ҳимоячиларини «заиф ва бемор», яъни руҳсилан-тириб қўйган. Бу камдек, «баъзи бедин ва дунёфуруш молпараст уламо, оқсоқоллару арбоблар бирлашиб өзгина пул-маблаг, деб одамларни қонидан қурқмай қалъа дарвозасини кофирларга очиб берганлар»³.

Рус манбаларида эса, жангларда ватан ҳимоячиларидан 2500, солдатлардан 17 киши ҳалок булганлиги қайд этилади. Аваз Муҳаммад уларни 8000 ва 5000 киши ҳисоблайди. Менинча, душманга тегишли кейинги рақам жуда ошириб юборилган. Улардан 217 киши ярадор қилинган эди. Босқинчилар 37 туп, кўп яроғ-аслаҳа ва бошқа нарсаларни улжа олдилар.

Уратепа жангига бошчилик қилган Крижановский билан Романовский шаҳарнинг босиб олинганлигини

¹ Тарихи жаҳоннамойи, 133-бет.

² Абдулғаффорбек оила аъзолари билан Самарқандга борган.

³ Тарихи жаҳоннамойи, 132-бет.

зур мамнуният билан Петербургга телеграф орқали маълум қилдилар. Рус солдатлари Уратепадан кейин Зомин қалъасини қулга киритдилар. Қон тукиш ва вайронагарчиликнинг навбати яна Жиззах шаҳрига келди. Уша вақтдаги жонли гувоҳ Зиновевнинг сузига қараганда, бутун минтақада Жиззах истеҳкомига ухшаган мустаҳкам қалъа булмаган. У икки қатор маҳобатли деворлар билан қуршалган бўлиб, куп миноралар ва шинакларга эга бўлган. Деворнинг баландлиги 4 метр ва эни 3 метр ҳисобланган. Икки қатор деворнинг ташқи томони ва уртасида сув тулдирилган хандақлар қазилган. Умуман қасққа қаралса, шу ерда девор ва хандақ кузга ташланган. Зиновев шундай катта ва мураккаб ишларни амалга ошириш учун тасаввур этиб булмайдиган оғир меҳнат ва куч-қувват сарфланганлигини таъкидлайди¹.

Жиззахда катта қушин йигилганди. Ҳимоячилар орасида Искандарбек бошчилигидаги афгон ҳарбий қисми ҳам бор эди². Афгонлар тупдан отишда моҳирлиги билан ажралиб турганлар³. Жиззахдаги ватан ҳимоячиларининг сони 10.000 киши ҳисобланиб, 53 тупи бор эди. Рус аскарлари даставвал шаҳарга борадиган сув йулларини бекитиб, Самарқанд ва Уратепа дарвозаларидан ҳужум қилишга киришдилар. 15 октябр куни кечқурун капитан Михайловский 4 пйеда ротаси, 6 туп ва 2 мортир билан Уратепа дарвозасига, подполковник Григорев 4 рота, 4 туп ва 2 мортир билан Самарқанд дарвозаси остонасидан жой олдилар. Бу ҳарбий қисмлар келмасдан олдиноқ истеҳкомдан уша жойда қолдирилган бир гуруҳ солдатларга ватан ҳимоячилари ҳужум қилдилар. Икки томон уртасида қаттиқ жанг бўлди. 16 октябр куни, эрта тонгда ҳам Михайловский бошчилигида ҳарбий қисмга қарши унғ ва орқа томондан ҳужум қилинди. Натижада бир қанча одамлар ҳалок ва ярадор бўлдилар. Айни бир пайтда полковник Воронцов-Дашков қумондонлигидаги 2 рота, 200 казак ва 4 туп шаҳарнинг жануби-ғарбий бурчагига ташланганди. 17 октябр куни, эрталаб солдатлар Уратепа ва Самарқанд дарвозалари ёнида деворни тешишга муваффақ бўлдилар. Сунгра душман қушимча ёрдамга кел-

¹ «Русский инвалид», 1868, № 140.

² Искандарбек Ҳирот ҳокимининг ўғли бўлиб, отаси вафотидан кейин тахт даъвогарларининг таъкиби остида қочиб тоғларда 8 йил яшаган. Сунгра у Бухоро амири хизматига ўтган эди.

³ «Русский инвалид», 1868, № 140.

ган ҳарбий қисмлар қатнашувида шаҳар қалъасига ҳужум бошлади. Бу жангда Михайловский, Григорев, Воронцов-Дашков ва Пистолкарс раҳбарлигидаги солдатлар фаол қатнашганлар.

Шу равишда, қалъа учун шиддатли жанглар авжига миниб рус солдатлари ватан ҳимоячиларидан 6000 кишини қириб ташладилар ва икки минг кишини асирликка олдилар. Куп утмай урушга раҳбарлик қилаётган Крижановский қалъада ҳозир бўлди. Аммо бу фюжиа билан жанг тугамай 2000 минг кишилиқ сарбозлар 18 туп билан рус ҳарбий лагеридаги солдатларга қарши ҳужум қилди, лекин қалъадаги мағлубият хабари олинганч, улар ваҳимага тушиб чекинганлар.

Маҳаллий манбада курсатилишича, уруш арафасида шаҳар катталари ва лашкарбошиларнинг йиғилишида жангни қайси тарзда олиб бориш хусусида фикр юритилган. Айрим кишилар душманга ҳужум қилиш самарали бўлишини таклиф этган бўлса, бошқалар мудофаада туриш лозимлигини маъқуллаганлар. Аммо бу ғоят муҳим масала жуда суст муҳокама қилиниб, мудофаада туриб урушиш маъқулланади. «Йигинда, — деб ёзади Аҳмад Дониш, — хотинларнинг мажлису маъракаларига ўхшаш ҳаммалари баробар гапириб, ғавго солиб, ким нима айтаётганлиги билинмади ва эшитилмади»¹. Шу тарзда, душманга қарши ҳужум қилмасликка келишилган бўлса-да, лекин Искандарбек бошчилигидаги афғон отлиқлари қалъа ташқарисига чиқиб жанг олиб борганлар. Улар охири чекинишга мажбур бўладилар. Айрим калтафаҳм кишиларнинг маслаҳати билан ғуё душманнинг қалъага бостириб киришига йўл бермаслик мақсадида шаҳар дарвозаларининг сиртқи томони тупроқ уйимларига тулдирилиб қўйилди. Оқибатда шундай вазият юзага келдики, қалъанинг ичидаги кишилар қамалиб, сиртдагиси киролмайдиган бўлиб қолди. Бу туғрида манбада шундай ёзилган: «Жиззах қалъаси дарвозаларини беркитиб, тупроқ билан кумиб қуйилиши йўлни беркитиб қўйди. Кириш ва чиқиш йўллари беркитилиб, улим йўли очилган эди. Натижада умаро ва навкарлар қалъа ичида маҳбусга ўхшаб қолдилар. Шу чоғда рус солдатлари қалъа остига келиб туп-туфанглар билан ҳужум қилиб ва уни ичига кириб ҳар нарсаси кузларига жонли куринса, шафқатсизларча улдира бердилар, бир қисм кишиларни дарвозалар

¹ Рисола ғ Мухтасар..., 55- бет.

олдига ҳайлаб бордилар. Қурқувдан ва чорасизликдан асирларни ҳаммалари бошларини бир-бирларини орқаларига тираб турдилар. 2-3 минг гозий орқасидан рус аскарлари уларга уқ узардилар. Отилган уқнинг ҳар бири 5-6 гозий бошини бир вақтда тешиб утиб 7-сига келганда совуб кучини йуқотарди»¹. Қаранг, инсонга нисбатан шафқатсизлик даражаси босқинчиларда нақадар гайриинсоний булган. Аваз Муҳаммад ҳам Жиззахда қаттиқ жанг булганлигини уқдириб утиш билан бирга, лашкарбошиларининг нодонлиги туфайли мисли курилмаган қиргинбарот содир этилганлигини ёзди: «Лашкари ислом қалъа ичидан туриб тупу туфангни ишга солдилар. Кофирлар эса, ташқаридан уқ отиб, талотуб билан шаҳарга кирдилар. Мусулмонлар бессаранжом булиб, ҳар томонга паришонлик билан юрар ва нажот йулини қидириб тополмасдилар. Кофирлар мусулмонларни уч томондан тусиб, тупу туфанг зарби ила шундай урушдиларки, улганларнинг ҳисоби йуқдир. Мангит сипоҳидан тахминан 15-16 минг киши уз сардорлари ила шаҳодат даражасига етган эди. Мангитлар (ҳукумат вакиллари) ўзларининг журъатсизликлари туфайли шундай балога гирифтор булдилар. Акс ҳолда, шунча одам жасорат курсатганда, кофирларнинг терисини шилиб олардилар. Вилоят ичи аҳли куффорга тулиб кетди»².

Хукмдор табақа, яъни мангит лашкарбошилари шу даражада катта имконият ва кучга эга эдиларки, озгина булса-да, жасорат, билимдонлик билан ҳаракат қилганларида, душманни парчалаб ташлашлари турган гап эди. Ҳатто рус ҳарбийлари Жиззахдаги мудофаани куриб галабага ҳеч ишонмай турган эдилар³. Хуллас, қушинда ва улар билан ватан ҳимояси учун отланган ун минглаб оддий кишиларда жанг қилиш истаги ниҳоятда барқ уриб турди. Шунинг учун ҳам улар лашкарбошиларнинг ожизлиги ва сустлигига қарамай жон-жаҳди билан урушдилар. «Шаҳар ҳимоячиларининг, — деб ёзди рус муаллифларидан бири, — қаҳрамонлиги ва қаттиқ қаршилигига тан бериш лозим. Ҳатто қалъадаги бир қисм кишилар урушни давом эттиришга илож қолмаганидан порох омборига киришиб уларини портлатиб юбордилар. Бундай қилиш учун юксак маъна-

¹ Уша жойда, уша бест.

² Тарихи жаҳоннамойи, 133-бет.

³ «Русский вестник», 1864, № 3—5.

⁴ Материалы для статистики Туркестанского края. Ежегодник, сб., 1872, стр. 274.

вийат, катта жасорат ва матонат керак булган, албатта»¹. Жанг вақтида ўзбекларнинг бошига мисли қурилмаган азоб-уқубатлар ва талофатлар тушишига қарамасдан, ҳаддан ташқари сабр-тоқат ва матонат билан русларни ҳайратга солганлар. Ҳатто қаттиқ жароҳатланган ҳимоячилардан йиги овози ва инграш қулоққа чалинмаган¹. Асирга олинган ҳарбий бошлиқлардан бири Қоровулбекнинг сузига кура, ҳимоячилар қаҳрамонларча жанг қилиб деворларнинг бузилган жойларини кечаси билан тузатиб турганлар².

Қаттиқ қаршилик ва жангга монанд равишда талофат ҳамда вайронагарчилик ҳам ута даҳшатли булган. Бу ҳолни ўз кузи билан курган Зиновев шундай ёзади: «Менинг рупарамда куплаб одамлар ва отларнинг мурдаси тоғ каби уйилиб ётибди. Мен бир неча дақиқа куз унгимда нима гавдаланаётганлигини англамадим. Яқинроқ борганимдагина қаватма-қават ётган одамлар ва отларни курдим. Уликлар уймаларидан одамларнинг қулоқлари ёки отларнинг бошлари ёки туёқлари чиқиб турибди. Бундан ташқари, отлар тагида босилиб ётган кишиларнинг инграётганлари ва туришга интилаётганларни куриш мумкин эди. Уликларнинг сони камида 3 минг кишига боради»³.

Жиззах фожиаси ҳақидаги куз ёшлари билан ўқиладиган маълумотлар бошқа бир рус манбасида ҳам ўзифодасини топган: «Биз Тошкент дарвозаси тарафига одам ва от мурдаларининг орасидан утиб бордик. Мен Жиззахдаги ниҳоятда қурқинчли манзарани изоҳламоқчи эмасман. Бу дақиқада менинг куз унгимда инсон юрагини ларзага солувчи куринишлар бирин-кетин ва тез-тез утиб турди.

Шуни айтиш кифояки, Уратепа қиргини Жиззахда туқилган қонларга нисбатан бир уйинчоқдир, холос. Уратепа қалъасида 4000 киши турган бўлса, Жиззахдагиси 10000 одамни ташкил этган. Уратепада аҳолининг анча қисми қочишга улгурган бўлса, Жиззахда дарвозалар тупроқ билан тўсилганлиги орқасида камдан-кам кишилар қоча олди»⁴.

Аҳмад Донишнинг ёзишича, бир қисм одамлар дарвозалар тупроқ уйими билан бекитилганлигидан чиқиш иложини тополмай ўзларини қалъа деворларидан

¹ «Русский инвалид», 1868, № 140.

² «Русский вестник», 1868, № 111.

³ «Русский инвалид», 1868, № 140.

⁴ Уша жойда, уша бет.

ташқарига ташлаб, қўл-оёқлари синган ҳолда Самарқанд томонга кетганлар¹. Асирликка олинган 1500 кишидан 600 таси жароҳатланган эди. Улар уликлар уйимлари орқасида паноҳ топиб тирик қолган эдилар². Ярадор кишиларнинг барчаси огрикқа қарамай, узларини шу даражада қаттиқ тутдиларки, «бирорта инграш қўлоққа чалинмади».

Русларнинг узлари берган гувоҳликларга кура, Жиззахда «қон дарё каби («кровь лилось реками») оққан эди»³. Уларнинг бирининг ёзишича, «солдатлар нима учун биз итларни (ватан ҳимоячиларини) аяшимиз керак, улар бизга шафқат қилмайдилар-ку» дейишган. Мана, солдатлар сизнинг инсонпарварлик ҳақидаги сўзларингизга ҳамма вақт шу тарзда жавоб берадилар⁴. Уз манфаатлари йўлида улар гайрининсоний сиёсатни қўлайверганлар. Буни ўлканинг бошқа жойларида юз берган воқеалар ҳам тула тасдиқлайди.

Крижановский ва Романовский ватан ҳимоячиларини қириш билан бирга, ўз солдатларига шаҳарни талашга ҳам рухсат берди⁵. «Русский вестник» газетасининг ёзишича, Жиззахда турли-туман бойликлар шу даражада кўп ва қимматли булганки, бунақаси минтақада ҳали рус солдатларининг қўлига тушмаган. Улар ҳарбий лагерда сон-саноқсиз уюлиб ётарди. Уларнинг орасида ҳар хил қимматли кийим-кечаклар, тилла ва кумуш билан сайқалланган яроғ-аслаҳалар, эгар-жабдуқлар ва бошқа буюмлар кўп эди. Кишини ҳайратга соладиган туркман отларини ҳам қўриш мумкин эди. Турк, кавказ ва рус қиличлари бор эди. Жуда кўп отлар қўлга киритилган. Ҳатто бир солдат минг тилла тангаси бор ҳалтача топиб олганлиги ҳақида овозалар тарқалган⁶.

Катта-кичик замбараклар, турли яроғ-аслаҳалар Жиззах қатъасидан ўлжа олинди. Рус манбаларида солдат ва офицерлардан 6 киши ўлдирилганлиги ва 92 киши жароҳатланганлиги қайд этилган. Шубҳасиз, бу ерда ҳам қўрилган талофат анча камайтирилган ҳолда берилган.

Жиззахдаги жангда 18 лашкарбошидан, яъни беклардан 16 таси ҳалок бўлди. Улар орасида қўл жангида

¹ Рисола ғ Мухтасар..., 56-бет.

² «Русский вестник», 1868, № 111.

³ Уша жойда, № 3—5.

⁴ Уша жойда, уша бет.

⁵ Уша жойда, уша бет.

⁶ Уша жойда, № 2—3.

улдирилган қалъа бошлиги Оллоёр туқсабо ҳам бор эди. Ватан ҳимоячиларидан улдирилган кишиларнинг сони тахминан 3000 деб курсатилади. Жиззах уликлар ва яралорларга тулиб-тошиб, вайронага айланган вақтда Самарқандда Жиззах маглубияти учун учни душмандан эмас, халқдан олишга киришилди.

«Самарқанд ҳокими Шералибек иноқ, — деб езади Аҳмад Дониш, — ғозийларни улдириш ҳақида фармон чиқариб, деди: «Муллаларнинг шумлиги ва игвосидан, бош кутаришидан шу урушлар юз берди. Муллалар улдирилмагунича урушлардан қутулиб бўлмайди. Уларни улдириш ҳақиқий газот ҳисобланади, улар қанчалик куп улсалар, шунчалик фарогат, тинчлик ва барака куп қулга киритилади». Оқибатда куп мусулмонларнинг қони бекорга тукилди ва ҳоким ўз мақсадига эришди. Самарқанд аҳолиси хотин ва болалари билан ҳокимдан ихлослари қайтиб, муллалар ва динни ёқлаб, шаҳардаги аскарларга ҳужум қилдилар. Бунинг орқасида ҳар икки тарафдан куп қурбонлар берилиб, одам қонидан кучалардаги ариқлар тулиб-тошди. Бундан хабар топган руслар хурсандчилик билан дедиларким: «Улардан қанчалик куп одам улса, бизга шунчалик катта фойда бўлади»¹.

Айрим маълумотларга қараганда, амир Жиззахга қушимча ёрдам беришни ваъда қилган бўлса-да, лекин Бухорода хотиржам утираверган. У Жиззах душман томонидан босиб олинганидан 3 кун утгач, Бухородан Самарқандга келиб, «табиатида гайрату ҳамият йуқлиги учун Самарқандда ҳам бемаза ва бемаъни амаллар билан шугулланиб юарди»².

Бу ерда Самарқанд ҳокимининг уюштирган қиргинини ҳисобга олсак, аҳвол нақадар ёмон бўлганлигини куриш мумкин. Маълумки, Бухорода руҳоний ва зиёлилар намосендатари амирни қоралаб, кузғолон кутарган ва «газот» қилишга даъват этишган эди. Менингча, амир Оқжар ва Жиззахдаги маглубиятларининг айбини руҳоний ва зиёлиларга қуйиш учун Самарқанд ҳокимини ишга солган.

1866 йил 1 ноябрда Крижановский Оренбургга, Романовский эса, Петербургга кетдилар. Романовский урнига Мантейфел утирди. 1867 йилнинг баҳорида Сирдарё атрофларида Содик Кенесари угли раҳбарли-

¹ Рисоля с Мухтасар..., 57-бет.

² Тарихи ҳақоннамои, 133-бет.

гидаги 2 мингдан ортиқ ватан ҳимоячилари душманга қарши ҳаракатни бошлаб юбордилар. Май ойида Содиқ Сарибулоқ деган жойда урнашиб, ясовул Анчоқов бошлиқ солдатларга ҳужум қилиб, бир неча кишини ўлдирди ва асир олди. Анчоқов қолган солдатлари билан зурга қочиб қутулди. Сунгра Оқжар почта станциясига ҳужум қилиб, талади ва Бухоро хонлиги томонга кетди.

Маҳаллий манбаларда курсатилишича, «Бухоро амири (Музаффар) Содиқ Тура ибн Кенесари Тураниким. Дашти Қипчоқ салотинларининг авлодидандир, бир неча минг суворий сипоҳ билан Оқмасжид сарҳадини чаповул қилиш (бостириш) учун жунатди. Жавзо (май) ойининг бошларида уруслар ҳам 200 га яқин сарбоз билан Оқмасжид қатъасидан чиқиб, Бухоро чегарасида жойлашган Сарибулоқ мавзеига келдилар. Улардан бир фавж сарбоз ажралиб, Содиқ Тура мулозимлари билан туқнашдилар. Уруслардан 13 киши ўлдирилди ва 6 солдат асирликка тушди, қолганлари эса қочиб, халос бўдилар. Содиқ Тура хушхабар билан асирларни Бухорога жунатди. Узи эса Оқжарга бориб, қайтиб келди»¹.

1867 йил 26 майда Абрамов Янгиқўргондан 17 чақирим масофада кетаётганда, 6000 кишилиқ Бухоро аскарлари томонидан қўршаб олинди ва уққа тutilди. Душман голиб келиб, ватан ҳимоячилари чекиндилар. Бу билан жанг тўхтамади. Янгиқўргондан 7 чақирим нарида 45000 кишидан иборат ватан ҳимоячилари тупландилар. Улар 1000 сарбоз, 8000 туркман, 250 афгон кўнгиллиларидан, 15000 Бухоро халқидан, қолган қисми «турли жойлардан келган кишилар»дан ташкил топган эди².

Бошқа маълумотларга қараганда, ҳимоячилар 20.000 киши бўлган.³ Уларга Самарқанд ва Уратепа беклари қўмондонлик қилганлар.⁴

1867 йил 2 июнда полковник Абрамов ватан ҳимоячиларига ҳужум қилди ва жанг қизгин тус олди. Душманнинг қўли баланд келиб, ҳимоячилар Янгиқўргон ва Самарқанд уртасидаги Тошқўприк деган жойга чекиндилар. Шунга қарамай, ҳимоячилар яна Янгиқўр-

¹ Тарихи даҳонномаи, 134-бет.

² «Голос», 1867, № 191; «Биржевые ведомости», 1867, № 179.

³ «Санкт-Петербургские ведомости», 1867, № 191.

⁴ «Голос», 1867, № 191.

гонга ҳужум қиладилар. Улардан 70 киши ўлдириллади ва жароҳатланали.

Юқорида шарҳланган туқнашувлар юз бераётган вақтда тинчлик сулҳини тузиш ҳаракати ҳам кетаётган эди. Шу мақсадда амир 1867 йилда Крижановский тақлифига жавобан Мусабек мирохур деган кишини элчи сифатида Оренбургга жунатган эди. Бу ерга 1867 йил май ойининг бошларида келган элчи амирнинг Уратепа ва Жиззахнинг хонликка қайтариб берилиши ҳамда Сирдарёнинг чап қирғоғининг Россия билан хонлик уртасидаги чегара қилиб белгиланиши ҳақидаги суровини Крижановскийга етказди. Қуп ўтмай, Крижановский билан элчи Мусабек уртасида музокаралар ниҳоясига етиб, Бухоро хонлиги билан тинчлик сулҳи тузилди. У қуйидаги шартномаларни ўз ичига олган эди:

1. Қўқон хонлиги ерларининг чегарасидан тоғлар бўйлаб Қашқар довонининг гарбий ёнбағригача ва бу ердан Янгиқўрғоннинг жанубигача чузилган жой Бухоро хонлигига киритилади. Россияга Илонўтти тоғ оралиғидан то Қизилқумгача ва у ердан Букан тоғларигача ва Сирдарёнинг қуйи оқимигача бўлган жойлар берилади.

2. Амир беклар томонидан руслар қўл остидаги ерларга аскар ҳамда бошқа қуроли кўчларни юборишга ва чегара дахлсизлигини бузишга йўл бермасликни, бунга бўйсунмовчиларни Бухоро қонунлари асосида қаттиқ жазолашни ўз зиммасига олади.

3. Диний эътиқодидан қатъи назар, Россиянинг барча фуқароларига хонлик шаҳарларида бемалол савдо қилиш ҳуқуқи берилади. Уларга хонликда хоҳлаган вақт мобайнида яшаш ва кўчмас мулкка эга бўлиш имкони берилиб, жинойт содир бўлган тақдирда чоралар қўрилади. Уларга Россия фуқаролари сифатида муносабатда бўлинади.

4. Россия савдо аҳлига эркин савдо қилиш ҳуқуқи билан бирга, божларнинг миқдори бухороликлардан олинадиган божларга баробарлаштирилади.¹

Мазкур шартнома император томонидан маъқулланган бўлса-да, лекин уни ўзил-кесил ҳал этиш Туркистон генерал-губернаторлигининг ташкил қилиниши муносабати билан тўхтатилди.²

¹ «Военный сборник», СПб., 1871, N 5, стр. 728.

² Ушга жойды, уша бет.

ТУРКИСТОН ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОРЛИГИНИНГ ТАШКИЛ ТОПИШИ

1847—1866 йиллари Рус давлати Қўқон ва Бухоро хонликларига тегишли бир неча шаҳарлар, қишлоқлар ва қўлларни босиб олди. Эндиликда 1865 йили генерал Черняев бошчилигида тузилган Туркистон вилояти босқинчиларнинг минтақада юритмоқчи булган мустамлакачилик талабига жавоб беролмай қолди. Айниқса, бу вилоятнинг узоқ масофадаги Оренбург генерал-губернаторлигига буйсундирилиши катта ноқулайлик ва қийинчиликларни туғдирди. Рус давлатига босқинчилик урушларини давом эттириб, мустамлакачилик сиёсатини ҳаётга изчиллик билан тағбиқ этиш учун мустаҳкам ва такомиллашган маъмурий тизим зарур эди. Бу масалани ҳал қилиш учун Милютин раҳбарлигида махсус комитет тузилиб, унга Крижановский, Стремау-хов, Бош қўшин штабининг бошлиғи Рейден, Черняев, Романовский, Воронцов-Дашков, Гирс, Гутковский, Гейнс ва бошқалар аъзо қилинади.

Масалани муҳокама этиш жараёнида Крижановскийнинг Туркистон генерал-губернаторлигини Оренбургга буйсундириш ҳақидаги таклифи қабул қилинмади.

1867 йил 2 июлдан бошлаб алоҳида Туркистон генерал-губернаторлиги тузилиб, генерал-адъютант К.П. Кауфман бошлиқ этиб тайинланди. Тошкент унинг пойтахти ҳисобланди.

Туркистон генерал-губернаторлигига Сирдарё вилояти (маркази Тошкент) ва Еттисув вилояти (маркази Верный) киритилди. Яна, Туркистон ҳарбий округи барпо қилинди.

Сирдарё вилоятига Тошкент, Авлиёота, Чимкент, Хужанд, Жиззах, Қозоли ва Перовский уездлари киритилди.

Еттисув вилояти Сергипол, Копал, Верный, Иссиққул, Тўқмоқ сингари уездларни ўз ичига олган эди.

Биринчи генерал-губернатор Кауфман катта ваколатларга эга бўлиб, унга мустақил равишда ҳарбий юришлар уюштириш ва қўшни давлатлар билан алоқалар олиб бориш ҳуқуқи берилган эди. Император Александр томонидан К.П. Кауфманга берилган ваколатномада бундай дейилган: «Биз Туркистон генерал-губернаторимиз, генерал-адъютантимиз Константин Кауфманга олий ваколатимизни бериш билан ўзимизни бахтиёр ҳисоблаймиз ҳамда уни ҳар қандай сиёсий, чегара ва савдо

ишларини ҳал этишга, иккала томон фуқаролари учун фойдали музокаралар олиб бориш ва битимларни, шартномалар ёки қарорларни имзолашга, қушни мамлакатларга ишончли шахсларни юборишга вакил қиламиз.

Шу айтилганларга қўра, бизнинг вакилимиз тузадиган ва имзолайдиган ҳамма ҳужжатларни маъқуллашни ўз номимиздан ва ворисларимиз номидан императорлик сузимиз билан ваъда қиламиз...»¹

Кауфман шу даражада катта мавқега эга эдики, уни тўб аҳоли «ярим подшоҳ» деб юритган. Генерал-губернаторлик билан бир қаторда Туркистон ҳарбий округи ҳам тузилиб, унга қўмондонлик қилиш ҳам Кауфманга юкланди. Шундан кейин, агар ҳарбий қисмлар илгари «Оренбурглик», «Сибирлик», «Еттисувлик» деб аталган бўлса, эндиликда «Туркистон қушини» деб номланадиган бўлди. Вақт ўтиши билан бу қушин ҳар жиҳатдан кучайиб ва такомиллашиб борди.

Кауфман улкага келаётганда Оренбургда тўхтаб, юқорида номи тилга олинган Бухоро элчиси Мусабек мирохур билан тинчлик сулҳи тўғрисида суҳбатлашган эди. У Крижановский тавсия этган тинчлик сулҳига асосан рози бўлган бўлса-да, лекин айрим ўзгаришларни киритди. Масалан, у Янгиқўрганни Бухоро хонлигига беришни сулҳга қўштирди. Афтидан у бундай йўл тутганда амир билан алоқани йўлга қўйишни уйлаган. Кауфман Мусабек орқали амирга хат юбориб, ўзининг генерал-губернаторлик лавозимига тайинланганлиги, хонлик билан алоқа боғлаш ваколатини олганлиги ва тинчлик урнатиш учун келганлигини маълум қилди. У амир томонидан тинчлик сулҳига имзо чекиб, муҳр босилганидан кейингина император тасдиқлаши мумкинлигини ҳам билдирди.²

1867 йил 1 сентябрда тинчлик сулҳи Мусабек орқали Бухорога жўнатилди. Уша йилнинг декабрида Мусабек Тошкентга келиб, амир сулҳдаги шартларга рози эканлигини Кауфманга билдирди. Бироқ амир буни тасдиқловчи бирорта ҳужжат юбормаганлиги маълум бўлди.³ Шу боис Кауфман 19 декабрда тинчлик сулҳини дарҳол имзолаш, айрим рус асирларини озод этиш ҳақидаги хатни Мусабек орқали жўнатиб, акс ҳолда, уруш бошланишини ҳам Мусабекка айтди.⁴ Амир сулҳ-

¹ Ўзбекистон ССР тарихи. I жилд, II китоб. Т., 1957 йил 94—95-бетлар.

² Уша жойда, уша бет.

³ «Москна», 1868, № 22.

⁴ Ўзбекистон Марказий давлат архиви, ф. 715, сп. I, д. 36, л. 260.

ни расмийлаштириш тарафдори бўлса-да, лекин Бухоро аҳолиси Рус давлатига қарам бўлишга тиш-тирноғи билан қарши бўлиб, урушни давом эттиришга қатъий бел боғлаган эди. Жамоат руҳоний вакиллари бошчилигида амирни урушишга даъват этди. Ҳатто амир «русларни улкадан ҳайдаб чиқармаса, улдирилиши»¹ ҳақида хатлар олди.

Амирнинг қийин аҳволга тушиб қолганлигини бошқа ҳужжатлар ҳам тасдиқлайди. Чунки у шаҳар катталари ва нуфузли савдогарларни саройга тушлаб, сулҳ тузиш ёки урушиш масаласини муҳокамага қўйдиртирган. Баҳс бир кун мобайнида давом этиб, пировардида, «газот»ни бушаштирмаслик ҳақидаги фикрлар маъқулланади. Амир вазифасини уддалай олмаётганлиги, унинг урнига углини утқозиш таклифи уртага ташланади.² Умуман, амирга қарши кучлар тобора кучайиб бормоқда эди. Халқ оммаси «амирнинг русларга қарши урушини қатъий равишда талаб қилди».³

Бунинг устига, айрим жойларнинг ҳокимлари амирга қарши очикдан-очик бош кутаришлари аҳволни янада ёмонлаштирган эди. Ҳатто Ғузор ҳокими бўлмиш амирнинг угли Абдумалик саркардалар — Худоёр туқсабо қора мангит, Абдулла туқсабо оқ мангит, Иброҳим туқсабо кук мангит ҳимоясида қўзғолон кутарди. Айни бир пайтда, Ҳисор, Денов, Қулоб, Шодмон, Қўҳистон, Дабусия, Каттақўрғон, Шаҳрисабз ва бошқа жойларда ғалаёнлар бўлиб утди.

Амир қўзғолончиларга қарши уруш олиб борли ва қаттиқ чоралар курди. Масалан, Ҳисор, Шодмон ва Қўҳистонда амирга қарши кишилардан 1000 киши осиб улдирилди. Ҳатто амир фармони билан унга қарши бўлган йирик дин пешволари Бухородан ҳайдаб чиқарилди.

Шундай қилиб, амир Музаффар ички томондан ўз фуқаролари, сиртдан эса, Рус давлати билан уруш олиб бориб, икки ўт орасида қолган. Гарчанд у Рус давлати билан сулҳ тузишни истаса-да, лекин халқнинг қаҳр-ғазаби ва қўзғолонидан қўрқиб, уни расмийлаштирмади.

Кауфман расмий суратда шартноманинг тасдиқланишини, шу билан узини тинчлик тарафдори сифатида курсатишга уринган бўлса-да, лекин амалда шартнома

¹ Уша жойда, уша бет.

² Уша жойда, 239-б.

³ Уша жойда, 240-бет.

амир томонидан тасдиқланмай, вақт утишини хоҳларди. Чунки унга ҳарбий тайёргарлик куришга вақт ва урушни бошлашга эса баҳона керак эди. Амалда худди шундай бўлиб чиқди ҳам. Шартномани тасдиқлашга доир музокаралар 1867 йилнинг кузидан то 1868 йилнинг апрелигача давом этиб, ҳеч қандай натижа бермади. Бу хусусда Аваз Мухаммад Аттор Хуқандий келтирган маълумот диққатга сазовордир: «Шу даври замонда Оренбург вилоятидан то Хуқанду Бухоро вилоятларигача бўлган ҳудуд рус подишоҳи кулига ўтди. Шу ерлар бир вилоятга (генерал-губернаторликка) бирлаштирилди ва Русия пойтахтидан Кауфман номли киши волий — амири лашкар этилди. Янги Русия волийси олдинги амири лашкар ва амир уртасида тасдиқланган битимни қабул қилмади, аксинча, уни бузиш йулидан борди. Кауфман Бухоро амирига биринчи шартномадан ҳам оғир бўлган, ўзи тартиб ва танзим берган янги аҳдномани жуда оз муддатда куриб чиқиш учун юборди.

Агарда Бухоро амири шу аҳдномани қабул қилмаса, урушга тайёр бўлсин, деб шарт ҳам қўйди».¹

Шунинг учун ҳам, деб давом этади муаллиф. «Амир бу аҳднома шартларини ўз давлатига оғир билиб, шундай жавоб юборишни буюрдиким: «Русия арбобларининг аҳду фармонлари барқарор эмас экан. Ҳар қайси-си янгитдан амири лашкар ва волий бўлиб олса, энг аввал, янги аҳдномалар қабул қилишга интилар эканлар. Аҳдноманинг шартлари бизнинг ҳукуматимизга зарари куллий етказди ва кунлар утиши ила бизнинг сабр-тоқатимизни тулдиради. Биз ўз ихтиёримиз ила биринчи тузган аҳдномани бузиб таъдил этмаймиз. Агар Кауфман олдин тузилган битимни қабул қилмасдан уни бекор қилишга кушиш этса, унда бузмакор ва аҳдпаймонсиз номини олади».²

Амир «тинчлик сулҳи» шартларини муҳокама қилишни нуфузли кишиларга топширган. Шунда Мусабек бу сулҳ қабул этилгандан кейин рус ҳукумати катта миқдорда товон тулашни талаб қилишини айтган. У битим қабул этилган тақдирда солиқларни купайтириш лозим бўлиб, халқнинг қаҳру ғазабига учраш мумкинлигини уқдириб ўтади. Бу фикр тула қувватланади ва битим тасдиқланмайди.³

¹ Тарихи ҳаётномаи, 134-бет

² Уша жойда, уша бет.

³ Материалы для описания Бухарской экспедиции 1868 года. 1872—1873. стр. 429.

Шу орада Жиззах атрофларида ватан ҳимоячилари билан душман уртасида туқнашувлар содир бўлди. 1867 йилнинг июлида Нуротадан Содиқ Кенесари бошчилигидаги ҳимоячилар йулга чиқиб, Жиззах йулида душман таъқибига учради. Шундан кейин бошқа 1000 кишилик ҳимоячилар ясовул Назаров ҳарбий қисмини қуршаб олдилар. Рус солдатларидан 3 киши улдирилди ва 4 киши жароҳатланди. Уша йилнинг сентябри охирида 1000 кишидан иборат ҳимоячилар полковник Абрамов ва майор Штемпел бошчилигидаги солдатларга қарши Уҳум қишлоғида жанг қилдилар. Аваз Муҳаммад Аттор Ҳуқандийнинг маълумотига қура, «Урус аскарларининг сардори Жиззахдан Бухоро ҳудудига кириб, Уҳум қасабасининг ерларигача босиб келди. Бу ерларнинг аҳолиси Бухоро раиъяси ҳисобланар эди. Уруслар уларнинг манзилларига ут қуйиб, мол-ҳолларини талон-торож қилиб, Жиззахга қайтиб кетдилар».¹ Шундан кейин ватан ҳимоячилари Уҳум қишлоғига қайта урнашиб олдилар. 1868 йилнинг 7 мартида майор Гриппенберг бошчилигидаги солдатлар Уҳумга ҳужум қиладилар. Душманга қарши минг кишига яқин ҳимоячилар жанг қилдилар. Уларнинг ихтиёрида 11 тупбор эди. Оғир жанглардан сунг душман қишлоқни эгаллаб, яроғ-аслаҳалар, жумладан, 2 тупни улжа олди. Руслардан 3 киши жароҳатланди.

1868 йил 31 мартдан 1 апрелга утар кечаси 200 кишилик ватан ҳимоячилари Работ купригида урядник Питерсков бошчилигидаги солдатларга ҳужум қиладилар. Мазкур туқнашувда 3 кишини йуқотган ҳимоячилар чекинишга мажбур бўладилар.²

Жиззах уездининг бошлиғи полковник Косовнинг берган маълумотига қура, 1868 йил 15 апрелида Ключевой деган жойдаги рус ҳарбий лагерига Челақ беги Умарбек бошлиқ аскарлар туплар ва милтиқлардан уқғдириб, ҳужум қилганлар. Эрта тонгдан то кеч соат 5гача давом этган жангда ватан ҳимоячиларидан куп кишилар улдирилган ва ярадор қилинган.³

Худди шу кунларда Зоминда ҳам бухоролик аскарлар ҳаракат қилгани маълум.⁴

Хуллас, кўриниб турганидек, икки томон уртасида

¹ Тарихи ҳаётномаи, 134-бет

² «Уральские ведомости», 1868, № 5.

³ Ўзбекистон Марказий давлат архиви, ф. 725, оп. 1, д. 36, л. 239—242.

⁴ Уша жойда, уша бет.

ги алоқалар яна кескинлаша бошлаган. Мазкур шароитда амир Музаффар Хива ва Қўқон хонликларига Россияга қарши курашга ердамлашишларини сураб мурожаат қилади. Аммо рад жавобини олади.¹ Нойлоз қолган амир ҳатто Англиянинг Ҳиндистондаги ноиб Лорд Лоуренс ҳузурига элчи юбориб, Россия тажовузига қарши мадад беришини сураган. Бу суров ҳам самарасиз тугалланди.²

Бир суз билан айтганда, Бухоро хонлиги чуқур сиёсий инқирозга мубтало бўлган эди. Бунга яхши аниқланган К.П. Кауфман қулай фурсатни бой бермасдан Бухорога қарши ҳарбий юришни бошлаб юборди.

САМАРҚАНДНИНГ БОСИБ ОЛИНИШИ

1868 йилнинг 18 апрелида К. П. Кауфман Тошкентдан Жиззах томонга йўлга чиқди. Рус манбаларига қўра, айрим тошкентлик дин пешволари мустақиллик учун курашда жонбозлик кўрсатаётган Бухоро уламолари билан ҳамнафас эмасликларини изҳор этиш учун «Рус солдатларига янги галаба ва шон-шўҳрат тилаб» фотиҳа берганлар.³

К.П. Кауфман узининг босқинчилик урушини оқлаш мақсадида Туркистон ҳарбий округи қўшинларига қўйидаги мазмунда мурожаатнома йўллади:

«Кейинги вақтларда Самарқандда Россияга қарши Бухоро қўшин тўплаётганлиги ҳақида аниқ маълумотлар олинмоқда. Самарқандда русларга қарши урушни тарғиб қилаётган ва гуё дин учун курашаётган мутаассиблар ёғилиб келиб, Сирдарё вилоятининг утроқ аҳолисини галаёнга даъват этмоқдалар. Мен ярим йил мобайнида музокаралар воситасида тинчликка эришиш учун бор кучимни сарфладим. Бухороликларнинг сулҳ шартномасини узиш-кесил қабул қилишни атайин қўзишга қаратилган найранглари сизмаслигига интилиб, Россия билан Бухоро ўртасида тинчлик сулҳини тузиш зарурлигига амирни ишонтиришга кўп уриндим. Мен амир бир неча бор рус қўшинлари билан тўқнашишдан узишга сабоқ олади, деб уйлаган эдим. Аммо амир қўрол кучи билан узининг Ўрта Осиёдаги мавқеини

¹ «Москва», 1868, N 22.

² «Голос», 1873, N 18.

³ Очерки военных действий 1868 г. в Зарифшанской долине. стр. 189

тиклашга ҳаракат қилмоқда. Агар Бухоро қушинларининг тупланиши Россияга қарши қаратилган бўлса ҳамда бизнинг чегараларимизда қурол кучисиз тинчликни таъминлашнинг иложи бўлмаса, у вақтда қўлда қилич билан тинчликка эришиш зарурияти тугилади».¹

Шу тариқа, Кауфман узининг ҳарбий юришини «тинчлик байроғи» билан ниқоблашга уринган.

1868 йил 19 апрелда Кауфман аскарлари билан Сирдарёнинг чап қирғоғига кечиб утади. Шу ерда унинг ҳузурига олдинги саҳифаларда номи тилга олинган афғонистонлик Искандарбек уз навкарлари билан келиб Рус давлатига хизмат қилишга тайёрлигини билдиради. Кауфман хоинлик йўлига утган Искандарбекни мамнуният билан кутиб олиб, унга ва аскарларига маош белгилайди. Худди шу вақтда руҳонийлар ташаббуси ва ҳаракати билан Самарқандда турли жойлардан келган кунгилчилар йиғилган эди.

К.П. Кауфман яна мунофиқлик тўнини кийиб, Самарқанд шаҳри аҳолисига «Мурожаатнома» (1868 йил, 22 апрел) юборади. Унда, жумладан, шундай сўзлар бор эди:

«Самарқанд шаҳрининг фуқаролари! Мана, мен 6 ойдан буён ҳукмдоримнинг руҳсатига биноан, сизларга тинчлик ва осойишталик бахш этиш учун гамхўрлик қилмоқдаман. Оқ подшоҳ урушишни истамайди. Лекин амир менинг яхши ниятларимни тушунмайди ёки тушунишни хоҳламайди. У фойдали тинчлик сулҳини тузиш урнига, қушини ва халқини Россия билан урушишга тайерламоқда. Мен уруш орқасида халқнинг қони тукилишига йўл қўймаслик учун барча чораларни кураман. Мен зиёни тегмаётган халққа эмас, амирга қарши бораётирман. Чунки оқ подшоҳ одамларга ёмонлик эмас, яхшилик истайди. Агар сизлар тавсия этилган битимнинг қабул қилинишига мени ишонтирсангиз, қон тўкилмайди ва қушин қайтариб олиб кетилади. Оқ подшоҳнинг мақсади — тинчликни сақлаш ва уруш қилмасликдан иборатдир. Фурсатни қўлдан берманглар».²

Қаранг-а, рус генерали тасаввурича, Самарқанд аҳли гуёки босқинчи ҳийласига учадиган, озодлик ва иймон нималигини тушуниб етмайдиганлардан. Аслини олганда, душманга қарши курашга отланган худди шу халқнинг узи эди-ку!

¹ Уша жойда, 191—192-бетлар.

² Уша жойда, 252-бет.

Самарқанд химоячилари билан рус аскарлари уртасидаги жанг.

24—26 апрел кунлари Кауфман ҳузурига бир гуруҳ Самарқанд беклари номидан элчилар келиб, тез кунда «тинчлик сулҳи»нинг тасдиқланиши ва урушни бошламасликни сўрайдилар. Аммо 25 рота, 700 нафар казак, 16 туп, умуман, 3500 кишидан иборат қўшинни жангга шайлаб қўйган Кауфман юришни давом эттираверди.

Тез орада рус қўшинлари Самарқанд билан Жиззах уртасидаги Янгиқўргонга етиб борадилар. Шу муносабат билан Самарқанд беги Бобохужа амирга хат ёзиб юборали: «Тақсир, мен олган маълумотларга кура, рус аскарлари Янгиқўргонда туришибди. Яқин кунларда Самарқандга юришса керак. Бунга қарши қандай чора қўришни буюрасиз? Сизнинг курсатмангизга биноан уелингиз бошчилигидаги қўшин Чупонота тепалигига урнаштирилди. Аҳолининг бир қанча қисми қўроллан-тирилиб, аскарларга қўшиб қўйилди. Фуқароларингиз сизнинг келишингизни эрта тонгда қўёш чиқишини пойлагандек кутмоқдалар. Сизнинг таъриф буюришингиз жасоратли қўшинингизни руҳлантириши мумкин».¹

Амир бундай тайёргарлик қўрилганлигидан мамнун бўлса-да, лекин Самарқандга боришни лозим қўрмай, у ерга Мирза Шамсиддинхужани юборди.

Русларга қарши қўшин фақат Самарқанд шаҳрида эмас, балки Челақда (200 пиеда аскар), Жонбулоқ ва Жумабозорда (1000 аскар), Нуротада (Содиқ Кенесари

¹ Уша жойда, 202 бет.

угли бошчилигида 2000 қозоқ кунгиллилари) ҳам жойлашган эди. Самарқанд шаҳрининг ичида эса мулалар масжидлар, бозорлар ва майдонларда йигилишиб, халқни босқинчиларга қарши курашга чақирардилар. Бироқ Самарқанд беги бу ҳаракат менсиз ҳал этилаяпти, деб Тиллакори мадрасасидаги йигинга қарши сарбозларини жунатган. Пировардида, туқнашув юз бериб, ҳар икки томондан одамлар ҳалок булган. Бунда, айниқса, мулалар қаттиқ жабрланган. Шунга қарамай халқ душманга қарши жангга тайёр туриш ва Чупонотада куч туплаш ҳақида қарор қабул қилган.¹

Кауфман Самарқанд томон бораётганда Мирза Шамсиддинхужа элчи сифатида келиб, «тинчлик сулҳи»ни тузиш учун бир кундан кейин янги элчи юборилиши, Кауфманнинг орқага, Янгиқургонга қайтиши лозимлиги ҳақидаги амирнинг суровини топширади. Кауфман эса хатни ҳам, амирнинг совғасини ҳам олмай, тинчлик сулҳи шартлари амир томонидан амалга оширилмагунича ҳарбий юришини давом эттираверишини билдиради. Рус қўшинлари Тошқуприк ва Оққургон қишлоқлари орқали Миёнкол водийсига стиб келадилар. Элчи Мирза Шамсиддинхужа ҳеч нарсага эришолмай қайтгач, амир номидан Садр Нажмиддинхожа элчи сифатида келиб, Кауфманга «тинчлик сулҳи»ни топширади. Аммо бу битим амирнинг узи томонидан тузилганлиги учун Кауфман уни инкор этади. Зеро, аслида Кауфман учун гап илгаригидек сулҳ тузишда эмас эди. Шунинг учун ҳам у 1868 йил апрел ойининг охирида Зарафшон дарёсининг атрофига бориб жойлашади. Бу ерларда рус солдатлари билан ватан ҳимоячилари уртасида жанг бошланиб, ватан ҳимоячилари дарёнинг чап қирғоғига чекинишга мажбур буладилар.

Бухоро аскарлари ва халқ кунгиллилари асосан Чупонота тепалигида 40 туп билан мудофаада турган эди. 1 май куни генерал Головачев бошчилигида Чупонота тепалигига ҳужум бошланиб, икки томондан тупу милтиқлар ишга тушади.

Кауфманнинг шахсан императорга жунатган ахборотига кура, кейинги воқеалар қуйидагича содир булган. У даставвал полковник Петрашевскийга шаҳарга борадиган йўлни урганишни топширган.² Полковник 200 солдат билан йўлга чиққанда уққа тутилади. Шу вақтда шаҳардан Нажмиддинхожа бошлиқ элчилар ке-

¹ «Исторический вестник». Таш., XC VII, 1869, стр. 846.

² Ўзбекистон Марказий давлат архиви, 715-ф., 1-руйхат, 36-иш, 300-ырақ.

либ, амир томонидан имзоланган тинчлик сулҳини олиб келганликлари ва урушга киришмаслик кераклигини Кауфманга айтадилар. Кауфман эса, Чупонота тепалигидаги купсонли ҳимоячиларнинг олиб кетилиши шарт билан сулҳга рози булишини элчига билдиради. Акс ҳолда, уруш бошлаймиз, дейди.¹ Элчи бунӣ маълум қилиш учун бир кишини шаҳарга жунатади. Шу пайтда ватан ҳимоячилари унӣ ва чап томондан душманни ураб олиш ҳаракатига тушадилар. Уларга қарши подполковник Штрандман раҳбарлигидаги 400 отлиқ аскар 4 туп билан юборилади. Оқибатда душман устун келиб, ҳимоячилар чекинишга мажбур булади. Шу орада шаҳардан жавоб олинмаганидан кейин душман кучлари Чупонотани уч томондан ураб олиш ҳаракатига тушадилар. Тегишли жойларга тупларни жойлаштириб, улардан ташқари отлиқ аскарлар ҳам шай қилиб қуйилган. Қушинга шахсан генерал Головачев бошчилик қилган.²

Чупонота тепалигида мудофаада турган ватан ҳимоячиларининг сони айрим маълумотларга қура, 12.000 пиеда аскар, 3.000 отлиқ, 1.500 тупчидан иборат булиб, жами 100.000 киши Ватан ҳимояси учун отланганди³. Уларнинг ярмидан купини кунгиллилар ташкил этган. Пиеда аскарларнинг бир қисми тепаликнинг тагида, қолган кўпроқ қисми эса тепалик устида жойлаштирилган. Пиеда аскарларнинг ораси ва орқа томонини эса отлиқ сарбозлар эгаллаган. Тепаликнинг урта қисмига 20, бошқа жойларига яна 20 туп қуйилган эди.

Гарчанд Чупонотада купсонли бухоролик аскарлар ва халқ кунгиллилари жангга тайёр турган бўлса ҳам, лекин лашкарбошиларнинг нодонлиги ва жасоратсизлиги туфайли душман устун келди. Айниқса, рус солдатларига Зарафшон дарёсидан ҳеч қаршиликсиз кечиб утишларига имкон берилиши катта зиён келтирди. Аваз Муҳаммад Аттор Хуқандийнинг ёзишича, ватан ҳимоячилари орасида «тинчлик сулҳи» тузилармиш, деган гап тарқалган. Эҳтимол, бу ишни бир гуруҳ сотқинлар қилган булишлари мумкин.

«Кауфман, — деб курсатади уша муаллиф, — бир неча муддат Жиззахда туриб, жавзо ойининг бошларида Зарафшон дарёсига яқинлашди. Шу ерда амирдан

¹ Уша жойда, уша бет.

² Уша жойда, уша бет.

³ Битва русских с бухарцами в 1868 г. и героическая оборона в Самарканде 1873, стр. 148.

элчи келиб, Кауфман томонидан янгитдан тартиб ва танзим бериб, амирга юборилган аҳдномани олиб кетди. Амир (Музаффар) аҳдномани уқиб, қуйилган шартларга мослаб қабул қилиб Кауфманга жунатган эди. Кауфман элчига айтдиким: «Бугун мен юриш учун энди отга минганман, кечқурун манзилга етсам, аҳд шартлари борасида музокара қиламан». Кауфман яқинлашиб, Зарафшон буйида, Талисиёх тенасида бухороликларни кўрди. Кауфман элчига айтдиким: «Сенга 2 соат муҳлат, чопар жунатиб, бухороликларни нариги соҳилга қайтарасан, биз ҳеч қандай тўсиқсиз дарёни кечиб утсак, шу ерда сулҳ ҳақида сен билан гаплашамиз». Элчи чопар юбориб, бу шартни Бухоро амирига маълум қилди, улар шу ваъдага ишониб, уруслар Зарафшон дарёсидан кечиб утаётган пайтда уларга ҳеч қаршилиқ кўрсатмадилар. Кауфман бошлиқ урус аскарлари сувдан талофатсиз утиб, музокара ва сулҳни кутиб турган бухороликларга тусатдан ҳужум қилиб, уларга талофат етказдилар. Шундан кейин Кауфман сулҳ таклифини асло қабул қилмаслиги ҳақида қатъий жавоб бериб, элчини қайтарди. Фирибга дуч келган содда элчи маъюс бўлиб, Бухорога қайтди».¹

Демак, амир ва унинг маслаҳатчиларининг калтабинлиги туфайли лашкар гафлатда қолиб, душманга зарба берадиган қулай фурсатдан фойдалана олмай қолган. Агар душман сувдан кечаётганда унга қарши ҳужумга утилганда ғалабага эришиш мумкин эди. Шунини айтиб ўтиш лозимки, Кауфман ахборотларида Зарафшон дарёсида ва Чупонота тепалигида қаттиқ жанглар содир бўлмаганлиги қайд этилган бўлса-да, аммо бошқа рус манбасида «солдатлар милтиқ ва тўп уқларининг ёмғири остида қуқрагигача сувга ботиб, дарёни кечиб ўтдилар».² деб ёзилган.

Аҳмад Донишнинг билдиришича, ҳимоячиларнинг гуплари бузуқлиги туфайли яхши ишламаган.³

Шунга қарамай, Чупонотада «ҳимоячилар қаттиқ қаршилиқ кўрсатдилар. Қўп жангларни кўрган кишилар бундай мардонавор курашни ҳеч қачон учратмаганликларини айтганлар. Ҳужум қилинаётган тепаликнинг олди тарафи қизил кийимли сарбозларнинг мурдалари билан қопланган эди».⁴

¹ Тарихи жаҳоннамойи, 135-бет.

² Битва русских с бухарцами в 1868 г., 1873, стр. 8.

³ Рисола с Мухтасар... 59-бет.

⁴ «Уральские войсковые ведомости», 1868, № 43—46.

1868 йил 2 майда сотқин кишиларнинг бошлиқлари — қозикалон, катта оқсоқол ва катта амин шаҳарнинг таслим бўлганини билдириш учун Кауфман хузурига келдилар. Бунинг зур мамнуният билан қабул қилган К.П. Кауфман рус солдатларини шаҳар дарвозасида рус одатига кура туз ва нон билан кутиб олишни буюрди. Шундан кейин Кауфман бошчилигидаги рус қўшини қозикалон, катта оқсоқол ва катта амин кузатувида шаҳарга киради.

Шаҳар дарвозасини асирликдаги эронликлар очиб берганликлари ва бу ерда босқинчиларга қарши жанг бўлиб, куп кишилар шаҳид кетганлиги ҳақида маълумот бор.¹

К. П. Кауфман галаба муносабати билан Петербургга ахборот юборади: «Сиз император олий ҳазратларини Урта Осиёнинг қадимий ва машҳур шаҳри, узининг шон-шўхрати билан гурурланаётган мусулмонларнинг маркази Самарқанднинг эгалланиши билан табриклайман».²

Бу ерлардаги жангларда душманнинг 2 кишиси ўлдирилган ва 38 киши жароҳатланган эди.

Уша 2 майда Кауфман шаҳар аҳолисига бемалол савдо-сотиқ билан шугулланиш ҳамда «масжидларда рус подшоҳининг шаънига хутба» ўқишни буюради.³

3 майда амир Музаффар Самарқанднинг рус солдатлари томонидан босиб олинганлигидан хабар топгач, қаҳру алами шу даражада авжига чиққанки, хабарчини дарҳол дорга осишни буюрган.⁴ У: «Самарқанд қўлдан кетгандан кура, худо жонимни олса яхшироқ буларди», деб хунграб йиглаб юборган.⁵

Рус ҳарбий бошлиқлари ва солдатлари шаҳар биноларига жойлашдилар. Рус расмони В. Верешчагиннинг бу ҳақдаги таърифи қуйидагича: «Биз ҳаммамиз, яъни Самарқандни забт этувчилар генерал Кауфман изидан бориб, амир саройига жойлашдик; ниҳоятда баланд ва кенг хоналардан иборат асосий бинони генерал, сарой атрофидаги уйларни биз — қароргоҳ аъзолари эгалладик; менинг қадрдоним, генерал Головачев чекига эса, амирнинг собиқ ҳарамии тушдики, илгарилари ҳар қан-

¹ Мирза Салимбек ибн Муҳаммад Раҳим «Тарихи Салимий» УЎФА Шарқ шунослик институтининг қўлезмалар ҳазинаси, 2016-рақамли қўлезма, 62-бет.

² Уша жойда, 309-бет.

³ Уша жойда, 310—311-бетлар.

⁴ Материалы для описания бухарской экспедиции в 1868 г., стр. 430.

⁵ Уша жойда, уша бет.

дай мард, жасур жангининг ҳам қадами бу ерга етиши амри маҳол эди, табиийки, биз келгунча қушчалар қафаслардан бушалиб, учиб кетишга улгуришганди.

Генерал Кауфман хоналари билан бизнинг уйлари-миз Темурлангнинг машҳур тахт залига туташиб кетганди. Муҳташам сарой айланаси ҳашаматли йулакдан иборат эди.

Турда чиройли бұртма нақшлар билан зеб берилган катта оқ мрамор булагн — улугвор тахт — куктошнинг айнаи узи турарди. Бу ерга — мана шу саройга бутун Осиё ва Оврупонинг купгина жойларидан ҳукмдорлар ҳамда элчилар таъзим бажо этгани ташриф буюришар, тобелик ва садоқат рамзи сифатида қимматбаҳо совга-саломлар келтиришарди. Темурланг (сузма-суз — оқ-соқ Темур маъносида) бу тахтда виқор тукиб утириб, купсонли вассалларини қабул қиларди. Мен купинчи генерал Кауфман билан ҳозир биз забт этган жойларнинг тарихи, бу ерга келишга улгурган сайёҳлар, китоблар ва ҳоказолар ҳақида фикр алмашган ҳолда залда айланиб юардим».¹

Рус солдатларининг бир қисми шаҳар қалъасига жойлашиб, бу ерда 2 туп, 3747 ядро, 533 граната, 101 пуд порох, 30763 дона уқ улжа олдилар.

К.П. Кауфман 1868 йил 3 майда шаҳар катталари, дин пешволари ва, умуман, нуфузли кишилар иштирокида қабул маросимини утказди. Бунда бир гуруҳ сотқинлар шаҳарнинг оқ подшоҳ паноҳига олинганлиги ва гуё рус қўшинининг сахийлиги учун К.П. Кауфманга миннатдорлик билдиришиб, халқни оқ подшоҳга солиқ бўлишга даъват этишларини ваъда қилганлар. Улар халқнинг натурал солиқлардан, айниқса, ҳарбий хизматдан озод этилишини сўраганлар.

К.П. Кауфман ҳоинларга тўнлар кийгизди. Баъзиларини император номидан кумуш медаллар билан мукофотлади. Биринчи медал шаҳарнинг урушсиз таслим бўлишини изҳор этган бир гуруҳ кишиларнинг раҳбари қозикалонга берилди. Аммо қозикалон халқ мени бармоғи билан исломдан қайтган киши сифатида курсатади ва таъна қилади, деб медални олишдан бош тортди. Бунга жавобан ҳарбий округ қўмондони шундай дебди: «Яхши. Мен медални чакмонинг устига тақмаслигинга розиман. Лекин уни олиб, буюк оқ подшоҳ тасвири-

¹ В *Восстании*. 1868 йилда Самарқанд. Рассом хотиралари. («Русская старина», 1888, № 9.) О. Абдуллаев таржимаси. «Шарқ юлдузи», 1991, 4-сон 187-бет.

ни юрагингда сақлагин. Маълумки, империя таркибида купмиллатли мусулмонлар фароғатда яшаб, уларга ўзларининг диний эътиқодларида қолиш ҳуқуқлари берилган. Яқиндагина Самарқанднинг оқ подшоҳ паноҳига олиншини сураган сен эмасмидинг? Шундан кейин қозикатон медални олиб, уни кукрагига тақиб юришини айтган. Медалга сазовор булган бошқа кишилар ҳам ўз миннатдорликларини изҳор қилиб, ҳамма вақт уни таққан ҳолда Кауфманга қуринганлар. Қозикатон эса кичкина халтачага солинган ва юрагининг ўстидаги нимчага тақилган медални ҳар гал ҳарбий округ бошлиғи билан учрашганда курсатиб борган. Қозикатон медални ошқора равишда тақиб юришдан қурқанини сабаби эса аниқ. У халқ газабидан қўчиган. Шу боис рус манбаларида халқ шаҳарни ўз ихтиёри билан рус солдатларига топширди, деган сўзларнинг таги пучдир. Буни куп утмай шаҳарда босқинчиларга қарши қутарилган халқ қўзғолони ҳам ёрқин исботлайди.

1868 йил 4 майда К.П. Кауфман Самарқанд шаҳри ва атроф аҳолиси номига мурожаатнома ёзади: «Улут рус подшоҳининг паноҳида яшашни хоҳловчи турли шаҳар ва қишлоқлар вакиллари қабул қилиб, маълум қиламанки, барча кишилар ўз уйларида ва ерларида яшаб, мол-мулкларидан фойдаланаверсинлар, катта шаҳарларда керагича муфтийлар ва аъзамлар қўйилади. Барча кишилар тинч ва бир-бирларига душманлик этмасдан яшашлари учун оқсоқолларга, қозиларга ва аъзамларга ҳамда муфтийларга генерал-губернаторнинг имзоси чекилиб, муҳри босилган ёзма буйруқлар берилди. Ўзларингизнинг касбларингиз ва савдо-сотиқларингиз билан шугулланаверинглар. Оқ подшоҳнинг ҳукми бўйича шариат эскича ўз кучида қолаверади.

Ҳар бирингиз масжидларда оқ подшоҳ ва унинг оиласининг соғлиғини сураб, дуо қилинглар.

Сирдарёнинг чап ва ўнг қирғоқларидаги рус ерларида хазина фойдасига белгиланган тартибда хирож ва бошқа солиқлар олинади. Агар амир одамлари қишлоқларга келишиб, солиқ тупласалар, у вақтда улар ушлансин ва бошлиқларга топширилсин. Сизларнинг губернаторингиз ва бошлигингиз қилиб, генерал Головачевни тайинладим».¹

Бу мурожаат эндиликда Самарқандда Россия ҳукм-

¹ Ўзбекистон Марказий давлат архиви, 715-ф, 1 рўйхат, 36-иш, 317-бет.

ронлиги урнатилганлиги ва руслар белгилаган тартиб-қондатар асосида яшашга даъват эди, албатта.

Шундан сунг Кауфман Самарқанд атрофларидаги жойларни эгаллашга киришади. 1868 йилнинг 6 майида майор Штемпел 6 пиеда рота, 200 нафар казак ва туллар билан Челаққа ҳарбий юриш қилиб, Бухоро ҳарбий истехкомини бузиб ташлайди.¹

1868 йил 11 майда Кауфман Самарқанд босиб олингани муносабати билан Бухоро амири Музаффарга хат йўллайди: «Ҳазрати олийлари! Мен Самарқандни қўлга киритганимдан кейин шаҳар ва атроф жойларда тартиб ва тинчлик урнатишга киришдим. Узоқ вақтлардан буён бундан маҳрум этилган улка энди рубга чиқмоқда. Шу орада менга Чупонотада сизнинг қўшинингиз билан жанг қилган солдатларимдан ташқари яна қўшимча ҳарбий қисмлар келдилар. Шу боис бу ерда ишларимни тугаллаб, олға юришим мумкин эди. Аммо менинг ҳукмдоримнинг халқларга тинчлик исташини назарда тутиб, сизга яна бир бор тинчлик таклиф этаман. Олти ой муқаддам Оренбургдан сизга тинчлик сулҳини тасдиқлаш учун юбортирганман. Белгиланган муддат утиб кетди. Сизнинг Самарқанд атрофида ҳарбий тайёргарлик кураётганлигинингизни эшитиб, Петербургга боришни кейинга қўлдириб, Самарқанд сари юришга мажбур бўлдим. Шаҳарга кириш олдида менинг ҳузуримга элчи Нажмиддинхожа келиб, қандайдир бир шартномани курсатиб, менинг ҳарбий юришимни тўхтатмоқчи бўлди. Бироқ бу шартнома мен тасдиқлаган ва элчи Мусабек мирохур орқали икки нусхада юборилган битимга ухшамайди. Энг муҳими, шартнома бизни Бухоро аскарлари қўшаб, уққа тутаетган пайтда берилди. Мен сизнинг қўшинингиз дарҳол орқага олиншини талаб қилдим. Бу суров инобатга олинганда мен Зарафшоннинг унги қирғоғида тинчлик сулҳини тузиш учун келардим. Аммо сизнинг аскарларингиз бизга қараб яна уқ отдилар, шунинг учун бунга жавобан дарсени кечиб утиш ҳақида курсатма бердим».²

Шу сатрлардан сунг Кауфман ҳозирги вазият дастлабки «тинчлик сулҳи»га айрим узгартишлар киритиш заруриятини тўғдирганлигини маълум қилди. Чунончи, чегарани белгилашга доир узгаришлар курсатиб утилган. Узгариш киритилган «тинчлик сулҳи» Катта-

¹ Ушш жойда, 421-бет.

² Ушш жойда, 341-бет.

қургондан юборилган эди. Бу ҳақда суз уз урнида боради.

11 майда полковник Абрамов бошчилигидаги 6 пиеда рота ва 200 нафар казакдан иборат ҳарбий қисм Ургутга йул олди. Абрамов шаҳардан 4 чақирим масофада Ургут беги билан музокара утказиб, ҳеч бир натижага келолмадилар. Шундан кейин 12 майда душман шаҳарга яқинлашгач, ҳимоячилар томонидан уққа тутилди. Айниқса, шаҳар леворининг атрофида душманга қаттиқ қаршилиқ кўрсатилди. Деворнинг бир қисми бузилгач, кул жанги бошланиб кетди. Ҳар 100-150 қадамда баррикада ва тўсиқлар қурилган бўлиб, душманга қарши уқ ёғдириб турилди. Ниҳоят, 3 соатлик жангдан сўнг ҳимоячилар мағлубиятга учраб, Ургут рус солдатлари томонидан босиб олинди. Бу жангда 6000 ҳимоячи қатнашиб, 300 киши ҳалок бўлган, 600 дан ортиги яранган. Руслардан эса бир киши ҳалок бўлиб, 17 киши жароҳатланган.

К. Кауфман кулга киритилган галабалар амир Музаффарни таслим бўлишга мажбур этади, деган ҳаёлда 1868 йил 11 майда Самарқанддан унга қуйидаги сулҳ шартларини юборади:

1. Аълоҳазрат Россия император жаноблари ҳукуматига мансуб бўлган ерларга аввал руслар томонидан ишғол этилган Қашқар, Довон, Нурота тоғлари шимолдан ташқари, оқ подшоҳ тобелигига утишни илтимос қилган Самарқанд шаҳри уз музофотлари билан Россияга киради. Жануб томондан бу улка Шаҳрисабз тоғлари билан чегараланиб, Зарафшон водийси ва Нурота тоғлари уртасидан утади. Бухоро билан буладиган чегара эса, шу сулҳ битими амир жаноби олийлари томонидан тактиф этилган шартлар билан қабул қилиниб, улар уз муҳрларини босиб қайтарганидан сўнг аниқланади. Шундан сўнг чегара ғарб томондан Нурота тоғларининг энг баланд жойидан ва Бухоро ҳудудида жойлашган Нурота қалъасидан утади. Шу ердан Қизилқум саҳроси уртасидан утиб, Букантоғ орқали Янгиларё қуйилишигача утади.

2. Ҳамма Рус фуқаролари, қайси динда бўлишларидан қатъи назар, Бухорога ва унинг бошқа жойларига бориб, савдо қилиш ҳуқуқига эга буладилар. Бухоро амирининг фуқаролари ҳам илгаригидек Россия империяси билан савдо қилишларига ижозат берилади.

Амир жаноби олийлари Россия фуқароларини карвон ва барча мол-мулклари билан ҳимоя қилиб, улар

нинг уз мулки ҳудудида хавфсизлигини назорат этади.

3. Русия савдогарлари учун Бухоро шаҳарларида ва улар хоҳлаган жойларда уз молларини сақлаш учун карвонсаройлар қурилишига ижозат берилади. Русия шаҳарларида ҳам Бухоро савдо аҳли учун шундай ҳуқуқ берилади.

4. Савдо ишлари тўғри бориши ва қонуний бож олинишини назорат қилиш учун рус савдогарлари хоҳишларига қараб, Бухоро амирлигининг ҳар бир шаҳрида уларнинг карвонбошилари бўлишига ҳуқуқ берилади.

5. Русия еридан Бухорога ва ёки Русияга шу ердан борадиган товарлардан Туркистон улкасида олинадиган миқдорда, ҳар қандай ҳолатда Бухоронинг мусулмон фуқаролари билан бир хил, яъни молнинг умумий қийматидан 2,5 фоиз миқдорда бож олинади.¹

Қурииб турибдики, Кауфман хонлиқнинг муҳим жойларини тортиб олиб, унинг сиёсий ва иқтисодий томондан салоҳиятига зарба беришни мақсад қилиб қуйган. Амир гарчанд дилдан сулҳ тузишга мойил бўлса-да, лскин халқнинг норозилигидан қўқиб, уни қабул қилмай турди.

ШАҲРИСАБЗ АТРОФИ, КАТТАҚҶРҒОН ВА ЗИРАБУЛОҚДАГИ ЖАНГЛАР

Босқинчилар 16 майда 14 пиеда рота, 300 нафар казак, 4 түп билан генерал Головачев бошчилигида Каттақўргонга йўл олдилар. Аммо Каттақўргон ҳокими Умарбек кучлар тенг эмаслигини ҳисобга олиб, Шаҳрисабзга қочиб қолди. Бу ҳимоячиларнинг руҳини тушириб, қаршилиқ курсатишнинг иложи қолмади. Оқибатда, 18 майда Каттақўргон руслар томонидан жангсиз қулга киритилди. Аммо бу ҳол қон тукиш ва «шуҳрат қозониш»га муккасидан кетган солдатлар умидини пучга чиқарган. Бу тўғрида Верешчагин шундай ёзади: «Генерал Головачев Каттақўргон қалъасини қулга киритиш учун отланди, мен ҳам жанг манзараларини жилла қўрса энди яқиндан қўрайин, деб бу кичик сафарга бирга бордим, аммо чангдан бошқа ҳеч нарсани қўролмадим. Чунки атрофдаги зобитларни ҳаддан ташқари афсуслантирган ҳодиса юз берди — қалъа жангсиз тас-

¹ Маъқур ва кейинги сулҳ шартномаларини Шодмон Воҳид таржима қилган.

ним булди. Суворийлар бошлиги Штордман ишнинг бундай тинч якунланганидан ниҳоятда газабланиб ва қалъанинг таслим булганлигини билдириб, садоқат изҳор этиб келган элчиларни менга топширинг, уларга доворакликни ургатиб қўяман, деб генералдан талаб қилди. Отряд оташинлик билан кутган иш қўлдан кетди — мукофотлар, нишонлар ва мартабалар бой берилди, алам қилмайдами?»¹

1868 йил 21 майда Кауфман Каттақўрғонда Бухоро амирининг элчиси билан учрашади. 23 май куни эса олдинги саҳифаларда қайд этилган «тинчлик сулҳи»нинг узгартирилган қуйидаги нусхасини элчи орқали Бухорога жунатади:

1. Русия императори аълоҳазрат жаноблари ва Бухоро амири жаноби олийлари мулкларининг чегара чизиги жанубда Шаҳрисабз тоғларининг энг баланд жойларидан Зарафшон водийсига туташади, сунгра Каттақўрғон ғарбидан бошланиб, Зарафшон уртасидан утади ва Оқтоғ, Нурота тоғлари билан кесишади. Сарҳад кейин Нурота тоғларининг энг баланд чўққиси орқали утади. Нурота қалъаси эса Бухорода қолади. Шу ердан бошлаб, яъни Қизилқум саҳросидан то Букантовгача, шунингдек, мазкур тоғлардан Янгидарё этакларига қадар жойлар ҳам Русияга утади.

2. Шу чегара чизигидан Шимол ва Шарқ томонда жойлашган ҳамма ерлар аълоҳазрат Русия императори жаноблари тасарруфи ва тобелигига утади: шу чизикдан жануби-ғарбдаги ерлар Бухоро амири жаноб олийлари ихтиёрида қолади.

3. Сулҳ имзолангандан кейин чегара чизиги Бухоро амири жаноби олийлари юборадиган элчи ва Туркистон генерал-губернатори тайинлайдиган ваколатли шахсдан иборат булган махсус ҳайъат томонидан белгиланади; чегарани аниқлаш ҳайъатига Русия императори қўшинидан посбонлар тайинланади. Генерал-адъютант фон Кауфман таклиф қилган ва Бухоро амири жаноби олийлари олган 2-, 3-, 4-, 5- ва 6-сулҳнома шартлари узгартирилмайди.²

Демак, Кауфман чегара масаласига биров узгартириш киритиб, олдинги сулҳ шартларини ҳам кучда қолдирган. Аммо у кейинги сулҳ шартномасига махфий иловаларни қўшиб юборади. Булар тубандагилардир:

¹ 1868 йилда Самарқанд, 177-бет.

² Ўзбекистон Марказий давлат архиви, 715-ф., 1-руйхат, 36-иш, №46-выпуск.

1. Бухоро амири жаноби олийлари Русия давлати билан чин дўстликда яшаш ва жаноби аълоҳазрат Русия империяси подшоҳи аъзамининг ҳомийлигини олиш учун шу йилдаги жанг харажатларини қоплаш учун 125000 тилла миқдорида товон пули тулайди.

2. 125.000 тилла пул ёки кумуш билан туланади. Ҳар бир тилла 20 танга ҳисобланади.

3. Жаноби олийлари шу шартларга имзо чекканларидан сунг Русияга туланадиган 125.000 тилла ҳисобидан зудлик билан 10 минг тилла ундирилади. 90.000 тилла 1868 йил 23 майдан бошлаб, 30 кун ичида туланиши шарт. Қолган 25 минг тилла кейинроқ бир йил ичида туланиши керак.

4. Бухоро амири жаноби олийлари бекларнинг чегарадан Русия давлати ҳудудига утиб, қароқчилик қилмаслигини назорат этади. Улар Русия ҳукумати билан дўстлик муносабатида бўлишлари лозим. Туркистон генерал-губернатори ўз томонидан Русия ва Бухоро билан дўстлик муносабатларини кейинчалик иккала ҳукумат ва давлатнинг бахт-саодати йулида ривожлантириш учун ҳамма чораларни куради.

Шундай қилиб, рус ҳукумати катта ҳажмдаги товонни ундириш билан бусиз ҳам ниҳоятда оғир аҳволга тушган Бухоро аҳлини эзиб ташлашни мулжаллаган. Ўзи бостириб келиб, бу ҳам камдек, уруш харажатларини талаб қилса, бу ута пасткашлик ва ёвузликнинг яққол намунаси эмасми?!

Шу тариқа, Кауфман Бухоро амирлигига қарашли анча ерларни Россияники деб маълум қилди. Айниқса, Самарқанд ва унинг атрофидаги ерларнинг босиб олиниши амирлик аҳолисининг газабига газаб қушди.¹

Халқнинг норозилиги шу даражада қайнаган эдики, амир Кауфманнинг «тинчлик сулҳи» ҳақидаги талабини имзолашга ботинмади. Зеро, мамлакатда босқинчиларга қарши озодлик ҳаракати ҳануз давом этарди. Чунончи, Шаҳрисабз босқинчиларга қарши курашнинг учоғига айланган эди. Қоратёпа қишлоғида Пистолкарс бошчилигидаги рус қўшинлари билан Шаҳрисабз отлиқлари уртасида жанг бўлади. Абрамов бошчилигида ёрдам берганига қарамай, ватан ҳимоячиларининг қули баланд келиб, душман кучлари Самарқандга чекинишга мажбур бўлади.

¹ Битва с бухарцами в 1868 г. и героическая оборона... стр. 10.

Бу воқсанинг гувоҳи Верешчагин шундай деб ёзган:
«Кавказлик жасур зобит Пистолкарс жануби-шарқ
томондан келаётган Шаҳрисабз ва китоблик ўзбек ас-
карлари тудасини тигга тортиш учун юборилган эди. У
қўшинни енгилга енгди, ҳатто барча ғолиблар каби
жанг майдонида тунаб ҳам қолди, аммо манзилга қа-
раб юриши биланоқ душман яна бирлашиб, шундай
зарба бердики, таъбир жоиз бўлса, унинг нақд елкаси-
га миниб олиб, Самарқандгача қувиб келди. Генерал
Кауфман ва биз қайтиб келаётган отрядни кутиб олиш
учун отландик. Шаҳардан ташқарига чиқишимиз бил-
лан бизни уққа тутишди, атрофдаги дарахтзорлар ора-
сида шундай қизгин отишма бошландики, қумондон-
нинг хавфсизлигини таъминлаш учун енимиздаги бар-
ча казакларни шу заҳотиёқ қарши ҳужумга ташлашга
тўғри келди, биз ярадорларни олиб қайтишга мажбур
бўлдик. Оқибатда чекиниш билан якунланган бояги
ғалаба купчилик зобитлар орасида норозилик уйғотди,
ботир зобит, учига чиққан маишатбоз полковник На-
заров Самарқандга қараб қилинган бу кейинги ҳаракат
жуфтаникни ростлашдан бошқа нарса эмас, деб баралла
гап тарқатгани учун Кауфман томонидан қамоққа олин-
гани ва булажак ҳаракатларда қатнашишдан маҳрум
қилинганлиги ҳақида эшитдим. Ерли аҳоли буни чина-
кам ғалаба деб уйлаб, хурсандчилигини яшириб утир-
мади».¹

Шу равишда ватан ҳимоячилари душманни Самар-
қандгача қувиб келиб, Кауфман қумондонлигидаги ас-
карлар билан туқнашган ва уларни ҳам шаҳарга чеки-
нишга мажбур этган. Ҳақиқатни айтган Назаровнинг
жазоланиши шуни кўрсатадики, рус ҳарбий бошлиқла-
ри мағлубият ва талофатларини яширганлар. Буни ош-
кора қилувчилар эса жазоланган.

Айрим маълумотларга кўра, ватан ҳимоячиларининг
сони 10 минг киши ҳисобланган. Куп утмай Шаҳри-
сабз йулида Бобобек раҳбарлигидаги 15 минг кишилиқ
қўшин ва халқ рус қўшинлари билан туқнашиб, жанг
5 соат давом этган. Улардан минг киши ва руслардан 5
киши (?) улдирилган. Ҳар икки томондан куп кишилар
жароҳатланган. Талофатларга қарамай халқнинг эрксе-
варлиги шу даражада барқ уриб турганки, кишилар
жанг қилишдан бош тортмаганлар. 1868 йил 29 майда
Каттақўрғон атрофида 30 минг кишидан иборат қўшин

¹ 1868 йилда Самарқанд, 188-бет.

ва оломон русларга қарши жангга кирдилар. Душман бу урушда 80 туп ва 13155 милтиқ уқларини ишлатиб, 7000 кишининг ёстигини қуритди. Аммо бу катта талофатга қарамай, ватан ҳимоячилари 31 майда Каттақургон истеҳкомидаги рус аскарларига ҳужум қиладилар. Жанг бир ярим кун давом этгандан кейин, нима учундир, 20 минг кишидан иборат шахрисабзликлар орқага қайтганлар. Ватан ҳимоячиларининг 20 минг кишилик қолган қисми ва уларга қушилган оломон душманни тинимсиз уққа тутган. Душман аскарларидан 25 киши улдирилди ва 211 таси жароҳатланди. Ватан ҳимоячиларидан ҳам кўп кишилар ҳалок бўлган. Шундай бўлса ҳам улар ҳужумни давом эттириб, истеҳкомни эгаллаш учун қаттиқ ҳаракат қиладилар. Шу пайтда Кауфман қумондонлигидаги ҳарбий қисмнинг ёрдамга келиши галаба арафасида турган ватан ҳимоячиларини руҳсизлантирди. Ҳал қилувчи жанг ниҳоятда шиддатли ва даҳшатли утиб, кўп кишилар нобуд ва мажруҳ бўлган. Бу фожеа гувоҳининг ёзишича, «кучалар, хонадонлар ва масжидлар уликлар билан тулиб-тошган», ҳимоячилардан минглаб одамлар ҳалок бўлган. Уша гувоҳ шахарлардаги мисли қурилмаган фожеани «тасвирлашга ожизлик қиламан», деб ёзади.

Каттақургондаги жанглар босқинчиларга қарши курашнинг энг даҳшатлиларидан бири сифатида номоён бўлган. Шунинг учун ҳам Каттақургонга шахсан Кауфманнинг бориши бежиз бўлмаган. У 30 майда 10 пиеда рота, 300 нафар казак ва 6 замбарак билан урушда қатнашган. Кауфман шаҳарни остин-устин қилиб, минглаб кишиларни қирганидан кейин 1868 йил 2 июнда 18 пиеда рота, 600 нафар казак ва 14 замбарак билан Каттақургондан йулга чиқади. У 10 чақирим масофа узоқликда ватан ҳимоячиларининг отлик аскарлари турганлигини курди. «Улар, — дейилади манбада, — шовқин-сурон билан бир-бирларини ҳужум қилишга чақирардилар. Бутун дашт буйлаб уларнинг овозлари таралмоқда эди. Бироқ айрим кишиларгина ҳужум қилгандай булардилар». Афтидан, Кауфман Бухоро томонга юришни режалаштирган. Чунки бу вақтда амирликда навбатдаги жангга катта тайёргарлик қурилмоқда эди. Чунончи, амир саройда¹ кенгаш утқа-

¹ Усмон асли Сибирдан кочиб келган рус казаси эди. У Бухорода узининг ҳарбий маҳорати билан обрў қозониб, ҳарбий қисмга қумондонлик қилиб, урушларда уини кўрсатган.

зиб. уруш масаласи буйича маслаҳатлашганида лашкарбоши Усмонбек шундай деди: «Русларга қарши курашни давом эттириш лозим. Кофирларга катта ҳаҷмдаги товон тулагандан кура, бир томчи қон қолгунча жанг қилиш афзалдир. Бунинг устига халқнинг узи ҳам курашишни хоҳламоқда». Бу таклифга барча беклар рози бўладилар. Сардор Низомиддин эса Содиқ Кенесари угли бошлиқ қозоқ ватан ҳимоячиларини ёрдамга чақиришни таклиф қилган. Бунга биноан, қушбеги бошчилигидаги ҳарбий қисм Содиқ рус қушини билан жанг қилаётган Хужақургонга юборилди. У амирнинг таклифини қабул қилиб бухороликларга қушилди.

15 минг отлик, 6 минг пиеда аскар ва 14 тупдан ташкил топган ватан ҳимоячилари Хужақургон орқали Зирабулоқ тепалигига жойлашдилар. Шу ерда амир Музаффар уларга шундай деб мурожаат қилади:

«Содиқ фуқаролар! Сизларнинг қилаётган ишларингиз учун миннатдорлик изҳор қиламан. Ишонаманки, галаба биз томонда бўлғай. Самарқанд ва Каттақургоннинг қўлдан кетиши биз учун кичик йўқотишдир. Бизлар Темур авлодларимиз, биз уз ерларимизни қандай қайтариб олишни курсатамиз.

Мусулмонлар! Сизлар дин ва Ватан учун қаҳрамонона курашишни кофирларга намойиш этишларингизга ишонаман. Халқ галаба кутмоқда. Улар жангдан сўнг сизларни қарши олаётганларида дин ва Ватан учун курашиб, кофирларни еримизда тамомла қириб ташлаганлар, деб айтишсин. Зирабулоқда мардларча ҳалок бўлганларга шонли ёдгорлик ўрнатилади.

Мусулмонлар! Туркистон генерал-губернатори талаб қилаётган 125 минг тиллани сизларга мукофот тарзида бераман. Сизлар менинг ишончимни оқлашингизга ва самарқандликлар кийимидаги доғни ювишларингизга ишонаман.

Хайр, мусулмонлар, сизларга муваффақиятлар тилайман!»

Мазкур оташин сўзлар туп уқлари садолари остида тугатилган эди.

Ватан ҳимоячилари ҳар куни соат тўртдан пешингача душманга қарши ўқ узиб турдилар. Кауфманнинг буйруғига биноан 1868 йил 2 июнга утар кечаси ҳарбий қисмлар Зирабулоқ тепалигига яқинлашди. Рус қушини икки қанотта тақсимланиб, бирига Пистолкарс, иккинчисига Абрамов қўмондонлик қилди. Головачев эса умумий раҳ-

барликни олиб борган. Шу тарзда уюштирилган душман кушлари 2 июн, эрта тонгда хужумга утди.

Бу воқеа шундай кечган:

«Қуёш жавзо ойининг охирида эдики. Бухоро сипоҳи Зирабулоқ мавзисида жамъ булуб, Каттақургон қалъасини забт қилишга жазм этдилар. Бу хабар Кауфманга етиб борди. (У) Самарқанддан бир неча гуруҳ сара аскарлари ва тупу туфанглари билан Бухоро сипоҳига қарши курашмоқ учун Каттақургонга, ундан Зирабулоққа келди. Бухороликлар Зирабулоқ мавзисида Бухоро йулига қушилиб кетган қир тепасида сафланган эдилар. Урус аскарларини Кауфман икки қисмга булиб, унг ва чапдан ҳамла қилишди. Бухороликлар жанг курган аскарларнинг тупу туфанглари отишига тоб бермасдан орқага қайтдилар. Шу муҳорабада ҳозир булган кишиларнинг айтишларича, бухоролик пиеда ва суворийлардан 1000 кишидан купроғи нобуд булган».¹

Гарчанд мазкур маълумотлар умумий тарзда берилган булса-да, лекин ватан ҳимоячиларидан 1000 дан ортиқ кишининг ҳалок этилиши қаттиқ жанг булганлигидан далолат беради. Бу ҳақда рус манбалари ҳам гувоҳлик берган: «Жанг қизиб бухоро йипитлари «Олинглар, қани олинглар» деб бақаришиб, хужумга утдилар. Бироқ, уларнинг шовқин-суронларига қарамай, хужумлари рус аскарлари томонидан қайтарилди. Улардан жуда куп одамлар улдирилди. Қозоқларнинг сардори Содиқ Қаршига, Усмонбек омон қолган аскарлари билан дашт буйлаб Бухорога қочдилар.

Мағлубиятни эшитган амир Музаффар халқнинг нафрати ва қузғолонидан қурқиб Бухорога эмас, Қизилқумга жўнади».

Ҳақиқатан ҳам Бухорода халқнинг газабига газаб қушилиб, амир йулини тусиш учун Дарвозмозор номи жойга тупланган эдилар. Бу ерда улар амирнинг энг яқин одами Сардор Низомиддинни ушлаб олиб улдиришмоқчи ҳам булдилар. Аммо у бу фожесдан зурга қутилиб, амирга Бухоро шаҳрига келмай, Карманада бошпана топиши лозимлигини маълум қилган. Бу вақтда амир Қизилқумда уч кеча-кундуз сувсиз яшашга мажбур булган эди.

Юрагини ҳовучлаган амир Карманага келиб кенгаш утказади ва урушни тўхтатиш ҳақида бир қарорга кели-

¹ Тарихи жаҳоннамойи. 135-бет.

нали. «Эндиликда, — деган амир кенгашда, — менга барча қушин ва яроғ-аслаҳаларни оқ подшоҳга топширишдан ва ундан Маккага ҳажга боришга рухсат сурашдан бошқа илож қолмади. Мен улимим яқинлаштирилишини ва тақдирим халқнинг қулидалигини сезмоқдаман».

Бинобарин, Зирабулоқ мағлубиятидан кейин амирлик тақдири узил-кесил ҳал қилиниб, амир очикдан-очик таслим булганлигини тан олган. Бунга амирликдаги узаро урушлар ҳам сабаб бўлиб, амир гуски тахтда итиниб қолган эди. Хусусан, Шаҳрисабз, Китоб беклари босқинчиларга қарши уруш бораётган бир пайтда кучларни бирлаштириш урнига амирга қарши бош кутардилар. Бу ҳаракатга Журабек, Бобобек ва бошқа нуфузли кишилар бошчилик қилдилар. Улар босқинчиларга қарши мустақил равишда курашишга аҳд этгандилар. Самарқанддан Карманагача чузилган жойларда истиқомат қилувчи хитой-қипчоқлар ҳам уларга қушилганди. Журабек Кауфмани Зирабулоқдан Бухорога ҳарбий юриш қилса керак, деб уйлаб, Самарқандни озод этишга киришди. Бу вақтда Самарқанд шаҳрининг узида ҳам босқинчиларга қарши қузғолон кутариш кайфияти сезилмоқда эди. Айниқса, масжидлар ва бошқа жойларда туда-туда бўлиб турган одамларни руҳонийлар ғазавотга даъват қилганлар.

Журабек 20 минг кишилик аскар ва оломон билан Кауфман Каттақургон ва Зирабулоқда турган вақтда Самарқандга юриш уюштиради. Афсуски, маҳаллий манбатарда бу воқеага доир маълумотлар қисқа берилган. «Кауфман, — деб ёзганди Аваз Муҳаммад Аттор Хуқандий, — Зирабулоқда бухороликлар билан урушашган вақтда минг, хитой-қипчоқ ва Шаҳрисабз кенасаларининг қабила бошлиқлари иттифок бўлиб, қўп сипоҳ ила Самарқандга келиб, бу шаҳарни забт этмоқчи бўлдилар. Улар саройнинг атрофида ички қалъани турт томондан босиб олиб, унинг икки дарвозаси — Самарқанд ва Бухоро дарвозасига ҳужум қилиб, мардлик билан саъйи бағиг курсатдилар. Урушларнинг аҳволи жуда танг бўлди. Қабилалар иттифоқи яна икки-уч кун иттифок ва ижтимоъ ила муҳосарага сабот курсатганида эди, голиб келиб Самарқандни уруслардан озод қилган булардилар. Аммо мовароуннаҳрликларнинг шунча саъйу ҳаракатлари ва меҳнат-машаққатлари натижасиз анжом топди. Бухоро сипоҳининг Зирабулоқда мағлуб булганларини эши-

тиб, биринчи булиб Шаҳрисабз кенагаслари, кейин эса бошқа тоифалар сабот ва жалодат қадамларини тортиб олиб, муҳосарадан юз угириб, ҳар томонга парришон булиб, парокандаликка берилдилар».¹

Шаҳрданаётган воқеа рус манбаларида бирмунча тўлароқ тасвирланган. Масалан, унинг гувоҳи Верешчагин сузларига қўра, ватан ҳимоячилари Чупонота тепалигига урнашганлар. «Дурбинда ҳам, дурбинсиз ҳам, — деб ёзганди у, — шаҳар узра юксалган Чупонота тепалиги қўшинга тулиб кетгани аниқ-таниқ қўриниб турарди, милтиқ, найзалари қўёш нурида ярқирарди. Аскарлар орасида отлиқ бошлиқлар айланишиб юришар, чопарлар серҳаракат булиб қолишганди. Орамиздаги баъзи ёши катта зобитлар ҳозир қалъага ҳужум бошлагани, деган қатъий фикрда эдилар. Бошқалар эса бундай булишига ишонмасди, мен ҳам ана шу кейингилар қаторида эдим. Мунозара қилаётганлар ичида қалъа кутволи майор Штемпел, ...Серов ҳамда ... полковник Назаров бор эди».

Бу вақтда шаҳардаги қалъада 500 рус аскари турарди, холос.

Ватан ҳимоячилари 27 ва 29 май кунлари шаҳарга ҳужум уюштириб, душманни ҳам қаршидан, ҳам орқадан уққа тутдилар. Пировардида, ватан ҳимоячилари ҳарбий гарнизонни қўршаб олдилар. Верешчагин жангни шундай тасвирлайди: «Мана, Бухоро дарвозаси. Тепадаги майдонда тутун ичида қолган аскарлар душман томонга тинимсиз уқ ёғдиришарди, югуриб борар эканман, ҳимоячиларимиз озлигини қўриб, биринчи дуч келган, уқ сў олиб ётган жангчининг милтигини олдим, қўнтагимни уқ-дорига тулдириб, ҳарбий дўстларим билан биргаликда 8 кун қалъа мудофаасида турдим. Бу азбаройи қандайдир қаҳрамонлигимдан эмасди. Гарнизонимиз оз сонли эди, шунинг учун госпиталдан эндигина тузалиб чиққан, ҳали кўчга кирмаганлар ҳам ҳеч бўлмаса найзалар сонини қўпайтириш учун хизматга сафарбар қилиндики, соғлом одамнинг бир чеккада томошабин булиб туриши гуноҳи азим ҳамда тасаввурга сигмаган ҳол эди».

Бинобарин, душман кўчлари анча ночор аҳволда булиб, ҳар жиҳатдан мағлубиятга учраши турган гап эди. Бироқ ватан ҳимоячилари сардорларининг ожизлиги ва қатъиятсизлиги орқасида уларнинг сони бир

¹ Тарихи жаҳоннамони, 135-бет.

неча минг куп булишига қарамай озчиликни ташкил қилган душманни тор-мор этиш уддаланмаган. Бу бо-рада айниқса Журабекнинг суствлиги ҳамда ҳарбий қу-роллари сифатининг пастлиги уз кучини курсатди. Шун-га қарамай, аскарлар билан халқ оломони катта тало-фат ҳисобига булса ҳам, она юртни озод этиш учун ҳужумни тухтатмади. Бу хусусда уша Верешчагин шун-дай ёзган: «Биринчи ҳужумни даф қилиб, дарвозани амаллаб ёпиб олдик, душман орқага силжиб, деярли деворларга туташиб кетган уйларга жойлашиб олди ва биз томонга тинимсиз уқ ёгдиришда давом этди. Улар-даги милтиқлар, табиийки, жуда ёмон булиб, уқи йи-рик эди, аммо мерганлик билан отишарди. Бунинг ус-тига биз уқ узиб, мулжалга теккизишга қийналардик. Сабаби улар уйлардаги кичик-кичик туйнукчалар орқа-ли бизни бемалол нишонга олишарди. Биз томонда бундай туйнуклар йуқлиги учун деворнинг нурай бош-лаган буготидаги пана жойлардан туриб отардик, тало-фат ҳам шунга яраша куп эди».

Ватан ҳимоячиларининг кетма-кет ҳужумлари орқа-сида душман аскарларининг сони тобора камайиб, руҳ-сизланиш кучайиб борган. Шунга қарамай улар имкони борица жангни давом эттиравердилар. Ниҳоят, қалъадан туплардан уқ ёгдирилиши ва гранаталар ташланиши ватан ҳимоячилари ҳужумларини даф этишда муҳим омил булди. Уруш пайтида ут тушиб қалъанинг бир дарвозаси ва масжид қулади. «Дарвоза ағдарилиб туши-ши биланоқ кучли ҳужум бошланди ва у сурункасига узоқ давом этди. Деярли юзма-юз отишишга туғри келди. Аҳвол танг булиб, гала-говур, шовқин-сурон кучайиб борди... Қоронғи тушганда қулаган дарвозанинг устун ва тахталари лаҳча чуг булиб ётарди. Назаров аскарларни қоронгида куринмайдиган қилиб жойлаштирди. Фақат найзаларгина ялт-юлт қилиб қоларди. Уртадаги замба-рак ва тупчилар, аланга шуъласида оқ куйлаги билан камзули товланиб турган зобит яққол кузга ташланиб турарди. Ташқаридаги шовқин-сурон тобора яқинлашиб келаверди. Минглаб ҳирқироқ овозлар «Оллоҳ, Оллоҳ» деб тинимсиз хитоб қиларди. Ниҳоят, олдингиларнинг қиефаси куринди. Улар орқадагиларни рағбатлантириб, олга чорлашарди, ҳеч бири уқ узмасди, қулларидаги курол қилич ва калтакдан иборат эди; худди қуй подаси-га ухшаб, дарвоза ва замбаракка ёпирилишди».

Афтидан, ватан ҳимоячиларида уқ-дори тамом бул-ганлигидан қилич ва таёқ билан ҳужум қилганлар.

Ватан ҳимоячиларига Журабек ва Бобобек билан бир қаторда амир Музаффарнинг угли Абдумалик Тура ҳам бошчилиқ қилди.

Ватан ҳимоячиларининг қуршовдаги душманга қарши жанглари 8 кун давом этди. Бизнинг ихтиёримизда уруш қатнашчиларидан бирининг хотирасида келтирилган маълумотлар бор. Улар масалани чуқурроқ Ҷритишда фойдадан холи бўлмайди. Чунончи, 1868 йил 31 май, кечқурун Бухоро яҳудийларидан айрим кишилар шаҳар атрофида отлиқ кишилар пайдо бўлганлигини рус ҳарбий бошлиқларига етказганлар. Шунинг учун 1 июн эрта тонгдан бошлаб гарнизон жантовар ҳолатга келтирилган. Ваҳимага тушган савдогарлар дуконларини беркитиб, атроф жойларга кета бошлаганлар. Уша биринчи кун эрталаб соат унда отлиқ ва пиедалардан ташкил топган ватан ҳимоячилари гарнизон деворига яқинлашиб, туплардан уқ узганлар. Барон Штемпл 2 рота аскар ва бир туپ билан Хожа Аҳрор дарвозасидан чиққанда атрофдаги бог ва жарликлардан улар уққа тутилган. Душман бардош беролмаслигини англаб орқага, гарнизонга ҳскинаётганида кучаларда «найзалар билан қуролланган одамларни» учратганлар.

Демак, шаҳар аҳли ҳам қўзғалган эди. Шаҳарликлар Бухоро дарвозаси томон кетаётган рус аскарларининг орқасидан тош отганлар. Улар дарвозага киришлари биланоқ шахрисабзликлар ва оломон шаҳарга бостириб кирган. Ватанпарварлар биринчи галда қалъанинг қабристон томонига ҳужум қилганлар. Бу жойдаги деворни русларнинг учта ротаси ҳимоя қилиб, уқ узиб турарди. Душман тупларини ҳам ишга солиб, шаҳарни уққа тутган. Шу равишда икки томон уртасида шиддатли уруш бошланган. Ватан ҳимоячилари қалъадаги хонадонларнинг тешикларидан ҳам уқ отиб турганлар.

Улар икки марта қалъа деворига ҳужум қилганлар, лекин уни Ҷриб киришнинг иложи бўлмай, қўп талофат берилган. Ватанпарварлар порох солинган қўпчалар отиб, қалъа дарвозасини ёндиришиб, ичкарига бостириб киришга ҳаракат қилсалар-да, рус аскарлари ёнгинни учуриб ва бу ерга тупларни урнатиб, ҳужумни қайтарганлар. Шундан кейин ватан ҳимоячиларининг Самарқанд дарвозаси орқали бостириб кириш учун қилган ҳужумлари ҳам амалга ошмаган. Кетма-кет ҳужумлар қўтилган натижани бермагач, ватан ҳимоячилари яна порох солинган қўпчаларни отиб, Бухоро ва Самарқанд дарвозаларини ёндирадilar. Руслар Самарқанд

дарвозасидаги ёнгинни учиретишга улгурсалар-да, лекин Бухоро дарвозаси шу даражада қаттиқ ёнадики, уни даф этишнинг иложи бўлмайди. Руслар дарҳол ёниб тушган дарвоза урнига тупни жойлаштириб, ундан уқ уза бошлаганлар. Ватан ҳимоячилари ва босқинчилар уртасидаги даҳшатли жангларнинг биринчи кунинда туб аҳоли томонидан ҳалок бўлганларнинг мурдалари ва отлари қалъа деворлари атрофида уюлиб ётарди. Душман тарафидан эса 2 офицер ва 20 аскар улдирилиб, 58 нафари ярадор бўлган эди.

Кейинги кунларда ҳам ватан ҳимоячилари қалъа деворининг гоҳ у, гоҳ бу томонидан ёриб кириш учун ҳужум қилиб турганлар. Ҳатто улардан 30 киши душман қаршилигини енгиб, ичкарига киришга ҳам эришади. Аммо руслар дарҳол уларини унглаб, ватан ҳимоячиларини чекинишга мажбур этганлар.

Пировардида, ватан ҳимоячилари бир неча минг кишини йуқотиб тарқала бошлайдилар. Айниқса, Зирабулоқдаги русларнинг галабаси ва Кауфман бошчилигидаги аскарларнинг келаётганлиги ҳақидаги хабар олиниши ватан ҳимоячиларининг умидларини сундирди. Биринчи бўлиб Журабек, Бобобек ва унинг қул остидагиларнинг кетиб қолишлари озодлик курашига катта зиён келтирди. Улар амалда қурқоқлик ва қатъиятсизлик кўрсатиб, қочган эдилар.

Аммо аскарлар ва халқ оммасининг қўпчилиги шу даражада қаттиқ жанг қилдики, 500 кишидан иборат душман қўчларидан 275 таси улдирилди ва ярадор қилинди.¹ Босқинчилар Самарқандда илгари бутун уруш давомида бундай катта талофатга дуч келмагандилар. Агар ватан ҳимоячиларининг сардорлари билимдонлик ва шижоат билан жангни охиригача давом эттирганларидея галабага эришишлари турган гап эди.

Кейинчалик маълум бўлишича, Самарқанддан К. Кауфманга хабар етказиш учун 7 киши юборилган экан. Йўлда уларнинг олтитаси улдирилиб, зўрға тирик қолган биттаси Кауфман ҳузурига етиб боришга муваффақ бўлган.² Бу чопарнинг хабари бўйича К. Кауфман зудлик билан Самарқандга жўнаган. Бу ҳақдаги хабар қалъадаги рус аскарлари томонидан «ура» садолари остида зўр хурсандчилик билан қарши олинди. Энди уруш тугаллангандан кейинги шаҳардаги манзарага бир на-

¹ «Голос», 1868 йил

² Уша жойда

зар ташланса, унинг қанчалик фожасали булганлигини куриш мумкин. «Кечга яқин, — деб ёзади Верешчагин, — биздаги аҳволни билгани бошқа дарвозалар олдида иккита зобит келди. Осойишталик ҳукм сураётгани учун уларни дарвоза ортидаги «хлебон»га, яъни мурдалар қалашиб ётган кучага таклиф қилдим. Қулларидан ушлаб, тусикдан ташқарига олиб утдим; Назаров, Черкасов ва бошқа зобитлар бизга ҳамроҳ булишди. Очигини айтсам, ҳозирги сукунат юракни сиқиб юборадиган даражада оғир эди. Яқин жойда ит ҳурар, ёниб тамом булаётган уйларда олов чирсилларди; мендан бир газ наридаги қум уюмига шитиллаб теккан ўқ бизни кузатиб туришганини англатса, яқинлашиб келаётган овозлар вақт ганиматлигида жуфтани уриш лозимлигини билдирарди. Бунинг устига қуролланмаган эдик. Қоронги тушганидан кейин Назаров бизни ҳамлага бошлаб борди; девор ёнидаги уйларнинг ҳаммасини ёндириб, бу гал анчагина узоққа, дастлаб манзил қилганимиз бурчакка бордик, ёнгин шуъласи қаҳрамонлигимизни қамал қилувчиларга билдирадиган даражага етганидан кейин бирорта одамимизни ҳам йўқотмай, қочиб қолишни маъқул кўрдик».

Бу уринда шу нарса аёнки, шахрисабзликлар кетиб, уруш тамом бўлди, деб ҳисоблангандан кейин ҳам ватан ҳимоячилари ўқ узишни тўхтатмаганлар. Босқинчилар томонидан шаҳардаги уйларнинг «қаҳрамонлик намунаси» сифатида ёндирилиши ваҳшийликдан булак ҳеч нарса эмас эди, албатта. Шаҳарга ут қўйиш шу билан тугатилмай, яна купгина уйлар ёндириб юборилди.

Рассом Верешчагин шаҳар олдинроқ ёндирилганда хавфсизлик таъминланиб, туб аҳоли бош кутаролмаслиги ҳақида сурбетларча шундай ёзган: «Бу оддий хавфсизлик учун зарур (ёнгинни) бош қумондон (Кауфман) анча илгари амалга ошириши керак эди. Табиийки, у азбаройи оққунчилиги туфайли ҳамда аҳолига ортиқча зарар етказмасликни уйлаб бундай қилмаган, оқибатда анча одамимиз қирилди. Бунинг устига қалъадан ажралишимизга сал қолди, мабодо ёнгилганимизда бутун Урта Осиё халқи қўзғалиб кетган буларди».

Верешчагин «оққунгил» деб Кауфманни оқлашга беҳуда уринади. Чунки унинг ижозатсиз қиргин-баротлар ва вайронагарчиликлар қилинмас эди. Зеро, Самарқандни қўзғолон учун жазолашга шахсан Кауфмanning дахлдорлигини уша Верешчагиннинг сўзлари ҳам тасдиқлайди: «Олижаноб Кауфман кескин чоралар за-

гурлигини мутлақо англаган ҳолда атайлаб Самарқанддан бир неча чақирим узоқликда тунаган. Бу билан қўпсонли аҳоли, айниқса, аёллар ва болалар қочиб кетишига имкон қолдирган. Энди булса, шаҳарни росманасига вайрон қилиш, ҳеч кимни ва ҳеч нарсани аяб утирмаслик тугрисида шафқатсизларча буйруқ берганди. Уз ихтиёри билан жазоловчилар тудасига қўшилган ҳарбий таъминотчи маъмурлардан бири менга сузлаб берди: «Бир қанча аскарлар билан бир уйга бостириб кирдик, қариб, қоқ суяк булиб кетган кампир бизни «Омон, омон», деб қаршилади. Утирган чиптасининг остида бир нарса қимирлади, қарасак, 16 ёшлардаги йигитча яширинган экан, судраб чиқдик ва, албатта, бувисига қўшиб найза тортидик».

Демак, қўзғолонда қатнашмай, ўз уйида утирган бир кампир билан бола ҳам ўлдирилган. Шу равишда гуноҳсиз кишиларнинг ҳам ёстиғи қуритилгач, бошқа одамларнинг ёппасига қириб ташланганлиги турган гап. Айни пайтда К.Кауфман халқнинг мол-мулкини талашга ҳам кўрсатма берган. Булар ҳақида Верешчагин шундай ёзади: «Аскарларга дўконларни талашга рухсат берилганида, у ёқдан нималарни олиб чиқишмади, дейсиз! Улар ерли аҳолининг бири-биридан чиройли ва нафис кийимларини кийиб, тақинчоқларини тақиб, шундай галати ҳолатга тушишгандики, қўрган киши қўлгидан узини сира тиймас эди. Бу ерда арзимаган бир-икки сўмга этнограф учун бутун бошли хазинага арзийдиган буюмларни сотиб олиш мумкин эди.

Енгин пайтида қанчадан-қанча мўъжизалар — қўхна ёдгорликлар, уймакор дарвозалар, устунлар ёниб кетдики, бунинг ўзи даҳшат!.. Назаров 8 кунлик қамал чоғида бессаранжомлик келтирган қўхна шаҳар билан ана шу тарзда ҳисоб-китоб қилиб, таскин топаётган эди; айниқса, у минорасидан туриб ярадорларимиз ва замбарақларимизга қараб ўқ отилган Шердор мадрасасига бутун қаҳру газабини сочганди: «Лаънати масжиддагиларнинг ҳаммасини найзага санчдим», деб мақтанганди кейин у. Мана шу масжидда мен танийдиган мулла хизмат қиларди, гарчи бизга қарата машъум ўқ узилган пайтда ҳам иштирок этган, деб зимдан тўсмул қилсам-да, унинг тақдирига бефарқ қараёлмадим. Назаров билан кирганда қатнашган зобитларнинг биридан масжидда одам қўп эдимиз, деб сурадим. «Йўқ, қўп эмасди, деб жавоб берди у. — Лаънатилар қочиб кетишибди». Енгил нафас олдим. «Фақат бир кекса мулла-

га дуч келдик. Ишонасизми, у худди мушукка ухшаб қочиб, миноранинг учига чиқиб олди».

— Кейин-чи?

— Кейинми? Албатта, найза санчиб юборишди.

— Уфф!!

Генерал Кауфман куз унгимда аниқ жонланиб турибди, шунча алғов-далғовдан кейин у ёнида қурол топилгани учун ушланган ёки бошқа нохуш ишларда гумонсираб қулга олинган турли-туман одамларни саройда судлаб, жазога ҳукм қиларди. Зобитлар қуршовида сафар уриндигига ястаниб олган олижаноб Константин Петрович Кауфман тухтовсиз папирос чекар ва мутлақо шафқатсиз оҳангда: «Отиб ташлансин, отиб ташлансин, отиб ташлансин, отиб ташлансин!» деган гапни такрорларди, холос».

Демак, уз Ватанининг озодлиги учун қулида қурол билан курашганлар эмас, балки кузга чалинган ҳар бир ёш-қари қириб ташланди, уйлар ёндирилди, тарихий обидалар ва асрлар мобайнида қулга киритилган нафис буюмлар йўқ қилинди. Шу тариқа, Самарқанд кейинги минг йилликда икки мартаба, яъни Чингизхон ва чор ҳукумати тажовузи вақтида хонавайрон ва остин-устин қилиниб, мисли қурилмаган даҳшатли фожеани бошидан кечирди. Ҳатто шаҳар аҳолиси томонидан гинчлик сулҳини тузиш мақсадида юборилган элчи ҳам отиб ташланган.

Генерал-губернатор Кауфман узининг қаҳр-газабини одам қони билан ювишга ҳаракат қилиб, минглаб одамлар ёстигини қуригган ва куп уй-жойларни хонавайрон этган шахс сифатида тарихда ном қолдирди.

Амир Музаффархоннинг русларнинг Зирабулоқ ва Самарқанддаги ғалабаларидан кейин тинчлик сулҳини тузишдан бошқа иложи қолмади. Шу боис 1868 йил 23 майда Кауфман томонидан жунатилган сулҳ шартларига 23 июнда имзо чекди. Бунга кура Хужанд, Уратепа ва Жиззах Россия империяси таркибига киритилди. Самарқанд билан Каттақурғон ҳам амирликдан тортиб олинди. Амирликка тегишли жойларда Россия фуқароларига эркин савдо қилишларига, савдо агентликларини ташкил этиш ҳамда уларнинг шахси, мол-мулки хавфсизлигини таъминлашга доир имкониятларни яратиш амирлик зиммасига юклатилди.

Сулҳда курсатилган 125000 тилла (500.000 сўм) товуон пулини тулашга амир рози бўлди. Шунини алоҳида таъкидлаш уринлики, Самарқанд вилоятини амирлик-

ка қайтариш борасида ҳукумат юқори доираларида баҳс-дар булган. Ҳатто бунга император ҳам розилик берган эди. Бу йул билан улар Оврупо мамлакатлари, чунончи, Англия билан узаро алоқаларни кескинлаштирмас-ликнинг олдини олишга интиландилар. Аммо Кауфман турли ҳийла-найрангларни ишлатиб Самарқандни Россия таркибида қолдиришга эришади. 1868 йилнинг 24 июнида у Самарқанд ва Каттақўрғонни уз ичига олган Зарафшон округини тузиб генерал-майор А.К. Абрамовни бошлиқ қилиб тайинлайди.

Амир Музаффар томонидан амирлик мустақиллигини амалда йуқотувчи ва катта иқтисодий талофатларга сабаб булувчи сулҳга қул қуйилиши халқнинг, юқори табақа вакилларининг ҳам норозилиги ва нафратини янада кучайтирди. Шу важдан ҳам унга қарши ҳаракатлар айниқса Шаҳрисабз ва Қаршида авжига чиқди. Амирдан норози кучлар уни ҳокимиятни бошқара олмаганликда ва хонликнинг анча қисмини қулдан бой берганликда айблаб, чор ҳукуматига қарши урушни давом эттиришни асосий мақсад қилиб қуйган эдилар. Амирнинг ўгли Абдумалик (Катта Тура) Шаҳрисабз ва Китоб беклари булмиш Журабек ва Бобобек билан биргаликда тахтга даъвогар бўлиб бош кутаради. Натижада амир Музаффар Қаршига ҳарбий юриш уюштиради.

Бу воқеа маҳаллий манбада шундай таърифланган: «Қарши волийси Абдумалик Тура Бухоро ҳукмдори амир Музаффарнинг катта ўгли Шаҳрисабз кенегасларининг улутлари ва Содиқ Тура ибн Кенесари Тура Аблай Султон юртдошлари ила Бухоро амирлиги ва салтанатига даъво қилди. У уз отаси амир Музаффарга қарши ҳамлага утиб, жанговар сипоҳни йигди. Бухородан амир Музаффар сипоҳ ва сарбозлар ила ўғлининг ҳужумини даф этмоқ учун Қарши томон отланди. Қарши чуллариди Абдумалик билан жанг булди ва Абдумаликнинг сипоҳи пароканда булди. Абдумалик Шаҳрисабзга қочди. Уз ўғлини таъқиб қилиб, отаси Шаҳрисабз қалъаларидан булган Чироқчини қуршаб олди. Шаҳрисабз волийсидан уз ўғлини талаб қилди. Бу иш охиригача етмасдан туриб, бошқа жойда қузғолон кутарилди. Абдумалик Тура фармонига биноан Нурота ва Карманани Содиқ Тура олгани хабари амир Музаффар қулогига етди. Бу фитна ва ихтилол сабабига кура, (амир) Чироқчидан орқага қайтиб, бу даҳшатли ҳодисаларни бартараф қилмоқ учун Самарқанд волийси жинирал (генерал) Абрамовдан ёрдам сурати».

Босқинчилар бош қумондони генерал
Константин фон Кауфман.

Бундан хабардор булган Шаҳрисабз беклари Чирокчидан Шаҳрисабзга, Абдумалик эса Қаршига бориб, русларнинг булажак ҳарбий юришига қарши тайёргарлик қуришга киришдилар.

Туркистон генерал-губернатори Кауфманнинг ижозати билан генерал Абрамов 1868 йил 28 июнда 6 рота аскар, 8 замбарак, икки юзлик ракета батареяси билан Қаршига бориб, Абдумалик кучларини тор-мор қилди. Шундан сунг Абдумалик яна Шаҳрисабзга қочади. Шу

равишда амир Музаффар билан генерал-губернатор Кауфман уртасида озодлик учун курашни давом эттиратган ватан ҳимоячиларига қарши иттифоқ юзага келган. Эндиликда босқинчилар амирни ҳимоя қилиш сиёсатини қўлаб, бир томондан, унинг Россияга қарамлигини кучайтириш, иккинчи томондан эса, озодлик курашларини охиригача тугатиш учун қаттиқ интилдилар. Усталик билан олиб борилган бу сиёсат ўз самарасини берди. Зеро, амирнинг хоҳиш-иродаси, ҳомийлигида¹ 1870 йил 13 августда генерал Абрамов қўмондонлигидаги 6 рота, 200 казак отлиқлари ва ракета дивизияси Шаҳрисабзга ҳарбий юриш қилди. Бу тўғрида манбада шундай дейилган: «Уруслар аскарларини ва туپларини ҳар нуқтага жойлаштириб, қалъани олиш билан машғул бўлдилар. Шаҳар ва қалъага алоҳида-алоҳида ҳамла қилиб, туپга тутишни бошладилар. Кечаси эса, урусларнинг бир неча гуруҳи қалъага юриш қилиб, хандакка яқин келдилар. Қалъадагилар бундан огоҳ бўлиб, урусларни уққа тутиб, мудофаага утдилар. Урусларнинг яна бир гуруҳи посбонсиз қолган жойдан деворга нарвонлар қўйиб, қалъага кирдилар. Урус суворийлари ҳам Работак дарвозасини йиқитиб, тўрт томондан шаҳарга кирдилар. Қалъа аҳолиси ўзларини ғамандуҳ денгизиде куриб, турли йўллар билан уруша-уруша чекиндилар. Уруслар йўлларида учраган уй-жойларни, кишилар туپлаб қўйган ем-хашақларни, захира қилиб қўйган утинларни ёндириб, унинг ёруғида олдинга қараб интилдилар.

Шундай қилиб, тонггача уруслар шаҳарни буткул забт этиб, ўз тасарруфига олдилар. Урушда шаҳрисабзликлардан 500 дан кўпроқ киши шаҳид бўлиб, кўп одам заҳмдор бўлди. Жангда қатнашган муътабар кишиларнинг сузларига қараганда, уруслардан 150 кишига яқин одамлар талофатга учрабди. Аммо 50 та чуян туپ, бир неча пилта милтиқ ва бошқа нарсалардан жуда кўп захира уруслар қўлига ўтди»².

Хуллас, шаҳрисабзликлар томонидан ҳам душманга қаттиқ қаршилиқ курсатилиб, анча одамлар улдирилган ва жароҳатланган. Кауфманнинг курсатмаси бўйича, Шаҳрисабз ва Китоб амирлик таркибига киритилган. Мағлубиятга учраган Абдумалик Тура эса Урганчда, сўнгра Афғонистонда бошпана топди, кейин Фар-

¹ Тарихи салотини мангития, 98-бет.

² Тарихи жаҳоннамойи, 136-бет.

гонага ва у ердан Қашқарга утиб яшади; Маккага ҳам бориб, сунг Ҳиндистонда урнашди.

Журабек билан Бобобек ҳам узларининг жонларини сақлаш йулларини излаб, пировардида, рус ҳукмати томонига утдилар. Бу вақтда Қуқон ҳукмдори Худоёрхон саройида хонлик чегарасига келиб урнашган уша кишиларнинг тақдири хусусида фикр алмашишган. Чунончи, Муҳаммад Аваз Атторнинг ёзишича, агар уларга Қуқонда бошпана берилса, у вақтда Россия ва Бухоро билан алоқанинг ёмонлашиши мумкин эди... Борди-ю, улар рус ҳукумати вакилларига топширилса, у вақтда «шарманда булиш»нинг аниқлиги курсатиб утилган. Саройда шунга ухшаш фикрлар билдирилганидан кейин бекларни Қуқонда иззатикром курсатиб, сунгра Қашқарга жунатишга келишилган. Бироқ бу таклиф Журабек билан Бобобекка бир одам орқали билдирилганида улар шундай дейишган: «Биз Қашқарга сафарни хоҳламаймиз. Биз Шаҳрисабздан бу томонга Бухоро амири зулмидан қочиб келдик. Бухоро амири бизнинг кўп улугларимизни ўлдирди. Бизнинг уртамызда кўҳна адоват бор. Биз Самарқанд жиниралининг (генералининг) олдига бориб, таслим булмадик. Чунки у Бухоро амирининг унг қулидир. Агарда унга таслим бўлганимизда эди, эҳтимол, жинирал амирдан пора олиб, бизни Бухоро амирига топширган бўлур эди. Агар Фарғона хони Худоёрхоннинг ўзи бизни авлодимиз ила Кауфман ҳузурига юборса, маъқул эрди. Самарқанд жинирали ва бошқаларнинг воситасисиз ўзимиз Кауфманга таслим бўламиз. Бизнинг мақсадимиз шу. Чунки Русия давлати буюқдир ва низомларида асирлар ва таслим бўлган кишиларни ўлдириш қондаси йўқдир. Бунини биз кўп муътабар кишиларимиздан эшитганмиз».

Бу маълумотлар гуё Қуқон хони Журабек билан Бобобекни зуравонлик билан рус маъмуриятига топширган, деган сузларнинг асоссизлигини курсатади. Ҳатто уларнинг қариндошлари уша бекларнинг илтимосларига биноан Қуқонда қолдирилиб, хазина ҳисобидан маош билан таъминланиб турилган. Хуллас, Журабек билан Бобобек ўз Ватанига хиёнат қилиб, душман тарафига утишни лозим топганлар. Бунини инобатга олган рус ҳукумати бирига полковник, сунгра генерал, иккинчисига полковник унвонларини берган. Уларга нафақа ҳам тайинланган.

Шундай қилиб, улар бир томондан, Бухоро амири-

Зарафшон тоглари ҳимоячиси.

га буйсунишдан бош тортиб, бирдамлик ва ҳамжиҳатлик билан душманга қарши курашиш ишига катта зиён етказдилар. Иккинчидан эса, уларнинг жонларини сақлаш учун Ватанга хоинлик қилдилар. Уларнинг қурқоқлик ва шижоатсизлик курсатиб, ватан ҳимоячилари ғалаба арафасида турганида Самарқандни ташлаб кетишлари ҳам хоинликнинг натижаси эди.

Кауфман 1873 йил 23 сентябрда Бухоро хонлиги билан янги шартнома тузиб, унинг Россияга қарамлигини янада мустаҳкамлаш ва Россия савдо доираларининг манфаатларини кўпроқ таъминлашга эришди. Шартномада шундай дейилган:

1-м о д д а. Русия подшоҳи жаноблари императори аъзам ва Бухоро амири жаноби олий мулкларининг уртасидаги чегара чизиги узгармайди.

Амударёнинг сул соҳилидан бошлаб, Хива ерлари рус мулкига қушилганидан сунг ҳамда Бухоро амири ва Хива хонининг илгариги гарбий чегаралари, яъни Амунинг сулидаги Холота мавзидан Гугертли туқай томонига борадиган чегара бекор қилинади.

Бухоро амирининг мулкига илгари Бухоро ва Хива чегараси булган Амударё соҳилининг сул томони Гугертлидан то Мишоқли туқайигача ҳамда Мишоқлидан бошлаб илгариги Бухоро ва Хива чегараси ва Русия давлати чегарасигача булган ҳудуд утади.

2-м о д д а. Хива хонлигидан Амударё соҳилининг сул қисмидаги ерлар ажратиб олингани учун Бухородан шимолдаги рус ерларига борадиган ҳамма қарвон йуллари фақат Бухоро ва Русия ерлари орқали утади.

Ҳар иккала ҳукумат — Бухоро ва Русия уз ерлари ҳудудида қарвонлар ва тижоратни муҳофаза қилиш устидан назорат урнатадилар.

3-м о д д а. Амударёнинг Бухоро амирига мансуб булган қисмида Бухоро кемалари билан бир қаторда Русия кемалари ҳамда хусусий кемалар учун эркин сузиш ҳуқуқи берилади.

4-м о д д а. Амударёнинг Бухоро давлатига тегишли соҳилларида руслар хоҳлаган жойларда омбор ва бандар қуриш ҳуқуқига эгадирлар. Бу омбор ва бандарларни ҳимоя қилиш ишларини Бухоро ҳукумати уз зиммасига олади. Бандар қурилиши учун белгиланган жойларни русларнинг Туркистондаги олий ҳукумати тасдиқлайди.

5-м о д д а. Бухоро амирлигидаги ҳамма шаҳар ва қишлоқлар рус савдоси учун очикдир. Рус тужжорлари ва қарвонлари амирлик ҳудудида эркин ҳаракат қилиб, маҳаллий ҳокимлар томонидан махсус ҳимоя остига олинади. Рус қарвонларининг Бухоро ҳудудидаги хавфсизлиги учун Бухоро ҳукумати жавоб беради.

6-м о д д а. Русиядан Бухорога ёки Бухородан Русияга олиб бориладиган рус тужжорларининг ҳамма моллари умумий қимматидан 2,5 фоиз миқдорда бож оли-

нади. Туркистон улкасида эса 1/40 қисм миқдорда бож олинади. Бу закотдан бошқа солиқ олинмайди.

7-м о д д а. Рус тужжорлари Бухородан бошқа қушни жойларга солиқсиз товар олиб бориш ҳуқуқига эгадирлар.

8-м о д д а. Рус тужжорлари зарур ҳолларда Бухоро шаҳарларида товарларни сақлаш учун карвонсаройлар қуришга ҳуқуқлидирлар.

9-м о д д а. Савдо жараёнининг туғри бориши ва солиқ олишнинг қонуний бўлиши учун ҳамда маҳаллий ҳукумат билан тижорат ишларини олиб бориш учун рус тужжорлари Бухоро шаҳрида тижоратхона очишга ҳақлидирлар. Бухоро тужжорлари учун Туркистон улкасида ҳам шундай ҳуқуқ берилади.

10-м о д д а. Бухоро ва Россия уртасидаги савдо мажбуриятлари ҳар икки томонлама муқаддас саналади ва улар бузилмаслиги шарт. Бухоро ҳукумати савдо ва, умуман, тижорат ишлари одилона бўлишига кафолат беради ва улар устидан назоратни ўз зиммасига олади.

11-м о д д а. Россия тобелари Бухоро фуқаролари билан бир қаторда, Бухорода шариат талабларига қараб, ҳар хил иш ва касб билан машғул бўлиш ҳуқуқига эга бўладилар. Бухоро фуқаролари ҳам рус мулкларида Россия қонунлари ижозат берган барча фаолият турлари билан шуғулланишга ҳақлидирлар.

12-м о д д а. Россия тобелари амирлик ҳудудида хусусий мулк, яъни уй, боғ, ер сотиб олишга ҳуқуқлидирлар. Бу мулкдан Бухоро фуқаролари билан бир хилда хирож олинади. Шундай ҳуқуқдан Россия империясида Бухоро фуқаролари ҳам фойдаланадилар.

13-м о д д а. Россия тобелари чегарадан эркин ўтишга доир ижозатномаси билан Бухорога келадилар, улар амирликнинг ҳамма жойларига бориш ҳуқуқига эга бўлиб, Бухоро ҳукуматининг махсус ҳомийлигидан фойдаланадилар.

14-м о д д а. Россия ҳукуматидан ижозат бўлмаган, қайси халққа мансублигидан қатъи назар, ҳар хил кимсаларни Бухоро ҳукумати қабул қилмайди. Агарда Россия тобеларидан қонун йули билан таъқиб этилаётган бирон-бир жинояткор Бухоро ҳудудида яширинса, бундай кишилар Бухоро ҳукумати томонидан тутиб олиниб, рус ҳукуматига топширилади.

15-м о д д а. Урта Осиёдаги русларнинг олий ҳукумати билан яқин ва доимий муносабатда бўлиш учун Бухоро амири узининг ишончли кишиларидан бирон

Зарафшон тоғларининг қуриқчи аскарлари.

шахсни Тошкентда доимий ва ваколатли элчи қилиб тайинлайди. Бу ваколатли элчи Тошкентдаги амир ҳовлисида амир ҳисобидан яшайди.

16-модда. Русия ҳукумати ҳам уз доимий вакилини амир жаноб олийлари ҳузурида таъминлаши мумкин. (Бухородаги Русия ҳукуматининг вакили Русия ҳукумати ҳисобидан яшайди.)

17-модда. Русия империяси подшоҳига ёқиш ва императори аъзам жанобларининг обрусини кутариш учун амир Сайид Музаффар жаноби олийлари қарор қилади: Бугундан эътиборан Бухоро ҳудудида абадул-абад инсонпарварлик қонунига зид бўлган одамлар билан савдо қилиш бекор этилади. Шу қарорга биноан Сайид Музаффар узининг бекларига шу мазмунда қатъий буйруқ жунатади: агарда Бухоро чегарасидаги шаҳарлардан юқорида зикр қилинган фармонга қарши улароқ Бухоро фуқаролари учун бошқа қушни давлатлардан қуллар олиб келтирилса, улар билан савдо қилиш хат орқали тўхтатилади. Амир фармонига риоя этмай олиб келтирилган одамлар эса уз ҳужайинидан тортиб оlinиб, озод қилинади.

18-модда. Сайид Музаффар чин қалбдан дустлик ва қушничилик муносабатларини ривожлантириш ва мустаҳкамлаш учун Русия билан Бухоро уртасидаги шартномани ҳамда 5 йилдан буён амал қилиб келаётган 17-моддани Бухоро саодати учун қўлланма сифатида қабул этади. Бу шартнома икки нусхада, икки тилда — рус ва туркий тилларда ёзилди. Тасдиқлаш нишонаси учун Сайид Музаффар уз муҳрини босди ва уни ўзи ва ворислари учун қўлланма сифатида қабул қилди¹.

Шартнома мазмунидан кўриниб турибдики, Бухоро амири рус ҳукуматининг рухсатисиз бирор хорижий мамлакат фуқаросини қабул этиб, суҳбатлашиши тақиқланди. Сиртдан қараганда, у аҳамиятсиз кўринади. Аслида эса, унинг негизида амирнинг хорижий мамлакатлар билан мустақил равишда алоқалар олиб бориши тақиқланган эди. Эндиликда амир амирликнинг фақат ички ишлари билан шугулланиб, ҳар бир қадамида Русияга содиқлиги ва дустлигини намойиш қилиши шарт эди. Рус ҳукумати Россиянинг амирликдаги иқтисодий манфаатларини таъминлашга алоҳида эътибор бериб, уз фуқароларининг фаолиятига кенг йўл очиб берди. Ҳатто улар амирликнинг хоҳлаган жойида мулк эгаси бўлиш ва доимий яшаш ҳуқуқларини олдилар. Қулларни озод этишга доир моддага келганда айтиб ўтиш лозимки, у шартномада кўрсатилганидек, биринчи навбатда, «императори аъзам жанобларининг обрусини кутариш учун» қўрилган чора эди, холос!

Шартномада чегара масаласида катта ўзгартириш киритилмади. Бироқ Амударёнинг унги қирғоғидаги Хи-

¹ Рус тилидан Шодмон Воҳид таржимаси.

ва хонлигидан тортиб олинган айрим жойларгина хонликка берилди.

Шарҳланаётган шартнома рус ҳукуматининг амирликда мустамлакачилик сиёсатини тобора кучайтириб бориши учун катта имкониятлар яратди. Бир вақтлар Марказий Осиёда салмоқли уринни эгаллаган амирлик бамисоли оёқ-қули кишанланган одамга ухшаб, ҳар жиҳатдан сиқилиб ва бугилиб қолди.

Рус ҳукумати томонидан белгиланган чегара асосида амирликда 27 беклик ташкил топди. Масалан, Кулоб, Қургонтепа, Балжувон, Дарвоз, Қоратегин, Хисор, Денов, Қабодиён, Бойсун, Шеробод, Чоржуй, Қарши, Чироқчи, Ғузор, Яккабоғ, Китоб, Шаҳрисабз, Зисвуддин, Кармана, Хатирчи, Нурота, Бухоро, Қорақул. Қабоқли бекликлари шулар жумласидандир.

ХИВА ХОНЛИГИНИНГ ЗАБТ ЭТИЛИШИ

ХІХ АСРНИНГ 40—60- ЙИЛЛАРИДАГИ ҲАРБИЙ ТУҚНАШУВЛАР

Бу даврда Рус давлати Каспий денгизидан Хива хонлигига борадиган йулларда ҳарбий истехкомлар қуриш ва ўз таъсир доирасини тобора кенгайтириш сиёсатини юргизди.

Машҳур Хоразм тарихчиси Баснийнинг «Шажарайи хоразмшоҳий» асаридаги маълумотларга қура, 1839-40 йилларда Рус давлати Чучқакул деган жойда ҳарбий истехком қуриб, Хоразм устига юришни режалаштираётганликлари ҳақида Хивага хабар келган. Бундай хавфли ҳаракатга қарши Оллоқулихон (1824—1843) Отамурод Қушбеги ва 18 саркарда бошчилигида 8000 кишилик қўшинни жўнатган. Улар Урганч ва Қизилгунбад орқали Ёмон минг йилқи деган жойга етганларида Мухаммад Ризо деган ясовул вафот этган. Бу киши йирик саркардалардан бири бўлса керак.

Хива қўшинлари йўлни давом эттириб, русларнинг Тошқалъа истехкомини қуршаб оладилар. Икки томондан бир-бирларига қарши ўқлар ёғдирилади. Аммо ватан ҳимоячилари истехкомга қўшимча ёрдам келаятгани ва унинг ичидаги душманларнинг яхши қўролланганликларини билиб, беҳуда қурбон бўлмаслик учун орқага қайтганлар. Улар йўлда ёрдамга келаятган рус аскарларига дуч келиб, жанг қиладилар. Бироқ, ҳавонинг совуқлиги ва қор ёққанлиги туфайли ватан ҳимоячилари урушни тўхтатиб Хивага қайтганлар¹.

Рус давлатининг Хива хонлигига хуружи Англияни безовта қилиш турган гап эди, албатта. Русларнинг Туркистон улкасини эгаллаши Россия халқаро мавқеининг ошишига олиб келарди ҳамда Ҳиндистонга ҳам юриш қилиш хавфини тўтдиарди. Шу боис Англиянинг Ҳиндистондаги ҳукумати Аббат исмли ўз элчисини Оллоқулихон ҳузурига юбориб, хонликнинг Англияга қарам бўлиши ва шундагина уни Россия босиб ололмаслигини маълум қилган. «Англия элчиси келтирган нома шундан иборат эдики, — дейилади манбада, — куп

¹ Мухаммад Юсуф Басний. Шажарайи хоразмшоҳий. 301—302-бетлар.

вақтлардан бери руслар сиз тарафга ҳаракат қилиб, мамлакатингизни эгаллаш ниятидадир. Уларнинг мақсади тамоми Мовароуннаҳрни, Хоразмни ва Хуросонни эгаллаб, Ҳиндистонга утишдан иборатдир. Русия бир улут ҳукумат ва подшоҳликдирким, онинг лашкари саноқсиз ва дасттоҳи таърифдан ташқаридур. Онинг озгина бир лашкарига ҳам сизларнинг муқобил турарлик кучингиз йўқдир. Гумони голиб улдирким, яна 50 йилдан сунг (руслар) сизларнинг вилоятингизга эга булур¹.

Илгари айтиб утилганидек, Оллоқулихон бу таклифни саройдаги нуфузли кишилар билан биргаликда муҳокама қилаётганида шундай деган эди: «Эллик йилгача ким бор — ким йўқ, биз эллик йилдан кейин келур ишнинг андишаси билан бу кун юртимизни қўлдан бермасмиз»².

Муҳаммад Амин вақтида (1845—1855) Хива билан Бухоро хонликлари уртасидаги урушлар ҳар икки томоннинг кучсизланишига олиб келган эди. Бу ҳол Рус давлатига жуда фойдали булган.

Маълумки, 1834 йили Каспий денгизининг шарқий қирғоғидаги Қайдак деган жойда руслар томонидан Ново-Александровск истеҳкоми қурилган эди. Аммо бу ердаги сувнинг сифатсизлиги ва табиий шароитнинг оғирлиги туфайли рус солдатлари орасида касаллик тарқалади. Шу боис истеҳкомни бошқа жойга қуриш зарурияти туғилди. Шу муносабат билан 1846 йил 12 апрелда Гурев шаҳарчасидан 700 солдат икки кема билан Мангишлоқ яриморолига келиб, ҳарбий истеҳком қуришга киришадилар. Бу истеҳком битганидан кейин Новопетровск номи берилади. Мангишлоқ яриморилининг Тюқ-қараган деган жойида қад кутарган бу қалъа кемалар тухташи ва шароити жиҳатидан жуда қулай ҳисобланган. Ҳатто у ерда тураржойлар қуриш режалаштирилган³.

Рус ҳарбий истеҳкомининг қурилиши Хива хонлигини ташвишлантирган ва норозилигини уйғотган. Чунончи, Хива хони рус аскарлари Мангишлоққа келиб истеҳком қурганлигини эшитганидан кейин куп нуфузли кишиларни тўплаб, маслаҳатлашган. Узоқ фикр алмашганларидан кейин туркманлар у ерда русларнинг киришларига йўл қўймасликлари лозимлиги ҳамда Рос-

¹ Уша жойда, уша бет.

² Уша жойда, уша бет.

³ Донесение Оренбургского военного губернатора вице-кнцлеру; 16 апреля 1846 г., № 154.

сияга элчи юбориб, норозилик билдириш ҳақидаги қарорга келинган. Қалъа қурилганлиги туфайли унга қаршилиқ курсатишнинг вақти утганлиги ҳам қайд этилган¹.

1846 йилнинг кузида хонликнинг Қиличниеъбой ва Шукруллобойдан иборат элчилари Петербургда шахсан император ва бошқа йирик амалдорлар томонидан қабул қилинган. Элчилар савдога доир масалалар билан бирга Мангишлоқда ҳарбий истеҳком қурилишига қарши хоннинг норозилигини билдирадilar. Рус ҳукумати бу норозиликнинг уринсизлигини айтиб, Хива хони Муҳаммад Амин номига Россия давлат канцлери хат ёзди: «Сизнинг элчиларингиз бизнинг ҳукмдоримиз императордан ҳам шуни эшитдиларки, Мангишлоқда қурилган ҳарбий истеҳкомдан ҳеч бир ташвишланмасангиз ҳам бўлади. Бу истеҳкомнинг фақат савдо йулларининг хавфсизлигини ва тинч-осойишталикни таъминлашдан бошқа мақсади йуқ. Маълумки, сизнинг савдо карвонларингиз бу йулдан Астраханга утадилар... Шундай қилиб, сизнинг хавфсирашингиз асоссиз»².

1847 йили Оренбург генерал-губернатори Обручев бошчилигида яна бир ҳарбий истеҳком қуришга киришилди. 16 июнда Оренбург шахридан 200 чақирим узоқликдаги Орскдан 5000 рус солдати 4440 от ва 2726 туя билан йулга чиқиб, уша ойнинг охири кунларида Сирдарёнинг Орол денгизига қуйиладиган Раим деган жойига урнашдилар. Туяларга ортилган юklar орасида кичик кема ва қайиқларни қуриш учун мулжалланган қурилиш жиҳозлари ҳам бор эди.

Босқинчиларнинг бундай ҳаракатларидан норози бўлган қозоқ султонлари бўлмиш Жонғози Шергозиев ва Илекий (Эрмуҳаммад) Қосимов минг кишидан ортик жангчилар билан душманга қарши отландилар. Улар ердам сураб Хива хони Муҳаммад Аминга мурожаат қилдилар.

Аммо рус қушини ҳеч қандай қаршилиқка учрамади. 1847 йилнинг июл ойида Раим ҳарбий истеҳкомини бунёд этдилар. Бу қалъа Хива хонлигига қарашли Жонқалъадан 70 чақирим узоқликда жойлашган эди. Уша йилнинг 23 августида Жонқалъада Хива хонлиги-

¹ Донсёение Оренбургского военнаго губернатори вице-канцлеру: 30 июля 1847 г., № 1082.

² Письмо Государственнаго канцлера Нессельрода хану Хивинскому, 26 апреля 1847 года, № 1161.

нинг Хужа Ниезбек бошчилигидаги қушинлари ҳамда Жонгози Шергозиев билан Илекей Қосимов жангчилари — 7-10 минг киши туланди. Уларнинг бир қисми Сирдарёнинг унг қиргоғига утиб, Россияга хайрихоҳлик билан қарайдиган айрим қозоқ қабилаларини жазоладилар ва мол-мулкини таладилар. Раим истехкомининг бошлиғи подполковник Ерофеев 200 солдат ва 2 туп ҳамда қозоқ бийларидан Жонхужа бошчилигидаги 700 киши билан ватан ҳимоячиларига қарши ҳужум қилдилар. Бу тўқнашув 1847 йил 23 августда Раим истехкомидан 110 қақирим нарида Истак-Сапак қудуғининг атрофида бўлди. Бу ерда рус солдатлари 1500 кишилик ватан ҳимоячилари гуруҳи билан жанг қилди. Натижада ҳимоячилардан 70 киши, душман аскарларидан эса 2 киши ҳалок бўлиб, босқинчилар галаба қозондилар. Шунга қарамай, Рус давлатининг тажовузига қарши кураш тўхтамади.

Ноябр ойининг иккинчи ярмида хонлиқнинг Раҳмонбердибий қумондонлигидаги 10 минг кишилик лашкари ва оломон туланди. Улар орасида Хужа Ниезбек ва Илекей Қосимовнинг ҳам қушини бор эди. Подполковник Ерофеев 240 солдатни икки туп билан ватан ҳимоячиларига қарши юборди. Қорақумда 27 ноябрдан бошлаб тўрт кун давомида қаттиқ жанг бўлди. Рус қушинининг қули баланд келиб, ҳимоячилардан 340 киши улдирилди, душмандан эса 2 киши улдирилиб, 6 киши ярадор бўлган. Хонлиқ ва рус аскарлари уртасидаги тўқнашувлар кейинги йили ҳам давом этди. 1848 йилнинг 6 мартида Сирдарёнинг унг қиргоғида 1500 кишилик Хива қушини пайдо бўлди. Улар орасида туркманларнинг ёвмуд қабиласи вакиллари куп эди. Шунингдек, қозоқ султони Жонгози бошчилигидаги ҳимоячилар бор эди. Уларга ёвмуд қабиласининг сардори Абдухолиқ ва Хива лашкарбошиси Хужа Ниез бош эдилар. Бироқ улар қаттиқ жанг қилишга ботинолмай, чекинганлар. Ҳар икки томон уртасида кичик отишмалар бўлган, холос.

1848 йилнинг 26 майида 2 мингга яқин хиваликлар Иргиз ариғи бўйлаб чулни текшириш билан шуғулланаётган рус аскарларига дуч келади. Душман кучларидан 160 солдат, 7 топограф, 15 арава ва 50 туяга ортилган юklar билан олдинги сафда бормоқда эдилар. Улардан бир неча қақирим орқада 100 солдат икки туп билан 500 аравани қуриқлаб келмоқда эди. Буларнинг орқасида эса 200 солдат ва икки тупнинг паноҳида

3000 туя юк билан борган. Барча ҳарбий қисмларга генерал-майор Шрайбер қумондонлик қилган. Ватан ҳимоячилари Иргиз аригидан кечиб утиб, олдинги сафдаги душман кучларига қарши ҳужум қилади. Бу жанг салкам бир кун давом этади. Ҳимоячилар чулға ут қуйиб, душманнинг ҳаракатига тусқинлик қилмоқчи бўладилар. Аммо руслар ёнгинни учириб ва голиб келиб, ватан ҳимоячиларини чекинишга мажбур этганлар. Бу воқеадан бир кун илгари хиваликлар ва туркманлардан ташкил топган 400 ҳимоячи Раим истеҳкомининг атрофида 100 рус солдати билан жанг олиб бориб, мағлубиятга учради. Улардан 100 киши улдирилди, 6 милтиқ, 29 қилич ва 9 найза улжа олинди, 11 киши асир тушди. Муҳаммад Аминхон Россияга қарши курашини учун ердам сураб, Тошкентга элчи юборган, лекин бу илтимос бажарилмаган¹.

Хива хонлигига қарши олиб борилаётган сиёсат шахсан императорнинг курсатмаси ва назорати остида амалга ошириб борилди. 1848 йил 23 февралда ҳарбий вазирнинг берган маълумотига қура, император Амударёни ва Орол денгизининг атроф-жойларини текширишни давом эттиришни ҳамда хиваликлар қаршилиқ курсатган тақдирда, қуrol билан жавоб бериш лозимлиги ҳақида буйруқ берган².

Хива хонлиги эса Орол денгизи атрофидаги қозоқларни Рус давлатига қарши биргаликда курашишга чақирган. Масалан, Муҳаммад Аминхон ботир Жонхужа Нормухаммедовга хат юбориб, «Мусулмончилик бурчига садоқат курсатиб, кофирларга қарши қузғалиш»га даъват этган³. Аммо у хоннинг хатини рус ҳарбий маъмурларига маълум қилиб сотқинлик кучасига кирган.

Хива хони босқинчиларга хайрихоҳ айрим қабилаларни жазолаш учун қушин юбориб турди. 1848 йилнинг 6 мартида 2000 кишидан иборат хиваликлар Сирдарёнинг унғ қиргогидаги қабилаларнинг мол-мулкини талади. Айни бир пайтда хиваликларнинг катта бир гуруҳи Раим қалъасига яқин жойда рус аскарлари билан жанг қилган. Сунгра улар орқага қайтиб кетганлар.

¹ Донесение Оренбургского военного губернатора Военному министру: 13 июля 1848 г., № 991.

² Донесение Военного министра вице-князю: 23 февраля 1848 г., № 1885.

³ Донесение командующего Оренбургского корпуса Военному министру: 30 марта 1848 г., № 368.

Хива хонлиги қозоқ чулларида узининг мавқеини тобора кучайтириб бораётган Россия билан масалани фақат ҳарбий йул билан эмас, балки тинч йул билан ҳам ҳал этишга уринган. 1848 йил апрел ойида хонлик девонбегиси Бекниёз Маҳрам Оренбург ҳарбий губернатори В. Обручевга юборган хатида шундай деган: «Оренбург ҳарбий губернаторига маълум булсинки, сен биз томондан юборилган элчимизга ҳар икки мамлакат уртасида дустона алоқалар булишини, узаро ҳурмат ва иззат кўрсатишни ҳамда савдо аҳлининг ҳар икки томонга бемалол қатнашини хоҳлашингни баён этибсан. Уз навбатида биз ҳам уз ҳукмдоримизнинг яхши ниятларини билдириб, ҳар икки давлатнинг дустона муносабатда булишини ва савдогарларнинг ҳар икки тарафга эркин равишда боришларини истаимиз. Аммо сенинг қилаётган ишларинг дустликка зиддир. Агар сен чинакам дуст булсанг, нима учун Мангишлоқда ва Сирдарёда қалъалар қурдинг? Бу жойлардан одамларингни олиб кет, акс ҳолда, худонинг хоҳиши ила иш юритилади.

Бизнинг ҳарбий қисмларимиз душманимиз Жонхўжани қувлаганда сенинг аскарларинг бизникилар билан туқнашганлар. Бизнинг одамлар эса хондан қурбатма йўқлиги сабабли урушни давом эттирмаганлар»¹.

Мазкур хат Хивага савдо иши билан борган Ключев орқали жунатилган эди. Бу ростовлик савдогарнинг Хивада олган маълумотларига қараганда, Муҳаммад Аминхон қандай булмасин Мангишлоқ ва Сирдарёдаги рус ҳарбий истеҳкомларини йўқ қилиш ҳаракатида булган. Унинг айтишича, хон қозоқларни Россияга қарши чиқишга даъват этиб турган. Ҳарбий губернатор Обручев девонбегининг хатиға тайёрлаган жавобида Мангишлоқ ва Сирдарёдаги истеҳкомлар чулда тинчлик ва осойишталикни, узаро дустлик алоқалари ва савдонинг хавфсизлигини таъминлаш учун қурилган, деб, босқинчилик сиёсатини оқлашга уринган.

Рус ҳукумати Орол денгизи ва Сирдарёнинг табиий шароитини, бойликларини урганишга алоҳида аҳамият берди. Уларнинг хариталари тузилди ва кемалар олиб келинди. Бундан мақсад денгиз ва атрофдаги жойларни узлаштириш ҳамда мустаҳкам урнашиб олиш эди. Бу борада Оренбург ҳарбий губернатори катта ишлар

¹ Донесение Оренбургского военного губернатора канцлеру: 13 апреля 1848 г., № 440.

ни амалга оширди. Айниқса, флот лейтенанти Бутаков бошчилигида қимматли маълумотларни қўлга киритдилар. Орол денгизига «Николай» ва «Константин» кема-ларининг туширилиши босқинчилик сийсатини юргизиш учун янада кўп имкониятлар яратди. Шунинг учун ҳам капитан Бутаков ва унинг ҳамроҳлари шахсан император томонидан мукофотланганлар.

1848 йилнинг август ойида Хива хонлигининг девонбегиси номидан Эшбой Бобоев элчи сифатида Оренбургга бориб, унинг ҳарбий губернаторга ёзган хатини тақдим этган. Хатда алимчуман, адай ва табан сингари қозоқ қабилалари кўп вақтлардан буён хонлик тасарруфида булиб, солиқ тўлаб келганликлари уқдирилган. Ҳозирда эса уларга Рус давлати эгалик қилмоқда. Хатда ҳамма вақт рус ҳукумати, элчилари дўстлик ва биродарлик ҳақида гапирадилару, лекин амалда бунинг тескарисини қилинмоқда, дейилган. Унда агар Россия ҳақиқатан ҳам хонлик билан чинакам дўстликни истаса, у вақтда Мангишлоқдаги ва Сирдарёдаги истеҳкомларини бузиб ташласин, деб айтилган. Керак бўлса, — деган девонбегини, — биз узимиз уша жойларда қалъалар қуриб, тинчликни ва савдонинг хавфсизлигини таъминлаймиз.

Шу равишда Хива хонлиги рус истеҳкомлари қурилишининг гайриқонунийлиги ҳақидаги фикрни ҳарбий губернаторга етказган эди.

Рус — Хива муносабатларида туқнашувлар булиб, келажакда бутун Туркистон улкасини босиб олишга интилиш аниқ сезилиб турган пайтда Бухоро хонлиги Рус давлатининг сийсатини қувватлади. 1848 йилнинг сентябр ойида Оренбургга борган Бухоро элчиси Ҳожи Мирза Хайрулла мирохур Хива хони амирдан Мангишлоқдаги ва Сирдарёдаги рус ҳарбий истеҳкомларини йўқ қилишни сураб Рус давлатига мурожаат этишни сураганда, у қалъаларнинг қурилиши фойдалилигини, бошқа мамлакатларнинг ички ишларига аралашмаслигини айтганлиги ҳақида рус маъмурларига ахборот берган¹.

Оренбург ҳарбий губернатори девонбегининг хатига бу гал ҳам ҳарбий истеҳкомлар тинчликни ва савдосотиқ ишларининг хавфсизлигини таъминлаш учун қурилган, деб жавоб берган.

¹ Донесение Оренбургского Военного губернатора вице-канцлеру: 14 сентября 1848 г., № 1371.

Рус давлати томонидан Орол денгизига кемаларнинг туширилиши Хива хонлигини ташвишлантирган. Зеро, 1850 йили Россияда булган Хива элчиси Ҳожи Оллобердиев ташқи ишлар вазирлигида Россиянинг Орол денгизига юриши хонлик аҳолисининг безовта булишига олиб келиши ва уларни дарҳол тухтатиш ҳақидаги суровини маълум қилган. Бунга давлат канцлери Несселрод Россияга тегишли ерларнинг Оролга туташлиги ва шу боис денгизда кемалар юргизишга ҳаққи борлигини айтган¹.

Муҳаммад Аминхон рус ҳукуматининг Орол денгизи ҳамда унинг атрофидаги бепосн ерларни эгаллаш ва урганишга қаратилган ҳаракатларининг тобора кучайиб бораётганлигидан қаттиқ хавфсираб, русларнинг дустлик ҳақидаги тинимсиз ваъдаларига ишончи йуқолиб борди. Шунинг учун у 1852 йили Шукруллабой Мискинов бошчилигида 11 кишидан иборат элчиларни юборди. Улар 26 апрелда Оренбургга етиб борди. Бу ерда элчи шахсан Муҳаммад Аминнинг императорга ҳамда девонбеги Бекниёзнинг Оренбург ҳарбий губернатори Перовскийга ёзган хатларини топширди².

Олдинги 1850 йили ҳам Хива элчиси Худойназар Петербургда император билан учрашганда унга хонлик билан дустлик алоқаларининг тарафдори эканлигини айтган эди. Муҳаммад Амин императорнинг мана шу сузларини уз хатида қуйидагича баён этган: «Сиз, император олийлари, менинг элчимга шундай деган эдингиз: «Менинг хоҳишим хонлик билан фақат дустлик ва яқин алоқаларни сақлашдан иборат булиб, бошқа ҳеч қандай даъвоим ва талабим йуқ. Мен бирор баҳона билан ҳеч қачон русларнинг Сирдарёнинг жануби-ғарбий томонига утишларига йул қуймайман. Борди-ю, фуқароларимиздан бирортаси у томонга утса ва бундан мен хабар топсам, у вақтда бундай ҳаракатлар мен томонимдан тақиқланади». «Ҳозирда, — дейилган хатда, — биз император олийларининг айрим фуқаролари Сирдарёнинг жануби-ғарбий томонига утиб, текширув ишларини утказаетганлиги ҳақидаги маълумотларни олдик. Ахир, бу сизнинг сузларингизнинг акси-ку?! Русларнинг император олий ҳазратларининг айтганларига қарши улароқ қилган бундай

¹ Канцлер Оренбургскому военному губернатору: 31 марта 1850 г., № 1219

² Донесение Оренбургского генерал-губернатора директору Азиатского департамента: 12 апреля 1852 г., № 70.

ишларидан ҳеч нарсага тушунмай, шахсан императордан бу масала ҳусусида аниқ жавоб олиш учун Шукруллабойни элчи сифатида юбораётимиз»¹.

Рус ҳукуматининг вакиллари элчининг Петербургга боришига рухсат бермадилар, у билан Оренбург генерал-губернатори Перовский суҳбатлашди. Бу киши юқори мартабали амалдорларнинг курсатмаси асосида хон хатиға жавоб берди. У рус ҳукуматининг ҳамма вақт Хива хонлигига дустона муносабатда бўлиб келаётганлигини таъкидлаб, босқинчилик сиёсатини ниқоблашга бор кучи билан уринди. Хонликдан Русия тобелигидаги қозоқ қабилаларини талон-тарож этмаслик ва уларни қузғолон кутаришга чақирмасликни талаб қилди.

Перовский русларнинг Сирдарёнинг жануби-ғарбий томонига утиши масаласига тўхтаб, шундай деган: «Биз бу дарёнинг тўқай босган чап қирғоғининг ҳолатини яхши билмаймиз. Шунинг учун у ерларда бир гуруҳ одамларимиз 29 кун мобайнида текширув ишларини олиб бориб, маълумотлар тўплади. Биз Хива хонлиги ўзининг Хужаниёз қалъасида қушин тўплаб, бизга қарам қозоқларга ва Орол (Раим) истехкомига хужум қилармиш, деган хабарни олдик. Бу хавфни бартараф этиш учун биз ўша жойларни билишимиз керак»².

Элчи Перовский билан суҳбатда Муҳаммад Амин-хон русларнинг Сирдарёдан ўтмаслиги ҳақида Россия ҳукуматининг ёзма розилигини олиш ниятидалигини билдирди. Агар бу талаб инобатга олинмаса, у вақтда бундан буён хонликдан Россияга элчи юборилмаслигини, Хива ва Сирдарё оралигидаги ерларнинг ҳарбий истехкомлар қуриш учун Туркия ёки Англияга берилишини баён этди. Элчи ўтган йили хон Матшариф деган кишини Эронда истиқомат қилаётган Туркия вакили ҳузурига юбориб, қайд этилган масала бўйича музокара олиб боришни буюрганлигини маълум қилган³.

Бинобарин, Хива элчиси рус ҳукуматининг муносабати ва жавобларидан қониқмай, норозилигини ошқора айтган. Рус ҳукуматининг вакиллари элчининг сузларини дуқ-пўписа сифатида баҳолаб, унга бепарволик билан қараганлар. Хива хонлигининг қаттиқ қаршилигига қарамай, рус ҳукумати Орол денгизи ва Сирдарё

¹ Донссенис генерал-губернатора директору Азиатского департамента; 6 мая 1852 года, № 83.

² Уша жойда, уша бет.

³ Донссенис Оренбургского генерал-губернатора директору Азиатского департамента; 17 августа 1852 г., № 129.

ни ҳар томонлама текшириш, маълумотлар туپлашни давом эттиравсрди. Масалан, 1852 йил 18 августда Оренбург генерал-губернатори Перовскийнинг берган маълумотига кура, императорнинг курсатмасига биноан Орол (Раим) истеҳкомидан Сирдарёнинг юқори оқими буйлаб чузилган жойларни текширишга, бу дарёнинг унг қирғогидаги хонликка тегишли қалъаларнинг барчасини йуқ қилишга киришилди. Шу мақсадда полковник Б. Бларамберг бошчилигида 400 солдат уша жойларга жунатилди. Унга Орол денгизи ва Қуқон истеҳкоми оралигидаги Сирдарё буйлаб чузилган жойларни текшириш, агар бу ишга қуқонликлар қаршилиқ курсатса, жанг қилиш ҳамда имкони булса, Оқмасжидни остинустин этиш вазифаси юклатилган.

Сир ва Қувондарё қирғоқларида тахминан 1830 йили қурилган Хива қалъаси Хужаниез ҳам руслар томонидан урганилган. Рус ҳукуматининг юқорида суз борган босқинчилик ҳаракатлари Муҳаммад Аминхонни шу даражада ташвишлантирганки, «қуларнинг бирида жума намозига барча имомларни ва нуфузли руҳонийларни чақириб русларнинг Хивага келмасликлари учун Худои таоло уларнинг юрагини юмшатишини сураб, дуо қилишга даъват этган. Хон қатнашган бу намозда 270 имом иштирок этган»¹.

1860 йили қорақалпоқларнинг сардори Мулла Маҳмудбий 3 рус кемасининг Орол денгизи буйлаб Амударёнинг унга қушилиш жойида келаётганини хонга маълум қилган. Баёнийнинг ёзишича, Муҳаммад Аминхон Иноят деган кишини мазкур маълумотни аниқлаш мақсадида юбориб, яроғ-аслаҳа ва аскарларни кемага жойлаштириб, дарё орқали душманга қарши жунатган. Унинг узи эса қолган аскарлар билан дарё соҳили буйлаб денгиз томон юрган².

Муҳаммад Амин Куба тоғига келганда рус кемаларининг байроқлари қуринган. У тулпар ва лашкарларни дарё қирғогида урнаштиришни буюриб, узи тоғнинг тепасига чиқиб кузатган.

Шоҳмурод инок, Муҳаммад Мурод қалмоқ ва Абдулла мингбоши сингари саркардалар тулпар ва аскарларни кеманинг рупарасига саф торттириб қуйганлар. Ватан ҳимоячиларининг иккинчи қисми эса Ҳаким

¹ Донесение командира Оренбургского корпуса директору Азиатского департамента; 12 ноября 1852 г., № 1664.

² Шажарейи хоразмшоҳий 311-бет

оталиқ. Убайдулла иноқ ва Бобобек раҳбарлигида дар-
енинг орқа томонидан кемаларга қарши рупара бул-
ган. Ҳимоячилар кемаларда туриб жангга шайланган
эдилар. Кемалардаги руслар хон юборган элчига: «Рус
подшоҳи сизнинг подшоҳингиз билан узаро элчилар
юбориб, дустона муносабатдадир. Шу сабабдан биз-
лар юртимиз бир деб фаҳмлаб, томоша тариқасида бу
срга келдик. Ҳеч бир кишига даъвомиз йуқ», — де-
ганлар¹.

Хон бу сузларни инobatга олиб, душманга ҳужум
этмасликни буюрди, Хива кемалари рус кемалари ени-
дан утаётганида солдатлар ҳеч қандай қаршилиқ кур-
сатмай турганлар, сунгра орқага қайтганлар.

Афтидан. урушиш мақсадида келган рус кемалари
ватан ҳимоячилари томонидан қуршаб олинганлиги ту-
файли чекинишга мажбур булганлар.

Рус давлати Қирим уруши (1853—1856) билан банд
булиб, унинг босқинчилик ҳаракатларини сусайтириш-
дан бошқа иложи қолмади. Қирим урушидаги маглу-
бияти русларнинг халқаро мавқеининг пасайиши би-
лан бирга мамлакатнинг узида ҳам инқирозни юзага
келтирди. Рус ҳукумати аҳволни узбек хонликларининг
устидан галаба қозониш ҳисобига унглашга киришиб,
уларга қарши курашни яна бошлаб юборди. Чунончи,
1856 йили генерал-майор фон Фитингоф 320 пиеда,
300 казак, 3 замбарак, 2 ракета станогии билан Хужа-
ниёз қалъасини босиб олди. Шундан кейин Рус давла-
ти билан хонлик уртасида қаттиқ тўқнашувлар булма-
ди. Чунки рус ҳукумати биринчи навбатда Қуқон, сунгра
Бухоро хонлигини босиб олишни асосий вазифа этиб
қўйган эди.

Шу билан бирга, рус ҳукумати уз элчилари орқали
хонликнинг ички ва ташқи аҳволи ҳамда йўллар ҳақи-
да маълумотлар тўплаш ҳаракатларини сусайтирмаган.
Бироқ у узининг бу мақсадини рус асирларини озод
қилиш, карвон йўлларининг хавфсизлигини таъмин-
лаш ва савдони ривожлантириш билан ниқоблаб иш
юритган. Гарчанд Хива хонлари рус ҳукуматининг ёвуз
ниятидан ҳабардор булсалар-да, лекин асирларни озод
этиш ҳақидаги баҳонани бартараф қилишга қаттиқ ки-
ришмадилар. Фақат Оллоқулихон курсатилган масала-
ни ҳал этиб, Россия даъвосига чек қўйишга уринади.
Одатда руслар қозоқлар ва туркманлар томонидан Рос-

¹ Уша жойда, уша бет

сия чегара жойларида қулга туширилиб, асир сифатида хонликда сотиларди. Улар турли соҳаларда қул каби ишлатилган.

Оллоқулихон 1841 йил 18 июлда асирлар хусусида шундай фармон эълон қилган эди: «Хоразмнинг жаннат каби богларида яшовчи фуқароларимизга, мамлакатимизнинг айрим ҳокимларига, ёвмут, чавдар, туркман қабилаларининг бошлиқларига, барча баҳодир аскарларимизга, қozoқ, қорақалпоқ халқларининг бошлиқлари ва бекларига ҳамда подшолигимиз қул остидаги фуқароларимизга буюраманки, пайгамбар алайҳиссаломнинг тарихи билан 1256 йил жумадул аввал ойида (1840 йил ёзида) берган буйруғимизни билсинларки, биз буюк рус императори билан сулҳи осойишталик аҳдини тузиб, у билан яхши алоқада бўлишни чин кўнгилдан истаймиз. Бинобарин, шу кўндан бошлаб, ҳеч ким рус ҳукмронлиги остидаги ерларга бостириб кирмасин ва рус асирларини сотиб олмасин. Агарда кимда-ким, бизнинг бу олий фармонимизга буйсунмасдан Россия ерларига ҳужум қилса ёки рус асирларини сотиб олса, бизнинг подшоҳлик қаҳримиздан қочиб қутула олмайди ва тегишли жазосини тортади».

Фармондан маълумки, Оллоқулихон Рус давлати билан дустана муносабат тарафдори бўлган. Бунинг исботи учун у 416 рус асирини озод қилган ва уларнинг таъминоти учун салмоқли маблағ сарфлаган. Хусусан, ҳар бир кишига бир тилла пул, бир қоп ун, икки кишига биттадан туя бериб, Оренбургга жўнатган.

Оллоқулихоннинг бу тадбири рус ҳукуматининг муносабатини бироз юмшатиб, 1841 йили бош штаб капитани Никифоров элчи сифатида Хивага юборилади. 1842 йили эса подполковник Данилевский элчи бўлиб келади. Бу ҳар икки элчи зиммасига рус асирларини озод эттиришга, дўстлик ва савдо алоқаларининг самарадорлигини таъминлашга доир масалаларни ҳал қилиш юкланган эди.

Полковник Игнатев 1858 йили элчи сифатида офицерлар ва хизматчилардан иборат 100 киши билан Хивага йўл олади. Улар орасида астроном ва шарқшунос олим ҳам бор эди.

Элчи Н.П. Игнатевга қуйидаги топшириқлар берилган эди:

1. Урта Осиёда ҳукм сураётган вазиятни органиш;
2. Хива ва Бухорода Россия таъсирини мустаҳкам-

лаш. рус савдоси учун қулай шароит яратилишига эришиш;

3. Урта Осиёга Англиянинг кириб келишига йул қўймаслик ва минтақани Россия томонига огдириш;

4. Хондан рус кемаларининг Амударё буйлаб сузишига рухсат олиш ҳамда бунга эришилган тақдирда маълумотлар туплаш учун кемада дарёнинг юқори оқимига, хусусан, Балхгача бориш.

Туркманлар ва қозоқларни Россияга қарши қўзғатмасликни хоннинг зиммасига юклаш вазифаси ҳам қўйилган эди.

Бинобарин, Н.П. Игнатьев асосан ҳарбий нуқтаи назардан хонликка жўнатилган эди. У ҳамроҳлари билан кемада Қўнғиротгача бориб, сўнгра қарвон йули билан Хивага келган.

Хива хони элчи билан суҳбатда дўстлик ва савдо алоқаларини ривожлантиришга доир масалаларга розилик билдирган бўлса-да, лекин рус кемаларининг Амударё буйлаб сузиши ҳақидаги масала ҳал бўлмади. Рус кемаларининг сузиб юришига рухсат берилиши хонлиқнинг босиб олинишини тезлаштирарди, холос.

Афсуски, хонлик тарихига оид маҳаллий манбаларда элчиларнинг фаолиятига доир маълумотлар ниҳоятда қисқа ва умумий тарзда берилган. Масалан, Баёний асарида 1858 йили хон Ғозилхўжа исмли кишини Россияга элчи сифатида юборгани ва унинг қайтганлиги уқтириб утилган, холос¹.

Манбада рус элчиси Игнатьев «дўстлик ва ҳамкорлик изҳори учун Хивага келиб, хонга нома ва совғалар тақдим этди, хон эса элчига меҳрибонлик курсатиб, узларининг «Гандумкон» отлиқ ҳовлиларига тушириб, унга вазифа белгиладилар», — деб ёзилган².

Босқинчилар хонлиқни хавф остига олиб турган бир пайтда Паноҳбек бошлиқ айрим маҳаллий юқори табақа вакиллари ўз шахсий манфаатларини уйлаб, хонлиқ қилишгача борганлар. Хусусан, Орол минтақасидаги бир неча беклар Россия тобелигига ўтиш ҳақидаги хатни русларнинг Орол истеҳкомига юборганлар.

«Бизлар, — дейилган хатда, — ўз хонимиздан юз ўтирдик. Сизлардан илтимосимиз шулким, бир қисм Русия аскарлари ёрдам учун келиб, бизнинг қалъамиз-

¹ Шажарини хоразмшоҳий, 405-бет

² Уша жойда, уша бет.

да турсалар, у вақтда бизлар инону ихтиёримизни уларнинг қулига бериб ва сизлар билан бориш-келиш қилиб, ҳимоянгиз остида булиб, Русия аскарларининг бир қанча харажатларини ўз зиммамизга олардик»¹.

Хатга жавобан 300 рус аскари қурол-аслаҳа билан шайланган ҳолда Қунгирот қалъасига иқинлашиб, бир неча кун мобайнида хоин беклар билан муомалада бўлганлар. Аммо Қунгирот аҳолиси русларни ўз ерларига қўймай, уларга ҳужум қилиш тараддудига тушдилар. Бундан руслар қўрқиб, кемаларда ўз жойларига қайтиб кетганлар².

Бу вақтларда Қунгиротда зулм ва қаҳатчилик ҳукм суриб, халқнинг аҳволи ниҳоятда ёмонлашган эди. Бунинг устига ҳоким Паноҳбекнинг хоинлиги ҳамманинг газабини яна қўзғатиб, қўзғолон кутарилишига олиб келган.

Қўзғолончилар Паноҳбекнинг уйини қўршаб, бир неча соат жанг қилиб, сўнгра дарвозани синдириб, ичкарига кирганлар. Паноҳбек ва тарафдорлари улдирилиб, унинг калласи қўзғолон бошчиси Бобоҳужа ва сафдошлари томонидан Хивага келтирилиб, хонга тақдим этилган. Бунинг эвазига Бобоҳужа дин пешвоси бўлса керакки, унга шайхулислом унвони берилган.

Сайид Муҳаммадхон (1855—1864) хоинларни улимга ёки қамоқ жазосига ҳукм қилиб, Маҳмуд ясовулбошини Қунгиротнинг нуфузли кишилари бўлмиш Бобоҳужа шайхулислом, Паҳлавон Ниезбий ва Тожимуродбий билан у ерга жунатган. Бу ерда Маҳмуд ясовулбоши хоинларга хайрихоҳлик қилган кишиларни топиб жазолаган³.

Сайид Муҳаммад Раҳимхон (1865—1910) даврида Каспий денгизи бўйларида қозоқлар томонидан русларни асирга олиб, хонликда сотиш бирмунча жонланади.

1870 йил 24 мартда Мангишлоқ манзилгоҳининг бошлиғи полковник Рукин ҳарбий қисм билан аҳволни билиш учун одайлilar қабиласининг ерларига борганида бир гуруҳ қозоқлар билан туқнашган. Натижада руслардан бир офицер улдирилган ва бир неча солдат асирга олиниб, Хивада сотиб юборилган. Шу муносабат билан Оренбург генерал-губернатори чиқлиқ қаб-

¹ Уша жойда, 414-бет.

² Уша жойда, уша бет.

³ Уша жойда, уша бет.

⁴ ЦГВИА, ф. 410, д. 1872, л. 56.

ласига мансуб Зойир Турлубековни асирларнинг бушатилишини сураб Хивага юборган¹. Бу ерда хон уни ҳурмат билан қабул қилиб, асирларни бушатишга ваъда беради ва у билан бирга оталиқ Бобо Эрназар Қобитовни (қорақалпоқ) элчи сифатида Россияга жунатади¹.

Рус архив маълумотларига кура, 1872 йил 12 мартда элчи Оренбургга келган. Бу ерда элчи хоннинг императорга ва девонбегининг Оренбург генерал-губернаторига ёзган хатларини маълум қилиб, Петербургга бориши лозимлигини билдиради. Аммо Ташқи ишлар вазирлигининг кўрсатмасига биноан элчининг сурови рад этилади².

Элчи Оренбург ҳарбий маъмуриятининг вакили билан суҳбатда Россия билан хонлик уртасидаги чегарага доир масала ҳақида гапирганда, рус ҳукумати асирлар озод қилинганидан кейингина музокара олиб бориши мумкинлигини билдирган³. Элчи эса ҳеч бир натижасиз ватанига қайтган. «Шундан кейин, — дейди Баенний, — Россия давлати тарафидан Давлат Тура ибн Бушай Туротлиқ элчи сифатида келди». Бу элчи аслида 1869 йилнинг охирида Туркистон генерал-губернатори К. Кауфман томонидан юборилган эди.

Унинг хонга юборган хатининг мазмуни қуйидагича эди: «Сизни жамоа билан бизлар бурундин дўстлик билан равиш этиб юрур эрдик. Алҳол, эшитурмизким, бир неча угри ва авбошлар биз жамоадин бир неча кишини асир этиб, ул тарафларда сотгон эмишлар. Таваққуъ (умидворлик) улдурким, бурунги дўстликнинг риоясини тутиб, ул асирларни бериб юборгайсиз. Қозонлидан ул тарафи сизнинг ҳадингиз ва бу тарафи бизга мутааллуқдур. Мундин сунг асло бир-биримизнинг ҳаддимизга мутаарруз (тажовуз) булмай, дўстона сулукни маслук тутгаймиз. Одам авлоди азиз ва мукарам жамоадурлар. Оларни чорпой (ҳайвон) қаторида бозорга олиб (бориб) сотмоқ ҳеч вилоятда йуқдур. Сизлар ҳам шундоғ ишни этмасангиз яхшироқдур. Бу сузларни қабул этсангиз, биз жамоанинг боиси миннатдорлигимиздур. Вагарна, мундоғ ишларнинг охири низо ва ҳарбга мунжар булур, вассалом»⁴.

Сайид Муҳаммад Раҳимхон девонбеги ва бошқа са-

¹ Уша жойда, уша бст.

² Уша жойда. л. 75.

³ Уша жой, уша бст.

⁴ Шаҳарийи хоризмшоҳий, 442 бст.

ҳокимиятларига элчиларнинг Петербургга боришларига рухсат бермай, ватанларига қайтариш ҳақида курсатма бердилар. Бундан ташқари, музокаралар олиб бориш учун аввало Хива хонлиги рус асирларини озод этиши ва Русияга нисбатан душманчилик ҳаракатларини қилмаслиги лозимлиги элчиларга билдирилди¹.

Элчилар ҳеч нарсага эришолмай, хонликка қайтиб кетишга мажбур бўлдилар. Россия билан туғриликча алоқа урнатиб, рус босқини хавфидан қутулишнинг иложини тополмаган Муҳаммад Раҳимхон Англия билан алоқа урнатиш йулларини қидирди. У шу мақсадда Англиянинг Ҳиндистондаги вакили вице-президент лорд Нортброн ҳузурига уз элчисини жунатиб, Россия билан Хива хонлиги алоқаларида воситачилик қилишни сураган². Аммо вице-президент рус асирларини ватанига қайтаришни ва Туркистон генерал-губернаторлиги билан дустана алоқалар урнатишни элчига маслаҳат берган. Чунки унинг мустамлакачилик сиёсати Россиянинг босқинчилик сиёсати билан ҳамоҳанг эди.

«Ҳиндистондаги ва Урта Осиёдаги маҳаллий ҳукмдорлар, — деган вице-президент, — шунини яхши билишлари керакки, улар ҳеч қачон Англияни ҳам, Россияни ҳам алдаб, бир-бирларига қарши қўя олмайдилар. Миллионлаб кишиларни зулм остида ушлаб тураётган, ваҳшийлик қилаётган ва илиниб турган Осиё ҳукмдорларининг тахтини христианларнинг қуроли билан ҳимоя қилишга йул берилмайди»³.

Бу сузларни уз саҳифаларида босиб чиқарган «Голос» газетаси уларни шарҳлаб, шундай ёзган: «Демак, лорд Нортброннинг гаплари шунини курсатадики, Англиянинг ҳам, Россиянинг ҳам мақсади битта — у ҳам булса, мусулмон ҳукмдорларига зарба беришдан иборатдир»⁴.

«Ҳозирги воқеаларнинг бориши, — дейилган уша газетада, — Англия ва Россиянинг бир йулдан боришини тақозо этади. Мусулмон кишиси Россия байрогини Бухоро минораларида, Англияникини Деҳлида курганида у асло такрорланмайдиган утмишини фақат куз ёши билан эслаши мумкин. Эндиликда халифалар, те мурийлар ва мугулларнинг (бобурийларнинг) даврлари утди ва ҳеч қачон қайтмайди».

Уша газетада Ҳиндистондаги Англия ҳокими мар-

¹ Уша жойда, 58-бет

² «Голос», 1873, № 18.

³ Уша жойда, уша бет

⁴ Уша жойда, уша бет

хум лорд Майонинг қуйидаги сузлари ҳам босилган: «Кимки, Осиё масаласи буйича Англия билан Россиянинг бир мақсад учун ҳаракат қилишига уз ҳиссасини қушса, у вақтда бутун инсоният ҳамда ҳар икки империя халқларининг маданияти ва фаровон ҳаётини таъминлашга хизмат этган бўлади»¹.

Умуман, газета Россия ва Англиянинг биргаликда Шарқ мамлакатларида ҳукмронлигини урнатишга чақирган.

Шундай қилиб, Россия матбуоти ҳукуматнинг босқинчилик сиёсатини тула қувватлаб, «улуғмиллатчилик» гояларини тарғиб этган. Унда Бухоро хонлиги томонидан ҳам Ҳиндистонга элчи бориб, Россияга қарши ёрдам сураганлиги, лекин илтимоси инобатта олинмаганлиги қайд этилган².

Эндиликда ўзбек хонликлари Ангlijдан ёрдам олиш борасида фурсатни бой бериб, кечиккан эдилар. Чунки илгариги вақтларда Ангlijнинг ташаббуси хонлик томонидан инобатта олинмаганлиги Рус давлатининг босқинчилик сиёсати учун анча қулай шароитни юзага келтирди. Эндиликда Россия халқаро доирада унчалик қаршиликка учрамай, режаларини бемалол амалга ошириш имконига эга бўлди. Айниқса, Бухоро амири томонидан айрим овруполикларнинг улдирилиши хонликлар туғрисида ёмон таассурот қолдиргани ҳам Рус давлатига фойда келтирди. Хуллас, қулай халқаро вазият хонликдаги ички низолар ва тadbирсизлик рус ҳукуматига қул келиб минтақада русларнинг мавқеини ошириб юборди. Чунончи, рус ҳукумати 1869 йили ҳозирги Красноводск шаҳрининг урнида полковник Столетов раҳбарлигида яна бир ҳарбий истехком барпо этди. Кавказ ҳарбий округига қарашли бу истехком туркманлар ва хонлик мустақиллигига хавф туғдирди. Шу боисдан туркманларнинг жанговар қисмлари билан босқинчилар ўртасида туқнашувлар юз берди. Рус солдатлари ғолиб чиқиб, бир неча туркман овуллари бузиб ташладилар. Купсонли Хива қушини эса Эмбадаги ҳарбий қалъани қуршаб олди. Лекин улар узларининг заифликларини англаб, қайтиб кетдилар.

Эришилган галабалар Красноводскдаги қалъанинг бошлиғи полковник Столетовнинг манманлигини шу даражада кўтариб юбордики, у ўзбошимчалик билан

¹ Уша жойда, уша бет.

² Уша жойда, уша бет.

Хива хонлигини босиб олиш учун қизгин тайёргарлик кура бошлади. Аммо ҳукуматнинг олий мартабали вакиллари Столетовни ҳукуматни менсимаслик ва узоқимчаликда айблаб, вазифасидан четлатдилар. Хива хонлигини тезроқ босиб олиш учун рухсат берилишини К. Кауфман ҳам бир неча бор ҳукуматдан сураган эди. Ниҳоят, 1872 йилнинг декабрида император Александр бошчилигида утказилган махсус йиғилишда хонликни босиб олишга рухсат этилди. У ерга уч томондан, яъни Тошкент, Оренбург, Красноводскдан ҳарбий юриш уюштириш ҳақида курсатма берилди. Бу жойларда 1871—1872 йиллар мобайнида ҳарбий тайёргарлик қизитиб юборилган эди. Чунончи, Каспий денгизи ва хонлик уртасидаги жойларни текшириш ва маълумотлар туплаш мақсадида бир неча бор ҳарбий экспедициялар уюштирилди. 1872 йил 12 сентябрда полковник Маркозов қумондонлигида 1700 кишилиқ аскар 14 туп билан Манғишлоқ ва Чекишлар деган жойлардан чиқиб, 25 сентябрда Топитогга келган. Руслар йулда Хивадан Атрек томонга кетаётган савдо қарвонини талаб, куп туя ва қуйларни улжа олганлар. Бир рус ҳарбий қисми Хивага борадиган йулар шароитини урганиш учун Жамол қудугига келганда 600 кишилиқ Хива отлиқлари билан туқнашган. Бу туқнашувда руслар 150 туяни қулга туширишган. Рус аскарларига 1000 отлиқ Аҳалтака туркманлари ҳужум қилганларида улардан куп киши улдирилган, босқинчилардан эса 4 киши улдирилиб, 6 киши ярадор бўлган.

Рус ҳарбий қисмлари туркманларни қаршилик қурсатганликлари учун жазолаш мақсадида Ичди деган жойда улардан 1000 қуйни тортиб олган. Шундан кейин полковник Маркозов Қизил Арвотга келиб, қушиннинг бир қисмини шу ерда қолдириб, қолган қисми билан Аҳалтака водийсидаги Кож, Зов, Қизил Чашма, Женчи, Боми каби туркман овулларига келиб, 1200 хонадонга ут қуйган ва мол-мулкларини талаган. Аммо бундай ваҳшийларга муносабат эрксевар туркманларни қурқита олмади. 1873 йилнинг январиди Атрек қирғоқларида босқинчилар билан туркманлар уртасида яна жанг бўлган.

Рус ҳукумати шу даражага бориб етдики, ҳарбий таъминотнинг бир қисмини очикдан-очик босмачилик қилиш ҳисобига тулдиришдан ҳам тоймади. Масалан, 18 рота, 9 туп ва 200 казакдан ташкил топган қушин Атрек сувидан утиб, туркманларнинг 3000 туясини тор-

тиб олади. Бу туялар кейинчалик хонликка қарши ҳарбий юришга жалб этилади.

ХИВАНИНГ БОСИБ ОЛИНИШИ

Ҳал қилувчи ҳарбий юришнинг уч тарафдан амалга оширилиши ҳақидаги қарор 1873 йилнинг баҳорида қучга кирди. Зеро, апрелнинг биринчи ярмида полковник Ломакин қушини Мангишлоқдан йулга отланди. У 14 майда Устюрт орқали юриб, урушсиз Қунгиротни эгаллайди. Полковник Маркозов Красноводскдаги қушин билан Ойдин, Топиатан, Ичди деган жойларни эгаллаб, туркманлар билан жанг қилади. 16 апрелда содир бўлган бу тўқнашувда босқинчилар 200 кишини асир, 1000 қуй ва 5000 туяни улжа олиб, халқни хонавайрон этадилар. Аммо Красноводск қушини ҳавонинг иссиқлиги ва сувсизликка чидай олмай, куп от ва туянинг касалланиб улиши, оқибатида орқага қайтишга мажбур бўлади. Бошқа йулдан кетаётган Кавказ ҳарбий округига қарашли ҳарбий қисмлар эса, Хива томон юришни давом эттирадилар.

1873 йилнинг 15 феввалида Оренбург генерал-губернаторлиги тарафдан ҳам қушин йулга чиққан эди. Бу ҳарбий қисмлар Оренбург, Орск ва Уралда тайёрланган бўлиб, улар Эмбада бирлашганлар. Уша йилнинг 20 апрелида генерал Верёвкин бошчилигидаги қушин Орол денгизи қирғоғига келиб урнашади. 20 майда улар Қунгиротга келдилар. Бу ерда улар Мангишлоқ ҳарбий қисмлари билан қушилишиб, йулни давом эттирадилар¹.

Туркистон ҳарбий губернаторлигига қарашли жойлардаги қушинлар Тошкентдан, Қозоли ва Перовскдан йулга чиқишлари лозим эди. Жиззах қушинининг бир қисми генерал Головачев бошчилигида 1873 йил 1 мартда Тошкентдан, иккинчи бўлими 11 мартда Хужанддан чиқиб, Қили ариғида бирлашдилар. Улар билан бирга К. Кауфман ҳам келган эди. Полковник Голов бошчилигидаги Қозоли ва Перовск қушини 6-8 мартда йулга чиқиб, Эркабой деган жойда қушилдилар. Кейин улар Қизил-Кук, Букан тоғи, Учқудук, Томди орқали 12 апрелда Аристонбелга келиб, Туркистон генерал-губернаторлиги ҳарбий қисмларига қушилдилар.

¹ «Московские ведомости», 1873, № 155.

Хива хонлигига қарши ташланган рус қўшинининг умумий сони қуйидагича бўлган:

	Рота лар	Юз ки- шилиқ қўшин	Ракет- станок- лари	Туп- лар	Одам- лар	Отлар	Туялар
1. Туркистон губер- наторлигидан:							
Жиззах қўшини	12	5	4	14	3400	1300	7.000
Қозоли қўшини	9	1	4	8	1.900	350	3.200
2. Оренбург қўшини	9	9	6	12	3.500	1800	5.700
3. Кавказ губернатор- лигидан:							
Мангишлоқ қўшини	12	6	3	6	2.100	650	1.500
Красноводск қўшини	12	4	3	16	2.200	500	2.600
Ж а м и	54	25	20	56	13.100	4.600	20000

Жадвалда курсатилган Мангишлоқ йуналишидаги 2100 аскар йулдан уз жойларига қайтганлиги ҳисобга олинса, у ҳолда ҳарбий юришда қатнашганларнинг сони 11 мингга яқин бўлиб чиқади. Иккинчи манбанинг курсатишича, жамми 9.000 киши ҳарбий юришда қатнашган¹.

Жиззах ҳарбий қисмида княз Романовский, Қозоли ҳарбий қисмида эса княз Николай Константинович сингари императорнинг яқин қариндошлари ҳам бўлган. Умумий қумондонлик К. Кауфман зиммасига юклатилган. Қўшинда пойтахтнинг бундай олий даражадаги шахсларининг қатнашиши ҳамда аскарлар сонининг кўпайтирилиши хонликни ваҳимага солиш учун эди, албатта. Бундан ташқари, йул шароитининг ниҳоятда огирлиги ва узоқлиги оз сонли қўшиннинг юришини муваффақиятсизлик билан тамомлашига олиб келиши мумкин эди.

Рус давлатининг хонликка қарши ҳарбий тайергарлик кураётгани ва юришни бошлаб юборганлиги ҳақидаги маълумот Муҳаммад Раҳимхонга маълум эди. Шу боисдан хон «тамоми умаро ва аркони давлатни жаҳм қилиб, маслаҳат этдилар. Ҳамма дедилар: «Онинг билан уруш этмаган яхшироқдур». Бу сўз хон ҳазратларига маъқул бўлиб, буюрдиларким, тамоми рус асирларини жаҳм қилиб келтурдилар. Йигирма бир киши эрди.

¹ «Инженерный журнал», 1874, № 1.

Оларни Муртазобой Хожига топшируб, амр этдилар: «Буларни элтиб губернатурга топшируб, қайтгил». Муртазобой таъзим қилиб, асирларни олиб, Қозоли тарафга юруди. Нуротага борганда Кауфман губернатурга йулиқиб, мулозамат этиб, асирларни топшируб, узр айтди. Кауфман деди: «Аввалда элчи юборганда бу сўзни қабул этмадингизлар, энди император аъзамнинг амрлари билан лашкар тортиб Хоразм устига юруш этдук. Узрингизнинг фойдаси йуқдур. Ва Муртазобойга ҳам қайтмоқ рухсатини бермай, узи била олиб, равона булди»¹.

Демак, хонликнинг бошида қора булутлар пайдо булиб турганда, сарой аҳли душманга қарши курашишни фойдасиз деб билиб, асирларни озод этиш билан хавфни бартараф қилишга умид болаган.

Муҳаммад Раҳимхон Кауфман ҳузурига юборилган элчи қайтмаганидан кейин бир оз булса-да кузи очилиб, душманга қарши қушин жунатишга қарор қилади. Хон Муҳаммад Мурод девонбеги қул остидаги ўзбек ва туркманлардан иборат қушинга Маҳмуд Ясовулбоши ва Ёқуббой қалмоқ сингари лашкарбошиларни қушиб, Кауфман келаётган томонга, яъни шарққа жунатади. Элтузар иноқ билан Бобо Мухторни 6000 аскар билан шимолга — Қунғиротга юборади. 2000 кишилиқ аскарлар амир Тура ва Муҳаммад Ризо бошчилигида Ҳазораспга жунатилади. Иноқбек деган кишига биркитилган қушин эса Хужайлига боради².

Оренбург ва Мангишлоқ ҳарбий қисмлари Қунғиротдан йулни давом эттириб, Хужайли томонга яқинлашганларида 6000 кишилиқ Хива отлиқлари бир неча тулпар билан уларнинг йулини тўсишга ҳаракат қилган булсалар-да, лекин қаттиқ жангга киришишга ботинмайдилар. Лашкарбоши Элтузар иноқ Абдулла маҳрам бошчилигида аскарларни юбориш билан чегараланди, холос. Улар билан душманнинг икки ҳарбий қисми уртасида жанг булиб, ватан ҳимоячиларидан 13 киши улдирилди ва бир неча одамлар жароҳатланди. Бундай кичик тўқнашувлар кейин ҳам содир булди, лекин душман кучлари голиб келаверди. Пировардида, Хужайли руслар томонидан урушсиз қулга киритилди. Босқинчилар бу ердан 18 май куни Мангит томон йулга чиқдилар. Ватан ҳимоячиларининг айрим гуруҳлари душ-

¹ Шажарати ҳоразмшоҳий, 448-бет.

² Уша жойда, 449 бет.

маннинг ҳарбий қисмлари билан туқнашган булсаларда, лекин енгилиб, Мангитга чекинишга мажбур булдилар. Шундан кейин генерал Верёвкин бошчилигидаги қушин «Мангит йулуга кириб юруди. Ул вақтда узбакия лашкари мутафарриқ бўлуб, Иноқбек қушбеги билан Хивақга қайтиб эрдилар. Емут билан човдар иттифоқ этиб рус аскарига муқобил бўлуб, қаттиг ҳайе-хуй била от солуб, бир ҳамлада келиб, Русия аскарига аралашиб, қатл қила бердилар. Русия аскарлари ҳам ғайратга кириб, ноирайи (олов) ҳарб иштёёл топди. Аскарнинг рост тарафига емут ҳужум этди. Маймана қойим-мақом Ливанжуф (Верёвкин) зобитнинг қароргоҳи эди. Ливанжуф саросима бўлуб, ёвуқ эрдиким, Русия аскарлари шикаст топғайлар. Икки лашкар аралашиб, жангга мағлуба бўлди»¹.

Шу равишда, туркманлар душманнинг бир ҳарбий қисми билан жангда устун келиб, улжалар билан Мангитга қайтдилар.

Туркманлар узаро маслаҳатлашиб, душманга қарши яна ҳужум қилишга қарор берадилар. Аммо уларни рус солдатлари осонлик билан мағлубиятга учратади².

Русларнинг шиддат билан бостириб келиши юқори табақа вакиллари ваҳимага солиб қуйиши орқасида уларнинг орасида таслимчилик кайфияти тобора ошиб борди. Масалан, Гурлан ҳокими Маҳмудбек бошлиқ нуфузли кишилар генерал Верёвкин ҳузурига бориб, Рус давлатига ихтиёрий равишда бўйсунушга тайёр эканликларини маълум қилдилар³.

Шундан кейин генерал «Верёвкин, — деб ёзади Баенний, — Мангит ёвуқида бир улуг аввалиқга келдилар. Верёвкин буюрди: Рус аскарлари ул авбага ҳужум этиб, аҳолини эркагу хотун ва ёшу қарига қарамай, қатли ом этиб, андин сунг утлаб (ендириб) ул авбани ер била яксон этдилар. Ондин сунг мунинг била ҳам қаноат этмай, Мангит қалъасига ҳамким, бурунроқ аҳолиси келиб қалъани Русияга таслим этиб, омон топиб қайтиб эдилар, ҳужум этиб эркагу хотун ва қариву йигит ва аёлу атфолдин бешикдаги углонларигача кириб, қатли ом этиб, иту эшак ва турлуқ жондор йулукса ҳам отар эрдилар. Чун жондор қуймай кириб, тамом этдилар, шаҳарни утлаб (ендириб) чиқиб кетдилар. Бу вақт-

¹ Уша жойда. 454-бет.

² Уша жойда, уша бет.

³ Уша жойда, уша бет.

ларда Русия аскаридан бир неча мингбоши (полковник) ва тўрт саркарда ва бир неча зобит ва бир миқдор киши қатл булуб, ун беш кишига захм етди»¹.

Куруниб турибдики, Мангитда босқинчиларга қарши қаттиқ жанг булиб, шаҳар ваҳшийларча хонавайрон қилинган ҳамда халқ ва умуман жонли мавжудотнинг барчаси қириб ташланган. Бу мудҳиш воқеа рус матбуотида ҳам «Мангит жанг билан олиниб, ёндирилди ва хонавайрон этилди», — деб таъкидланган².

Рус матбуотида бир офицер ва 15 солдат жароҳатлангани, Мангитда одамлар хонадонларга урнашиб, уқ отганликлари, умуман, қаттиқ жанглар булиб, кўп иморатлар ёнгиндан хонавайрон булганлиги ва шаҳар талон-торож қилинганлиги айтилган.

Афтидан генерал Верёвкин бундай жаллодлик билан халқ оммасини ваҳима ва қўрқувга солиб, булажак қаршиликларни бартараф этмоқчи булган. Аммо душман билан тўқнашувлар булиб турди. Туркманлар душман аскарларининг кейинги сафдагиларига ҳужум қилдилар, лекин тор-мор этилдилар.

Генерал Верёвкин йўлни давом эттириб, Енгисёфга (Янгиариққа) келганда Ғанибой ҳовлисида утирган 60 кишини қириб ташлашни буюради³.

Мазмунан бу кишиларнинг бир жойга йигилиши генералда хавф уйғотган. Йўлни давом эттираётган генерал Верёвкин яна бир ҳужумга дуч келади. Улар бир ерга келганларида «Қўнғирот йигитлари ва туркманлар тўрт тарафдан Русия аскарларига уқ отмоқ бунёд этдилар. Русия аскари бағоят танг булиб, ахир йўлнинг бир тарафида бир бог бор эди, деворни йиқиб, ул богнинг ичига кириб, бир қўлай ерда тўпларни қўюб, хоразмийларга тўп отмоқ бошладилар. Хоразмийлар тоб келтура олмай, ҳазимат топдилар. Русиядан бир човуш ва тўрт нафар қатл булуб, олти киши захмдор булди, хоразмликлардан тўрт киши шаҳид булиб, кўп уйлар тўпнинг уқларидан ут олди»⁴.

Бу вақтда хонлиқнинг иккинчи томонидан Туркистон губернаторлигининг генерал Головачев бошчилигидаги қўшини бостириб келаётган эди. Бу қўшин 1873 йил 24 апрелда хонлиқ чегарасидан 30 чақирим наридаги Холота деган жойга урнашади. Бу ерда вақтинчалик

¹ Уша жойда, уша бет.

² «Московские ведомости», 1873, № 155.

³ Шажарайи хоразмшоҳий, 454—455-бетлар.

⁴ Уша жойда, уша бет.

Генерал Головачев.

туриш учун истехком қурилиб, унга Святой Георгий номи бериллади. Унинг тепасига рус байроги осиб қуйилади. Кауфманнинг бу иши эндиликда шу ергача бўлган жойлар Россияники, деган маънони англатарди.

Кауфман бошлиқ қушин 30 апрелда Одамқирилганга етиб келади. Кечаси уларга туркманлар ўқ отиб турадилар. Эрталаб солдатларнинг отишмалари орқасида мағлубиятга учраган туркманлардан бир неча кишилар ярадор бўлади. Қушин Холотадан 100 чақирим масофани босиб

утаётганида уларни хиваликлар ва туркманлар кузатиб, аҳён-аҳёнда ўқ отиб турганлар. Руслар буни писанд қилмай, юришни давом эттириб, Сардобақул деган жойга етиб келган. Шундан кейин душман кучлари Учучоққа келган. Айрим маълумотларга қўра, Муҳаммад Раҳимхон Муҳаммад Ниёз девонбегини 1500 аскар ва Муҳаммад Мурод девонбегини 2000 аскар билан русларни Амударёга қўймаслик мақсадида Учучоқ томонга жунатган. Бу ерга яқин жойлашган Сардобақул ёнида 11 майда ҳар икки томон уртасидаги тўқнашувда ватан ҳимоячилари анча одамларини йўқотиб, чекинган. Кауфман 13 май эрта тонгда Амударёнинг қуйи оқими бўйлаб, Шайхрихон томонга йўл олган. У Оққамишга келганда Шайхарик атрофида хонликнинг истехкоми борлиги ҳақида хабар олади. Маълум бўлишича, истехкомда Муҳаммад Мурод девонбегини бошчилик қиладиган 4000-5000 атрофидаги аскар урнашган экан.

Кауфман буйруғига биноан генерал Головачев аскарлар ва туплар билан ҳужумга чоғланиб турганида ватан ҳимоячилари туплардан кетма-кет ўқ отганлар. Икки томон уртасида бир ярим соат туплардан отишма бўлгач, Хива истехкоми қаттиқ шикастланиб, кўп кишилар улган ва яраланган. Оқибатда ватан ҳимоячилари чекинганлар. Шундан кейин рус қушини Шайхариқдан утиб, Кауфман Питнак, Ҳазорасп, улар атрофларидаги қишлоқлар аҳолисига хат юборади: «Оқ подшоҳнинг номидан, — деган эди Кауфман, — омонлик

ва афв эълон қиламан. Хонадонларингизга қайтиб, узларингизнинг ишларингиз билан бемалол шуғуллана беринглар, ҳаётингиз ва динингизнинг дахлсизлиги таъминланади. Агар сизлар жойларингизга қайтсангиз, мол-мулкларингизга тегинилмайди ва бутунлигича сақланади. Менинг оқ подшоҳимнинг аскарлари фақат қулида қурол тутиб унга қаршилиқ курсатганлар билан урушади. Олий ҳазрат императорнинг қушини тинч аҳолига тегмайди ва хафа қилмайди. Бизнинг қонун ва тартибларимиз шундайдир». Бу хат айрим содда кишиларга таъсир этиб, улар озиқ-овқат маҳсулотларини душманга сотиш билан шуғулланганлар. Аммо бу ҳол кўп давом этмади. Девонбеги Матнийез ҳарбий қисм билан Хивадан Ҳазораспга келиб, руслар билан алоқа қилганларни жазолади ва қишлоқлардаги аҳолини Ҳазорасп қалъасига урнашишга даъват этди.

23 май кўни Кауфман қушинга Шайхариқдан Ҳазораспга юришни буюрди. Бу шаҳар атрофидаги боғлардан душманга қарши отилган уқларнинг овози эшитилиб турган. Аммо босқинчилар қаттиқ қаршилиқка учрамай, Ҳазораспни эгаллайдилар. Айни бир вақтда генерал Веревкин қушинлари Мангитдан чиқиб йўлда кетаётганида, 22 майда 10 минг кишилиқ хиваликлар уларга ҳужум қилган. Оқибатда ватан ҳимоячилари енгилиб, ортларида 200 улик қолдириб чекинганлар.

Душман кучлари икки тарафдан тобора Хива шаҳрига яқинлашгани сари бу ерга келаётган қочоқлар сони ҳам ортиб бораверган. Бу хусусда Баёний шундай ёзади: «Хон ҳазратлари фаришон бўлуб, буюрдилар: дарвозаларни маҳкам этиб, эл қамал бўлсунлар. Аммо Хивақда Бешариқ ва Наймон, Қулон, Қорабоғ ва Шату, Қиёт ва Қунгирот, Дурмон ва Чоткупрук, Қушкупрук ва Уйгур, Хонобод ва Зай, ҳосили калом тамоми Хивақ атрофидан элчи келиб, қамалиб эрдилар. Яна Руссияга итоат этган, масалан, Фатанг, Ҳазорасп, Урганж, Хонақоҳ, Гурлан, Хужайли ва Қунгиротдин ҳам Русия итоатидан буюн тулғоб, қочиб аҳли аёллари била Хиваққа келганлар бағоят кўп эдилар. Дарвозаларни маҳкам этиб, орқаларни туфроқ билан кумуб, истехком бердилар»¹.

Бинобарин, девор билан қуршалган шаҳар қочоқларга тулиб-тошиб, вазият анча огирлашган эди. Шуб-

¹ Уша жойда, уша бст.

ҳасиз, қочоқлар ҳимоя ва бошпана излаб пойтахтга ёпирилиб келганлар. Аммо бу ерда уларнинг ишончи ва умидини оқлай оладиган куч йўқ эди. Саросимага тушган Муҳаммад Раҳимхон Кауфман ҳузурига элчи юбориб, таслим бўлишга тайёрлигини маълум қилганида, у ижобий жавоб беришдан бош тортиб пойтахтда хоннинг узи билан юзма-юз масалани ҳал этажagini билдирган.

Баёнийнинг ёзишича, хон шаҳар мудофаасини мустаҳкамлаш мақсадида ҳар бир дарвозага алоҳида бошлиқ тайинлаган. Масалан, Муҳаммад Ризо Турани Урганч, Султонғозий Турани Кумёсқа, Иноқбсқни Ҳазорасп, Абдуқодир Турани Тошоеқ, Раҳимбердибек Оллоберди Турани Шайх дарвозаларига бошлиқ қилиб тайинлаган¹.

Хон Худоёр кушбеги, Раҳматулла ясовулбоши ва Абдулла маҳрамни қушин билан душманга қарши юборди ҳамда Маҳмуд ясовулбошини чавдар, куклон, қорадошли ота ва олэли навкарлари билан Говиқ деган жой орқали жунатган.

Айтиб ўтиш лозимки, рус ҳукумати сув йўли орқали ҳам хонликка қарши қушин юборган эди. Орол флотининг бошлиғи капитан Ситняковга Қозолидан чиқиб, денгиз бўйлаб имкони борича Амударёнинг юқори оқимиغا кутарилиб бориш лозимлиги буюрилган. У кемалардаги матрослар билан 1873 йил апрелининг охирида Амударё оқимларидан бири булмиш Улуғдарёдаги Хива фортига ҳужум қилиб, бузиб ташлаган. Жангда Хива аскарлари томонидан душманнинг уч аскари улдирилган, тўрттаси ярадор қилинган. Шундан кейин капитан Ситняков кемаси Амударёнинг юқори оқими бўйлаб 60 қақирим масофада сузганда бир қозоқ келиб, генерал Верёвкиннинг ҳарбий қисмини курганлигини айтади. Бу хабарга ишонган капитан Ситняков қозоқ кузатувида бир офицер ва 12 матросни хат билан генерал Верёвкин ҳузурига юборган. Кейин маълум бўлишича, қозоқ хонлиқнинг кишиси ҳисобланиб, матросларни бошқа бир хилват жойга олиб бориб, барчасининг калласини танасидан жудо қилдирган. Хивалиқларнинг курган чоралари орқасида рус кемаси йўлни давом эттиролмай орқага қайтган.

Рус ҳукумати Хивага қарши ҳарбий тайёргарлик кураётган вақтлардаёқ Бухоро амири Музаффар қўлидан

¹ Ушн жойда, ушн бет.

келганича бу ишда ердан беражаги ҳақида Кауфманга махсус хат билан мурожаат қилган эди. У хатида шундай деган: «Элчингиз, статмаслаҳатчи Струве Россиянинг Хива билан алоқасини батафсил гапирди. Мен бундай дустликни ифодаловчи хабарнинг маълум қилинишидан ниҳоятда хурсанд булдим. Албатта, уртамиздаги дустона муносабатлар сизнинг дустингиз — бизнинг дустимиз ва сизнинг душманингиз бизнинг душманимиз булишини тақозо қилади. Мен яхши тушунаманки, агар Хива Россия билан тўғри муносабатда бўлмаса, у вақтда унга қарши қурол ишлатишга тўғри келади. Бундай ҳол юз берса, мен имкони борича бу ердимимни амалда курсатишга тайёрман.

Сизнинг элчингиз бизга шуни тушунтирдик, оқ подшоҳнинг ерларидан Хивага уч тарафдан йул боради: улардан бири Каспий денгизидан, иккинчиси Қозолидан, учинчиси — оқ подшоҳнинг ихтиёридаги бизнинг еримиз Амударёдан утади. Сизга батафсил жавобни статмаслаҳатчи Струве орқали юбораётирман. Содиқ дуст ва қушни сифатида сиздан илтимос қиламанки, менга узингизнинг фикрингиз ва ҳарбий юриш вақтини олдинроқ маълум қилингки, фуқароларимни хотиржам қилиш ва сизга ишончли кишиларимни юбориш имкони туғилсин»¹.

1871 йил 15 майда юборилган мазкур хатдан аёнки, амир ўз ватанига ва халқига хиёнат қилиб, босқинчиларнинг ишончини қозонишга ва уларнинг олдидаги мавқеини мустаҳкамлашга астойдил интилган. Рус аскарлари эса икки томондан Хива шаҳрига тобора яқинлашиб келавердилар. Хусусан, генерал Верёвкин қумондонлигидаги Оренбург — Мангишлок ҳарбий қисмлари 26 майда Хива атрофидаги хоннинг боғига урнашдилар. Бундан уч кун илгари Муҳаммад Раҳимхон ўз элчиси орқали ҳужумни тўхтатиш ва сулҳ тузишни генерал Верёвкиндан сураган эди. У Хивада русларнинг меҳмон сифатида кутиб олинишини билдирган. Аммо Верёвкин хоннинг таклифларини инobatга олмай, юришни давом эттирди. Муҳаммад Раҳимхон урушни тўхтатишни сураб, Муҳаммад Латиф қозини Кауфман ҳузурига қуйидаги мазмундаги хат билан юборган:

«Кауфман генерал губернатурнинг маълумлари бўлсинким, бизлар бурундин сиз жамоа билан дуст эрдук.

¹ ЦГВИА, ф. 400, д. 1872, л. 70.

Алҳол ҳам ҳамул дустликда собитқадамдурмиз. Бу булгон бир миқдор урушлар ҳам бизнинг хоҳишимиз била булгон эмасдур. Туркман жамоаси бир гаюр халқдурлар. Оларга дахл этманг, десак ҳам қабул қилмай, бундоғ ҳодисаларни барпо қилдилар. Эмди таваккуъ улдирким, мундоғ ишларни эътибор этмай, бурунги дустликни душманлиқга мубаддал этмағайлар. Хуш келубдурлар. Бизга бир неча кун муҳлат бергайлар. Токим, аларнинг шонларига лойиқ зиёфат асбобларини муҳайе қилгаймиз ва кўнглимиз тилаганча меҳмоннавозлик умурин тақдимга еткургаймиз ва муҳлат муддатида қадам ранжа қилиб келиб, бизнинг ҳовлимизга тушиб, бизга миннат қуйгайлар, вассалом»¹.

Бинобарин, хон таслим булганлигини маълум қилиб, босқинчиларни меҳмон сифатида пойтахтга таклиф этган. Аммо Кауфман уни рад қилиб, Хивага яқинлашиб келаверди. Муҳаммад Раҳимхон Кауфмандан ҳам, Верёвкиндан ҳам рад жавобини олгач, нима қиларини билмай, қочиш тараддудини кўра бошлади. Бу ута хавфли вазиятда Хива шаҳридаги аҳволни Муҳаммад Баенӣ шундай таърифлаган: «Вақтеким, Головачов шаҳарга тўп отмоқ бошлади, шаҳар аҳли ҳам қалъанинг хокрезиди туриб, Русия аскарига тўп ва миттиқ отар эрдилар. Русия тупининг кунфоралари қалъанинг устида ёрилиб, баъзи жойларни ут ола берди. Муҳаммад Мурод девонбегининг Қутлимуродбий отлиг углига ҳам уқ тегиб, шаҳид будди. Хон ҳазратлари саросима булиб, Амир Тура ва Иноқбек ва Муҳаммадмурод девонбеги ва Ёқуббой ғайриҳумни чақириб, маслаҳат этиб, юртни Русияга таслим этиб, сулҳ қилмоққа қарор бердилар. Ондин сўнг бу мазмунда нома ёзиб, Элтузар Иноқни элчи қилиб, Кауфманнинг тарафига юбордилар. Ондин сўнг хон ҳазратлари кўрдилар, тўпларнинг уқлари қалъани хароб этиб борадур. Муҳаммадмурод девонбеги ва Юсуф маҳрам ва Абдусаттор сайис ва Абдулло банги била узлари Урганч дарвозасидан чиқиб, қалъа каноридан ғарб тарафга юруш этдилар, токим Русия аскарининг атрофларида юргон узбеки ва тарокима тавойифидан киши топиб, шояд олар била навъи мудофаа эта олсалар, этгайлар. Ёнларида булардин бошқа ҳам бир миқдор навкар отлилари бор эди. Мулло Ориф алайхур-раҳманинг живори шарифларига-ча бориб, атрофни жустужу қилдуруб, киши топа олма-

¹ Шажарийи хоризмшоҳий, 456-бет.

дилар. Ондин сунг ноилож булуб Тошоек дарвозасига келиб, яна шаҳарга кирмоқчи булдилар, Абдулқодир Тура киргузмади»¹.

Бу ерда Баёний курсатганидек, Хивага биринчи бўлиб генерал Головачев эмас, балки генерал Верёвкин бошчилигидаги Оренбург — Мангишлоқ солдатлари бос-тириб кирган. Бундан қатъи назар, Баёнийнинг маълумотларидаги кўриниб турибдики, босқинчилар шаҳар атрофида турганида Муҳаммад Раҳимхон мудосфаа уюштиришга қодир эмаслигини яққол курсатган. У кўпроқ жонини сақлашни уйлаган. Буни кўриб турган халқ оммаси унинг атрофига жипслашмади. Буни яхши англаган хон шаҳарга киритилмаганидан кейин Сиржали деган жойга, сунгра Маҳмуд мазорига борганида ёмуд қабилаларига тегишли бир гуруҳ унинг мол-мулкини таламоқчи булдилар. Мана шундай хатарли ва ҳалокатли вазият юзага келган пайтда ёмуд Оқ Салоҳ менгли олий сардорнинг ўғли Сари Сардор келиб, улардан хонни ҳимоя қилиб узига қарашли Замаҳшар деган жойга олиб кетган.

Бу вақтда Хивада узаро чиқишмовчилик ва тахт учун кураш қизиб, бир гуруҳ юқори табақа вакиллари душманга қарши курашни уюштириш урнига хоннинг акаси Амир Турани ҳокимият тепасига утқазадилар.

Бу масала бўйича Баёнийнинг сўзига бир қулоқ солайлик: «Вақтеким, хон ҳазратлари шаҳардан чиқиб кетдилар, Амир Тура, филҳол, Аркка келиб хон булди ва эғнига гулнор чакмон ва бошига жигали телпак кийиб, тахтда ултурди. Уч-тўрт дарвозабону табақачи ва бир неча баққолу қассоб кириб, хонлик муборак булгай, деб фотиҳа бердилар. Амир Тура, филҳол, Муҳаммад дсвонбеги била Паҳлавон мирзабошини тамоми афродлари била тутуб келтурмакка амр этди. Амирнинг кишилари оларнинг ҳўстижуларида юрудилар. Ул вақтда фуқаро ҳужум этиб, ур ҳавлига бориб, қулфни синдириб, дарвозани очиб, уз ҳовлисида қамокда булган хоннинг укаси Отажон Турани чиқардилар. Отажон Тура отланиб, жиловиди бир неча шотир билан Урганч дарвозасига борди. Ул кун Раҳматулла ясовулбоши Аркка келиб, Амирни кўриб, салом берди. Амир деди: «Хон қочиб, юртдан чиқиб кетди. Ондин сунг улут-кичик жамъ булуб бизни шундоқ этдилар». Раҳматулла ясовулбоши бошини иргитиб, Амирнинг юзига

¹ Ушш жойда, ушш бет.

қараб: «Аввал душманнинг дафъин этинг, ондин сунг не булурман. десангиз муносиб булур», деб чиқиб кета берди»¹.

Мазмунан, Раҳматулла ясовулбоши босқинчиларга қарши жанг қилиш тарафдорларидан булганки, Амирга аввал босқинчиларни биреклик этишни, сунгра тахт туғрисида фикр юритиш уринли булишини айтган. Бу вақтда Муҳаммад Раҳимхон томонидан Кауфман ҳузурига юборилган элчи Элтузар иноқ қайтганида Амир Тура уни уз номидан элчи сифатида боришни ва тахтни эгаллаганлигини билдиришни буюрган. Элчи Амир Туранинг сулҳ тузиш ҳақидаги таклифини маълум қилиши керак эди. Кауфман элчининг гапларига қулоқ солиб, Муҳаммад Раҳимхон билан сулҳ тузишини ва уни олиб келишни айтган. Шундан кейин элчи Хивага бориб, бун Амир Турага билдирганида у укаси Отажон Турани чақиртириб, иккови Кауфман ҳузурига борганлар. Улар қандай булмасин, тахтни уз қулларида қолдириш угун уринганлар. Амир Тура Кауфманга шундай деган: «Сизнинг келганингиз бизнинг ҳақимизда бағоят яхши булди. Муҳаммад Раҳим юртни бошқара олмай ва юртдан парвойи булмай давоми айшу ишратга машгул эрди. Мен онга давом насиҳатпарвар эдим. Сузларимга қулоқ солмай, уз маслаки ноҳамворидин айрилмади ва бу биродарим Отажонни ҳам бегуноҳ уйга (қамоққа) солди. Алҳол, қочиб кетди. Онинг қайга кетганини билмаймиз. Улуғ-кичик йигилиб, бизни шундог этдилар. Эмди сиздан илтимосимиз булдурким, бизлар била сулҳ қилиб, юртни бизларга топшуруб, вилоятнинг обод булмогига сабаб булгайсиз»².

Кауфман биз фақат Муҳаммад Раҳимхон билан сулҳ тузамиз, борди-ю у қайтмаса, у вақтда сизлар билан келишамиз, деб жавоб берган. Бундан саросимага тушган ака-ука Амир Тура ва Отажон Тура Хивага қайтганлар.

Шу орада душманга қарши кураш тарафдорлари 28 майда эрта тонгда шаҳарни қуршаб олган генерал Веревкин аскарларига қарата туллардан ва милтиқлардан уқ отганлар. Матмурод девонбеги босқинчиларга қарши курашнинг бошида турган. Хусусан, у душман ҳали Хива шаҳрига яқинлашмасданоқ 3-4 минг аскар ва 2 туп билан Холотага келиб, урушга тайергарлик курган. Бу ерда унга

¹ Ушш жойда, 458-бет.

² Ушш жойда, 459-бет.

қозоқ ватанпарвари Содиқ Кенесари угли уз аскарлари билан қушилган. Аммо у душман кучларининг устунлигини англаб, жангга киришмай, Хивага қайтган¹. Бу ерда у шаҳар мудофаасига қаратилган ишларга бошчилик қилган. Бу вақтда шаҳарда 2000 отлик ва 3-4 минг пиеда аскар шайланиб турганлар. Уларнинг орасида ёмуд қабиласидан ҳам одамлар кўп бўлган².

Хива девори атрофидаги жанг қизгин тус олиб, ватан ҳимоячилари қаттиқ қаршилиқ кўрсатиб турганлар. Шу пайтда генерал Верёвкиннинг чап қўзига уқ теккан ва сафдан чиққан. Унинг ўрнига полковник Саранчев тайинланган. У Ломакин ва Скобелев сингари офицерлар билан биргаликда урушни давом эттирган. Шу вақтда шаҳардан бир нуфузли киши элчи бўлиб келиб, тинчлик сулҳини тузишни таклиф қилади. Унга қуйидаги шартлар айтилиб, қайтишга рухсат берилади:

1. Жанг уч соат муддатга тўхтатилади. Шу вақт ичида шаҳарда қуролсизланиш утказилиши ва яроғ-аслаҳалар топширилиши лозим.

2. Генерал Верёвкиннинг тинчлик сулҳини тузишга ваколати бўлмаганлиги учун Кауфман ҳузурига элчи юбориб, масалани ҳал этиш керак.

3. Агар уч соат мобайнида бу шартлар бажарилмаса, у вақтда яна шаҳарни ўққа тутиш бошланади³.

Белгиланган уч соат ўтгач, шаҳардан элчи келиб, туркманлар итоатдан бўйин товлаётганлигини рукач қилиб, муҳлатни эрта тонггача чўзишни сўради. Аммо рус аскарларининг қўмондони буни инобатга олмай, бир соат давомида шаҳарни тинимсиз ўққа тутди, лекин элчиларнинг қаттиқ қистови оқасида ҳужум яна уч соатга тўхтатилади. Шу пайтда Кауфмандан ҳужум этмаслик ҳақида бўйруқ олинади. Уша жангларда руслардан 5 офицер, 45 солдат ўлдирилди ва 15 одам ярадор бўлди. Ватан ҳимоячиларидан ҳам кўп кишилар шаҳид бўлдилар.

Хивадан, хусусан, мудофаа деворининг устига ўрнатилган тулпардан ва девор тўйнуқларидан ўқлар отилиб турди. Шу боис 29 майнинг эрта тонгида қаттиқ отишмалардан сўнг душман кучлари девор ва дарвозани тешишга эришганлар. Скобелев бошчилигидаги сол-

¹ Санкт-Петербургскис ведомости, 1874, № 115.

² Уша жонда, уша бет.

³ «Туркистон туғлами», 86-жилд, 40-бет.

датлар дарвоза тешигидан кириб, уч тупни жанг билан қўлга киритганлар. «Биз, — дейилади рус манбасида, — Хивага киришимиз биланоқ қабристон томондан хиваликлар ёввойиларча бақирик-чақириклар билан бизга ташланди. Шу орада дарвоза ағдарилди ва шаҳарга замбараклар киритилди. Бир неча отишувлар ва 2 ракета отилганидан сўнг куча душмандан тозаланди»¹.

Ҳазораспдан йўлга чиққан генерал Головачев бошчилигидаги қўшин Кауфман қумондонлигида 29 майда эрталаб Хива атрофидаги боғларга етиб келди. Бу ерга Муҳаммад Раҳимхоннинг тоғаси Сайидамир Улумар бир гуруҳ нуфузли кишилар, шу жумладан, Отажон Тура, Кауфман ҳузурига келишиб, Хивани топшириш ва сулҳ тузиш ҳақидаги суровларини айтадилар. Кауфман улар билан биргаликда йўлни давом эттириб, шаҳар атрофида етишганда Оренбург қўшини уларни тантанали равишда қарши олади. Кауфман эса рус солдатларининг қаҳрамонлиги ва ботирлигини мақтаб, ғалаба билан табриклайди².

Кауфман Хиванинг буйсундирилганлигини тантанали равишда нишонлашни соат 2⁰⁰да ташкил этишни буюрган. Мана шу вақтда хон саройининг майдонида қўшинларнинг барча турлари саф тортиб, бирин-кетин Кауфман қаршисидан ўтганлар³. Шу тариқа, Хива хонлиги ҳам тор-мор этилиб, ўз мустақиллигини йўқотди.

Кауфман буйруғига биноан солдатлар Хивага туташадиган йўللارни эгаллаб, хавфсизликни таъминлаш чораларини кўрдилар. Хусусан, 3888 киши ва 16 тупдан иборат Туркистон генерал-губернаторлиги ҳарбий қисмлари Ҳазорасп ва Хонқа йўлини, 1457 кишини ўз ичига олган Мангишлоқ ҳарбий қисмлари Янги Урганч йўлини, Оренбургнинг 2304 кишилиқ аскарлари 8 туп билан Ғазавот йўлини назорат остига олиб турдилар.

Кауфман Амир Тура ва Отажон Тура сингари тахт даъвогарларини эмас, балки Муҳаммад Раҳимхонни ўз урнида қолдиришни лозим топиб, хат орқали унинг Хивага келишини сураган. Хон бу таклифни қабул қилиб, 2 июнда Хивага қайтди ва Гандумконда истиқомат этаётган Кауфман билан учрашди. Улар уртасидаги суҳбат қуйидаги тарзда борди:

К а у ф м а н — Хон, мана, кўриб турибсизки.

¹ Уша жойда, уша бет.

² «Артиллерийский журнал», 1875, № 9.

³ Уша жойда, уша бет.

Хивалик жангчи.

ниҳоят биз бундан уч йил илгари ваъда қилганимдек, сизни зиёрат қилиш учун келдик.

Муҳаммад Раҳимхон — Тугри, бу Худои таолонинг хоҳишидир.

Кауфман — Бундай эмас, хон. Бунга сизнинг узингиз сабабчи булдингиз. Агар сиз бундан уч йил илгари менинг масалаҳатимга куниб, адолатли талабла-

римни қондирганингизда мени бу ерда қурмаган бўлур эдингиз. Бошқачароқ қилиб айтганда, менинг айтганларимни қилганингизда ҳеч қачон Оллоҳнинг хоҳиши бўлмас эди.

Муҳаммад Раҳимхон — Мен сиздек ярим подшоҳни қуришим улуғки, уни ҳеч бир нарсага алмаштиролмайман.

Кауфман (жилмайиб) — Сизни ишонтираманки, мазкур ҳодиса иккимизни ҳам мамнун этади. Энди асосий масалага утайлик. Сиз нима қилмоқчисиз? Қандай режаларингиз бор?

Муҳаммад Раҳимхон — Буни ҳал этишни сизнинг донишмандлигингизга ҳавола қиламан. Менинг хоҳишим битта — Буюк оқ подшоҳнинг хизматкори бўлишдир.

Кауфман — Жуда яхши. Агар хоҳласангиз, унинг хизматкори эмас, балки дусту бўлишингиз мумкин. Бу сизнинг узингизга боғлиқдир. Буюк оқ подшоҳ сизни тахтдан маҳрум этишни истамайди. У фақат узининг қудратини исботлашга ва унга яхши муносабатда бўлишга даъват этади, холос. Бунга энди узингиз ҳам ишонч ҳосил қилгандирсиз. Буюк оқ подшоҳ шу даражада улутворки, сиздан уч олишни эп қурмайди. У сизга узининг қудратини намоен этиб, сизни кечирришга тайёр ва муайян шартларни қуйган ҳолда тахтда қолдиради...

Шундан кейин уз вақтида мамлакат тақдирини уйламай иш юритган, сиёсий ва ҳарбий жиҳатдан ута заиф хон гайридинлар олдида шармандаларча тиз чуқиб, уз саройига қайтган. У хонлик тақдири қил устида турганида хотиржамлик ва бепарволикка берилиб, амалда уз халқига хиёнат қилди. Бунинг устига, бир гуруҳ нуфузли кишиларнинг хоинлиги ҳам душман ғалабасини тезлаштирди.

«Хоразм халқи, — дейди Бағний, — марди ва мубориз жамоа эрдилар. Бир неча ватан хоинлари уз мақсадларини ҳосил этмак учун мундог хасоратни оларнинг бошларига келтурдилар. Агар тамоми Хоразм аҳолилари яқдиту якжиҳат бўлуб, итифоқ ила Русия аскарига муқобил бўлуб, уруш этсалар эрди, эҳтимоли йукдирким, Русия аскарлари оларга зафар топа олгайлар, мундан бурун беш навбат келиб, асло зафар топа олган эмасдурлар»¹.

Дарҳақиқат, агар хоразмликлар билимдон ва тал-

¹ Шаҳарийи хоразмшоҳий, 460-бет.

биркор давлат арбоби ва лашкарбошилар томонидан бошқарилганда душманни енгилари турган гап эди. Умуман, душманга қарши урушлар стратегия ва тактика нуқтаи назаридан эмас, балки пала-партиш равишда олиб борилган.

Рус лашкарбошилари хон саройида тинтув утказдилар. Бу ҳол маҳаллий ва рус манбаларида деярли бир мазмунда шарҳланган. Масалан, Баенний уни шундай тасвирлайди: «Кауфман келиб Аркка кириб, тахти хоразмшоҳийда ултурди. Бошқалар атрофида сандалларда бомаротиб утирдилар. Чингизий туралардан Назархонким, хон ҳазратларига қиз бериб, қариндош булган эрди, келиб ҳарам саройининг эшигини маҳкам этиб, эшик олдида ултуруб, ҳарамга киши кирмоқдан монё булди. Ёқуббой Кауфманнинг олдида хизмат этиб, анвойи моъқулоти машрубот ва оқсами меважот топа бериб, ҳозир булуб турди. Кауфман икки соатдан сунг Головачевни талаб этиб, беш булак аскар билан Арк ичидан ва Арк олдида қоровул тариқасида турмакга тайин этиб, ғарандуқ била ҳамроҳ булуб, генерал Веруфкиннинг аҳволини сурамак учун кетди.

Головачев хазинани очдуруб, хазинага кирди, бир сандали бор эди. Головачев кўруб деди: «Бу имфератур саройида туратургон шоҳи сандалларга ухшашдир. Ҳамонким, имфературдин ҳадя тариқасида бу ерга келгандур». Яна музайян бир сандалким, Муҳаммад Раҳим Баҳодирхони аввалиннинг замоналарида тузатилмиш эрди. Яна бир нечта темур орча кўрдулар. Ҳаммалари ҳоли эрди. Магар, бирининг ичи тула танга эрди. Яна бир зинпуш кўрдилар. Олтин ва зумрад била мурассаъ (зийнатланган) эрди ва бир миқдор мурассаъ қиличлару ханжарлар ва милтиқу таппончалар бир неча олтин чопулгон покиза улуг милтуқлар бор эрди. Ва бир неча навиждо олтиотар бор эрди. Яна ун икки туфанг ила бир хилефишанг ва фишанг тулдуратургон олатлар бор эрди. Ва бир англизи олтиотар бор эрди ва англиздан келган бир нома бор эрди. Яна бир уйда уч юз мужаллад ёзма музайян китоблар бор эрди ва чоройнаву совутлар ва дубулгалару қуллуқу тизлиқу уқ-ёйларнинг ҳаммасига мутасарриф булди, чун ҳаммаси мурассаъ ва мужавҳар ва баҳодор нимарсалар эрди, Петербургга юборилди... Мунинг сунги куни Русия аскарининг бир жамоа Аркка кириб, қолган аҳмолу асқолни тарож этдилар»¹.

¹ Уша жойди. 461-бет.

Хивалаги жанглардан бирида.

Шундай қилиб, босқинчилар саройдаги барча қимматли нарсаларни ва 300 қулэзма асарни талаб, Петербургта олиб кетганлар. Қолган нарсаларни эса солдатлар талашиб олган. Шу равишда Муҳаммад Раҳимхон шилинган саройда уз фаолиятини Россиянинг вакили сифатида қайтадан давом эттирди.

Кауфман хонликда турли сабаблар билан қулга туширилган ва қул сифатида ишлатилаётган кишиларнинг дарҳол озод қилинишини талаб этди. Хон бу қурсатмани дарҳол амалга оширди.

Кауфман Матниёз девонбегини узига яқин тутиб, хонликдаги аҳвол ҳақида қимматли маълумотларни олиб турган. Унинг чақимчилиги сабабли Муҳаммадмурод (Матмурод) девонбеги ва Раҳматулла ясовулбоши хавфли шахс сифатида Сибирга сургун қилиш учун Қозолига жунатилган¹.

Кауфман Муҳаммад Раҳимхон, айрим маҳаллий нуфузли кишилардан ҳамда рус офицерларидан иборат бошқарув идорасини — девонни жорий этди. Девон полковник Иванов раислигида бир неча бор йигилган.

1873 йил 12 августда хоннинг Гандумкон боғида Кауфман сулҳ шартларини Муҳаммад Раҳимхон диққатига ҳавола қилди.

1. Хон Умумроссия императорининг итоатли хиз-

¹ Уша жойда, 466-бет.

маткорлигини тан олиб, Урта Осиёдаги олий рус маъмуриятининг рухсатисиз шартномалар тузмайди.

2. Хонлик ва рус ерларининг орасидаги чегара Амударё ҳисобланиб, унинг унг томонидаги қиргоқлари Россияга утади.

3. Рус кемаларининг Амударё бўйлаб сузишлари учун барча имкониятлар яратилади.

4. Руслар Амударёнинг чап қиргоғидаги қулай деб топилган жойларда кемалар тўхтайдиган бандарларни қуришга ҳақлидирлар.

5. Русларга дарёнинг чап қиргоғида савдо омборлари қуришга рухсат берилиб, улар муҳофазаси хонлик зиммасига юклатилади. Хонликнинг барча шаҳарлари русларнинг савдо қилишига очиқ бўлиши керак.

6. Рус савдогарлари барча божлардан озод этилади. Бундан ташқари, улар ҳамма шаҳарларда савдонинг бо-ришини кузатиб туриш мақсадида уларининг ишончли вакилларини тайинлаш ҳуқуқига эгадирлар.

7. Россия фуқароларига хонликда кучмас мулк со-тиб олишга рухсат берилади.

8. Хонлик ҳукумати Россиядан узбошимчалик билан келувчиларни қабул қилмасликни ва рус жиноятчиларини топширишни уз зиммасига олади.

9. Хонлик зиммасига 2.000.000 сумлик товонни 20 йил давомида тулаш мажбурияти юкланади. Ундан ҳар йили 5 фоизини тулаб туриш белгиланади. Биринчи тулов 1873 йил 1 декабрдан бошланади. Шу асосда биринчи икки йилликда 100.000 сумдан, кейинги икки йилликда 125.000 сумдан товон халқдан солиқ олиш ҳисобига Россия хазинасига юборилди.

Сулҳ шартлари Хива хонлигининг мустақиллигини барбод этиш билан бирга бусиз ҳам ниҳоятда огир шароитга тушиб қолган халқнинг ҳаётини янада ёмонлаштирди. Хонликни вайронага айлантирган ҳарбий қисмлар 1873 йил августнинг биринчи ярмида уз жойла-рига — орқага қайтдилар.

ҚҶҚОН ХОНЛИГИНИНГ ТУГАТИЛИШИ

ХУДОЁРХОН ВА РОССИЯ ТАЖОВУЗИГА ҚАРШИ ХАЛҚ ҲАРАКАТЛАРИ

Рус давлати Бухоро ва Хива хонликларига қарши уруш олиб бораётган йиллари Қўқон хонлигида чуқур сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий инқироз ҳукм сурмоқда эди. Бу вақтларда хонлик ерларининг ярми Рус давлати томонидан босиб олинган бўлиб, унинг чегараси асосан Фаргона водийсидан иборат эди. Аввалги саҳифаларда кўрсатилганидек, Худоерхон сиёсий жиҳатдан ута кўрлиги, кўрқоқлиги ва шахсиятпарастлиги орқасида русларнинг ҳам, халқнинг ҳам кўз унгида ўз обрусини тўккан эди. У қандай бўлмасин, тахтни сақлаб қолиш учун Рус давлатига таянишга, унга ўзини яхши кўрсатишга қаттиқ тиришди. У рус ҳукумати вакилларига содиқлиги ва ҳар қандай хизматга тайёрлиги ҳақида бирин-кетин хатлар ёзиб турди. Ҳатто Россия билан хонликни бир давлат дейишгача борди. Масалан, у бу ҳусусда 1869 йил 18 апрелда Туркистон генерал-губернаторлиги маъмуриятига шундай хат ёзган: «Сизлар томонга қочиб ўтган сарбоз Турсунқулов билан юборган самимий хатингизни олдим. Сизга нисбатан бўлган дўстлик туфайли мазкур сарбозни кечириб, сарпо кийгиздик ва хурсанд қилдик. Чунки у бегона давлатга эмас, балки Қўқон билан бир давлат — Россияга, яъни бир мамлакатга қочган»¹.

Демак, Худоерхон ўз вақтида хонлик қилиб, душман тарафига ўтган кишини афв этиб, бу билан Россияга содиқлигини изҳор этган. Айниқса, унинг «бир давлат» ҳақидаги гаплари Рус давлатининг итоаткор хизматкорига айланганидан далолат беради.

Туркистон генерал-губернаторлиги маъмуриятининг Худоерхонга юборган жавоб хатида унинг сузларидан мамнун бўлганликлари ўқдирилган².

Худоерхон Россия паноҳида тахтда ўтиришни ва айшу ишрат қилишни афзал кўрди. «У, — деб ёзган эди Ибрат, — Русиядан хотиржам бўлиб, вақтини ўйин-кулгу билан ўтказиб, қўш солмоқ ва купкари чопмоқ йўлла-

¹ ЦГВИА, ф. ВУА, д. 6814, л. 9.

² Уша жойда, 10-бет.

ринда булуб, уламо ва фузало насиҳатларига амал қилмай, жабру зулм тарафига утиб турганида, раияту халқ (ундан) юз угирди»¹.

Худоёрхон давлат манфаатлари ва тақдирини уйламай, Россияга орқа қилиб, кунглига нима келса, шуни қилаверган. Шу боисдан маҳаллий ва рус манбаларида хонни қораловчи маълумотлар серобдир. Уларда Худоёрхон тенги йуқ очкуз, молпараст, ута шафқатсиз ва золим сифатида тасвирланади. «Худоёрхон, — деб курсатилади манбада, — куп бадавлат булиб, хотинларни купайтиришга хирс қуйган. Кайфу сафони, роҳатни ва тинчликни яхши курган. Халқнинг фойдасига иш юритмаган... Мамлакатнинг турли томонларида бир нечта боғларида гуллар орасида кайфу сафо қилиб ётган, бедана, каклик ва хўрозларни уриштириш билан шуғулланган. Масхарабозлар ва ҳофизлар ҳамда маъносиз уйинлар билан умрини утказган.

Молу дунёга ҳаддан зиёда хирс қуйган ва узининг хазинасини бойитиш учун куп солиқлар солган»².

Худоёрхон давлат харажатларини камайтириб, шахсий бойлигини орттиришда ҳеч нарсадан тоймаган. Оқибатда маъмурият вакилларининг таъминоти ночор ҳолга тушиб қолган. Хон хоҳлаган ер, қишлоқ ва овулни тортиб олиб, ўз мулкига айлантирган. Унинг виждонсизлиги шу даражага борганки, ўз пири ва эшони Миён Соҳиб ҳазратнинг Шоҳойим исмли хотинини зўрлик билан хотинликка олган³.

Унинг ўзи «куп ёмонтабиатли киши булиб» ектирмаган кишиларини қаттиқ жазолаган ва халқнинг муҳаббатини қозонишни хаёлига ҳам келтирмаган⁴.

Генерал М. Д. Скобелев.

¹ *Исҳоқхон Жунайдуллоҳожа угли (Ибрат), Фаргона тарихи.* Мерос, Т., 1991, 310-бет

² *Аҳмад Заки Валидий. «Худоёрхоннинг сунғи кунлари».* ЎзФА Шарқшунослик институти, инвентар рақами 15743, 7—8-бетлар

³ Уша жойда, 9-бет.

⁴ Уша жойда, уша бет

«Худоёрхоннинг мана шундай ишлари ва разил ахлоқи халқ, беклар, сипоҳийлар, бойлар ва уламоларнинг норозиликни чақирган»¹.

Худоёрхон солиқ турларини кашф этишда ва уларни ундиришда тенги йуқ устаси фаранг булган. Масалан, бир бог хашакдан, бир пиёла сутдан, унта тухумдан, масхарабозлардан, айиқ уйнатувчилардан, дукон қоровулларидан олинадиган ва бошқа хилма-хил солиқларни кашф этган².

Худоёрхон барча нарсалардан солиқ туплаб, катта бойлик орттирган. Бу ҳақда рус манбалари ҳам далолат беради: «Солиқлар олинадиган буюмларнинг турлари жуда кўп булиб, улар имкони борида барча нарсалардан олиниб, халқ том маънода шилинган. Ҳатто камбағаллар келтириб сотадиган қамиш, шох-шабба, янтоқ ва шунга ўхшаш нарсалардан солиқлар ундирилган. Кейинги вақтларда тоғлардан ариқлар орқали оқиб келадиган сувларга ҳам солиқ солинган. Фақат нафас олинаётган ҳаводан солиқ олинмаган, холос. Бу ҳол хонга қарши норозиликнинг асосий омилларидан бири булган эди»³.

Худоёрхоннинг қаттиқ зулми ва адолатсизлиги, оғир иқтисодий ҳаёт ҳамда унинг Россиянинг хизматкорига айланиши халқ ғазабини кўзғатди. Шунинг учун хонга қарши халқ билан биргаликда сарой ҳарбийлари ва амалдорлари, руҳоний ва савдо вакиллари ҳам бош кутарди. Бунда ўзбеклар, қирғизлар ва тожиклар фаол қатнашиб, ватан хоини Худоёрхонга ва Рус давлатининг тажовузига қарши курашдилар. Бу ҳаракатнинг юзага келишида қирғиз Мулла Исҳоқ мулла Ҳасан ўғли ҳам муҳим ўрин эгаллаб, Пулатхон номи билан шуҳрат қозонган эди. Мулла Исҳоқ тахминан 1844 йили туғилган. Унинг отаси Мулла Ҳасан ўқимишли киши булиб, Марғилондаги Оқмадрасада мударрислик қилган. Мулла Исҳоқ даставвал Қўқондаги Тунқаторда, сўнгра отаси ҳузурида таълим олган. Бир неча йил ўтгач, яъни 1867 йили Фарғонадаги Сухга келиб, ўз қабиладошларининг яйловида 2 йил яшаган, сўнгра Уҳндаги масжидда имомлик қилган. Кўп ўтмай у Андижон шаҳрига бориб, масжидларнинг бирида имомлик қилган. Айни бир пайтда тамаки савдоси билан шуғул

¹ Уша жойда, уша бет.

² «Вестник Европы», 1875, кн. 10, ст. 744.

³ «Известия русского географического общества», СПб, 1876, т. XII, стр.

ланиб, Тошкентга қатнаб турган. Бу ерда Мулла Исҳоқ хонликнинг нуфузли кишиларидан бири қурамалик Абдумумин оталиқ билан дустлашиб, Тошкентга келади. Хонликнинг сиёсий курашларида фаол қатнашган ва купни курган Абдумумин куп воқеаларни гапириб бериб, Мулла Исҳоқнинг сиёсий онгини уйғотади. Бу вақтда, яъни 1872 йили Шердодхоҳ бошчилигидаги бир неча қирғизлар Самарқандга боришиб, Қўқон хони Олимхоннинг невараси Пулатбекни тахтга ўтқозиш

Генерал А.К. Абрамов.

ҳақидаги мақсадларини баён этадилар. Бу ишни амалга оширишда қирғиз қабилалари бевосита ердам беришлари маълум қилинади. Аммо тахт учун курашларда буваси Олимхон ва отаси Иброҳимбек ўлдирилганлигини эсдан чиқармаган Пулатбек таклифни қабул этмайди. Шундан кейин Шердодхоҳ Тошкентга келиб, Абдумумин оталиқ хонадонида меҳмон бўлиб, Пулатбекнинг рози бўлмаганлигини сўзлаганда Мулла Исҳоқ унинг номи билан тахт учун курашишни зиммасига олган. Шу равишда Мулла Исҳоқ Пулатбек, яъни собиқ ҳукмдор Олимхоннинг невараси сифатида сиёсий курашга киришади. У халқнинг Худоёрхон зулми ва Рус давлатига қаршилигини яхши англаган ҳолда ҳаркат қилиб, Наманган уездининг шимолий қисмидаги, яъни Косон ва Нанай оралигидаги Қўтлўқ Саъид қабиласининг ердами билан атрофига 500 кишини тўплайди. Шу равишда Пулатбек бошчилигидаги қўзғолон бошланган эди. Айтиб ўтиш лозимки, бу вақтгача Маъмир Мерганов бошчилигида Андижон уездида қирғизлар ва Маъмун Шоумурзоқов раҳбарлигида Қўтқолда қўзғолонлар кўтарилган эди. Улар хон аскарлари томонидан бостирилган. Пулатбек бошчилигидаги халқ ҳаракати ўша қўзғолонларнинг давоми эди.

Наманган шаҳрига Абдурахмон офтобачи бошчилигидаги ҳукумат қўшини келганида Пулатбек тўқнашувдан қўрқиб, чекинишни лозим топди. Аммо Косонда хон аскарлари билан тўқнашувда маглубиятга учради. Абдурахмон офтобачи унинг куп сафдошлари ва қўзғо-

лон қатнашчиларини улдирди ҳамда асир олди. Пулатбек бир гуруҳ кишилари билан Чотқол тоғларига қочишга улгурди. У 1875 йилнинг бошларида Чотқолдан чиқиб, Қуқон атрофидаги Лайлакка келиб, 200 кишини туплади. Уша йили июлнинг биринчи ярмида Пулатбек Ўзганда кутарилган қузғолонга бошчилик қилиб, хонликка катта хавф туғдирди. Уларга қарши хон Иса Авлиё, Абдурахмон офтобачи ва Саримсоқ эшикоғаси бошчилигида 4000 кишилик аскар юборган. Бироқ 1875 йил 28 июлда бу йирик амалдорлар қушин билан қузғолончилар томонига утиб, бирлашганлар. Худоёрхоннинг угли Андижон ҳокими Насриддинбек 5 минг кишилик қушин билан уларга қушилган. Хонлиkning асосий ҳарбий қисмлари ва лашкарбошилarning қузғолончилар томонига утиб кетиши Худоёрхон тақдирини ҳал этган омил бўлди. Уша кезлари хон билан суҳбатлашган Г. Вайенбергнинг сўзича, Худоёрхон «қузғолончилар русларга қарши курашишни» мақсад қилиб қуйганлигини айтган. Қирғизларнинг газот байроги остида бош кутарганликлари ҳам шундан далолат беради. Бу хусусда Кауфман ҳам 1875 йил 15 сентябрда ҳарбий вазирга ёзган хатида гапириб: «Бутун Қуқон аҳолиси бизга қарши очикдан-очик бош кутарди», — деган. Эндиликда Худоёрхоннинг Россия куларига таянишдан бошқа иложи қолмай, ёрдам сураб Кауфманга мурожаат этди. «Шу кунлардаги огир ва бахтсиз пайтларда, — дейилади унда, — менинг Мулла Иса Авлиё, Абдурахмон парвоначи ва Холназар парвоначи сингари энг ишончли кишиларим қушин билан душманларим — қирғиз қузғолончиларига қушилдилар ҳамда менга қарши урушмоқчилар.

Мен ҳамма вақт сиз, олий ҳазратларидан дўстлик ва ёрдам кутиб турганлигим боисидан бу гал ҳам мени эътибордан четда қолдирмагайсиз. Шахсан узимни ва Қуқон хонлигини улуг император жанобларининг ихтиёсига топшираман ҳамда қушинни туплар билан биргаликда имкони борича тезроқ Қуқон шахрига юборишингизни сурайман»¹.

Худоёрхон узил-кесил узини ҳам, бутун хонлиқни ҳам бутунлай босқинчилар оёғи остига ташлади. У шу даражада ишончни йўқотган эдики, фурсатни ганимат билиб, қочишга қарор қилади. «Охир ул-амр саксон ароба куч хазина ва ойимлар, бекалар, етти ароба тан-

¹ Память о Фергане. 1901, стр. 17—18.

га» билан 1875 йил 22 июлда йулга чиқади¹. Унинг енида 4000 пиёда ва 2000 отлиқ аскар, 68 туп борган. Бироқ Қуқондан 10 чақирим юрганларидан кейин мазкур қушин хонни ташлаб кетган. Хон 500 аскар билан йулни давом эттирган. Қуқондан ҳарбий қисмлар Худоерхонни тутиш учун кетидан қувган ва туқнашувлар оқибатида хон аскарларидан 8 киши улдирилган, 9 киши ярадор қилинган. 1875 йилнинг 7 августида Худоерхон Хужандга келгач, Тошкентдаги рус ҳарбий маъмурияти ишончини қозонган кишилар, хусусан, Саъидазимбой воситачилигида генерал-губернатор билан қандай муомалада бўлиш ҳақида маслаҳат сураб, бир кишини унинг ҳузурига 6 минг танга ва хат билан жунатган².

Бу киши Саъидазимбой ҳузурида бўлиб, хатни берганда у бир нуфузли рус амалдорининг уйига пул билан борган. Бу амалдор Худоерхон Кауфманга «Ман юртимга боруб, мамлакатни тинчитиб, урнумга ноиб қўйиб, сунгра борурман», деса фойдали бўлади, деган. Аммо хон Тошкентда Кауфман билан учрашганида бунинг урнига, «Мени императорни куриш учун юборишингизни сурайман», — деганини ўзи билмай қолган. Губернатор бунга розилик билдириб, йулга отланишни айтган ҳамда қиличининг учини секин ойнага уриб қўйган. Нима учун бундай қилганлигининг сабаби номаълумлигича қолган. Шунда нуфузли кишилардан бири хонга: «Э-вой, қани ул қанча ҳаракатлар илан (Тошкентдан) топган сузларимиз, нимага демадингиз», — деганида у: «Уша сузлар дилимда такрор эрди, аммоки, мани тилим муҳолифат этди, тилим хуб дегандин кейин билдим», — деган. Яна, хон «Иш қулдан кетатурган бўлганда кишини ўз аъзойи жавораси ҳам муҳолиф бўлур экан, ўзим ҳам ҳайрон бўлдум»³, — деган.

«Шундан кейин, — дейди воқса гувоҳларидан бири, — ҳаммамиз бирдан хафа бўлдук. Йиғи-сиги, қўз ёши бўлди. Ушал кун генерал-губернатор дарҳол қогоз буйруқ чиқарди: «Эртага хон Уринбургга жўнасун», деб. Хон тақдирга тан қўймай, эмди, маслаҳати ҳаракат бўлди. Хонни раъйи бекзодлар ва ойимларни Тошкентда қўйиб, кетмоқ маъқул бўлмади, на учунки, анда ишончлик одам бўлмади. Туркистонда ўзларига қараган эъти-

¹ Фарғона тарихи, 310-бет.

² Уша жойда, 316-бет.

³ Уша жойда, 317-бет.

модлик кишилар булгани учун аҳли аёлларни Туркистонда қўйиб кетмоқ муқаррар бўлди.

Эртаси қиёмда жунадук. Хон илан етмиш киши эди. Мундан Атобек нойиб қулида юз эллик адад сипоҳлар ҳам бор эрди. Тошканддан жунаб, бир қунуб Чимкандга бордук. Анда бу хафаликларимиз устига хон Атобек нойибга бир нима, деди. Нойиб хонга бир нима, деди. Гина ва афсус туғрисида бир-бирлари ароз бўлуб, жамиъ юз эллик сипоҳни олиб, Атобек нойиб Чимканддан Хуқандга қайтди. Хон қолган кишилар билан жунади. Туркистон борилди. Хон Мусо Али мингбоши ҳавлисига тушти. Бекзодалар ва аёлга алоҳида ҳавли тайёрлаб бердилар. Анда хон беш кун туруб, аҳли аёллар билан видолашиб, Туркистондан жунадук. Маҳрамлар билан бирга эдук. Туркистондан чиқуб, бир Кулунсурон деган ерга борилди. Анда етиб, эртаси хон маҳрамларга жавоб бериб, айтдики: «Ҳар қайсиларингни аҳли аёлларинг бор, бизни бошимиздаги тақдирга узимиз мубтало, сизлар овора бўлманглар, деб ҳар қайсиларимизга бирмунчадан танга берди, фотиҳа берди. Бизлар қайтдук»¹.

Қуришиб турибдики, Худоёрхоннинг тақдири золимлиги, калтафаҳмлиги ва она юртга хоинлик қилганлиги туфайли жуда фожеали бўлди.

1873 йили полковник Скобелев ҳарбий вакил сифатида бир неча солдат билан Қўқонга юборилган эди. У билан бирга ҳарбий топограф Реднев ва ташқи ишлар вазирлигининг вакили Вейнер ҳам борган. Улар Худоёрхон билан бирга Хужандга қайтишга мажбур бўлган эдилар.

Руслар фойдаси тегмайдиган булганидан сунг Худоёрхонни тақдирлаш у ёқда турсин, халқ ҳисобига туپлаган хазинасини ҳам тортиб олди ва узини Оренбургга сургун қилди. Хонни бу ерга Мулла Маъруф додхоҳ, Қосим туқсоба, Жамил хазиначи, Муҳаммад шарбатдор, Хурсанд ва Муллача (ҳар иккаласи қул), Мирзабой сагир ва Тожи маҳрам деган кишилар кузатиб борганлар.

Худоёрхон Қўқондан чиқиб кетишидан олдиноқ юқори табақа вакиллари тахтга унинг угли Насриддинни ва бошқа номзодларни утқозишга киришган эдилар. Абдурахмон офтобачи бошчилигидаги гуруҳлар Насриддинни тахтга утқозишга муваффақ бўлдилар. Бу хон

¹ Уша жойда, 318-бет.

Туркистон генерал-губернаторлиги билан гуё яхши алоқаларни урнатиш мақсадида Кауфманга хат юборган. Бунда у узининг тахтга утирганлигини маълум қилиш билан баробар, дустона алоқада бўлиш ҳақида сўз юритган. Аслида эса, у Рус давлатининг тажовузига қарши кучларни туплашга уринди. Хусусан, у Бухоро амирига қўйидаги мазмунда хат жунатган: «Отам урнига тахтга утирган мен сизга маълум қиламанки, ҳозирда дин ҳимояси учун курашга отланган шаҳар ва дашт аҳолиси катта куч-ғайрат билан бош кутарди.

Она-Ватанга муҳаббат ва содиқлик ҳамда дин учун кураш шунча кўп одамларни бир жойга жамладики, сон-саногии Худодан бошқа ҳеч кимга маълум эмас. Мени Андижондан келтиришиб, кофирларга қарши курашишни зиммамга юкладилар. Биз тахтга эга бўлдик, шаҳар ва дашт аҳолиси бизни хонлик либоси билан зийнатлади. Ҳозирда кофирлар утадиган ҳар бир йўлга ҳарбий қисмлар юбордик. Шахсан мени ўзим ҳам кофирларга қарши курашиш мақсадида беҳисоб қушин билан йўлга чиқдим.

Олий ҳазрат! Сизни отам урнида ва исломнинг йирик ҳукмдорларидан бири сифатида қуриб, ўзимизни ишларимиз ва эзгу мақсадларимизни изҳор этмоқдаман!»

Сайидалихужа Абдусаттор Маъзум ўгли томонидан амирга топширилган мазкур хатдан аёнки, Насриддинхон Бухоро хонлигини ошкора бўлмаса-да, унинг ҳаракатларига хайрихоҳлик билан қарашга чақирган. Абдурахмон офтобачи ва Иса авлиё ҳам Бухоро амирига уша мазмундаги хатларни юборган. Насриддинхон ва унинг атрофидаги Абдурахмон офтобачи бошлиқ ҳокимият вакиллариининг юргизган сиёсатини белгилашда Тошкент аҳолиси ва нуфузли кишиларга, жумладан, Саъидазимбойга юборилган мурожаат ҳам диққатни жалб этади: «Мана 12 йил утдики, — дейилган унда, — лаънати руслар Хужанд, Тошкент, Уратепа ва Самарқандни босиб олишиб, дин шуъласини учирдилар ва исломга зиён келтирдилар. Шунинг учун барча мусулмон аҳли урушни муқаддас бурч, деб ҳисоблайди. Худоёрхон бўлса, руслар билан дустона муносабатда бўлиб ва кўп совғалар юбориб, хатога йўл қўйган эди. У бизнинг динни қаттиқ ушлаш ҳақидаги насиҳатимизга қирмай, оқ подшоҳга берилди, ислом динидан қайтди ва қалбаки оқ подшоҳга ёпишиб олди ҳамда бизни орамиздан чиқди. У буларни ҳаммасини шахсий манфаат-

ларини уйлаб қилган эди. Шундан кейин барча рухонийлар ва хизматчиларнинг вакиллари, ҳамма катта-кичик одамлар бир еқадан бош чиқариб, келишмовчиликларни бартараф этган ҳолда, хоннинг катта угли Саъид Муҳаммад Насриддинни тахтга ўтқаздилар. Бизни давлатимиздан 3 лак, яъни 300.000 киши чиқади ва бу билан биз катта кучга эгамиз. Биз, катта-кичик ҳаммамиз ҳамда ҳар бир киши алоҳида курашишни муқаддас бурч деб билиб, бир киши қолгунга қадар жанг қиламиз ва Худонинг марҳамати ила ғалабага ишонамиз.

Агарда ҳозир сизлар бу хатни олганингиздан кейин мусулмон динини ҳимояси учун муқаддас урушни хоҳласангизлар, у вақтда бир жойга тупланиб, урушга тайёр турунглар».

Абдурахмон офтобачи ва Мулла Иса Авлис имзоси билан битилган хат шуни курсатадики, хонликдаги халқ ҳаракати Рус давлати ва унинг тарафдори Худоерхонга қарши қаратилган озодлик кураши ҳисобланган. Аммо шуниси таажжубланарлики, уша хатларнинг муаллифлари амир ва Саъидазимбойнинг Россиянинг содиқ тарафдорлари эканини била туриб, уларни ёрдам беришга даъват этганлар. Амир ва Саъидазимбой эса хатларни Туркистон генерал-губернаторига топшириб, Россияга содиқликларини яна бир бор намоиш қилганлар.

Шу тарзда, хонликдаги ватан ҳимоячилари сардорларининг четдан ёрдам олишга қаратилган умидлари пучга чиққан эди.

1873 йил 31 июлда Кауфман Насриддинхон хатига ёзган жавобида Худоерхон билан тузилган 1868 йилги шартномани ва дўстлик алоқаларини бузмаслик шарти билан унинг хонлик мақомини тан олишини билдирган. У Насриддинхоннинг Рус давлатига қарши қаратилган ҳаракатларини яхши билса-да, лекин вақтинчалик хон билан муросага боришни лозим топган.

РУС ҚЎШИНЛАРИНИНГ БОСҚИНЧИЛИКЛАРИ ВА ХОНЛИКНИНГ ТУГАТИЛИШИ

Қуқон хонлигидаги халқ ҳаракатлари ва Худоерхоннинг қочиши орқасида юзага келган огир вазият рус ҳукуматига қўл келди. Бу вақтда Ёттисувда турган Кауфман дарҳол Тошкентга қайтиб, хонликни босиб олиш чораларини курди. Бу орада, яъни 1875 йил 6 августда ватан ҳимоячилари Тошкент тарафга юриш қилиб, Оҳан-

Турақургон қалъаси.

гарон дарёсидаги Облиқ қишлоғини эгалладилар. Улар 8 августда Тошкент билан Хужанд ва Уратепа оралигидаги почта бекатларини эгаллаб, 16 русни асирликка олдилар. Савдогар Исаевнинг ойна заводига ўт қўйилди. Бундан хабар топган Кауфман Сирдарё вилоятининг губернатори Головачевга ҳарбий юриш бошлашни буюрди. Головачев ҳарбий қисм билан Тошкентдан 60 чақирим узоқликдаги Тилов қалъасига борди. Бу вақтда 5000 кишилиқ ватан ҳимоячилари Облиқ қишлоғидан Тиловга ҳужум қилишга тайёрланмоқда эдилар. Ҳар икки томон ўртасида қисқа отишмалардан сўнг ватан ҳимоячилари тоғ томонга чекинганлар.

Тошкентда Кауфман Биринчи Туркистон ўқчи батальони, Оренбург қўшинининг тўртта отлиқ тўпчиларини, 100 казак аскар ва бошқа ҳарбий қисмларни Қўқонга жунатган. Бу вақтда ватан ҳимоячиларининг айрим гуруҳлари Хужанд атрофларида почта бекатларини ёндирганликлари ҳамда қўқонликлар Нов қишлоғини эгаллаганликлари ҳақидаги маълумотлар Тошкентга келиб турган. 5000 кишилиқ қирғизлар Сирдарё орқали ўтиб, Қўрама уездига қарашли Самғар қишлоғини эгаллаганликлари тўғрисида ҳам хабарлар олинган. Шу боис Головачев Гарновский бошчилигидаги ҳарбий қисмларга Хужанд томонга юришни буюрган. Қўқонликлар Тошкент атрофидаги Паркентга ҳужум қилармиш, деган овозларга жавобан у зойга 1875 йил 21 август кечаси полковник Скобелев раҳбарлигидаги аскарлар юборилган.

Ҳақиқатан ҳам Қуқон хонлигидаги ватан ҳимоячилари руслар босиб олган Тошкент ва Хужанд чегараларига бостириб кириб, душманга зарба беришга уринганлар. Головачев аскарлари Оҳангарон минтақасидаги Облиқ-Тилов атрофларида қуқонлик ҳимоячилар устидан ғалабага эришганлар.

1875 йил 13 августда Кауфман йулга чиқиб, Пискентга келганида подполковник Нолдедан 9 август кунини Хужандга ҳужум қилган ватан ҳимоячилари тор-мор этилганлиги ҳақидаги хабарни олган. Шу воқеа маълум бўлдики, Абдурахмон офтобачи Маҳрамда куп куч туплаб, уша кунини Хужандга уч томондан ҳужум уюштирган экан. Хусусан, Қуқон йулидан 10-15 минг кишилик ва Самгар томонидан 6-10 минг кишидан иборат ватан ҳимоячилари ҳужум қилганлар. Қуқонликлар Хужанднинг Нов дарвозаси тарафидан бостириб кирган эдилар. Аммо барчаси душман томонидан орқага суриб ташланган. Шунга қарамай, Хужанд хавфдан ҳоли бўлмаганлиги учун уезд бошлиғи подполковник Нолде шаҳар мудофаасини мустаҳкамлаш чораларини курди. Бу орада ватан ҳимоячилари шаҳарга яқинлашиб келдилар. 12 августда уларга қарши полковник Саримович 4 рота, 100 казак, артиллерия дивизиони билан юриш қилиб, чекинишга мажбур этган. Шундан кейин у Қистакүз деган жойга жойлашган. Сунгра у Абдурахмон офтобачининг 16 минг кишилик қушинига ҳужум қилиб, уларни Қуқон йули бўйлаб қувлади. Куп утмай Тошкентдан Хужандга қушимча ҳарбий қисмлар етиб келди. Бир пайтда Кауфман ва Головачев бошчилигидаги қушинлар Хужандга бораётганда Мирзаобод станциясида Қуқон отлиқлари куринган. Улар душман аскарлари куриниши биланоқ Самгар қишлоғига қочганлар. Уларнинг кетидан юборилган полковник Скобелев солдатлари Самгарга борганда 4 минг кишилик ҳимоячилар у ердан Маҳрам қалъасига қайтганлиги маълум бўлган.

18 август кунини Кауфман қушин билан Хужандга борган. Бундан олдинроқ полковник Ефимович бошчилигидаги 200 казак артиллерия дивизиони билан Самарқанддан келган эди.

Умуман, Кауфман Қуқон хонлигига қарши курашиш мақсадида ҳарбий қисмларни Хужандга туплайди. Бу ерда 16 рота пиеда аскар, шу жумладан, битта сапёр ротаси, 20 туп, 900 отлиқ солдат ва 8 ракета станоклари жамланган эди.

1875 йил 20 августда Кауфман уша қушин билан Хужанддан чиқиб Қўқон йули бўйлаб юрди; 40 чақирим йул босгандан кейин Маҳрам истехқомига дуч келиб, уни босиб олишга киришди. Бу қалъа шимолдан Сирдарёга, жанубдан эса айрим жойлари боғларга бориб тақалган. Унинг уруш олиб бориш мумкин бўлган ғарб томони эса, сув тўлдирилган зовур билан қуршалган. Умуман, истехқом старли даражада мустаҳкамланган бўлиб, 15 минг кишидан иборат ватан ҳимоячилари шайланиб турган. 1875 йил 22 августда шахсан Кауфман қўмондонлигида қушин Маҳрамнинг орқа томонидан ҳужум бошлади. Шу вақтда ватан ҳимоячилари душманни ҳам орқадан, ҳам чап томондан қуршаб олади. Душман томонидан тинимсиз ёғдириб турилган тўп уқлари ватан жангчиларига яқинлашиш ва тўқнашиш имконини бермади. Шундан кейин босқинчилар ҳужумга ўтди. Уларга қарши ватан ҳимоячилари 10 тўпдан уқ узиб турган. Бунга қарши душман 12 тўпдан уқ ёғдирган. Шу равишда ҳар икки томондан жанг кетаётганида Кауфманнинг буйруғига биноан генерал Головачев артиллерия воситасида ҳужумга ўтган. У қаттиқ жанглардан сўнг Маҳрам дарвозасини бузиб, ичкарига бостириб киришга муваффақ бўлган. Бу ерда босқинчилар 16 тўп, куп яроғ-аслаҳа, порох ва озиқ-овқат маҳсулотларини ўлжага олдилар. Ватан ҳимоячилари эса дарёга чекиндилар, лекин жуда яқин масофадаги душман кучлари уларни ўққа тутиши орқасида жуда куп одамлар ҳалок бўлган. Сўнгга полковник Скобелев бошчилигидаги 500 солдат Маҳрам боғларида пистирмада турган ватан ҳимоячиларига ҳужум қилиб, 2 тўпни ўлжага олиб, уларни Қўқон йули бўйлаб 10 чақирим жойгача қувиб борган.

Маҳрамдаги мағлубият хонлик тақдирини ўзил-кесил ҳал қилган омиллардан бири ҳисобланади. «Маҳрамдаги ғалаба, — дейилади рус манбасида, — ўзининг ута билимдонлик ва ажойиб равишда қўлга киритилганлиги орқасида Қўқон хонлиги аҳолисига қаттиқ таъсир этиб, уни тинчлитишда ва ақл-хўшларини йигиб олишда муҳим ўрин тутди. Бу ғалабанинг аҳамияти яна шундан иборатки, Маҳрамда ҳаракатларнинг сардорлари ҳамда бизга қарши қаратилган барча кучлар ва маблағлар тўпланган эди. Зеро, Маҳрамда Абдурахмон офтобачи томонидан тўпланган кучлар сони бизнинг маълумотимизга кўра, 30000 кишини; қипчоқларнинг қўрсатишича эса, қипчоқлар ва қирғизлардан ташкил

топган фақат отлиқларнинг ўзи 50.000 одам ҳисобланган. Абдурахмон офтобачининг ўзи жангда қатнашган бўлса-да, лекин шериклари билан бизнинг ўқимиз етмайдиган жойда турган. Биз устун келиб, қўқонликлар қочганларида Абдурахмон офтобачи ҳам биринчилар қатори жуфтакни урган эди. Маҳрамда асосан шаҳар ва қишлоқлардан келтирилган одамлар катта талофат куриб, оз кишиларгина уйларига қайтдилар. офтобачининг қипчоқ ва қирғизлардан иборат отлиқлари бизнинг ўқимиздан узоқроқ турганлар ва отлари чопқир бўлганлиги учун қочишга улгурдилар. Маҳрамдаги ғалабамиз бутун хонлик бўйлаб таралди»¹.

Демак, Маҳрамдаги жангда Абдурахмон офтобачи ва сафдошлари урушга яхши тайёргарлик курганлар, лекин жанг вақтида раҳбарликни ўрнига қўя олмай ожизлик қилганлар. Натижада ўз ҳолига ташлаб қўйилган ватан ҳимоячиларидан фақат 3000 отлиқ омон қолган, холос².

Ибрат ҳам Маҳрамдаги жанг ҳақида тўхталиб: Абдурахмон офтобачи «Русияга урушмоқчи бўлуб, Маҳрамга боруб, андин Хужандни мухосара қилмоқ бўлуб, ҳеч иш қилмай, неча минг одам дарёга кетиб, Маҳрамдан қочиб, Маргинонга кетди», — деб ёзган эди³.

Демак, босқинчилар неча минг одамларни Маҳрамда дарёга чуқтирган ёки қириб ташлаганлар. Улар Маҳрамда 39 туپ, 1500 турли қуролларни, порох, 1910 пуд ун, 837 пуд гуруч, 3200 пуд жўхори, 224 от ва бошқа турли нарсаларни улжа олдилар. Булардан ташқари, солдатлар қўлга туширилган куп туپларни Сирдарёга ташлаб юборганлар.

1875 йил 23 августда Кауфман Маҳрамдаги ғалабани императорга телеграмма орқали маълум қилган. Буни император мамнуният билан қарши олган.

Маҳрамдаги маглубият Қўқон хони Насриддинхон ва унинг атрофидагиларни саросимага солиб, хон дарҳол Кауфман номига қуйидаги хатни элчи Фозил Аҳмад Махдум Аъзам ва Мулла Муҳаммад Иса авлие орқали юборган:

«Жаноби олийлари! Бизнинг отамиз билан тинч ва дустона равишда яшаб, ҳар икки томон халқи хотиржам эди. Менинг падари бузрукворим шариатта қар-

¹ Военные действия против кокандцев в 1875—1876 г. по официальным донесениям; СПб, 1876, стр. 32.

² Уша жойда, уша бет.

³ Фаргона тарихи. 311-бет.

ши янги тартибларни қўллаб, халқни ҳар томонлама эзди ва уни шу даражада ёндирдики, бурнидан тутун чиқарди. Буларнинг ҳаммаси қўзғолон кутарилишига ва отамни тахтдан маҳрум этилишига олиб келди. Сиз яхши биласизки, Мулла Абдулкарим мироҳур орқали сизга юборилган хатга узоқ вақт жавоб олмадик. Биз йўллар хавфсизлигини таъминлаш мақсадида турли жойларга қўшин юборган эдик. Сизнинг Мулла Абдулкарим мироҳур орқали юборган хатингиздан хайри-хоҳлигингиз ва шартлар инобатга олинган тақдирда хонлигимизни тан олишингизни билдик. Дўстлигингиз ва яхши ниятларингизга ишонган ҳолда шартларингизнинг ҳаммасини қабул қилиб, хат ёзмоқчи бўлиб турганимизда Қорахитойда (Тиловда) икки қўшин уртасида тўқнашув бўлиб, улардан бирида (қўқонликлар) чекинишга мажбур бўлганлар. Биз дарҳол Муллаҳожид Мирза Карим орқали сизга ўзимизнинг дўстлигимиз ва исёнларни тўхтатилганлиги ҳақидаги хатни ёзишни буюрган эдик. Аммо кеча Маҳрамдаги Худонинг хоҳишига қўра содир бўлган воқеани эшитдик. Биз исённи бостиришга кўп ҳаракат қилдик, лекин уддалай олмадик. Шунинг учун ҳам Мулла Абдулкарим билан юбориладиган хатни жунатишнинг иложи бўлмади. Сизнинг барча шартларингизга розилигимизни ва қипчоқ исёнчиларининг қилган ишларига ўзимизни ўз ичига олган хатимни Фозил Аҳмад Маҳдум Аъзам орқали ясалган икки от ва икки бўқчадаги совғалар билан юбормоқдамиз».

18 рус асири ҳам элчи орқали Кауфман ҳузурига жунатилганди.

Насриддинхон бир кичкина ҳарбий губернаторга қанчалик ялинмасин ва унинг олдида тиз чўкмасин, барибир, сўровлари инобатга ўтмади. Чунки рус ҳукумати Қўқон хонлигини сақлаш ниятида бўлмай, уни тамомила тугатиш ҳаракатида эди. Шунинг учун ҳам Кауфман хон совғаларини олмади ва хоннинг ўзи келиб бўйсунитиш лозимлигини элчига билдирди. Эндиликда рус ҳукумати учун номигагина тахтда утирган Насриддинхон билан юқори даражада алоқа юргизишга асос ва зарурат йўқ эди. Кауфман, айниқса, Маҳрам ғалабасидан сўнг хонликнинг тамомила тор-мор этилишини яхши биларди.

Бу вақтда хон ва унинг атрофидаги сарой амалдорлари Қўқон мудофаасини мустаҳкамлаш, душманга қарши курашиш чораларини куриш урнига таслим бўлиш-

га тайергарлик кўрмоқда эдилар. Зеро, 1875 йил 29 августда Кауфман катта қўшин билан Қўқон шаҳрига келганда Насриддинхон бошлиқ нуфузли кишилар «халқ номидан туз ва нонни қабул қилишни ҳамда ҳукмдор императордан халққа раҳм-шафқат» сураганлар.

Кауфман бу суровни мамнуният билан инобатга олди ва Қўқон шаҳрини урушсиз эгаллаганлиги туғрисида императорга телеграмма жунатди. Петербургда бу хабар хурсандчилик билан қабул қилинди. Кауфман уша телеграммада бутун Наманган беклигини Сирдарёнинг унги қирғоғи билан Россияга қўшишга рухсат берилишини ҳам сураган эди. Император агар бу тadbир келажакда чегара хавфсизлигининг олдини олиш имконини туғдирса, уни амалга оширишга ижозат берди.

Кауфман бутун шаҳар бўйлаб қўшини билан утиб, суңгра Қўқон атрофидаги ҳарбий лагерга келган. Уни бу ерга Насриддинхон намойишкорона кузатиб қўйган. Кауфман вазият тақозосига кўра Насриддинхон билан вақтинчалик мурося қилиб, Маҳрам қалъасини унга қайтариб берган. У Маргилон, Шаҳрихон, Андижон, Уш ва Наманганга хат тарқатиб, нуфузли кишиларнинг Қўқонга келишларини суради. Маъкур жойлардан Россияга бўйсунтириш борасида маҳаллий нуфузли кишиларнинг муҳрлари босилган розилик хатлари келтирилган бўлса-да, лекин улардан биронтаси ўзи келмаган. Улар Кауфманнинг иккинчи маротаба юборган суровини ҳам инобатга олмай, шахсан келишни лозим топмаганлар. Бу шундан далолат берадики, улар бошқинчиларга дилдан қарши бўлган. Бироқ, Россия билан Қўқон хонлиги ўртасида қарийб 25 йил мобайнида олиб борилган урушлар мобайнида қўрилган катта талофатлар хонликни ҳар жиҳатдан заифлаштирган эди. Бошқача айтганда, жанг қилиш нияти бору, лекин таянадиган мустаҳкам раҳбар ва куч йўқ эди.

Кауфман мана шу ниятнинг ўзини ҳам хавфли ҳисоблаб, 1875 йил 5 сентябрда Маргилонга қараб юрди. Бу вақтда Маргилонда Абдурахмон офтобачи бошчилигидаги ватан ҳимоячилари бор эди. У душманга қарши туришнинг фойдаси йўқлигини англаб, Маргилонни ташлаб кетади. Кауфман 8 сентябрда Маргилонга келганда айрим юқори табақа вакиллари ватан ҳимоячиларидан қолган 9 тупни «ўзларининг итоат этганликлари» белгиси сифатида унга топширганлар. Кауфман полковник Скобелев бошчилигидаги 600 казак, 1 ракета батареяси, 2 туп ва 2 рота пиеда аскарни Абдурах-

мон офтобачининг орқасидан жунатган. Душман кучлари Марғилондан 68 чақирим нарида жойлашган Мингтепага яқинлашганда Абдурахмон офтобачи бошлиқ ватан ҳимоячиларининг тарқалиб кетганлиги ва тоғларга қочгани маълум бўлади. Рус аскарлари ватан ҳимоячиларининг кетишга улгурмаган охириги қисмлари билан туқнашадилар. Шу тариқа, босқинчилар анча хавфли ҳисобланган ватан ҳимоячиларидан қутулгач, Кауфман Насриддинхонни қақриб сулҳ лойиҳаси билан таништиради. Бунга кура, Сирдарёнинг унғ қирғоғидаги жойлар Россия империяси таркибига кириши ҳамда ҳарбий харажатларни қоплаш учун рус ҳукуматига 600 минг танга товон тулаши лозим эди. 1875 йил 23 сентябрда Насриддинхон Кауфманга ўз хатини топширади: «Ярим подшоҳ! Сизга қуйидаги сўровларни маълум қиламан: воқеалар (қузғолонлар) бошланган вақтларда мен офтобачининг қистови туфайли ихтиёримсиз хон бўлганман. офтобачи қул остида ёмон одамларнинг қуплиги туфайли ҳеч нарса қила олмаганман. офтобачи ўзбошимчалик билан ҳарбий юриш қилиб, Маҳрамдан қочгандан кейин мен Мулла Абдулкарим орқали юборилган (сизнинг) хатингизни олишим биланоқ мамнуният билан розилигим ва содиқлигим ҳақидаги хатимни совғалар билан Эшон Фозил Аҳмад Маҳдум Аъзам ва Иса авлиё орқали юборганман. Сиз бу томонга юрганингизда ва тўхтаган ҳар бир жойингизда имкони борича ўз хизматимни ало этдим.

Мен сиз билан учрашганимдан кейин сизнинг доно сузларингизни тушундим ва тамомила тинчландим ҳамда сизга бўлган умидим кундан-кунга ортиб борди. Мен сизнинг ваъдаларингиз ва эътиборингизни барчага тарғибот этганимда халқ қаноат ҳосил қилди.

Мен жума куни сулҳ шартлари билан танишдим. Мени гуноҳкор дейилиб, товон тулаш белгиланган. Шартноманинг айрим моддаларини бажаришга ожизлигимни англаб, илтимосимни ёздим. Мен сиздан мамнунман ва хурсандман ҳамда сизга миннатдорлигимни изҳор қиламан. Менга халқни бошқариш қийин, шу боис берган ваъдамни ўзгартириб, мени ва халқнинг тақдирини ҳал этишни сиз ярим подшоҳнинг ихтиёрига топшираман».

Насриддинхон узини шу даражада ожиз ва ёлғиз сезганки, хонлик тақдирини тамомила Россия қулига топширишга қарор қилган. Айниқса, уни товон масаласи қаттиқ ташвишлантирган. Чунки хазинани Ху-

доёрхон олиб кетганлиги туфайли ҳукуматнинг чўнтаги куруқ эди. Товонни қашшоқлашган халқдан тўплашнинг ҳеч иложи бўлмаган. Кауфман хоннинг хатининг четига: «Мен Насриддинхондан шартноманинг бажарилишини сураганимда у менинг ишонадиган одамларим йук, атрофдагиларга эса таяниб бўлмайди», деб жавоб берганлигини ёзиб қўйган.

Кауфманнинг ўзи ҳам товон ундиришнинг имкони йўқлигини англаб, уни тулашга зўрламайди. Оқибатда 23 сентябрда Сирдарёнинг унғ қиргогининг Россия таркибига киритилиши масаласи бўйичагина ҳар икки томон шартномани имзолади.

1875 йилнинг 26 сентябрида Кауфман Наманганга келиб, унинг ён-атрофига қушин билан жойлашди. Бу вақтда Кауфман Абдурахмон офтобачи ва Пулатбек бошчилигида Андижон шаҳрида, атроф-жойларида катта куч тўпланганлиги ҳақидаги хабарни олди. Рус манбасида дейилган: «Андижонликлар шаҳарнинг ун иккита катта кучасида турли нарсалардан тўсиқлар урнатганлар. Андижон ҳимояси учун шаҳарликлардан ташқари қишлоқларнинг аҳолиси ҳам келган. Шаҳар ҳимоячиларининг сони 60-70 минг кишидан иборат бўлиб, уларга Абдурахмон офтобачи бошчилик қилган. Пулатбек эса 15 минг қирғиз билан русларга орқа тарафдан зарба бериш мақсадида шаҳар чеккасига ўрнашган»¹.

Пулатбекнинг кейинги фаолияти ҳақида шуни айтиб ўтиш лозимки, у ўз атрофига қирғизлардан ташқари енгилиб қочган Қўқон аскарларини ҳам тўплаб, анча куч йиққан. Унинг тарафига қипчоқ ва қирғизларнинг Уролалли, Бутабек, Бағишбек, Мулла Йўлдош, Исфандиёр, Мирзақул, Ёрмат, Эшмат, Амалиш оғаси, Шомирза, Умарбек, Ҳасанбек Сулаймон удайчи, Абдумўмин сингари атоқли кишилари ҳам ўтган. Улар Насриддинхон ватанини сотиб Россия тарафдори бўлгани учун Пулатхонни Андижоннинг Бутақора қишлоғида хон деб эълон қилдилар.

Андижоннинг озодлик кураши марказига айланиши босқинчиларни қаттиқ ташвишлантириши турган гап эди, албатта. Чунончи, Кауфман дарҳол генерал Троцкий бошчилигида 1400 кишилик қушинни 4 ракета станогли ва 8 тўп билан Андижонга жўнатган. Улар 29 сентябрда Андижондан 6 чақирим узоқликдаги жойга бориб ўрнашганлар.

¹ Военные действия против кокандцев в 1875—1876 гг., стр. 53.

Биринчи октябр куни генерал Троцкий уз қушинини полковник Скобелев, Миллер-Закомелский ва барон Аминов бошчилигида уч қисмга бўлиб, шаҳарга ҳужум қилишни буюрган. Улар шаҳарга яқинлашганда Пулатхон отлиқлари ҳужумга утган, лекин душман тупларидан отилган уқ ёмгири остида ҳужум қайтарилган. Полковник Скобелев ва Аминов бошчилигидаги қушин шаҳарга кетма-кет уқ отиб, бостириб киради. Улар шаҳардаги ҳоким саройини ишғол этган вақтда Миллер-Закомелский солдатлари ҳам етиб келган. Шундан кейин ватан ҳимоячилари билан душман кучлари уртасида қаттиқ жанг бўлган. Жангда бевосита қатнашган рус ҳарбий хизматчисининг сўзига қараганда, солдатлар ҳоким саройини эгаллаб, унинг атрофидаги уйларни бузиб ташлаганлар. Ҳатто ҳимоячилар қаршилик курсатган айрим хонадонларга туплар отиб, хонавайрон қилинган¹.

Душманга қарши уйларнинг томларидан, тусиқлар ортидан, дарахтлар орасидан ва бошқа жойлардан уқлар отилган. Солдатлар қаердан уқ отилган бўлса, уша жойни туплардан уққа тутган. Ҳоким саройи ҳам босиб олинган. Шундан кейин генерал Троцкийнинг курсатмасига биноан шаҳар ёндирилиб, харобага айлантилди. Уша 1 октябр куни соат 2 да душман аскарлари шаҳар яқинидаги лагерларга қайтиб, дам олган. Икки соатдан кейин Скобелев раҳбарлигидаги 200 казак, 6 туп билан келиб, шаҳар халқини янада қаттиқроқ жазолаш учун уни уч соат мобайнида тинимсиз уққа тутди.

Уруш 6 соатга чузилиб, ҳимоячилар қаттиқ жанг қилганлар. Бироқ душман устун келиб, жуда куп одамларни қирган, куп уй-жойлар хонавайрон бўлган. Бу ҳам камдек, генерал Троцкийнинг ваҳшийлиги авжига миниб 2 октябрда ҳам шаҳарни туплардан уққа тутқазган. Шунга қарамай, ҳимоячилар қаршилик курсатишни тўхтатмаганлар.

Босқинчилар Фаргона водийсининг энг йирик ва ривожланган шаҳарларидан бири ҳисобланган Андижонни узоқ вақтгача қаддини кутара олмайдиган даражада остин-устин қилиб ташладилар. 1-2 октябр кунлари Андижонга туплардан жаъми 226 снаряд отилган эди. 1875 йил 3 октябрда генерал Троцкий Андижондан Наманганга кетиш йулида ватан ҳимоячилари би-

¹ «Артиллерийский журнал», стр. 818.

лан туқнашган. Бундай туқнашувларда қатнашган, деб қўп қишлоқлар ёндирилган. Қанчадан-қанча одамлар ҳалок бўлган, хонадонлар вайронага айланган. Айрим маълумотларга қараганда, Андижонда шахсан Скобелев бошчилигида 20 минг киши улдирилган.

Шу тариқа, Троцкий ва Скобелев яхши қўролланган қўшин билан халқ лашкарларини бирин-кетин қираверган. Генерал Троцкий қўмондонлигида ҳаракат қилган қўшин жангларда 12 киши йўқотган, ярадорлар сони 59 кишини ташкил этган.

Босқинчилар икки ярим ой ичида тўплардан ҳимоячиларга қарши 387 снаряд отганлар. Шу вақт ичида 150 милтиқ, 144 тўп, 32260 тўп уқи, 1092 граната улжа олганлар. Бу ҳимоячилар учун жуда катта талофат эди.

Генерал Троцкий Наманганга яқинлашганда Пулатхон лашкари билан туқнашиб, қўзғолончиларни мағлубиятга учратган. Пулатхон қочиб кетаётганда отдан йиқилиб, оёғи синган. У курашни давом эттиришга аҳд қилиб, Асакага урнашган. Бу ерда Пулатхон атрофига 12 минг киши тўпланиб, улар бирин-кетин бир неча ғалабага эришадилар. Чунончи, Пулатхон халқнинг бевосита ердами билан Уш, Андижон ва Марғилонни эгаллайди. Бу ҳол Насриддин мавқеини катта хавф остида қолдиргани учун у Марғилоннинг собиқ беги Султон Муродбек бошчилигидаги аскарларни Пулатхонга қарши юборган. Бироқ бу бек ҳужум қилишдан қўрқиб, Файзобод қишлоғига урнашди ва қирғиз қўзғолончиларининг айрим гуруҳлари устидан ғалабага эришади. Бу жангларда асир олинган 30 нафар қирғиз Қўқонда хон томонидан дорга осялади. Бу вақтда Пулатхон томонидан Марғилон беги лавозимига тайинланган Валихон 20 минг киши билан Файзободга ҳужум қилиб, Султон Муродни тормор этади. Қўп кишилар улдирилади, Султон Мурод эса Қўқонга қочади.

Бу фожеалар юз бераётганда Қўқон шахрининг узида ҳам Насриддинхонга қарши кучлар бош қутарган эди. Халқ нафрати ва қаршиликка учраётган Насриддинхоннинг тақдири хавф остида қолади. Шу боис у 9 октябрда уч соатлик жангдан сўнг шошилинич равишда Хўжандга қочади. Афтидан, хонга қарши курашга Уратепанинг собиқ беги Абдулғаффорбек бошчилик қилганки, у тахтни қўлга олади. Шундан кейин ҳам Қўқонда тартибсизлик ва зуравонлик ҳукм сураверди.

1875 йил 16 октябрда Кауфман Наманганга генерал Скобелев бошчилигида 14 рота, 500 казак, 4 ракета станогги ва 16 тупдан иборат ҳарбий кучни қолдириб, Хужандга кетган. У Наманган беклигининг Россия империяси таркибига киритилганлигини эълон қилиб, хонликка яна бир бор қақшатқич зарба беради. Скобелев бу вақтда Наманган булимининг бошлиғи этиб тайинланганди. Водий халқи қанчалик азоб-уқубатлар, мисли қурилмаган қирғинларни кўрмасин, барибир, озодлик курашидан воз кечмади. Аксинча, хонлиқнинг турли жойларида галаёнлар кутарилди. Ҳасан Калла бошчилигида Янгиқўргон ва Бачқир қишлоқларининг аҳолиси Қўқон шахрига бостириб кириб, хон саройини таладилар ҳамда Султон Муродбекни тутиб, Пулатхонга жунатдилар. Бу ерда унинг калласини танасидан жудо қилдилар. Файзобод жангида ғолиб келган Валихон уз атрофига янги кўчларни туплаб, Наманганни босқинчилардан озод этишни режалаштиради. Марғилонликлар, қирғизлар ва бошқа қишлоқларнинг одамлари Балиқчи томон йўл олганда, Валихон улар билан биргаликда Қорадарё атрофида Скобелев солдатларига қарши жангда мағлубиятга учиради. У Марғилонга келганда ҳалок бўлганларнинг оилалари унга ташланадилар. Пировардида, жазодан қўрққан Валихон шаҳардан қочиб кетади. Бу урушда руслардан бир киши улдирилади, 10 киши яраланади. 1875 йилнинг 18 октябрида полковник Пичутин Ашобага бориб, қўзғолончилар билан жанг қилиб, қишлоқни бутунлай харобага айлантиради. Бу урушда уч босқинчи улдирилиб, 11 босқинчи жароҳатланади. Қўзғолон қатнашчилари қаттиқ жазоланадилар.

Сирдарёнинг унги қирғоғида Наманганнинг собиқ ҳокими Ботир Турабек ҳам атрофига одам туплаб, босқинчиларга қарши бош кутарди. «Бул тарафда, Наманганда, — деб ёзади Ибрат, — Ботура деган киши чиқиб, эски сипоҳлардан йигиб, муҳораба қилмоқ булуб, уч-турт минг одамни жамлаб, Турақўргонни ғарб тарафидаги Сарсончап деган қирга аскар йигиб уламолар сузларига қулоқ солмай ҳаракатда эрдилар»¹.

Ботир Тура қули остидагилар Хужанд ва Наманганни бир-бирига боғловчи йўлда Святополк-Мирский бошчилигида 20 солдат қуриқлаб кетаётган юк ортилган босқинчилар транспортига ҳужум қилиб, уларни битта қолдирмай улдирганлар.

¹ Фарғона тарихи, 311-бет.

Скобелев 1875 йил 23 октябрда Турақургон қузго-лончиларини енгиб, куп одамларни улдирди. Айниқса, қузголонда фаол қатнашганлиги учун турақургонлик-ларнинг купчилиги улимга маҳкум этилади. 23—27 ок-тябрда Турақургонда булиб утган туқнашувларда бос-қинчилардан 6 киши улдирилди ва 50 киши, жумладан 3 офицер ярадор қилинди.

Бу пайтда Наманганда босқинчиларга қарши қай-фият зурайган эди. Шу боис барча аҳоли қочиб келган Ботир Тура тарафига утган. Шундан кейин унинг раҳ-барлигида ҳимоячилар Наманган шаҳри биқинидаги рус ҳарбий қисмига ҳужум қилдилар. Бундан хабар топган Чустдаги Скобелев шошилинч равишда қайтиб, 26 ок-тябрда Наманганга келиб, эртаси куни ватан ҳимоячи-ларига қарши ҳужум бошлади ва шаҳарнинг бир қис-мини остин-устин этди. Унинг фармонида биноан ша-ҳар шу даражада қаттиқ уққа тутилдики, ҳимоячилар-дан 8800 киши ҳалок булди. Улар орасида ярадорлар сон-саноксиз эди. Бу гал ҳам босқинчилар уэларининг ваҳшийликларини яна бир бор намойиш қилдилар. Аммо бундай қиргин-баротлар халқни озодлик кураш-ларидан қайтара олмади.

Босқинчилар курдиларки, «халқ ани атвори бузук, бекор галва булур, буни босмоқ учун хабар чиқардики, эрта отув буладур, кучага бала чиқмасун, деб. Эртаси бирдан чиқуб, кучада курунганни отмоқ булдилар. Ҳам-ма қоч-қоч булуб, куп мусофирлар хонақоҳ масжидда эрдилар, куча одамлари анда кирганда арқодан кириб, куп кишиларни отдилар. Ул вақтда ҳеч ким уламою уқалони сузини олмай, ҳар ким уз олдида маст киши-дек, узига бир иш қиладургон курунуб, Намангон куб бефойда ҳужум остида турганда уламолардан қози мул-ла Турсун Муҳаммад Охунд отланиб чиқиб: «Эй мусул-монлар, сизларга нима булди, ояту ҳалисга қаранглар, китобларда бу қилган ишларингни савоб демайду, биз-да подшоҳ йук, асбоб йук, бул газот эмас», — деб панду насиҳат қилсалар, мастдек муштни кутарган, туқ-моқ ва чуянбош кутарган жуҳалолар бирдан: «Урунг-лар, бул киши Русиядан ришва (пора) олган!» — деб Қозикалон домлани отдан йиқитиб, шаҳид қилдилар. Муни курган уламолар бу фуқароларни алҳол қуюб юбордилар»¹.

Бу ерда маълум буладики, айрим руҳонийлар, хусу-

¹ Фаргона тарихи, 313-бет.

сан, қозикалон хон ва қурол-аслаҳаларнинг йуқлигини
рукач қилиб, халқни беҳуда қаршилик курсатишдан
қайтармоқчи бўлганлар. Афтидан, бу билан улар бекорга
қон тукилишининг олдини олмақчи эдилар. Лекин халқ-
да ватанпарварлик туйғуси шу даражада кучли бўлганки,
улар қурбон бўлишга ҳам тайёр турганлар, қуролсиз
бўлсалар-да, жанг майдонида улишни афзал қурганлар.

Рухонийлар озодлик ҳаракатининг ғоявий кучи ҳи-
собланиб, халқ оммасини курашга отлантиришда му-
ҳим урин тутганлар. «Хуқанд шайхулисломи билан қо-
зикалон, — дейди Аҳмад Заки Валидий, — русларга
қарши халқни урушга даъват ва тарғиб этдилар. Нати-
жада уларни қамоққа олдилар. Кауфман шундан сунг
шайхулислом ҳам, қозикалон ҳам деган нарсалар бўл-
масун, деб фармон берди»¹.

Кауфманнинг рухонийларга қарши бундай фармо-
ни ҳеч бир самара бермай, халқ улар таъсирида ватан
мустақиллиги йулида жонини фидо қилдилар. Рухо-
нийлар Худоёрхон тахтни ва, умуман, мамлакатни ўз
ҳолига ташлаб қочаётганида ҳам олдинги сафларда ту-
риб халқни қўзғатишга даъват этиб турган эдилар. «Ша-
ҳарнинг тор кучаларида, лойдан ясалган деворлар ора-
сида (юрган халқ), — дейди ўша муаллиф, — сув тош-
қинидаги селдек тўлқинланиб, шовуллаб оқиб, нима
қилишларини билмасдан ҳайрон эдилар. Муллалар бо-
зорларда ҳам шаҳарнинг у томонидан бу томонига чо-
пиб, «Битдик, хонимиз урис томонга утди, элимизга
русни киргизди», деб ҳар ерда одамларни тўплаб, нутқ-
лар ирод этиб, халқни хонга қарши қўзғатдилар»².

Ҳатто қўзғолончилар Худоёрхон қочаётганда уни б
чақиримгача қўлаб борганлар, лекин қаттиқ қарши-
ликка учраб, орқага қайтганлар.

1875 йил ноябрининг охирида Пулатхон Асакадан
чиқиб, Марғилонга урнашади. Бироқ бу ерда куп ки-
шини ўлдиргани сабабли мавқеи анча пасайиб кетади.
Афтидан, у купроқ хонлик мақомининг қалбакилиги-
дан норози бўлган гуруҳларни шафқатсизларча жазола-
ган. Пулатхон ўзи томонидан Андижон ҳокимлигига
тайинланган ва кейин унинг сохта хонлигини фoш эт-
ган Шомирза додхоҳ, Ёдгор додхоҳ сингари сафдошла-
рини ҳам ўлдиртирган. Пулатхон Қўқон хонлигининг
шарқий қисмида ҳукмронлик қилиб, босқинчилар би-

¹ Худоёрхоннинг сунгги кунлари, 24-бет.

² Ўша жойда, 14-бет.

лан буладиган урушга тайёргарлик куриб борди. У, навбатида, Намангандаги ҳарбий қисмнинг қумондони ва узининг ватан ҳимоячилари устидан қулга киритган ғалабалари учун генерал унвонини олган Скобелев булажак жангга ҳозирликни жадаллаштирди.

Пулатхон бошчилигидаги қузғолон таъсирида Панжикентда ҳам озодлик кураши майдонга келган. Уларга қарши генерал Афимович қумондонлигида капитан Арсендаренко ва майор Абгали қул остида икки ҳарбий қисм юборилган. Ҳар икки томон уртасидаги қонли тўқнашувда руслардан 4 киши улдирилиб, 25 одам ярадор қилинди. Ярадорлар орасида 3 офицер, улдирилганларнинг ичида эса 1 офицер бўлган. Бу талофатлар қаттиқ жанг бўлганлигидан далолат беради. Босқинчилар ватан ҳимоячиларининг ҳаракатларини шафқатсизларча бостирганлар.

1875 йил 25 декабрда генерал Скобелев Наманганда 4 рота, 40 казак ва 10 туп, Чустда 2 рота, 20 казак, 6 туп, Оқжарда 2 рота, 100 казак ва 2 туп қолдириб, 2800 киши ва 12 тупдан иборат қушин билан Андижонга йўл олади. «Шундан кейин Скобелев, — дейилади рус манбасида, — Норин дарёси орқали Қорадарёнинг унги қиргоғи бўйлаб қипчоқларнинг энг катта қишлоғи Пойтуғгача борди. У кета туриб, йўлнинг икки томонидаги Узган шаҳрини ва дарёнинг чап қиргоғига қочиб кетган аҳолининг қишлоқларини ёндириб, йўқ қилиб ташлади. Шундан кейин генерал Скобелев Қорадарёни кечиб ўтиб, 1876 йил 3 январда узининг барча ҳарбий қисмларини Андижондан 5 чақирим масофадаги Миравот деган жойга урнаштирди. Бу вақтда Андижонда Абдурахмон офтобачи 20 минг қуролланган халқ лашкари, 5000 сарбоз ва 10 минг отлиқни тўплаганди».

Душман томонидан ўт қуйилган жойлар орасида Хужаобод, Луғумбек, Сармоқ, Оқмозор, Қайработ, Янгизбоқ, Калонқишлоқ, Қораянтоқ ва Маси ҳамда бошқа қишлоқлар бор эди. Генерал Скобелевнинг буйруғига биноан полковник Миллер-Закомелскийнинг ҳарбий қисми Чулуму ва Мадрасайи офтобачи қишлоқларини ёндирганлар.

Шу тариқа, босқинчилар ўтган йўлларини қонга ботириб, ўт қуйиб, ёндириб, ваҳшийлик қилганлар. Генерал Скобелев 4-7 январ кунлари Андижон шаҳрини стратегия нуқтаи назаридан урганиб, қушинни Оқчақмоқ тепалигига жойлаштирди. Сунгра 8 январда ҳужумга ўтган ҳарбий қисмлар шаҳар маркази ва Гултепани эгал-

лаб, зуддик билан бу ерга туллар урнатганлар. Руслардан 2 киши улдирилган ва 7 киши, жумладан, бир офицер яралор қилинган. Ҳимоячилар эса жуда куп одам йуқотган. Абдурахмон офтобачи ҳимоячиларнинг катта қисми билан Асакага қочган. Қушин 9 январда қаршиликка учиради, лекин халқ буйсунганлигини изҳор этмагани учун шаҳар эртатабгача туллардан уққа тутилди. 10 январда эса қушин Урдага ва Гултепага жойлаштирилди, 11 январда шаҳар вакиллари келиб, таслим булганликларини маълум қилдилар.

Демак, босқинчилар билан ҳимоячилар уртасида қаттиқ жанглар булиб утганки, шаҳардагилардан «ниҳоятда куп одам улдирилган». Андижон шаҳрида Абдурахмон офтобачи бошчилигидаги курашнинг маглубиятга учраши юқори табақа вакиллари орасида умидсизлик кайфиятларини тугдирган. Оқибатда шаҳарни душманга топширишга мажбур буладилар. 1876 йилнинг 13 январида генерал Скобелев Асакага яқинлашиб, уни ҳар жиҳатдан урганади. Руслар 18 январда 2 рота пиеда аскар, 240 отлиқ, 500 казак, ракета батареяси ва 4 тул билан Асаканинг ҳимоячилар урнашган шарқий томонини ва урдани туллардан уққа тутадилар. Сунгра солдатлар ҳужумга утиб, тепаликдаги ҳимоячилар қаршилигини енгиб, чекинишга мажбур этадилар. Босқинчилар Маргилон йулида чекинаётган ҳимоячиларнинг ортидан ҳужум қилиб, 800 кишини улдирадилар. Бу маглубият юқори табақа вакилларини шу даражада ваҳимага туширганки, 20 январда Абдурахмон офтобачи узининг 12 сафдоши, шу жумладан, Ботир Тура, Исфандисер, Холиқул Парвоначи, Нормухаммад додхоҳ ва бошқатар ҳамда 700 йигити билан Скобелевга таслим булади. Яқиндагина босқинчиларга қарши халқ курашининг бошида турган Абдурахмон офтобачи генерал Скобелевга халқ Пулатхонни ута шафқатсизлиги, куп кишиларни улдирганлиги учун ёмон кўриши ва уни тутишда ёрдам беражаги ҳақида гапирган. Кейинчалик Скобелевнинг тавсиясига мувофиқ ихтиёрий равишда таслим булганлиги ва уруш вақтида русларга нисбатан «ваҳшийлик» қилмагани учун император унга полковник унвонини беришга рухсат этган. Генерал Скобелев куп одамларни улдириш ва шаҳарни вайрон қилиш билан бирга, андижонликларни товон тулашга мажбур этиб, 33 минг сўмни дарҳол ундирган. Бунга ватан ҳимоячиларининг қаттиқ қаршилиқ кўрсатганлари ҳам сабаб булган эди, албатта.

Абдурахмон офтобачининг мағлубиятидан кейин анча тинчланган Насриддинхон 1876 йилнинг 21 январида Қуқон тахтини қайтадан эгаллаш учун Маҳрамдан йулга чиқиб, Найманча қишлоғига келганда унга Пулатхон тарафдори сифатида Қуқон ҳокими урнида турган Абдуллабек раҳбарлигидаги аскарлар ҳужум қилганлар. Хон 200 кишисини йуқотиб, Маҳрамга чекинган. Аммо 23 январда хон тарафдорлари Абдуллабекни енгиб, Насриддинхонни Қуқонга таклиф этадилар ва Насриддин 29 январда тахтга утиради.

Бу рус ҳарбий маъмуриятининг раҳнамолигида бўлган, албатта.

Пулатхон Андижондаги мағлубият ва Абдурахмон офтобачининг душманга таслим бўлганини эшитиб, унинг ака-укалари ва келинини улдиртиради. Айни бир пайтда штабс-капитан Святополк-Мирский, унтер-офицер Ф. Данилов, яна 8 кишидан иборат рус асирларини улимга ҳукм этади. Генерал Скобелев ватан ҳимоячиларининг асосий қисмларига зарба бергач, Миллер-Закомелскийга 600 казак, ракета батареяси, 2 рота пиеда аскар ва 4 туп билан Марғилонга Пулатхонга қарши юришни тайинлаб, Наманганга жунайди. Ҳарбий қисмининг штаб бошлиғи лавозимида кейинчалик ҳарбий вазир бўлган капитан Куропаткин турган. Бу қушин 1876 йилнинг 27 январида Андижондан Марғилонга йулга чиққан. Айни бир вақтда рус ҳарбий бошлиғи ихтиёрий равишда қуроолларни топшириш ҳақида Марғилон аҳолисига хат юборган. Бу вақтда Марғилонда Пулатхон қўл остида купмингли ватан ҳимоячилари тупланган эди. Шу боис у босқинчиларга қарши жанг қилиш имконига эга эди. Бироқ у рус қушинининг келаётганини эшитиб, 5000 отлиқ ва қисман пиеда аскарлар ҳамда 5 туп ва 200 туяга ортилган юклар билан Учқўрғонга кетган. Бу ерда шуни айтиб ўтиш лозимки, Пулатхон ҳарбий ва давлатни бошқариш ишларидан беҳабар бир оддий киши эди, холос. У минглаб одамларни ўз отрядига тушлашга эришган бўлса-да, лекин уларни старли даражада бошқара олмади. У купрок ўравонлик ва қўрқитиш воситасида иш юритганлиги учун мавқеи вақт ўтиши билан пасайиб борди.

Рус қушини Пулатхоннинг изи билан юриб, 1876 йилнинг 28 январида Учқўрғонни қўршаб олди. Сунгра улар тусатдан ҳужум қилиб, у ерга бостириб кирдилар. «Девордан биринчи бўлиб, — дейилади рус манбасида, — капитан Куропаткин кирди. Урдада Пулатхон-

ни қутқариш учун жонини тикканлар билан қул жанги бўлди. Бу вақтда 300 солдат 4 туп билан етиб келиб, дарҳол жангга ташланди. Пулатхоннинг кучлари сочилиб кетди. Бу жангда 5 мис туп, кўп қурол-аслаҳа ва Пулатхоннинг мол-мулки, хазинаси улжа олинди». Пулатхон эса Олой водийсига қочиб, Дараутқўргон деган жойга урнашди, аммо бу ерга Қоратегин ҳокими хужум қилиб, Пулатхоннинг охириги кучларини тор-мор этди. Шундан кейин Пулатхон бир гуруҳ ишончли кишилари билан Чавай деган жойга қочди. Бу ерда у қулга олиниб, рус ҳукумати вакилларига топширилди. Бу ишни амалга оширишда унинг ашаддий душманларидан бири Мирзақул жонбозлик кўрсатди.

Пулатхон қузғолонининг бостирилиши пойтахт Петербургда, хусусан император томонидан мамнуният билан қарши олиниб, унинг қатнашчилари мукофогландилар.

1873—1876 йиллари Қўқон хонлигидаги ута даҳшатли урушлар, кўпдан-кўп одамларнинг қаршилиги, шаҳар ва қишлоқларнинг вайрон қилинишидан сунг халқ оммасининг тинкаси қуриди ва қашшоқлашди. Ҳаётнинг барча тармоқлари издан чиқиб, мисли қурилмаган азоб-уқубатлар ҳукм суриб, қайғу-алам, қуёшлар ҳамда қонлар бамисоли дарё каби оқди. Мана шундай оғир шароитда ҳам халқ Ватан мустақиллиги учун курашдан воз кечмади. Аммо уларнинг ўз ҳолига ташлаб қўйилиши, ўзаро низою курашлар ҳамда ҳарбий техника ва ҳарбий билимнинг пастлиги маглубиятга олиб келди. Бир гуруҳ маҳаллий амалдор табақа вакиллари эса бошқа иложини тополмай, Россия ҳукмронлигини тан олишга мажбур бўлдилар. Улар халқ номидан қалбаки ёзма мурожаатларни уюштиришиб, Россия ҳукмронлигига розилиklarини намойиш этдилар. Ҳатто айрим жойларда «тантанали» учрашувлар уюштирдилар.

Хонликда содир бўлган кейинги воқеалар пайтида генерал-губернатор Кауфман Петербургда эканлиги учун унинг урнида вақтинчалик генерал Колпаковский турган эди. 1876 йил 5 февралда бу қумондон Кауфманнинг Қўқон хонлигини Россия империяси таркибига киритиш ва Қўқон шаҳрига ҳарбий юриш қилиш ҳақидаги телеграммасини олади. Шунга биноан Хужанд, Андижон ва Тошкентдан ҳарбий қисмлар Наманганга жунатилади. Генерал Скобелев қўшин билан Намангандан чиқиб, 7 февралда Қўқон шаҳрига яқинлашиб, Насриддинхонни ўз ҳузурига чақиртиради. Сунгра 8

февралда шаҳарга бостириб кириб, хон урдасини эгаллайди. Душманга қарши уруш тарафдорлари қамалади ва 29 туп қулга олинади.

Эртасигаёқ Насриддинхон ва унинг ҳамроҳлари Тошкентга юборилади. Бу воқсадан қуп утмай бошқа ҳарбий қисмлар ҳам Фаргонага кслади.

1876 йил 15 февралда генерал Колпаковский Қуқонга кслади. Бу туғрида генерал-губернаторликнинг расмий газетаси шундай ёзганди: «Собиқ Қуқон хони Саъид Насриддин ва Абдурахмон офтобачи Тошкентга жунатилганидан кейин 14 февралда генерал-лейтенант Колпаковский император олий ҳазратнинг курсатмасига биноан Қуқонни эгаллаш ва уни рус тобелигига ўтказиш ҳамда Фаргона вилоятини ташкил этиш учун Хужанддан Қуқонга жўнади.

Собиқ хонлик аҳолиси генерал Колпаковскийни хурсандчилик билан қарши олди. Колпаковский барча аҳолига императорнинг хонлик халқларини Россия тобелигига ва умум бир оиллага олиш ҳақидаги марҳаматини ҳамда бундан бўён улар тенг ҳуқуқларга эга бўлишларини эълон қилди. У халқни ўз машғулотлари билан шугулланишга даъват этиб, рус ҳукумати тинчлик ва барқарорликни таъминлашини билдирди. У савдода, деҳқончиликда ва ҳунармандчиликда муваффақиятлар тилаб, тенг ҳуқуқ ва адолат бўлишини ваъда қилди ҳамда подшоҳ ҳақида дуолар ўқишни сўради.

Генерал Колпаковский 15 феврал, соат икки яримда Қуқон девори ёнига келган эди. Шу вақтда генерал Скобелев барча ҳарбий қўшинлар билан уни қарши олган. Колпаковский саломлашиб, қаҳрамонлик учун рус аскарларига миннатдорлик билдирганидан сўнг савдо аҳли, ҳунарманд ва оқсоқоллардан иборат шаҳар вакилларига шаҳар ва, умуман, Фаргона водийси рус ҳукуматига бўйсундирилганлигини билдирди. Шундан кейин туп овозлари остида Колпаковский от устида, штаб аъзолари кузатувида шаҳарга кириб, сарой майдо-нида қўшин парадини ўтказди. Сўнгра қўшин Колпаковский орқасидан хон саройига кирди»¹.

Газета саҳифасига битилган мазкур сатрлардаги «халқнинг хурсандчилиги» ҳақидаги сўзлар мутлақо асоссиздир, албатта. Бунини юқорида шарҳлаган жанглар яққол курсатиб турибди. Бундан ташқари, Қуқонга минглаб солдатларнинг киритилиши ҳам халқнинг норози-лиги туфайли эди.

¹ Туркестанские ведомости, 1876, № 8.

Рус ҳукумати бўлажак хавфнинг олдини олиш учун Насриддинхон ва Абдурахмон офтобачини нафақа билан таъминлаб, Россияга сургун қилди. Хусусан, Насриддинхон Владимир губерниясига юборилди. 1876 йил 1 мартда Пулатхон Марғилонда дорга осилди, руслар учун хавfli кишилар эса ҳибсга олинди. Босқинчилар мамлакатга ўзлари бостириб кирганлари ва урушни ўзлари бошлаганларига қарамай, ҳарбий харажатларни ундиришга ҳаракат қилдилар. Масалан, Кауфман Пулатхонга ён берганлиги учун Марғилон беклигига 125000 тилла (500 минг сум) товон солган эди.

Умумлаштириб айтганда, хонлик халқлари мустақиллик ва озодлик учун қулидан келганича жонларини фидо этдилар. Аммо ҳар жиҳатдан яхши қуролланган босқинчилар ғолиб келиб, водийни вайронага айлантирганлари ҳолда Қуқон хонлигини тутатдилар. Янги ташкил топган Фаргона вилоятига водийнинг шаҳарлари, қишлоқ ва овуллари киритилган эди. Қули қонга беланган генерал Скобелев вилоятнинг ҳарбий губернатори лавозимига тайинланди.

Гарчанд хонлик тутатилган бўлса-да, лекин қирғизлар озодлик курашларини давом эттиравердилар. Масалан, 1876 йил мартда Марғилон уездига қарашли Ғулжа ва Шохимардонда минг кишилик қирғизлар бош кутариб, Худойқулни хон қилиб сайладилар. Уларга қарши полковник Королков бошчилигида ҳарбий қисм юборилди. Қорақияда бўлган жангда қўзғолончилар душман томонидан тор-мор этилди. 1876 йили Олой қирғизлари икки марта капитан Куропаткин ва Скобелев ҳарбий қисмларига ҳужум қилганлари маълум. Уша йили рус ҳарбий қисмлари бошқа қирғиз қўзғолончилари билан ҳам тўқнашиб, уларни мағлубиятга учратдилар. Пировардида, қирғиз ғалаёнлари ҳам тамомила бостирилиб, улар Россияга бўйсундирилди.

Қуқон хонлигидан кейин навбат туркманларга келди. Мустақиллик учун қаҳрамонона курашган бу халқ узининг жасорати ва мардлиги билан катта шуҳрат қозонди. Руслар жуда қийинчилик билан 1881 йили Ашхободни ва 1884 йили Марв водийсини эгаллади. Улар бутун таркман элини қонга белаб, ваҳшийликларини изчиллик билан давом эттирдилар.

1895 йили Помирнинг Россиянинг Марказий Осиёдаги чегараси сифатида белгиланиши унинг босқинчилик ва талончилик режаларининг охириги нуқтаси ҳисобланади.

ХІХ АСР ОХИРЛАРИ — ХХ АСР БОШЛАРИДАГИ РОССИЯ ҲУКМРОНЛИГИГА ҚАРШИ МИЛЛИЙ-ОЗОДЛИК КУРАШЛАРИ

МИЛЛИЙ ДАВЛАТЛАРНИНГ ТУГАТИЛИШИ ВА МУСТАМЛАКА ЗУЛМИ

Рус ҳукмронлиги урнатилгач, Туркистонда миллий давлатлар йуқ қилиниб, улканинг сиёсий-маъмурий тизими Россия манфаатлари нуқтаи назаридан шакллантирилди. Олий ва урта бошқарув лавозимлари рус ҳарбийлари қулига топширилиб, тубжой халқлар вакиллари фақат ижрочи сифатида қуйи лавозимларга тайинланди. Гарчанд бу борада сайлов тартиблари жорий этилган бўлса-да, лекин Рус давлатига содиқ кишиларгина амалга утқазилган. Масалан, волост (булис) раҳбарлиги ва қишлоқ оқсоқоллигига сайланган шахслар шулар жумласидандир. Бундай ҳол Туркистон губернаторлигига қарашли ерларда ҳукм сурган эди. Россиянинг минтақадаги асосий таянчи бўлмиш бу губернаторлик Сирдарё, Фарғона, Самарқанд, Еттисув ва Каспийорти вилоятларини ўз ичига олиб, пойтахти Тошкент шаҳри ҳисобланган.

Ўз навбатида, вилоятлар уездлардан ташкил топган. Чунончи, Сирдарё вилоятига: Тошкент, Чимкент, Авлиёота, Қозоли ва Перов; Фарғонага: Қуқон, Андижон, Наманган, Марғилон ва Ўш; Самарқандга: Жиззах, Самарқанд, Каттақўрғон ва Хужанд; Еттисувга: Верний, Копал, Лепсин, Жаркент, Пишпак ва Пржевалск; Каспийортига: Ашхобод, Красноводск, Мангишлоқ, Марв ва Тажан уездлари киритилган. Вилоятларни ҳарбий губернаторлар, уездларни бошликлар бошқарган.

Шу тарзда Туркистон генерал-губернаторлигига ҳозирги Ўзбекистон, Қозоғистон, Қирғизистон ва Туркменистоннинг талай қисми қариган. Унинг аҳолисининг умумий сони тахминан 5,5 миллион ҳисобланиб, ўзбеклар салмоқли уринни эгаллаган.

Аҳоли сони Бухоро хонлигида 3 миллион, Хивада эса 500-700 минг кишидан иборат бўлган. Бу жойларда ҳам ўзбеклар купчиликни ташкил қиларди.

Гарчанд Бухоро амирлиги ва Хива хонлигида эски давлат тузуми сақланган эса-да, лекин улар амалда рус давлатининг мустамлакалари бўлиб, том маънода миллий давлатлар эмасдилар. Ҳар иккала хонлиkning ҳукм-

дорлари босқинчилар томонидан қугирчоққа айлан-
тилган кишилар эди.

Рус ҳукумати Туркистон улкасини уч қисмга бўлган
ҳолда мустамлака буговида ушлаб турарди. Улкани бу
тарзда парчалашдан мақсад ўзбеклар, тожиклар, қозоқ-
лар, қирғизлар, туркманлар ва қорақалпоқларнинг бир-
дамлигига ва катта бир оилага бирлашишларига йўл
қўймасликдан иборат эди. Худди шу мақсадни кузла-
ган ҳолда, босқинчилар миллий низо уруғларини со-
чиб турдилар. Улкада рус тилига давлат мақоми бери-
либ, миллий тиллар бурчакка сиқиб қўйилди. Оқибат-
да рус тилини тарғиб қилиш ва урганиш зарурияти
тобора кучайди. Улкада рус-тузем мактаблари очилди
ва уларнинг сони тобора ортиб борди. Уларда Россияга
содиқ кишиларни тарбиялаб, етиштириш вазифаси
қўйилди.

Рус ҳукумати руслаштириш ва улутдавлатчиликка
асосланган сиёсат юргизди. Бу ҳақда 1870 йили Россия
халқ маорифи вазирлигининг курсатмасида: «Тубжой
халқларни руслаштириш маорифнинг асосий вазифаси
булмоғи лозим», деб таъкидланганлиги ҳам гувоҳлик
беради. Шунинг учун рус ҳукумати имкони борича мил-
лий тил ва миллий маданиятни ривожлантиришга онг-
ли равишда тўсқинлик қилиб, мактаблар ва мадраса-
лар таъминотига маблаг ажратишни ҳаёлига ҳам кел-
тирмади.

Бироқ, маҳаллий савдо аҳли ва бошқа тоифадаги ўз
ватанига содиқ кишилар мактаб-мадрасаларни қўллаб-
қувватлаб турдилар, янги мадрасалар қурдилар. Рус ҳу-
кумати эса маҳаллий аҳоли учун бирорта мактаб, урта
ва олий ўқув юрти бунёд этмай, жон-жаҳди билан улка
бойликларини ўзлаштириш учун барча имкониятлар-
дан фойдаланди.

Маълумки, ислом дини куп асрлар мобайнида жа-
мият маънавиятининг асоси бўлиб келаётган эди. Дин
пешволари ҳар қандай огир ва даҳшатли шароитларда
ҳам олдинги сафларда туриб, умуммиллий манфаатлар-
ни ҳимоя қилганлар. Улар халқни босқинчиларга қар-
ши курашга отлантиришда муҳим урин эгаллаб, муста-
қиллик ва динни сақлашга қаратилган барча чоралар-
ни қўрганлар. Уламоларнинг бундай ватанпарварлиги
Рус давлатининг тажовузлари вақтида ҳам ёрқин на-
моён бўлди. Шу боис рус ҳукумати вакиллари дин пеш-
воларини энг хавфли душман ҳисоблаб, улар мавқеига
қаттиқ зарба беришга интилдилар.

1877 йили Фаргона вилоятининг ҳарбий губернатори генерал Скобелев Кауфманга шундай деб ёзганди: «Маҳаллий халқнинг орасида хоннинг амалдорлари ва, айниқса, руҳонийлар сингари бизнинг душманларимиз куп. Биз келганимиздан кейин улар фақат собиқ маъқеларинигина эмас, балки яхши ҳаётни таъминловчи имкониятлардан ҳам айрилдилар. Уша тоифадаги кишилар ўз жамиятининг руҳи ва заиф томонларини яхши билганликлари учун аввалги тартибларни тиклаш мақсадида халқни русларга қарши отлантиришга қодирдилар».

Рус маъмурияти буни яхши англаб, руҳонийларни сиёсатдан четлаштириб, фаолиятини чегаралади, қаттиқ назорат остида тутиб турди. Улар вақф ерларини қисқартириб, руҳонийларнинг иқтисодий манфаатларига анча зиён етказдилар. 1886 йилги «Туркистон вилоятини бошқариш» ҳақидаги янги низомда давлат ерларини вақф ва бошқа аҳолига тегишли ерлар ҳисобиغا кенгайтиришнинг қонунийлаштирилиши катта нозилик уйғотди. Рус ҳукумати ўзига мустаҳкам таянч барпо этиш ва ҳукмронлигини мустаҳкамлаш мақсадида рус шаҳарлари ва посёлкаларини қуришга алоҳида аҳамият берди. Натижада Россиянинг турли жойларидан Туркистон улкасига кўчиб келувчи кишилар сони тобора ошиб борди. XIX асрнинг охирига келиб, улкага урнашган русларнинг сони 197420 кишига етди. Улардан 95941 таси шаҳарларда ва 101479 таси посёлкаларда яшаган. 1906 йилгача фақат ҳарбий хизматни утайдиган казакларга Еттисув вилоятида 752197 десятина, Сирдарё вилоятида 159561 десятина, Фаргона вилоятида 9925 десятина, Самарқанд вилоятида 22907 десятина, Каспийорти вилоятида 10318 десятина ер берилган. Булардан ташқари, рус деҳқонлари катта ҳажмдаги ерлар билан таъминланган. 1917 йилги маълумотга қараганда, улкадаги русларнинг сони 750 мингга етиб, улардан 400000 киши шаҳарда ва 350000 киши посёлкаларда яшаган. Улар билан бирга бир неча ун минг ҳарбийнинг истиқомат қилгани ҳисобга олинса, у вақтда руслар сони бир миллиондан ошиб кетади. Руслар Тошкент, Самарқанд, Андижон, Қўқон, Фаргона, Наманган ва бошқа эски шаҳарларнинг ёнбағридаги жойларда урнашганлар. Булардан ташқари, Ашхобод, Красноводск, Перов, Қозоли, Янги Маргилон, Верний, Пишпак, Копал ва бошқа рус шаҳарлари мавжуд эди. Руслар, айниқса, «Янги Тошкент», «Янги Маргилон» (Фаргона) сингари

шаҳарларнинг асосий аҳолиси эдилар. Оренбург — Тошкент оралигидаги темир йул бекатларида (станцияларда) 51 минг рус яшаганлиги маълум.

Руслар Бухоро ва Хива хонликларига ҳам урнашиб бордилар. Когон ва Термиз сингари жойларда уларнинг алоҳида тураржойлари юзага келди.

XX аср бошларида темирйул ва саноат тармоқларининг ривожлантирилиши орқасида улкада руслар сони кўпайиб борди. 1916 йилга келиб, масалан, Тошкентдаги биргина «Рус шаҳри» аҳолисининг сони 60 минг кишига етди. Бу уша давр учун катта рақам эди, албатта. Бу уринда бутун Туркистон улкаси сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий ҳаётининг тақдири уша «рус шаҳри»нинг қўлидалигини ҳисобга олинса, масала янада ойдинлашади.

Руслар унумдор ерлар ва ҳукумат имтиёзларидан фойдаланиб, ҳужаликларини анча мустаҳкамлаб олгандлар. Уларнинг турмуш даражаси ўзбек деҳқонлариникига нисбатан анча баланд бўлган. Чунончи, 1917 йили улар ихтиёрида 1.114.173 бош қорамол бор эди. Улкада мусулмончиликка мутлақо тўғри келмайдиган чўчкачилик ҳам ривожлантирилиб, 1916 йили улар 100 минг бошни ташкил этган.

Темирйуллар, саноат корхоналари, савдо-сотиқдан олинадиган даромадлар ҳам асосан рус ҳукумати ва капиталистларининг қўлгагига тушган. Зеро, улкадан пахта, ипак ва бошқа маҳсулотларнинг деярли ҳаммаси хомашё сифатида Россияга юборилиб, у ердан тайёр моллар келтирилган. Бунинг орқасида Туркистон улкаси Россиянинг хомашё манбаига ва тайёр маҳсулотлар бозорига айланди.

Шу сабабли руслар тажовузларининг дастлабки йилларида бошланган мустақиллик учун кураш Туркистонда Россия ҳукмронлиги даврида ҳам тўхтамади, давом этаверди. Бу ҳол 1892, 1898 ва 1916 йилларда кутарилган миллий-озодлик ҳаракатларида ўз ифодасини топди.

1892 ЙИЛ ҚЎЗҒОЛОНИ

Пахтачилик ривожлантирилиб, улканинг хомашё манбаи ва тайёр маҳсулотлар бозорига айлантирилишининг салбий оқибатлари шаҳарлар аҳолисига ҳам таъсир этмасдан қолмасди, албатта. Мантиқан пахтачиликнинг ўсиши ҳунармандчилик, туқимачиликнинг янада кенг қўлоч ёйишини ва газламаларнинг кўпайиб

ташқи бозорга олиб чиқилишини тақозо қиларди. Ёки булмаса, улкада туқимачилик саноати ривожлантирилиши лозим эди. Бироқ пахтанинг деярли ҳаммаси Россияга олиб кетилиши ва у ердан газламаларнинг тобора куп миқдорда келтирилиши хунармандчиликка катта зарба берди. Чунки маҳаллий газлама корхоналарининг маҳсулоти фабрика газламалари билан рақобатга бардош бера олмади. Купсонли тукувчилар ва бунга боғлиқ булган хилма-хил хунармандлар хонавайронликка учради. Шу тарзда шаҳар аҳолисининг талай қисми оғир аҳволга тушиб қолди. Бундан ташқари, қишлоқларда бир парча ерларидан ҳам маҳрум этилган деҳқонлар шаҳарларда тирикчилик дардида изғириб юрардилар. Бу ерда мардикорлар ва бошқа турли ишлар билан шугулланадиган кишилар оз эмасди.

XIX асрнинг 80—90-йилларида оғир вазият генерал-губернаторликнинг пойтахти — Тошкентда ҳам юзага келди. Бу вақтда шаҳарнинг эски қисмида 100 минг киши яшамоқда эди. Мустамлакачилик сиёсати бу шаҳардан бутун улка буйлаб тарқалгани учун айнан шу шаҳар мустамлакачиликнинг азоб-уқубатларини ҳам биринчи навбатда тортарди. Сирдарё вилоятининг ҳарбий губернатори Гродековнинг тан олишича, 1887 йилдан бошлаб шаҳар халқидан олинадиган солиқнинг миқдори купайган. Шунингдек, ҳукумат томонидан вақф ерларининг қисқартирилиши норозилик уйғотган¹.

1891 йили Тошкент шаҳри ва Сирдарё вилоятининг аҳолиси маъмурият вакиллариининг ер масаласида юритаётган нотутри сиёсати ҳақида императорга шикоят хатини юбордилар: «Ер улчовчилар ва уезд бошлиқлари томонидан ҳар бир ер эгаси, агар сотиб олинганлигини тасдиқловчи ҳужжати булмаса, у вақтда жамоа аҳли билан бирга солиқ туланиши ҳақида курсатма олинди. Бундай ерлар жамият ерларига айлантирилиб, солиқни якка ҳолда тулаш тақиқланар эмиш. Яйловлар ва пичанзорлар орасидаги қаровсиз ётган ерлар ҳамда туқайзорлар давлатники булиши керак эмиш. Яна, тоғ бағридаги лалмикор ерлар ҳам давлат ихтиёрига утказилар эмиш. Ваҳоланки, улар қадимдан қишлоқларники эди. Бизнинг бошлиқларимиз масалани шундай ҳал қилади: бир киши бир десятина ерга эга булиб, экин етиштиради, агар шу ернинг уртасида ма-

¹ Ўзбекистон Марказий давлат архиви, Ц-1-ф., 31-руйхат, 33-иш, 21-парак. Миллий-озодлик ҳаракатлари буйича бир гуруҳ ходимлар маълумот туплашда иштирок этганлари учун миннатдорлик изҳор этаман.

бодо 100 кв. саж. чакалакзор майдон булса, уни девор билан урашга ва давлатга утказишга мажбур қилади. Булардан ташқари, қамишзорларни ҳам давлатники деб ҳисоблайдилар. Ваҳоланки, бу ердаги қамишлардан куп одамлар фойдаланиб, буйра ва бошқа нарсалар туқиб, муайян даражада даромад оладилар».¹ Шу равишда тошкентликлар уз хатида ҳукуматнинг ер хусусидаги сиёсатига қарши норозилик билдирганлар. Аммо халқнинг бундай даъвоси маъмуриятни газаблантириб, ҳукуматга қарши қаратилган ҳаракат сифатида баҳоланди. «Шунинг учун ҳам, — дейилади уша хатда, — биз рус адвокатини тайинлаб, дардимизни баён этмоқчи булганимизда, бошлиқлар волост оқсоқолларини ишдан олдилар, бизга ишончли вакил танлаш ва шикоят қилишни тақиқлаб, Сибирга сургун этиш билан қурқитдилар».² Шуниси диққатга сазоворки, маҳаллий аҳолининг манфаатлари рус адвокати Никитин томонидан ҳимоя қилинган. Афтидан, хатни Никитин ёзган, шу боис у улкадан ҳайдаб чиқарилган. Аммо унинг фаолияти ва императорга ёзган хати фақат Тошкент вилоятидагина эмас, балки бутун улкада катта таассурот қолдирди. Бундан тинчсизланган генерал-губернатор Вревский ҳарбий вазирга ёзган хатида адвокат Никитиннинг фаолияти халқнинг қўзғалиши учун сабабчи бўлиши мумкинлиги ҳамда Никитинга берилган ишонч қогози амалда рус маъмуриятининг ҳаракатларига қарши қаратилган варақа эканлиги баён этилган.³

Ҳақиқатан ҳам, адвокат Никитиннинг бевосита ердамида тузилган ҳукуматнинг ер сиёсатини қораловчи хат жамоани қўзғатиб юборди. Куп утмай Тошкентнинг 12 минг кишилик аҳолиси томонидан ҳукм сураётган тартибларни қораловчи хат генерал-губернаторга топширилди. Бу хатни тузишда қатнашган Муҳаммадхужа Аҳмаджонов деган киши Оренбургга сургун қилинди.⁴ Чор ҳукумати халқнинг қаттиқ норозилигига қарамай, давлат ерини кенгайтиришга қаратилган сиёсатини юргизаверди. Бу ерларнинг муайян қисми Россиядан келган кишиларга берилди. Вревский юкорида тилга олинган хатида шундай деб ёзган: «Маҳаллий аҳолига тегишли ерлар русларни ўрнаштириш учун берилганлиги норозиликни қўзғатаётганлиги қўзга таш-

¹ Уша жойда, уша бет.

² Уша жойда, уша бет.

³ Уша жойда, 25-бет.

⁴ Уша жойда, 13—19-бетлар.

ланмоқда. Россиядан кишиларнинг келиши давом эта-
верса, келажакда ҳам норозилик бўлишига шубҳа йук».¹

Вревский янги солиқларнинг жорий этилиши орқа-
сида солиқлар миқдори олдингига нисбатан 100 фоиз-
га ошиб, халқ газабини қўзғатганлигини ҳам уқтириб
утган.² Оқибатда Тошкентда огир шароит юзага келиб,
халқнинг чидашга бошқа тоқати қолмади. Шундай муш-
кул вазиятда шаҳарда вабо касали тарқалганлиги маъ-
лум бўлди. Айрим маълумотларга кура, 1892 йил 1 июнда
Жиззах уездиди вабо касали пайдо бўлгани қайд этил-
ган. Шу муносабат билан вилоят ҳарбий губернатори-
нинг фармониға биноан Сирдарёнинг чап қирғоғидаги
Чинозда, Тошкентдан 65-70 км. узоқликдаги жойда ме-
дицина пункти очилди. Бу ерга вабо касалиға чалинган
бир неча киши ётқизилди. Уша йилнинг 7 июнида эса
Тошкент шаҳрида вабо касали борлиги маълум бўлди.³
Рус маъмурияти вабоға қарши чоралар ишлаб чиқиб,
ҳаётға татбиқ этиб борди. Унга кура, вабодан улган
кишиларнинг мурдаларини врачнинг рухсатисиз дафн
қилмаслик лозим эди. Мурдаларни шаҳар ичидаги эс-
ки мазорларға қуймасдан, чеккароқ жойда очилган ян-
ги қабристонларға кумиш тавсия этилди. Аммо врач-
лар ва ҳамширалар етишмаслиги орқасида мурдалар
3-4 кун мобайнида ҳавонинг иссиқлиги туфайли сасий
бошлади. Аёлларнинг мурдаларини ҳам рус эркак врач-
лар куздан кечирганлар, албатта. «Туб аҳолининг суз-
ларига қараганда, — деб ёзади муаллифлардан бири, —
санитарлар орасида турли касбдаги офицерлар кийи-
мини кийган ёшлар полициячилар билан биргаликда
«пушт-пушт» дейишиб, маҳаллий аҳолининг уйларида-
ги аёллар яшайдиган хоналарға киришган. Улар тоза-
ликни назорат этиш баҳонасида ота-оналарининг ҳузу-
рида аёллар ва қизларға турли ўринсиз қилиқлар қи-
лишган».⁴

Мурдаларни ювиш ва купчилик бўлиб қабристонға
олиб бориш тақиқланади. Гарчанд қурилган маъмурий
чоралар имкони борича вабони даф этишға қаратилган
бўлса-да, лекин уларни амалға оширишда купгина қу-
полликлар ва зуравонликларға йўл қўйилди. Ҳаётда дин
ҳукм суриб турган бир пайтда мурдаларни ювмаслик ва

¹ Уша жойда, уша бет.

² Уша жойда, 25-бет.

³ Обвинительный акт прокурора Сырдарьинской области П. Рейснбата.
см.: ЦГА Узбекистана, ф. Ц-1, оп. 31, д. 30, л. 165.

⁴ Терсентьев М. История завоевания Средней Азии, 3-том, стр. 73.

бир неча кун сақлаш ҳамда ота-боболар мазорини бер-
китиш уша пайтда давр шароитига жуда зид ва гуноҳ-
дай булиб куринарди.

Ҳукуматнинг вабога қарши курган чоралари зулм
ва адолатсизликдан сабр косаси тулиб-тошган шаҳар-
ликларнинг бош кутаришига тurtки булди. Айни бир
пайтда гуе врачлар сувга оқ кукун ташлаб заҳарлаган-
лари, шу сувни касалларга ҳам бериб, уларни улдираёт-
ганлари ҳақидаги миш-мишлар аҳволни янада кескин-
лаштирди. Бу хусусда манбада шундай дейилади: «Док-
тор Чинозда касалини суриштирмай беморларга дори
бермоқда ва бу уларни дарҳол улдирмоқда, деган сўз-
лар Тошкентда юрибди. Шаҳар миршаби савдогарлар-
га мурдаларни кафанга урамаслик ва ҳеч қандай диний
расм-русумларсиз кумиш ҳақида курсатма берган».¹

Умуман айтганда, вабо касалининг ваҳимаси, турли
миш-мишлар шаҳар ва атроф жойларни қуршаб олиб,
кишилар ғзабини қузғатди. Чунончи, 20 июнда ша-
ҳарнинг Себзор даҳасидаги Хонақоҳ масжидида халойиқ
тупланиб, ораларидан 3 вакил сайлаб, норозиликлари-
ни шаҳар бошлиғига маълум қилишни буюрди. 22 июнда
шаҳар оқсоқоли Муҳаммад Ёқуб уша вакилларни ча-
қириб, уларни миш-мишларга ишонмасликка ундади.
Уша куни Шайхонтаҳур даҳасидаги Таллак масжидида
кишилар йигилишиб, шаҳар бошлиғи номига хат ёзди-
лар: «Биз мурдаларни янги мазорларга дафн этишга
қарши эканлигимизни ва эски мазорлардан фойдала-
нишни давом эттиришимизни шаҳар бошлиғига маъ-
лум қилишликни мингбошидан ва катта оқсоқолдан
сураган эдик. Чунки мурдани янги қабристонларга олиб
бориш қийинчиликлар туғдиради. Аммо шу пайтгача
бунга жавоб берилмади».²

Шаҳар аёллари ҳам Туркистон генерал-губернатори-
га хат ёзишиб, уз норозиликларини изҳор этган эди-
лар.³

Бутун воқеанинг жонли гувоҳи шаҳар бошлиғи
С.В. Путинцевнинг тергов вақтида берган курсатмаси
масалани янада ойдинлаштиради: «Июн ойининг бош-
ларида. — деган у, — вабо касалининг тарқалишига
қарши қаратилган чоралар турли мулоҳазаларни юзага
келтириб, халқда уларга нисбатан ишонч қолмади. Ҳатто

¹ Узбекистон Марказий давлат архиви, Ц-1-ф., 31-руйхат, 30-иш, 170-варақ.

² ЦГВИА, ф. 410, оп. 1, д. 1569, л. 32.

³ Узбекистон Марказий давлат архиви, Ц-723-ф., 1-руйхат, 3-иш, 220-бет.

врачлар вабо касалига йулиққанларни азоб-уқубатлардан тезроқ холи қилиш мақсадида махсус кукун бериб улдирмоқдалар, деган овозалар тарқалди. Шунингдек, руслар Анҳор аригидаги сувни захарлаб, туб аҳолини қирмоқчи, деган сўзлар эшитилиб турди. Бундан ташқари, маҳаллий халқ вабо касали билан улганларни шаҳар ичидаги мазорларга кумиш тақиқланганига қарши булдилар. Шаҳар чеккаларида очилган мазорларда мурдаларнинг махсус белгиланган киши томонидан ювилиши, жаноза ўқилиши ва дарҳол дафн этилиши курсатилган эди. Аммо мурдани қупчилик билан мазорга олиб боришга рухсат берилмади».¹

Чор маъмуриятининг вабога қарши чоралари диний ақидалар ва умуман, маҳаллий шароитни ҳисобга олмай амалга оширилишининг фойдасидан кура зиёни кўпроқ булди. Айрим маълумотларга кура, ҳар куни вабодан 100 атрофида одам улган². Расмий маълумотда эса, 7-24 июн давомида 64 киши вабога чалиниб, 43таси улгани қайд этилган³. Афтидан, маъмурият вакиллари ўзларини масъулият ва жавобгарликдан холи этиш ниятида шундай маълумот берган. Вабо касалига қарши қаратилган чоралар халқнинг оғир сиёсий, иқтисодий шароитини янада кескинлаштириб, бамисоли «оловга керосин» қуйгандай булди. Аммо улкадаги рус маъмурияти вакиллари диққатни қўзғолоннинг асосий сабабларидан чалғитиш учун уни маҳаллий юқори табақа вакиллари мансаб учун олиб борган курашларнинг маҳсули сифатида тушунтиришга ҳаракат қилдилар. Шу муносабат билан бу масалага тўхташ айни муддаодир.

Бу даврда Тошкент шаҳри Себзор, Шайхонтахур, Бешогоч ва Кукча каби тўрт даҳадан иборат булган. Ҳар бир даҳада биттадан оқсоқол, қози, мингбоши, юзбоши ва миршаблар хизмат қилган. Улар халқ томонидан «сайланган»⁴. Вилоят ҳарбий губернатори катта оқсоқолни тайинлаган ва унга барча даҳаларнинг оқсоқоллари бўйсундирилган. Ўз навбатида, катта оқсоқол шаҳар бошлиғи булмиш Путинцевга бўйсунган. Қуп йиллар мобайнида Эски шаҳарда катта оқсоқоллик лавозимини Иноғомхужа Умарҳожиев эгаллаган. «Бу киши аввал Шайхонтахур даҳасида оқсоқол, сунгра 20

¹ Уша жойда, 12-бет.

² Уша жойда, уша бет.

³ Уша жойда, Ц-1-ф., 3-руйхат, 30-иш, 167-бет.

⁴ Уша жойда, 169-бет.

йил мобайнида шаҳар бошлигининг уринбосари, яъни катта оқсоқол сифатида хизмаг қилган. Иноғомхужа Путинцевнинг ишончини қозониб, бир неча маротаба олқа раҳбариятининг мукофотларига сазовор бўлган. Шубҳасиз, у туб аҳоли орасида катта обрӯ ва нуфузга эга бўлган кишидир. Бунинг исботи учун шуни далил тарзида келтириб ўтиш лозимки, одатда бошлиқлари устидан шикоят қилишга мойил халқдан унга қарши икки маротабагина ариза тушган, холос. Улардан бири Иноғомхужанинг ўзи очган ва сургун қилинган жиноятчидан, иккинчиси эса, Чимкент уездигаги қозоқдан эди. Бу қозоқнинг ёзишича, 1891 йили Иноғомхужа pista кумири билан савдо қилувчилардан пора олган экан. Вилоят ҳарбий губернатори Гродеков бу шикоятни аниқламай, 1892 йил 21 майда Иноғомхужани мансабдан четлатиб, урнига Шайхонтаҳур оқсоқоли Муҳаммад Ёқубни тайинлаган»¹.

Натижада Иноғомхужа ва унинг тарафдорлари ўзларининг мавқеини йўқотганликлари учун халқни Муҳаммад Ёқубга қарши қўзғолон кўтаришга даъват этган эмиш. Шу равишда қўзғолон сабаблари икки гуруҳнинг мансаб учун курашига йўйиб юборилди. Бу ҳақда суз яна кейинги саҳифаларда ўз ўрнида бўлишини таъкидлаб, айтиб ўтиш лозимки, қўзғолон юқорида қайд этилганидек, сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий асосларга эга эди. Аммо бундан қатъи назар, маҳаллий юқори табақа вакиллари орасида ўз Ватанининг мустақиллиги ва озодлигининг тарафдорлари йўқ эмас эди. Улар қўзғолонда фаол қатнашган бўлмасалар-да, лекин унга хайрихоҳлик билан қараганлари бор эди.

Шаҳар катта оқсоқоли Муҳаммад Ёқуб вабога қарши қаратилган чораларни амалга ошириш ишига бошчилик қилиб, халқнинг газабига учраган. Чунки у қаттиққўллик билан иш юритган. Унинг сузига қараганда, 23 июнда, ҳайитнинг биринчи кунда шаҳарнинг Жомсъ масжидида эрта билан соат 5 да ҳайит намози ўқилганидан кейин Путинцев келиб, халққа мурожаат қилган: «Халқнинг орасида, — деган у, — вабога қарши курилатган чоралар хусусида нотўғри фикрлар юрибди. Ҳозирда бунга шаҳар катта маблаг сарфламоқда. Айтилган чоралар вабонинг тарқалиб кетмаслиги ва халқнинг фойдаси учун қилинаётир»².

¹ Уша жойда, ўша бет.

² Уша жойда, Ц-723-ф, 1-руйхат, 3-иш, 12-бет.

Бу сузлар тобора кескинлашиб бораётган вазиятни юмшатиш мақсадида айтилган, албатта. Путинцевнинг узи Жомеъ масжидидаги учрашувни шундай тасвирлайди: «23 июнда эрталаб соат 5 да Жомеъ масжидига келдим. Бу ерда мен тупланган ниҳоятда куп одамларни курдим. Масжидда ва атрофдаги кучаларда 10 минг киши тупланган эди. Менинг ҳузуримда ҳайит намози уқилди. Шундан кейин мен халққа қарата рус тилида сузладим. Менинг гапларимни рус тилини яхши биладиган Кукча даҳасининг оқсоқоли Иброҳимбек таржима қилиб турди. Бу киши илгари менинг таржимоним эди. Менинг узим ўзбекчани билганлигим учун таржима аниқ қилинаётганлигини сезиб турдим. Аҳолини байрам билан табриклаб, турли миш-мишларнинг асоссизлигини ва барча ишлар халқнинг фойдаси учун қилинаётганлигини таъкидладим. Курилатган чоралар туфайли касаллар камаяётганлиги, агар рус ҳукумати ёмон ниятда бўлса, 27 йил илгари улкани босиб олаётганда барча ерли халқни қириб ташлаши мумкинлигини айтдим»¹.

Йигинда Шайхонтаҳур қозиси Шарифхужа халққа энди «куриб турибсизларки, вабога қарши қандай чоралар курилмоқда, шунинг учун барча миш-мишлар нотўғридир» деган. Кейин Шарифхужа Жомеъ масжидида Путинцев, Муҳаммад Ёқуб ва тўрт даҳанинг оқсоқолларини меҳмон қилади. Бу ерда Муҳаммад Ёқуб чақимчилик қилиб, маҳаллаларда, хусусан, Себзор даҳасида норозиликлар бўлаётганлигини Путинцевга билдиради. Шаҳар бошлиғи кетгач, Себзор даҳасининг оқсоқоли Комилбек бошлиқ олдида айтган сузлари учун ноқулай аҳволда қолганлигини хафа бўлиб Муҳаммад Ёқубга билдирган. Бунга жавобан Муҳаммад Ёқуб маҳаллаларда мурдалар текширилмасдан ва беркитилган ҳолда шаҳар ичидаги мазорларда кумилаётганлигини билдириб, ҳужжатлар тузган ва бошлиқларга маълумот бериб турган. Унинг бу хатти-ҳаракатлари халқнинг нафрати ва газабини қўзғатиб, унинг обрусини туккан. Бундан ташқари, Муҳаммад Ёқуб шаҳар атрофидан, яъни қишлоқлардан келган мардикорлар ва «қора ишлар» билан шугулланувчи кишиларни суриштириб утирмай касалхонага ётқизаверганидан ёки ушлаб тургани сабабли улар шаҳардан кетаверган. Бу ҳол ҳам мардикорларнинг Муҳаммад Ёқубга нисбатан нафратини

¹ Уша жойди, уша бет.

уйғотган. Шу орада Иноғомхужанинг ишдан олинишидан норози булган кишилар Муҳаммад Ёқубни қоралашга утганлар. Умуман айтганда, эзилган ва таланган халқ биринчи навбатда Муҳаммад Ёқубдан уч олишга аҳд қилади ва бош кутаради. Қўзғолон Себюр даҳасида бошланади. Муҳаммад Ёқубнинг сузига қараганда, аввало 2000 кишилик оломон унинг уйига борган¹.

Оломон олдида Эшон Азизлар (Зайниддинхон), Одил Қосимхужа ва бозор оқсоқоли Зиямуҳаммад Исамухамедов борганлар².

Қўзғолончилар Муҳаммад Ёқубни уйидан топа олмагач, Янги шаҳарга — маҳкама томонга йул олганлар. Бу ерда Муҳаммад Ёқуб ва Путинцев калтакландилар. Катта оломон бақирик-чақирик билан шаҳарнинг ана шу икки амалдорига уз норозиликларини изҳор этиб, маҳкамани тошбурон қиладилар. Муҳаммад Ёқубнинг таърифлашича, маҳкамага яқин кўчада оломон унга тош отганидан кейин боши, елкаси ва бели жароҳатланган ҳолда маҳкама ичига қочиб киришга муваффақ булган³. Оломон маҳкама ҳовлисига бостириб кира бошлаганда Муҳаммад Ёқуб шу ердаги маҳкама котибининг уйига кириб яширинади. Ташқаридан «Оқсоқолни бер! Уни улдирамиз!» — деган сузлар тинмай эшитилиб турган. Котибнинг хотини Муҳаммад Ёқубни шкаф ичига, унинг соқчиси Сайфуллани эса стол тагига яширган. Шу вақтда қўзғолончилардан бир гуруҳ кишилар котибнинг уйига кириб, оқсоқолни улдиришларини айтганлар. Аммо улар оқсоқолни топа олмаганлар.

Маҳкамада қўзғолончилар Путинцевга ҳам хужум қилганлар. Узининг курсатишича, воқеа шундай содир булган: «Собор кўчасида менга Муҳаммад Ёқуб ва соқчилар қушилишди. Шунда миршаблар оломоннинг рус (янги) шаҳарига келаётганлиги ҳақида хабарни келтирдилар. Иқон кўчаси бўйлаб Воронцов кўчасига чиққанимда оломоннинг Самарқанд кўчасига келаётганини кўрдим. Мен оломонга яқинлашдим, лекин улар Воронцов ва Самарқанд кўчалари кесишадиган жойда мени қўршаб, Муҳаммад Ёқуб устидан шикоят қилмоқчилигини гапирдилар. Муҳаммад Ёқуб оломонни тўхтатишга кўп ҳаракат қилди. Шунда унга оломон томонидан тошлар отилди ва у отга миниб қочди. Орқасидан бир гуруҳ қўзғолончилар қувиб кетдилар. Мени

¹ Уша жойда, 78-бст.

² Уша жойда, уша бст.

³ Уша жойда, уша бст.

қуршаб олган бир гуруҳ қузғолончилар билан Урда бозори томонга юрдим, лекин оломоннинг шаҳар маҳкамаси ҳовлисига бостириб кирганлигини эшитиб, орқага қайтдим. Бу ерда Муҳаммад Ёқубнинг борлигини англаб оломонни тўсиш мақсадида дарвоза олдида туриб олдим. Сунгра мен оломондан Муҳаммад Ёқубнинг айби нимада, деб сурадим. Улар қичқирган ҳолда оқсоқол мурдаларни дафн этишга рухсат бермастир ва ариқлардаги сувларни заҳарлашда врачларга кумаклашмоқда, деб жавоб бердилар. Айни бир пайтда «Бизга оқсоқолни беринг, уни урамиз!» — деб бақирдилар. Мен оломонни тинчлантиришга ҳаракат қилдим, лекин шовқин-сурон туфайли сузларимни эшитишнинг иложи бўлмади. Шу орада маҳкама ҳовлисининг бошқа тарафидан одамлар киришиб орқамдан тортди, олди тарафдан оломон сиқиб келаверди. Шу равишда мени орқага, ҳовли томонга итариб киришди. Мен маҳкама хонасининг эшиги олдидаги майдонга чиқдим. Бу ердан оломонни тинчитишга уриндим, лекин «Оқсоқолни беринг, улдирамиз!» — деб бақирди. Бу талабга «Оқсоқолни бера олмайман, чунки у ҳукумат фармонини ижро этган», деб жавоб бердим. Шунда оломон тарафидан «Агар у оқсоқолни бермаса, у вақтда унинг узини улдирамиз», деган овозлар эшитилиб турди. Шу пайтда оломон мени ҳовлининг уртасига итариб борди ва дуппослади, сунгра тошбурон қилишди. Мен йиқилганимда қузғолончилардан тўрт киши устимга ётишиб ҳимоя қилишди. Аммо танимнинг беркитилмаган жойларидан уравердилар. Натижада бошим, унг қулим ва қовурғаларим жароҳатланди»¹.

Шундан кейин бир муддат ҳушидан кетган Путинцев узига келганида тепасида оломон турарди. Улар ундан дарҳол врачларнинг шаҳардан олиб кетилиши ва сувларни заҳарламаслик ҳамда мурдаларни кўмишга рухсат этиш ҳақида тилхат беришини қатъий талаб қилдилар².

Путинцев бунга рад жавобини бергач, оломон уни исканжага олди. «Айниқса менга, — дейди Путинцев. — қаттиқ тиқилинч қилиб урмоқчи бўлган уч киши бўлди. Уларнинг бири лабида тиртиғи бор 20 ёшли йигит эди, иккинчиси уша ёшдаги ва энди соқоли ўсиб чиқаётган қотма ўспирин, учинчиси эса, қизғиш рангли қуйлакда-

¹ Уша жойди, Ц-723-ф., 1-руйхат, 3-иш, 12-бет.

² Уша жойди, 13-бет.

ги бақувват одам эди. Бу успирин менга: «Агар бизнинг талабларимизни қабул қилмасанг, сени улдирамиз», — деб муштумини кутарди. Бошқа бир новча одам «Уртага чиқ, халқ талабларига розилигингни айт», — деб бақирди¹. Шундан кейин оломон яна шовқин-сурон кутариб, Путинцевга ёпишади. Лекин уни қўзғолончилардан тўрт киши ҳимоя қилиб, маҳкамадаги хонасига киритиб қуйишади. Бу хонага ташқаридан тошлар отилди ва уларнинг бири Путинцевнинг биқинига тегди. У хонадан айвончага чиқиб, оломонни тинчитишга уриниб кўрди. Кўп утмай солдатлар ва маҳкама атрофида истиқомат қилувчи руслар сўйил ва бошқа нарсалар билан келишиб қўзғолончиларни калтакладилар. Уларнинг ҳужумига бардош бера олмаган қўзғолончилар турли тарафга қочдилар. Оломон Урдадаги бозорчага етганида ҳарбий губернатор солдатлар билан етиб келди. Губернатор «воқсани назорат қилишни ўз зиммасига олганлиги ва Эски шаҳарга боражагини билдирди»².

Бир гуруҳ қўзғолончилар Муҳаммад Ёқубнинг уйига боришиб, мол-мулкни таладилар. Улар унинг уйини ёндириш учун ҳаракат қилсалар-да, улгуролмадилар. Аммо унинг Қорасув ариги ёнидаги боғини ёндириб ташладилар.

Шаҳар маҳкамасидаги оломоннинг хатти-ҳаракати хусусида унтер-офицер П.Е. Алексеевнинг маълумоти масалани янада ойдинлаштиради: «Мен Воронцов кучасида шаҳар бошлиғи Путинцевнинг орқасидан Романов кучасидан чиқаётган оломоннинг кузатиб кетаётганини кўрдим. Оломон орқасидан маҳкамага келганимизда Путинцев ва маҳкама аъзоси Новгородскийни оломон ураб олганлигининг гувоҳи бўлдик. Улар оломон билан ўзбек тилида муомала қилмоқда эдилар. Оломоннинг олдинги сафида оқ соқолли ва салласиз бир кекса одам кўпроқ гапирмоқда эди. Бу кекса киши Путинцевнинг курагидан итариб, маҳкама ҳовлисига киритишга ҳаракат қилмоқда эди. Оломоннинг бошқа қатнашчилари ҳам Путинцев ва Новгородскийни ҳовлига итардилар. Мен оломонга яқинлашганимда бир ўзбек таёқ билан оёғимга уриб ерга йиқитди ва ўзи куздан гойиб бўлди. Оломон Путинцевни ҳовли ичига киритган вақтда мен бошқа томондан у

¹ Уша жойда. 20-бст.

² Уша жойда. Ц-723-ф. 1-руйхат. 3-иш, 43-бст.

³ Уша жойда. уша бст.

ерга кирганимда ўзбекларнинг маҳкама идорасига тош отиб, синдираётганликларини кўрдим. Менинг куз унгимда улар Путинцевни урдилар ва ерга йиқитдилар. Аммо у маҳкама хонасига қочиб киришга муваффақ бўлди. Унинг боши қонга беланган бўлиб, шапкаси йуқ эди. Ўзбеклар очиқ ойнадан Путинцевга тош отардилар. Мен очиқ ойнадан Путинцевнинг қилич яланғочлаб, орқасидан кирган ўзбекларни қўрқитаётганлигини кўрдим»¹.

Куриниб турибдики, қўзғолончилар ниҳоятда ғазабланган ҳолда шаҳар бошлиқлари ва бинони тошбурон қилганлар. Агар қўзғолончиларнинг орасидаги айрим кишилар уртага тушиб Путинцевни ҳимоя қилмаганида унинг улдирилиши турган гап эди. Бу кишилар унинг қатл этилишининг фожеали оқибатларини уйлаб шундай қилганлар. Ҳақиқатан ҳам, борди-ю, руслардан бирор киши ҳалокатга учраганда борми, у вақтда бунинг баҳонасида қўзғолончилардан юзлаб кишилар солдатлар томонидан қириб ташланиши турган гап эди. Путинцевни ҳимоя этганлардан бири янги шаҳар маҳалласида яшовчи, мардикорлик билан шуғулланувчи Иса-муҳаммад Рустамбоев деган киши бўлган. У маҳкамалаги воқсани шундай таърифлайди: «Мен келган пайтда оломон Путинцевни шаҳар маҳкамасининг олдида тошбурон қилмоқда эди. У ерга йиқилганида мен уни гавдам билан тўсиб: «Мусулмонлар, нима қилаяпсизлар, эҳтиёт булинглар, сизларни деб бутун Тошкент ҳалок бўлади», — деб бақирдим. Путинцев уридан туриб, маҳкамага юраётганида оломон ва мен ҳам орқасидан юрдик. У хонага яқинлашганида эшикка суяниб ҳеч кимни утказмасликка ҳаракат қилди. У мени яхши одам экансан, исминг нима ва қайси маҳаллада турасан, деб суради. Мен оломондан қўрқиб исимини айтмадим. Шу вақтда хонада Холтой деган киши ҳам одамларни тўсиб турарди. Оломон мени ҳам ура бошлади, сиеҳдонни отдилар ва Путинцев хонасига қочдим. Бу ерда мени стол атрофида кишилар қўлаб юришди. Ниҳоят, уларнинг орасидан қочиб, кучада турган руслар орасида яшириндим. Солдатлар келиб, оломонни ура бошладилар, мен қўрқиб уйга кетдим»².

Рустамбоевнинг гувоҳлик беришича, Мусабойвачча (ёки Исабойвачча), Калмуса, Муҳаммаджон, Юнус-

¹ Уша жойда, И-723-ф., 3-иш, 1-рухат, 44-бет

² Уша жойда, 118-бет.

бойвачча ва Тошболта деган кишилар катта ғайрат курсатишиб, Путинцевни тошбурон қилишда қатнашганлар¹.

Гувоҳ сифатида тергов берган Н. Галкиннинг сузига қараганда, оломоннинг олдинги сафида от минган қора соқолли 22-23 ёшли бир йигит юриб, қузғолоннинг бошлиғи сифатида гавдаланиб турган². Галкин ҳам оломоннинг руслар томонидан калтакланганини тасдиқлайди³.

Солдатлар томонидан оломон маҳкама ҳовлисида суриб чиқарилганидан кейин «руслар ўзбекларни калтаклашни давом эттирдилар, губернатор эса, уларга тегмасликни буюрди. Аммо ўзбеклар унинг узига ҳам тош отганларидан кейин у русларга: «Ўзбекларни уринглар», деб бақирди. Шундан кейин руслар ўзбекларга ташландилар ва уравердилар. Шу вақтда айрим ўзбеклар ушланиб, маҳкамага олиб борилди. Руслар ўзбекларни Урда бозоригача қувиб бордилар. Улар бу ердан тарқалиб кетдилар»⁴.

Бинобарин, қузғолончилар вилоят ҳарбий губернаторининг курсатмасига биноан оддий рус кишилари томонидан калтакланади. Менинг раҳматли Шорасул (1840—1950) бувамнинг хотирасига қура, руслар ва солдатлар оломоннинг орқасидан қувлаб келаётганида, одамлар шошиб қолганларидан узларини Урда сувига ташлашга мажбур бўлганлар. Оқибатда вилоят ҳарбий губернатори Гродековнинг қуз унгида куп кишилар ҳалок бўлган. Қузғолончиларнинг орасида калтак ва тошлар зарбидан жароҳатланганлар ҳам куп бўлган. Оломоннинг ҳукм сураётган тартиблар ва зулмга қарши кураши шаҳар маҳкамасида уз ифодасини топди. Бу ерда шаҳар бошлиқларига ҳужум қилдилар. Маҳкаманинг ва хизматчиларнинг хона эшиклари, деразалари ва жиҳозлари бузиб ташланди. Оломон турли ҳужжатлар, китоблар ва бошқа нарсаларни йуқ қилдилар⁵.

Вилоят прокурорининг курсатишича, қузғолоннинг олдинги сафларида борган кишилар «қашшоқлашган ёш йигитлар»дан иборат бўлган⁶.

Қузғолонга боғлиқ кейинги воқеалар ҳам фожеали.

¹ Уша жойда, 119-бет.

² Уша жойда, 37-бет.

³ Уша жойда, 38-бет.

⁴ Уша жойда, 43-бет.

⁵ Уша жойда, уша бет.

⁶ Уша жойда, уша бет.

«Урдадан, — дейди уша Алексеев, — ҳарбий қисмлар губернатор бошчилигида Эски шаҳар томонга йул олдилар. Шундан кейин Урдада яна уша халқ оломонидан одамлар тупланди ва бу ерда мен бошқа руслар билан куча буйлаб кетаётганимда бизга хонадонлардан тошлар отилди. Биз куча атрофидаги хонадонларни текширдик. Биз ва полиция тамба билан беркитилган эшикни бузиб очганда уйнинг томида 4 киши турган экан. Улардан 3 таси томдан сакраб қочдилар, биттаси эса пичоқ билан полицияга ташланди. Бир солдат унинг қулига уриб пичоқни туширди ва узини томдан пастга улоқтириб юборди»¹.

Шу равишда солдатлар куча ва хонадонларда қўзғолон қатнашчиларини ушлаб ва калтаклаб, ҳибсга олдилар. Бутун шаҳар йиғи-сиғи қилиб, мотам тутди. Миршаблар «жиноятчилар»ни излаб, изғиб юрдилар.

Айни бир пайтда губернатор Гродсков, Путинцев ва бошқа шаҳар катталари солдатлар билан Эски Жува бозорига келадилар. «Бу ерда, — дейди Путинцев, — губернатор солдатларга Жомеъ масжиди билан Хужа Аҳрор мадрасаси уртасидаги кучага жойлашишни буюрди. Чунки бу кучага халқ оломони яқинлашганлиги ҳақида хабар олинган эди. Ҳақиқатан ҳам оломон масжидга уша кучалардан яқинлашиб келди. Мен бу ерда солдатлар борлигини билдириб, оломондан тарқалишларини сураганимда, уларнинг орасидан кичкина соқоли ва муйловли бир йигит чиқиб: «Бизни заҳарлаётганларида, қандай қилиб тарқаламиз», — деб гапира бошлади. Мен бу йигитнинг маҳкамадаги галаёнининг фаол ташкилотчилариданлигини танидим ва солдатга уни ушлашни буюрдим. Солдат бу йигитни ушлаб олганда, оломон чекина бошлади. Шу онда уша йигит: «Мусулмонлар, мени елғиз ташлаб қаёққа қочаяпсизлар?» — деб бақирди. Шундан кейин оломоннинг купчилиги қайтиб, бизга тош отдилар. Сунгра улар ушланган йигитни озод қилиш мақсадида солдатга ташландилар. Бу вақтда, губернатор ва командир Федоров солдатлар орасида турардилар. Шу онда солдатларга «Тайёрланинг» деган буйруқ берилди, йигит эса рўпарадаги кучага қочишга улгурди. Худди шу пайтда солдатлар оломонга қарши уқ уздилар ва улар қоча бошладилар. Улардан 5 киши йиқилди, улар жароҳатланди ёки улдирилди. Иккинчи марота-

¹ Уша жойда, И-1-ф., 31-руйхат, 30-иш, 170-бет.

ба ҳам уқлар отилди. Ҳаммаси булиб, 7 ёки 9 киши ерда ётарди»¹.

Уқ узилишидан олдин бир офицер оломонга «Тарқалмасанглар отиб ташлаймиз», — деганда кузғолончилардан «Мана, отиб ташла», деб кукрагини тутганлар бўлган². Кузғолонда аёллардан бири: «Одамларни захарлаб улдирмоқдалар», — деган. Бу далил кузғолон узабагрига аёлларни ҳам тортганлигидан далолат беради³.

Шу тарзда ҳеч қандай бир арзигулик қуроли бўлмаган халқ ваҳишийларча уққа тутилди. Иккинчи ёппасига уқ узишдан кейин яна уқлар отилди ва сунгра губернаторнинг буйруги билан тўхтатилди. Оломон қочди. Кейин кузғолончилардан 10 киши улдирилганлиги маълум бўлди⁴.

Губернатор Гродсков ва Путинцев бозорга киришиб, кунчилик растасида тўхтадилар. Бу ерда ҳеч ким йуқ эди, лекин узоқроқда одамлар тупланиб турарди. Бу ерга келган Путинцев оломонга «Тарқалинглари» деб буюрганида, бир одам, мулла бўлса керак, уртага чиқиб: «Шаҳарда ҳар куни юзлаб одам улмоқда, маъмурийят эса кимлар вабодан улганлигини аниқлашга улгурмаётир. Шу боис мурдаларни тўхтатмай кумишга рухсат беринглари» деган⁵.

Путинцев бунга жавобан ҳар ҳафтада бор-йўғи бир неча кишигина улаётганини айтган. Уша сузлаган одам ва яна бир неча киши ушланади. Пичоқчи маҳалласида яшовчи ва гувоҳ сифатида суроқ қилинган унбоши Қосимхужа Алибоев сузича, шаҳар маҳкамасидан кейин оломон Урда купригидан утиб, кучаларда турган. Унинг курсатишича, Урдани Эски Жува бозори билан боғловчи катта кучада жойлашган Саъидкарим Азимбоевнинг ҳовлисида касалхона бўлган. Унинг атрофида эрталаб соат 10да оломон тупланиб, Мирзабойвачча Мирсалимбоев, Усмон қассоб, Азиз Қассобов ва ямоқчи Искандар Чуқурбоев «Биз Муҳаммад Ёқубни улдирдик, уйини таладик, углини қулга олдик, агар сизлар чиндан ҳам мусулмон бўлсаларингиз дуқонларни ёпинглари ва Шайхонтаҳурга боринглари»⁶, деб бақирганлар. Шу вақтда шаҳар бошлиғи Путинцев ва ҳарбий губер-

¹ Уша жойда, И-723-ф., 1-руйхат, 3-иш, 21 бет.

² Уша жойда, 65-бет.

³ Уша жойда, 24-бет.

⁴ Уша жойда, 161-бет.

⁵ Уша жойда, 262-бет.

⁶ Уша жойда, 261-бет.

натор солдатлар билан бирга келишиб, касалхона атрофида турган оломонга қарата мурожаат қилиб, тарқалишни талаб этганлар. Губернатор агар аҳоли шаҳар бошлиғидан ёки оқсоқоллардан норози бўлсалар, у вақтда шикоят ёзсинлар, уларнинг уринларига бошқасини тайинлаймиз, деган. Шундан кейин губернатор ва бошқалар йўлни давом эттирганлар. Аммо «оломон, — дейди Қосимхужа Алибоев, — тарқалмай, аксинча, губернатор ва солдатларнинг орқасидан бордилар. Мен Жомеъ масжидининг яқинидаги болохонага урнашиб олганлигим учун ҳамма нарса куриниб, сузлар эшитилиб турди. Искандарбек ва Азимбойвачча яна пайдо бўлиб, губернаторнинг шаҳар бошлиғи ва оқсоқолларни алмаштириш ҳақидаги ваъдасига «қулоқ солманглар, ишонманглар, ахир, бундай ваъдалар куп бўлганку», — деб бақирганлар. Калхужа оломон орасидан отилиб чиқиб, шаҳар бошлиғининг отининг жиловидан тортди. Путинцев эса, уни қамчи билан урди. Искандарбек ва Азимбойвачча «Шаҳар бошлиғини ушланглар» деб оломонга мурожаат қилганда, қўзғолончилардан бир нечаси унинг отига ёпишдилар ва тошлар отилди. Шунда «Ўқ узилсин» деган буйруқ эшитилганда, Азимбойвачча халққа: «Қўрқманглар, милтиқларга қуруқ порох ва пахта солинган», — деб бақирди. Ўқлар отилганидан кейин оломон тарқалди, Азимбойвачча ва Искандарбек отда қочиб кетдилар»¹.

Демак, қўзғолончиларнинг бир қисми шаҳар маҳкамасидан чиқиб, Урда билан Эски Жува уртасидаги кучада (ҳозирги Навоий) вилоят ҳарбий губернатори ва солдатларга дуч келган. Афтидан, бу учрашув қўзғолончилар Муҳаммад Ёқубнинг ҳовлисини талагандан кейин қайтаётганида содир бўлган.

Эски шаҳар бозорида солдатлар томонидан бир неча кишининг ўлдирилиши ва жароҳатланиши билан қўзғолон низоюсига етди. Вилоят губернатори Гродеков солдатларни турли жойларга юбориб, қўзғолончилардан 60 кишини ҳибсга олдирибди. Уларнинг орасида нуфузли кишилар ҳам бор эди. Рус маъмурияти қўзғолонни биринчи навбатда бир гуруҳ юқори табақа вакиллари бўйнига қўйишга ҳаракат қилиб, унинг сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий заминларини пардаламоқчи бўлди. Шу нақтаи назардан қораланганлар орасида Эски шаҳарнинг собиқ оқсоқоли Иноғомхужа Умархо-

¹ Ушв жойда, 262-бет.

жиев ва унинг угиллари Саъидахмаджу ва Турсунхужа, Шайхонтахур даҳасининг қозиси Шарифхужа Почахужаев ва унинг угиллари Орифхон, Ҳасанхон, Маъруфхон, Ашрафхон, оқсоқол Шермуҳаммад Қулмуҳаммадов, Боқижон Дадажонбосов, Усмонхужа Иноятхужаев бор эди¹.

Ҳарбий губернатор Гродековнинг фикрича, уша ҳибсга олинган бир гуруҳ нуфузли кишилар «яқинда ўз лавозимидан четлатилган Иноғомхужа бошчилигида қўзғолоннинг айбдорлари ҳисобланган. Иноғомхужа мансабини сақлаш мақсадида шахсан ўзи ва яқин одамлари орқали халқ орасида вабо касалига қарши қаратилган чоралар ҳақида турли миш-мишларни тарқатишга даъваг этган»².

Ҳарбий губернатор Эшон Азизлархужани ўзининг 30 кишидан иборат отлик муридлари билан шахсан қўзғолонга бошчилик қилганини уқтириб утган³. Айни бир пайтда Туркистон генерал-губернатори шаҳар бошлиғи, даҳаларнинг барча оқсоқолларини ҳамда қозиларнинг ҳаммасини лавозимидан четлатди. Миршаблар руслардан ёки бошқа шаҳарларда яшовчи туб аҳоли вакилларида тайинланадиган бўлди⁴.

Вилоят губернатори Гродеков ўзининг Туркистон генерал-губернаторига йўллаган хатида қўзғолон учун бутун шаҳар аҳолисини жазолаш мақсадида Урдадан Эски Жува ва Жомеъ масжидигача уланадиган иккита катта кучани улар ҳисобига қуришга дарҳол киришишни сўради. Уларнинг фикрича, бундай йўл русларни булажак хавфлардан сақлар эмиш⁵. Афтидан, Гродеков тор ва қийшиқ кучаларда ҳарбий ҳаракат қилиш ва воқсани кузатиш оғирлигини даф этмоқчи бўлган. Эски шаҳар оқсоқоли лавозимига одатдагидек ўзбек эмас, рус кишиси тайинланди.

Шу тарзда, қўзғолон баҳонасида Эски шаҳарни бошқариш бевосита рус амалдорининг қўлига утказилади. Гродеков имкони борича қўзғолон сабабларини маҳаллий юқори табақа вакилларида қидириш ва бу билан унинг асл моҳиятини ниқоблаш учун уларни куплаб қамаш ва жазолашга киришди. Шаҳар даҳаларининг оқсоқоллари, қозилару ва миршабларни ёппасига ман-

¹ Уша жойда, И-723 ф., 1-руйхат, 4-иш, 58-бет.

² ЦГВИА. ф. 400, оп. 1, д. 1569, л. 10.

³ Ўзбекистон Марказий давлат архиви, И-1 ф., 31-руйхат, 30-иш, 44-вариқ.

⁴ ЦГВИА. ф. 400, оп. 1, д. 1560, л. 14.

⁵ Ўзбекистон Марказий давлат архиви, И-1 ф., 31-руйхат, 30-иш, 22-вариқ.

сабдан бушатишнинг ташаббусчиси ҳам Гродековнинг узи эди. Аммо Сирдарё вилояти прокурори П. Е. Рейснбат Гродековни қонунни бузишда айблаб, бир неча маротаба унинг узига ва генерал-губернаторга тушунтириш хатлари ёзди. У қўзғолонга дахлдор бўлмаган кишиларни ҳибсга ололмаслигини ёки ушлаб туролмаслигини баён этиб, ўз фикрида қаттиқ туриб олди. Аммо Гродеков буйруғи билан шаҳарнинг бир неча савдогарлари ва нуфузли кишилари, хусусан Бадалмуҳаммад ҳамда Боқижон деган кишилар қамалдилар. Прокурор тергов натижасида далиллар бўлмаганлиги учун уларни озод қилди. Гродеков эса, бунга қаршилик курсатиб, «агар исён бўйича бир неча ун кишини, икки-уч эшон ва Иноғомхужа жазолансалар, бутун жаҳон олдида шармандагарчилик бўлади»¹, деган.

Бу сўзларнинг маъноси шундан иборат эдики, қанчалик куп юқори табақа вакиллари жазоланса, шунчалик қўзғолоннинг сабабларини уларга йўйиш ва Россия «қудрати»ни намойиш этишга эришилади. Гродеков бу ишга шунчалик берилиб кетдики, генерал-губернатор Верёвкинда ҳам норозилик уйғотди. Чунки қўзғолонга алоқаси бўлмаган кишиларни ҳибсга олиш ва тергаш қизиб турган вазиятни кескинлашишга олиб келиши аён бўлиб қолди. Шу боисдан Верёвкин Гродековга йўллаган хатида ўз фикрини қўйидагича баён этади: «Рус маъмурияти томонидан йўл қўйилган хатолар ва меъридан ортиқ қаттиққўллик улкада бизнинг мавқимизни мустаҳкамламайди, аксинча келажақда русларнинг туб аҳоли билан алоқаларига зиён келтиради. Мен жазолашга қатъий адолат юзасидан қарашнинг тарафдориман. Фақат полиция ва прокурор аниқлаган. 24 июн воқеасига бевосита дахлдор ва айблари исботланган кишиларгина жазо олишлари лозим»².

Шундан кейин Гродеков ва Рейснбат уртасидаги тортишувга чек қўйилиб, айблари исботланмаган айрим юқори табақа вакиллари озод этилди. Аммо рус маъмурияти ва прокурор Иноғомхужа, Шарифхужа ва бошқа нуфузли кишиларга айбдор сифатида қаттиқ епишиб олдилар. Ваҳоланки, улар қўзғолонда бевосита қатнашмаган эдилар. Улар вабога қарши чоралар ҳақидаги сўзларни тарқатишда ва халқни қўзғолонга даъват этишда айбландилар. Иноғомхужа бу ишларга зимдан

¹ Уша жойда, И-1-ф., 31-руйхат, 30-иш, 11-бет.

² Уша жойда, 138-бет.

бош-қош булган ва вазиятдан фойдаланиб, Муҳаммад Ёқубнинг урнига утиришга ҳаракат қилган киши сифатида қораланди. Прокурорнинг айбномасига кура, Иноғомхужа бундай ғайриқонуний хатти-ҳаракатлари орқасида қузғолон кутарилишига ва бунинг оқибатида шаҳар маҳкамаси ва маъмурият вакилларига ҳужум қилинишига сабабчи булган. Шу боис, у бутун воқеанинг асосий йулбошчиси сифатида гавдалантирилди¹.

У Аҳмадхужа Абдурашидхожисев ва Ёқубхужа Юсуфхожисев сингари яқин кишилари орқали ташвиқот ишларини олиб борганликда ҳам қораланди. Бу икки киши ҳам қузғолон кутарилишига ҳисса қушганлар қаторида ҳибсга олинган эди².

Қузғолон қатнашчиларидан 93 киши айбдор сифатида тергов қилиниб, улардан 57 киши қамоқда ушланди.

1892 йилнинг 15 декабрида, соат 11да суд ҳукми эълон қилинди. Иноғомхужа 57 ешда бўлиб, 1868 йилдан буён Сирдарё вилояти ҳарбий-граждан бошқармасида хизмат қилган, 1884 йили шаҳар бошлигининг кичик ердамчиси ва 1887 йили Эски шаҳар катта оқсқоллигига тайинланган. У яхши хизматлари учун Станислав тасмали кумуш медал, икки олтин медал ва биринчи даражали «Фахрий тун» билан мукофотланган. Суд ҳукми билан Иноғомхужа барча мукофотларидан маҳрум бўлди, шу билан бирга, Иркутск губерниясига 4 йил шу ердан сиғжимаслик шарти билан сургун қилинди. У яна 12 йил давомида Сибирнинг бошқа вилоятлари ва губернияларида туриши керак эди. Умумлаштирилганда сургун муддати 16 йилга борган³.

Шайхонтаҳур даҳасининг 75 ешли қозиси Шарифхужа Поччахожисев ҳам кумуш ва олтин медаллардан маҳрум этилиб, 3 йил муддат билан Астрахан губерниясига сургун қилинди⁴.

Суд Аҳмадхужа Абдурашидхожисев, Зиямуҳаммад Исамуҳаммедов, Азимбойвачча Мирсалимбоев, Искандар Чуқурбеков, қассоб Азиз Қассобов, Муҳаммаджон Ғайниддинов, Мусақори Қассобов, Тошмуҳаммад Туйчиевни осиб улдиришга ҳукм қилди⁵. Булардан ташқари, 25 киши турли муддатлар билан қамоққа ҳукм этилди.

¹ Уша жойда, И-723-ф., 1-руйхат, 2-иш, 62-ырык.

² Уша жойда, уша бет.

³ Уша жойда, 59-бет.

⁴ Уша жойда, уша бет.

⁵ Уша жойда, уша бет.

Суд ҳукми шаҳар ва улкада вазиятни янада кескинлаштириб, норозиликни кучайтириб, хавф тугдириши мумкин эди. Шу боис генерал-губернатор улим жазосини бир кишига умрбод сургун ва бошқаларни 15-20 йил муддат билан каторгага алмаштирди. Иноғомхужанинг соғлиғи ёмонлиғи туфайли сургун қамоқ билан алмаштирилди.

Суд ҳукми билан Муҳаммад Ёқубнинг таланган 1400 сумлик мол-мулки ҳамда суд харажатлари — 216 сум Иноғомхужа, Шарифхужа ва бошқа бир гуруҳ қаттиқ жазоланган кишилардан ундириладиган бўлди¹.

1893 йил 16 мартда шахсан императорнинг розилиғи асосида қўзғолоннинг олдини ололмаганликлари учун Гродеков ва Путинцев лавозимларидан олинди². Путинцев урнига Тошкент уезди бошлиғи полковник Тверитинов тайинланди³.

Чор маъмурияти гарчанд вабога қарши чоралар курган бўлса-да, лекин амалда уни даф этишга старли эътибор бермади, оқибатда Тошкент шаҳрида юзлаб кишилар унинг қурбони бўлдилар. Чунончи, 1893 йил 7 июн — 9 август орасида ўзбеклардан 1438 киши касалланиб, 1389 киши улган, руслардан эса 407 киши оғриб, 213 киши вафот этган. Жами 1835 касалдан 1602 одам улган эди⁴.

1891 йили шаҳарда 58 эски мазордан 33 таси епилиб, 25 таси қолдирилган⁵.

Вабо касали Фарғона водийсида ҳам пайдо бўлиб, ундан 10.277 киши вафот этган. Улка бўйича ҳисобланганда, улганлар сони 11.879 кишига боради. Бу ўз даври учун катта фожеа эди. Агар чор ҳукумати старли маблағ ажратиб, тегишли чораларни изчиллик билан курганда бунчалик катта йуқотиш бўлмас эди.

Қўзғолоннинг акс-садоси бутун улкага, хусусан, Фарғона водийсига ҳам тарқалиб, вазият кескинлашди. Шу боис фақат Тошкентда эмас, балки Фарғона вилоятида ҳам ҳарбий ҳолат жорий этилиб, назорат ва таъқиб авжига минди⁶.

Гарчанд қўзғолон бостирилган бўлса-да, лекин у мазлум халқнинг рус ҳукуматининг мустамлакачилик сиё-

¹ Ўзбекистон Марказий давлат архиви. И-723-ф, 1-руйхат, 2-иш, 90-бет.

² ЦГВИА, ф. 400, оп. 1, д. 1569, л. 59.

³ Ушя жойда, 14-бет.

⁴ «Туркестанские ведомости», № 32, 1892, 11 август.

⁵ Ушя жойда, 1892, 10 ноябр.

⁶ Ўзбекистон Марказий давлат архиви, 1-ф., 3-руйхат, 88-иш, 15-бет.

сати ва миллий зулмига қарши қаратилган кураши сифатида учмас из қолдирди. Шунинг учун ҳам рус маъмурияти мамлакатда ҳамда чет давлатларда унинг моҳияти ва йуналишини бошқачароқ тарзда тушунтиришга ҳаракат қилди. Масалан, ҳукуматнинг расмий газетаси бўлмиш «Туркистон ведомости»да шундай ёзилганди: «Ватандошларимиз ва хорижий мамлакатдаги дўстларимизга шуни маълум қилишимиз мумкинки, қўзғолон кўтарганликлари учун жазоланганлар том маънодаги сиёсий ва давлат жиноятчилари эмас, балки маъмуриятнинг айрим ҳолларда қўллаган тартибларига қарши бош кўтарган кишилардир. Бу оломон томонидан тасодифан содир этилган жиноят сиёсий тусга эга бўлмай, туб аҳолининг партиявий курашининг маҳсулидир. Унинг юзага келиши қисмангина вабога қарши қаратилган чораларга боғлиқдир.

Шуни такрор айтамизки, қўзғолонда Урта Осиёдан ташқарида уйланганидек, ҳеч қандай сиёсий йуналиш йуқ¹.

Хуш, шундай экан, нима учун рус ҳукумати қўзғолончиларга қарши уқ узди ёки бўлмаса кўп кишиларни улимга ва узоқ муддатли қамоқ жазоларига ҳукм қилди?

Жавоб шуки, бунга қўзғолоннинг айнан мустақилликни тиклашга қаратилган сиёсий йуналишга эгаллиги сабаб бўлган. Шу боис у улкадаги кейинги миллий-озодлик ҳаракатларининг юзага келишига ҳам таъсир кўрсатган.

1898 йил: дукчи ЭШОН ҚЎЗҒОЛОНИ

Пахтачиликнинг ривожланиши, улканинг Россиянинг хомашё манбаи ва тайёр маҳсулотлар бозорига айланиши айниқса Фаргона вилоятида халқни ҳар жиҳатдан огир аҳволга солиб қўйди. Булар ҳақида аввалги саҳифаларда келтирилган маълумотлар ҳам далолат бериб турибди. Шуни алоҳида таъкидлаб ўтиш лозимки, қўзғолонларда руҳоний ва бошқа юқори табақалар вакиллари қатнашдилар ва хайрихоҳлик билдирдилар. Бу табиий ҳол эди, албатта. Чунки улкада миллий давлатнинг тугатилиши, бойликларнинг бегоналар қўлига ўтиши ҳамда ғайридинларнинг зуравонлиги маҳаллий табақа доиралари норозилигини уйғотмасдан қўймасди.

¹ «Туркестанские ведомости», № 51, 1892, 22 декабрь.

Ҳазрат Муҳаммад Али халфа — Дукчи Эппон.

Бундан чор ҳукуматиға зур бериб хизмат қилаётган бир гуруҳ кимсалар мустаснодир. Рус ҳукумати даврида олий ва урта ҳокимият лавозимларидан, бойликлардан маҳрум этилган ҳамда уз ватаниға содиқ кишилар чет эл ҳукмронлиғиға қарши курашнинг тарафдорлари сифатида майдонға чиқдилар. Фарғона вилоятининг ҳарбий губернатори Чайковский водийдаги вазиятни шундай таърифлаган: «Буйсундирилганиға қадар Фарғона мустақил давлат ҳисобланиб, узининг тарихи, ҳукмрон син-

фи ва бошқарув тузумига эга эди. Уларнинг йуқолганига ҳали чорак аср, янги шароитга мослашиш учун эса бир кишининг умри утгани йуқ. Илгари ҳукмронлик қилган нуфузли табақаларнинг оддий кишиларга айланиш жараёни жуда қийин ва аламли кечмоқда. Шунинг учун тасодифий ҳодисаларнинг юзага келишини назарда тутган ҳолда, туб аҳолини қаттиқ назорат остида тутиб туриш ҳали узоқ давом этади. Айниқса, мусулмон руҳонийларини ва мусулмон уқув юртларининг вакиллари алоҳида назорат остида сақлаб туриш зарур. Чунки улар қонуний ташкилотлардан четда уз ҳолига ташлаб қуйилганлиги учун доимий назорат қилиш имкони йуқ. Янги тартиб-қонунлар орқасида уларнинг фақат жамиятдаги мавқеига эмас, балки вақф ерларидан олинадиган даромадларининг қисқартирилиши туфайли иқтисодий манфаатларига ҳам путур етказилди»¹.

Рус ҳукумати, биринчи навбатда, дин пешволарини энг хавфли душман ҳисоблаб, уларни имкони борича «бурчакка қисиб» қуйишга ҳаракат қилди. Руслар қозилик ва оқсоқоллик мансабидаги кишиларни ҳам «гаҳ деса қулга қунадиган» тарзда ушлаш учун арзимаган баҳоналар билан жазолаб турди. Масалан, вабо касали муносабати билан 25 қози ва муфти эски қабристонларни бузмасликни сўраб ариза ёзганларида, улардан бир нечаси лавозимларидан четлатилди. Шундан кейин бир гуруҳ нуфузли кишилар норозилик хати ёздилар. «Хонлар вақтида, — дейилган унда, — қозилар шарият қонунларини билганликлари учун мукофотланганлар. Аммо ҳалойиқ қозиларнинг бекордан бекорга лавозимларидан бушатирилганлигини билмайди. Чунки улар ҳеч қачон шариятга зид ишларни қилмаганлар»².

Ҳарбий губернатор А.А. Абрамов қўзғолон кутарилишидан қўрқиб, агар тартибсизликлар рўй берса, у вақтда қозилар Сибирга сургун этилажагини очиқдан-очиқ маълум қилади³. Айни бир пайтда Қўқон уездининг бошлиғи, агар дин пешволари тартибсизликларда қатнашсалар, мадрасаларнинг ёпилишини ва вақф ерлари тамоман давлат ихтиёрига утказилишини билдирди⁴.

¹ Центральный Гос. архив России в Петербурге, ф. 1282, оп. 3, д. 442, л. 27.

² Ўзбекистон Марказий давлат архиви, фц-19, оп. 1, д. 332, л. 43.

³ Уша жойда, Ц-19, оп. 1, д. 332, л. 22.

⁴ Уша жойда, 27-бет.

Қозиларнинг шикояті буйича имзо чекканлардан 10 дан ортиқ киши ҳибсга олинди. Шу биргина шикоятга қарши қўрилган чора Қўқон халқининг норозилигини уйғотиб, оломон туплана бошлади. Натижада хавфли вазият юзага келиб, қўзғолон чиқиши аён бўлиб қолди. Бундан қўчиб кетган губернатор қозиларни ва 8 нафар элликбошини қамокдан озод этишга мажбур бўлди. Қози мулла Ашурни шикоятнинг ташаббусчиси сифатида Сибирга сургунга жўнатмоқчи эди, аммо вазиятнинг кескинлашиши оқибатида бекор қилинди¹.

Рус маъмуриятининг маҳаллий амалдорларга нисбатан зуравонлиги туфайли уларнинг орасидан халқ ғаласнларига хайрихоҳлар чиққан эди. Чунончи, уларнинг айрим вакиллари 80-йиллари мустақилликни тиклаш учун курашаётган гуруҳларнинг қатнашчиларига меҳрибонлик курсатганлар. Масалан, 1885 йили Навқат бўлисининг бошлиғи Содиқ Қулматов ва Бозорқўрган бўлисининг катта оқсоқоли Мулла Калон Отанаев «қўзғолон қатнашчиларини беркитганлари» учун ўз вазифаларидан олинган². Маҳаллий маъмурият вакилларининг қўзғолончиларга хайрихоҳлигини вилоят ҳарбий губернатори ҳам таъкидлаган: «(Қўзғолон бошлиғи Дарвишхонни) қўлга тушира олмаганлигимизнинг сабаби аҳолининг ва маҳаллий маъмурият вакилларининг ёрдам қилмаётганликларидандир. Маҳаллий амалдорлар ўзларининг ҳаракатсизликларини ниқоблаш учун турли асоссиз баҳоналарни тарқатиш билан шуғулланмоқдалар»³.

Айниқса, хонлик вақтида мансаб ва имтиёзларга эга бўлган, лекин «руслар келганидан кейин улардан маҳрум этилган» кишилар чор ҳукуматиға қарши турганлар⁴.

Ўлка генерал-губернатори А.Вревскийнинг сузига қараганда, улар осойишталик кўнлари жим юрганлар, лекин янги солиқлар солинганда ёки ҳукумат қандайдир чораларни кўрмоқчи бўлган кўзларда аҳолини қўзғолон кўтаришга даъват этганлар⁵.

Шундай қилиб, мустамлакачилик сиссати бир томондан халқ ҳаётининг оғирлашишиға, иккинчидан, маҳаллий юқори табақа вакилларининг манфаатларига

¹ Ўша жойда, 53—54-бетлар.

² Ўша жойда, ф. 1, оп. 31, л. 9.

³ Ўша жойда, ф. 1, оп. 31, л. 3, л. 27—30.

⁴ Ўша жойда, ф. 1, оп. 31, л. 29, л. 31.

⁵ Ўша жойда, ўша бет.

Қузғолон қатнашчилари ҳибсда.

зарба беришга олиб келган. Бу ҳол халққа ҳам, юқори табақа вакиллариининг илғор қисмига ҳам умумий душман — чоризмга қарши бирлашишга замин ҳозирлади. Бу ерда мустақиллик ва озодлик учун кураш туйғулари муҳим ўрин тутди, халқнинг барча тоифалариининг бир екадан бош чиқаришига олиб келди.

Жамият маънавий ҳаётининг асосий йўналтирувчи кучи бўлмиш ислом динининг камситилиши ва унинг моддий асослариининг чеклаб қўйилиши дин пешволариининг ҳам бош кутаришига олиб келди. Асрлар мобайнида ҳукм суриб келган ислом динининг «гайридин» асирига айланиб қолиши қузғолоннинг энг муҳим омилларииндан бири бўлди. Айниқса, намоз вақтида рус императори номига мажбурий суратда хутба ўқитилиши ачинарли ҳол эди. Бинобарин, «газот» шиориининг юзага келиши табиий ҳолдир. Шу равишда ватан ва дин озодлиги учун кураш бир-бири билан узвий боғланиб, умуммиллат ҳаракати сифатида гавдаланали.

1898 йил қузғолони Андижон уездига қарашли Мингтепа, Тожик, Қашқар сингари кишлоқлардан бошланди. Бу жойларда Муҳаммадали Халфа Собир ўгли (1856—1898) энг обрўли дин пешвоси ҳисобланган. Унинг отаси пахтани чигитдан ажратадиган халажи ва йиг, яъни дут, бешик ясайдиган ҳунар эгаси эди. Демак, Муҳаммадали ҳунарманд оиласида дунёга келиб, вояга етган. У Дукчи Эшон деб аталган. Эшон деб номланишига шу сабаб бўлганки, у ўзининг истисъоди ва сергайратлиги туфайли кишлоғидаги Султонхонтўра Эшон-

йили «Рус инвалиди»нинг ёзишича, Абдулжалилхужа деган киши Қашқардан келиб, Дукчи Эшонга гуе «турк султони томонидан юборилган хат ва тунни» топширган эмиш, лекин унинг ҳақиқатлиги тасдиқланмаган¹. Уша йили 14 июнда Туркистон ҳарбий округининг штаб бошлиги Н. Белявскийнинг билдиришича, «Турк султонида ҳеч нарса олинмаган»².

Абдулжалилхужанинг Қашқарга борганлиги ҳақидаги маълумотлар ҳам тасдиқланмади. 1899 йили Россиянинг Қашқардаги бош консули Н.Петровский гарчанд Абдулжалилхужа шахси билан таниш булса-да, лекин унинг Қашқарда топилмаганлигини Туркистон генерал-губернаторига билдирган³.

Бундан ташқари, унинг Туркистон ҳарбий округи штаби бошлигига юборган хатида шундай дейилган: «Дукчи Эшонга юборилган хат султон фармони эмас, балки хати иршоддир, яъни суфийлик таълимоти бўйича узини қутқаришнинг туғри йули кимга мерос бўлиб қолганлиги ҳақидаги гувоҳномадир. Хужжат, шубҳасиз, сохта, сабаби — Султон пайгамбар нойиби сифатида суфийликда бўла олмайди. Чунки суфийлик билан муро са қилинади, лекин тан олинмайди. Султоннинг ҳеч кимдан, ҳеч қандай эшондан (муршиддан) хати иршод олган бўлиши мумкин эмас»⁴. Шу равишда хат ва сохта Турк султониға тегишли эканлиги исботланмади. Бу масала билан шугулланган бир муаллиф ҳам «қузғолонда мусулмон давлатларининг вакиллари қатнашганлиги исботланмади», — деб ёзган⁵.

1898 йили генерал-лейтенант Королков узининг ҳисоботида қузғолоннинг сабабларига тўхтаб, Дукчи Эшоннинг Туркия билан алоқада бўлмаганлигини исботлади. У Туркиянинг улқадаги халққа таъсир этувчи кучини қуйидагича тасаввур этган: «Кейинги вақтларда улқада бирон мақсад ва хужжатга эга бўлмаган Туркия фуқаролари пайдо бўлди. Шунингдек, Туркиядан туркларнинг юнонлар устидан қозонган галабасини улутловчи Константинопол китоблари келтирилмоқда. Ниҳоят, қурииб турибдики, Дукчи Эшон исёни қутари-

¹ «Русский инвалид», 1898, № 27.

² Ўзбекистон Марказий давлат архиви, ф.19, оп. 1, д. 5579, л. 109.

³ Уша жойда, 184-бет. Бу ҳақда Н. Петровскийнинг Синцзян вилояти губернаторига ёлган хати ҳам далolat беради. Уша жойда, ф.19, оп. 1, д. 5578, л. 185—187.

⁴ А. Эгамназаров Сиз билган Дукчи Эшон. Т., 1994, 59-бет.

⁵ Исторический вестник. 1908, № 5.

⁶ Ўзбекистон Марказий давлат архиви. Ф.17, оп. 1, д. 31137, л. 2.

лишида Константинополнинг таъсири туғридан-туғри бўлмаган бўлса-да, лекин унга яқин доирада бўлган»⁶.

Бинобарин, қузғолон Туркиянинг бевосита таъсири остида кутарилганлиги ҳақидаги фикрлар тахминлардан иборат эди, холос. Аслида, олдинги саҳифаларда курсатилганидек, қузғолон оғир шароитнинг маҳсули ҳисобланиши билан бирга, асрлар оша давом этиб келатган ахлоқ-одобнинг издан чиқиб бориши ҳам сабаб бўлган. Бу хусусда И.И. Королковнинг ҳисоботида келтирилган. Дукчи Эшоннинг терговда айтган сузлари диққатга сазовордир. «Мадали Эшоннинг узининг сузича, — дейилган ҳисоботда, — уни халқнинг одоб-ахлоқи бузилаётганлиги ҳамиша тинчсизлантириб келган. Гарчи бундай ҳол Куқон хонлигининг кейинги йилларида бошланган бўлса-да, лекин бунинг учун у худонинг амри билан ҳалокатга учради. Руслар улкани урушиб олганидан кейин эса аҳвол янада ёмонлашди. Одоб-ахлоқнинг бузилиши фоҳишалик, ичкиликбозлик, қиморбозлик ва оила заифлашишининг кучайишида уз аксини топди. Умуман, одамлар орасида шарият талабларига зид ишлар қилиш зураймоқда. Гарчанд рус маъмурияти халқ билан хушмуомала бўлса-да, лекин закот ва вақф ташкилотларини йуқотди ва Маккага ҳажга боришни тақиқлади. Айни бир пайтда у халқ таълим-тарбиясига эътибор бермади. Эшон бу номаъқулчиликни гуё турк султонига ёзиб, ундан уртага тушишни ва ҳаётни шарият асосида юргизишни Рус давлатидан сурашини илтимос этган эмиш. Бу билан Эшон рус давлатини худонинг қаҳр-ғазабидан холи қилмоқчи бўлган эмиш»¹.

Афтидан, терговчи рус маъмурияти вакиллари марказий ҳукумат олдида қузғолон учун жавобгарликдан қутқазиш ва унинг сиёсий йуналишини буяш мақсадида Эшоннинг сузларига маъмуриятни мақтовчи сузларни киритган. Буни Эшоннинг рус тилини билмаслиги туфайли қилиш ҳеч гап эмас эди. Тергов ҳужжатларида ҳам Дукчи Эшоннинг «халқ рус ҳукумати томонидан ҳеч қандай сиқувларни курмади, норозиликнинг танҳо сабаби вақф ерларининг давлат қулига утишида»², деган курсатмаси мавжуд. Ваҳоланки, қузғолончилар Дукчи Эшон бошчилигида кофирлар ҳукмронлигини ағдаришни англатувчи «ғазот» шиори билан ҳаракат қил-

¹ Уша жойда, фц-723, оп. 1, д. 18, л. 52.

² Уша жойда, уша бет.

ган эдилар. Бу ҳақда ҳарбий прокурор Долинскийнинг Дукчи Эшон хусусидаги қораловчи фикри ҳам далолат беради: «Дукчи Эшон улкада рус ҳукмронлигини ағдар-иш мақсадида қишлоқ ва шаҳар аҳолисини қурол билан бош қутаришга отлангирди»¹.

А. Эгамназаровнинг Мусо Туркистонийнинг асари-дан олган маълумотига кўра, 1898 йил 16 майда кечқу-рун бир минг киши қатнашувида кенгаш утказилиб, Дук-чи Эшон халққа қарата мурожаат қилган: «Эй, мухтарам мусулмонлар! Эй, биродарлар! Ҳаммангизга маълумки, юртимиз мусулмон юрти, эл мусулмон, халқ мусулмон, шариатнинг ҳукми жорий, амри нофиз эди. Ҳукуматни Оллоҳ таоло ўзи биладур, кофирларни мусаллат қилди, юртимизга урус келди. Худоёрхон урнига Кауфман, Умархон тахтига Черняев утирди. Фарғона хонлиги ери-да Масков хонлиги — оқ подшо ҳукмрон бўлди. Урус Ватанимизни истило этди, сўнгра тилимизга истило қилди. Аста-секин динимизга истило қилмоққа бошла-ди. Биласизларки, мусулмонларнинг ахлоқи бузилди. Уруснинг келганига 30 йил тўлмай, мусулмонлар рибо-га айланди, ҳалол-ҳаромни фарқ қилмас бўлди. Қози-ларимиз буйнига бут тақадиган бўлди. Хулоса (шулки), шариатимиз хор, мусулмончилик ғариб бўлди. Ҳуррия-тимиз ғойиб бўлди, истиқлолимиз маҳв бўлди, ўзимиз утмас, сузимиз кесмас бўлдик.

Эй воҳ...

Оқ подшонинг номидан янги фармон келди, Нико-лайн, яъни бир уруснинг номини жума намоз хутба-сида хутбага қушиб ўқилсин, деб, ва яна кучирма сиё-сати ила Ватанимизга мужикларни ерлашгирди, ҳар тарафни тунғиззор қилди. Кубони Федченко, Марги-лонни Горчаков, Симни Искобилиф, Бағдодни Сero-ва, Конибодомни Милников деб, ҳамма шаҳарлари-мизга бирор урус генералининг исмини тақди. Ҳар ша-ҳарда, ҳар қишлоқда бутхоналарнинг қунғироғининг жаранг-журунг овози қупайди. Банка деган бир рибохо-на қурилди, динимизда йуқ судхўрлик, ҳаромлик ри-вож топди. Ҳамманинг ҳалқуми булғонди, ҳар шаҳарда янги шаҳар деган фисқхона қилди, фисқнинг ҳамма нави ҳозирланди. Мусулмонларни йўлдан оздирди. Ак-сар мусулмонлар янги шаҳардаги ичкилик дуконлари-га, ошхоналарга, қиморхоналарга муштаний бўлди, фо-

¹ Уша жойда, 13-иш, 15-бет

² Мусо Туркистоний Улуғ Туркистон фожаси. Мадина, 1979, 107-бет

ҳишахоналарга урганди, мусулмонларнинг ахлоқи бужилди»¹.

Мазкур Ватанга содиқлик туйғулари билан сугорилган сатрлар шу даражада асосли ва ёрқин равишда ифода этилганки, изоҳлашга ҳожат йўқ. Улар қўзғолондан асосий мақсад Ватан ва дин озодлигини таъминлашдан иборат бўлганлигини яққол кўрсатиб турибди. Уларда барчага тушунарли оддий сузлар билан Туркистон улқасининг бошига тушган миллий зулм ва, умуман, мисли қурилмаган фожеалар ўз ифодасини топган. Улқада руслаштириш сиёсатига қарши норозилик билдирилган.

«Эй, мусулмонлар!» — деб сузида давом этган Дукчи Эшон, — буларга ўзимиз сабаб бўлди. Бу ҳолимизга Оллоҳ таоло ҳам рози эмас, Расул ҳам рози эмас. Бу асорат ва маҳкумиятга ҳеч ким рози эмас, инс ҳам, жинс ҳам рози эмас. Эй, биродарлар, тек тураверсак, бу кофир яна баттар қилур! Вой, бизнинг ҳолимизга!

Тарихда утган муаззам бир салтанат қургон қаҳрамон паҳлавонлар авлодимиз — бу зиллатга ҳеч қандай зируҳ чидамас. Қани, биздаги шижоат, қани, аждодларимиздаги басолат, сизларга нима бўлди? Муҳаммад динида 400 олимимиз бордир, ҳаммаси мусулмон, ҳаммаси турк, ҳаммасининг исми Муҳаммад. Ҳаммаси ҳанафий мазҳабдур. Бир исмда, бир мазҳабда, бир қабристонда бу қадар олимлари Туркистонни дини тақдимда, дин одамларини етиштиришда на даражада хизматлари сабқат этганлиги ўқувчилар диққатига арз уландур. Жаҳон тарихида, ер юзида, кўк юзида бу мисли қурилмагондур. Туркистонликлар ҳар қанча ифтихор этса арзийдур, баҳодур, эй, биродарлар, бизлар шундоқ аждоднинг набираларимиз»¹.

Дукчи Эшон ўзбеклар жаҳон тараққиётига улкан ҳисса қўшган буюк Туркистоннинг фарзандлари эканликларини эслатиб ўтиш билан бирга, уларни чор ҳукуматининг ҳукмронлиги урнатилганидан сунг ҳар жиҳатдан орқага кетганликларини ва жамиятда бузилиш содир бўлаётганини ўқтириб утган. Дукчи Эшон ўз нутқини давом эттириб, яна дейдики: «Эй, мусулмонлар, эй, худонинг бандалари, эй, пайгамбар уммати! Чин мумин бўлсангизлар, сизларга жиҳод лозимдур, жиҳод эътиқод, Оллоҳ йўлида жиҳод қиламиз, ўлсак шаҳид, ўлдирсак ғозий бўламиз, жиҳод қилмагунча елкамизга минган бу рудапо ўрусдан қутулиш йўқ.

¹ Уша жойда, уша бет.

— Эй муминлар, кузингизни очинг! Гафлатдан бедор булинг! Кофирлардан ҳуқуқимизни олайлик!

— Эй биродарлар, ҳурриятимизни олайлик, уз Ватанимиз, уз юртимизда узимиз ҳукумат курайлик. Бунинг учун биздан гайрат истайдур, ҳиммат истайдур, жиҳод истайдур, фийсабиллоҳ, жиҳод вақти келди»¹.

Демак, Дукчи Эшон халқ ҳуқуқларини, ҳурриятни, яъни озодлик ва мустақилликни тиклаб, миллий давлат қуриш учун курашга даъват этди. Мазкур сузлар ҳазрати Дукчи Эшон оғзидан жаранглаганда кенгашдаги халойиқ Ватан ва дин учун жонларини ҳам, молларини ҳам фидо этажакларини бир оғиздан изҳор этдилар.

Дукчи Эшоннинг киши қалбини тулқинлантириб, она-юрт озодлиги учун курашга отлантирувчи жушқин ва жанговар сузлари жамоа аҳлини оёққа тургизди. Чунки унинг сузлари эзилиб ва ҳурланиб ётган халқининг юрагидаги дардини ва фикрларини тула ифода этарди.

Дукчи Эшон ва унинг сафдошлари амалга ошириладиган ҳаракатлар хусусида айрим режаларни белгиланган эдилар. Бунга кура, бир вақтда Маргилонда Иноятхон Тура ва Ушда Умарбек Додхоҳ бошчилигида қузғолон кутарилиб, ҳарбий қисмларга ҳужум қилиниши лозим эди. Дукчи Эшоннинг узи эса, Андижон шаҳридаги жангга бошчилик этадиган булди. Ниҳоят, 1898 йил 17 майда кеч соат 8 да Мингтепада Дукчи Эшон раҳбарлигида қузғолон кутарилиб, оломон Андижон шаҳри томон йул олди². У оқ от минган ҳолда Қутчи, Баргон, Қорақурғон, Оқчи, Кулла, Чиговул, Хаканд, Работ, Дархон, Сарикуй, Кукча сингари қишлоқларни босиб утди. Бу ерларда одамлар қузғолончиларга қушилди. Улар орасида Сусамир ва Норин булисларидан келган қирғизлар ҳам бор эди³. Улар Андижон шаҳрига яқинлашганларида Маргилондан Иноятхон Тура бошчилигидаги бир гуруҳ кишилар келиб қушилдилар. Чунки старли даражада куч тупланмаслиги орқасида Иноятхон Тура Маргилонда қузғолон кутаришга эришолмади.

Қузғолончилар йулда айрим золим маҳаллий амалдорларни жазолашга ҳаракат қилдилар. Фаргона вилояти ҳарбий прокурорининг курсатишича, қузғолончилар

¹ Уша жойда, уша бет.

² Узбекистон Марказий давлат архиви, ц-17-ф, 1-руйхат, 731137-иш, 17-бет.

³ Уша жойда, уша бет.

Қулла булиснинг қозиси Мулла Йулдошни улдириш учун уйига бостириб кирганлар, лекин у қочишга улгурган эди. Шундан кейин оломон қозининг уйини талон-тарож қилади¹.

Дукчи Эшон минг пиеда ва минг отлиқ оломон билан шаҳар ҳарбий гарнизонига ҳужум қилди. Бу ердаги жангни Андижон ҳарбий гарнизонининг бошлиғи Михайлов қўйидаги тарзда таърифлайди: «Дунг кишлоғи томонидан маҳаллий аҳолининг 1,5-2 мингга яқин оломони тула сокинлик вазиятида лагерга кириб келди. Олдинда отлиқлар, улар олдидан пиедалар ҳаракат қилди. Улар 20-Туркистон асосий мунтазам батальони 4-ротасининг 42-взводи жангчилари эгаллаган барак ёнига келиб, дарҳол қамал қилишди. Ичкарига ҳар томондан бостириб кириб, ухлаб ётган ҳарбийларни «Ур, ур», деб калтаклаб, суя бошладилар. Маҳаллий кишиларни биринчи бўлиб баракнинг унг қанотида турган дневалний, ротанинг оддий аскар Тютин курди. У бениҳоя қаттиқ овоз билан бақирди ва уша заҳоти улдирилди. Нариги қанотдаги дневалний, оддий аскар Масленников, шунингдек, 4-рота навбатчиси Жернов ва 2-рота буйича навбатчи бу ваҳима содир бўлишидан олдин 3-взводда лампа ёруғида китоб уқиб утирган унтер-офицер Степанов бақирганини эшитгач, бор овозлари билан: «Туринглар! Қуролланинглар!» дейишди. Маҳаллий кишилар эса ҳар томондан сакраб тушиб, бир зумда бутун баракни эгаллашди. 4-рота буйича навбатчи ва дневалний уша заҳоти улдирилди, икки рота буйича навбатчи миясидан ва елкасидан бир неча калтак еб, орқага, 5-ротага қочди. Урнидан туриб қулига қурол олишга улгурган оддий аскарлар ҳам 5-рота томонга утишга ҳаракат қилишди. Милтиқ найзаси ва қундоғи билан узига йул очган унтер-офицер Степанов 5-рота биносига кириб бақирди: «Петка, одамларни уйғот, бизникиларни суйишяпти»². Шундан кейин бирин-кетин уйғонган солдатлар қуролланиб, қузғолончиларга қарши жанг қилдилар. Қилич, ханжар, суйил, болта билан қуролланган қузғолончилар ҳимояга ута бошладилар. Уларнинг қулида улжага олинган туппонча ва милтиқ билан қуролланган кишилар бўлиб, душманга қарши уқ узиб турдилар. «Барак олдидаги майдон очилганда,— дейди Михайлов,— ҳарбийлар баракдан 15 қадам нарида турган муллани куришди. У қулида Қуръон ушлаб, шам ёруғида қузини кукка тикканича нималар

¹ Уша жойда, ц.723-ф, 1-руйхат, 19-иш, 165-бет.

² Ўзбекистон Марказий давлат архиви, ц.1-ф., 4-руйхат, 94-иш, 38-бет.

нидир уқирди. Унинг ёнида қизил ва оқ рангдаги нишон ушлаган унга яқин кишилар турарди. Уларнинг ҳаммаси қўлда тўппонча билан аскарларга қарши уқ узишарди. Аскарларимиз бу кишиларнинг барчасини уша заҳотиёқ отиб улдиришди. Маҳаллий кишилар улган ва ярадор бўлган шерикларини олиб, жуда тез чекинишди. Аскарларимиз патрон етишмаётганлиги сабабли уларни таъқиб қилолмадилар»¹.

Шунга ухшаш маълумотни Н. Веселовский ҳам баён этади: «Бир маҳал сартлар (ўзбеклар) чекина бошлашди. Лекин байроқ атрофида бир тудаси қимирламай турарди. Мулла кук байроқ остида баланд овозда Қуръон уқир, чекинишни истамас эди. Унинг ёнида баланд буйли йигит байроқ кутариб турарди. Шунда аскар отган уқ муллани қўлатди. Байроқдор унинг улигини қўлтиқлаб олди, аммо у ҳам улдирилди. Аскарлар сартларни найза ва қўндоқлар билан уришди. Улар эса, ўз қўроллари ва бизнинг қўроллар билан ҳимоя қилишди, аммо муваффақият қозониша олмади»².

Шу тарзда шиддатли жанглардан сўнг солдатлар голиб келиб, қўзғолончилардан куп киши улдирилди ва ярадор қилинди. Бундай бўлиши табиий ҳол эди. Негаки, гарнизондаги яхши қўролланган 111 кишидан иборат мунтазам қўшинга асосан болта, ханжар ва бошқа оддий нарсалар билан қўролланган оломоннинг бас келиши жуда қийин эди. Шунга қарамай, қўзғолончилар қаҳрамонона жанг қилиб, 22 солдатни улдирдилар. 24 кишини жароҳатладилар. Н. Веселовскийнинг айтишича, жанг майдонида қўзғолончилардан 15 кишининг улиги қолган. Улар куп улик ва ярадорларни олиб кетганлар ва яширганлар.

1898 йил 19 майда Фаргона вилояти ҳарбий губернатори қўшин билан Андижонга стиб келди. Шундан кейин Андижон узди бўйлаб жазо отрядлари кезиб, қўзғолонга даҳдор кишилар калтакланди ва ҳибсга олинди. Шахсан унинг ўзи Андижон қамоқхонасида ётган қўзғолон қатнашчиларини тепкилаб уравсрди, оқибатда икки киши чидай олмай улди ва бир неча киши қаттиқ жароҳатланди. Қўзғолоннинг таъсир доираси бутун улкани, айниқса, Фаргона водийсини қоплаб олди. Қўзғолонда Мингтепа, Асакъ, Қоратепачи, Кува, Шаҳрихон, Навқат, Оқбура, Булоқбоши, Аравон, Сегазин, Ичкилин, Ёзёвон, Яккатут, Когот, Сусамир, Кенгқул-

¹ Уша жойда, уша бет

² Уша жойда, уша бет

Корагир ва Хаканд сингари Андижон, Наманган ва Уш уездларига қарашли булисларнинг аҳолиси фаол катнашдилар¹.

Кузголон қатнашчиларидан мингга яқин киши Андижон ва Еттисув атрофидаги тоғларда яшириндилар. Улар андижонликлар томонидан озиқ-овқат билан таъминланиб турилган².

Кузголон қатнашчиларидан жаъми 777 киши ҳибсга олиниб, тергов қилинди. Куп кишилар калтаклашлар ва қийноқларга чидолмасдан қамоқхоналарда улдилар. Терговдан кейин 415 киши суд қилинди, улардан 32 киши оқланди ва 380 киши улим жазосига ҳукм этилди. Бир киши умрбод қамоқ жазосига ва уч киши тарбиявий лагерга тортилди. Императорнинг «марҳамати» билан улимга маҳкум этилган 380 кишидан 18 нафари (бошқа бир маълумотта кура 21 киши) осиб улдирилди. Қолган 362 киши турли жазолар билан алмаштирилди: 3 киши умрбод каторгага, 147 киши 20 йилга, 41 киши 15 йилга, 1 киши 13 йилга, 1 киши 8 йилга, 47 киши 7 йилга, 4 киши 4 йилга, 15 киши Сибирга сургун қилишга ва 3 ёш болалар тарбиявий қамоққа ҳукм этилдилар³.

Суд Қутчи, Тожик ва Қашқар қишлоқларидан туб аҳолини кучириб, уларнинг хонадонларини ер билан яксон қилиб, ўрнига рус посёлкаларини бунёд этиш ҳақида ҳукм чиқарди. Бундан ташқари, рус маъмурияти Мингтепа ва Андижон шаҳри оралигидаги қузголончиларга қушилган 29 қишлоқни йўқ қилиб ташлаш ҳақидаги масалани кутарганлар. Оқибатда Хаканд булисидаги 5 қишлоқ бузиб ташланиб, 700 хонадон йўқ қилинган.

1898 йил 12 июн куни мисли қурилмаган ваҳшийлик ва фожеа содир бўлди⁴.

Андижон шаҳрида мажбурий суратда аҳоли, жумладан болалар тупланиб, уларнинг ҳузурида Дукчи Эшон, Ғойибназар Ортиқхужа ўғли, Субҳонқул Араббоев, Рустамбек Сотиболдиев, Мирза Ҳамдам Усмонбоев ва Бутабой Гонбоев сингари қузголоннинг йирик вакиллари дорга осилиб, шу ерга кумилди ва текислаб юборилди⁵. Бу мудҳиш воқеанинг гувоҳи бўлиб турган болалар-

¹ «Красный архив», т. 3., стр. 166.

² Ўзбекистон Марказий давлат архиви. ц-19-ф., 1-руйхат, 5579-иш, 55-бет.

³ «Русский инвалид», 1898, № 127.

⁴ Бу ҳақда воқеанинг жонли гувоҳи Фозилбек Отабек ўғли узининг «Дукчи Эшон воқеаси» номли рисоласида ишончли маълумотларни келтирган. Улар мажкур ишнинг охирида илова сифатида берилди.

⁵ Ўзбекистон Марказий давлат архиви. ц-19-ф., 1-руйхат, 5579-иш, 88-бет.

нинг орасида қурқувдан ҳушидан кетганлари ва дардга чалинганлари бўлди. Халқ куз унгида қузғолончиларнинг кук ва қизил байроқлари ёндирилди. Рус ҳукумати қузғолончиларни қаттиқ жазолаш билан бирга, Тожик, Қашқар ва Қутчи қишлоқларидаги барча хонадонларни бузиб ташлаб, 680 оила Қақир деган даштга ҳайдади¹. Уларнинг ҳаммасини қириб ташлаш ёки улкадан сургун қилиш ҳақидаги таклифлар айтилган эди. Аммо императорнинг «марҳамати» билан уларга уша даштда урнашишга рухсат берилди. Шунинг учун улар урнашган жойларни Марҳамат дейиш одат тусига қириб кетди².

Тожик, Қашқар ва Қутчи қишлоқларидаги унумдор ерларда эса, Россиядан кучириб келтирилган 200 рус оиласи урнаштирилди³.

Шу тарзда қузғолон қатнашчилари жонидан ҳам, мол-мулкидан ҳам маҳрум этилди. «Қақирга зурлаб қучирилган юзлаб кишилар, — дейди гувоҳлардан бири, — 2-3 йил мобайнида жуда куп азоб-уқубатлар ва қийинчиликларни бошдан кечирдилар. Улар ғоятда машаққатли меҳнат эвазига сунъий сугориш тармоқлари, уй-жойлар ва боғларни янгидан бунёд этдилар. Эндиликда Қақир боғу бустонга айланган. Бироқ кекса кишиларга раҳминг келади. Чунки улар қадимдан отабоболари дафн этилган ва узлари тугилиб усган жойларни эзилиб юракларида сақлайдилар. Мен уларнинг юзларидаги ғам-ғуссани курдим, бахтсиз ва хурланган ҳолати сезилиб турибди. Менинг саволларимга улар хурсиниб унчалик хоҳиш билдирмай жавоб берардилар. Уларнинг ҳаммаси 732 киши, ҳар бир оилага бир десятинадан ортиқ ер вақтинчалик фойдаланиш учун берилган эди... Улар куп вақтдан буён азоб-уқубат тортаётганликларини ва наҳотки, буларнинг ниҳоясига етмаслиги ҳақида нолиб гапирдилар. Мен кекса-ёшларнинг қулларини кукракларига қуйиб таъзим қилганларини ва бошларидаги оқ сочлари титраётганини курдим»⁴.

Чор ҳукумати қузғолон натижасида ҳалок бўлган солдатларнинг оиласи ва бошқа зиён курган кишиларга молиявий ёрдам ташкил қилди: уз даври учун катта

¹ ЦГВИА. ф.400, он. 1, д. 2698, л. 13.

² Уша жойда, уша бет.

³ Уша жойда, уша бет.

⁴ В.П. Салтыков. Марҳамат. «Ферганские областные ведомости», 1907.

маблаг ҳисобланган. 16.095 сум хайрия пули тулланди. Бухоро хони 1600 сум юборган эди. Бу маблаглар тегишли кишиларга тарқатилди. Ёрдам пули қўзғолон қатнашчиларининг мол-мулкини мусодара этиш ҳисобига тулдирилиб борилди.

Гарчанд қўзғолон тор-мор этилган бўлса-да, лекин у ўзбек, қирғиз ва бошқа туб аҳоли вакиллариининг мустақиллик ва озодлик учун олиб борган қаҳрамонона курашларининг энг ёрқин намунаси сифатида тарих саҳифаларига олтин ҳарфлар билан битилди. Унинг энг муҳим аҳамиятларидан бири шундаки, қўзғолончилар, биринчи навбатда, мустамлака сиёсати ва миллий зулмининг посбони бўлмиш ҳарбий гарнизонни йўқ қилишни мақсад этиб қўйди. Халқ галаёнлари тарихида бундай шиддатли ва камолотга етган ҳаракат камдан-кам учрайдиган ҳолдир. Шунинг учун ҳам Андижон қўзғолони рус ҳукуматини ларзага солиб, куп ташвишлантирган, ваҳшийларча жазолашга отлантирган.

Камина Сибир архивларида куп йиллар мобайнида маълумотлар туплаш билан шуғулланганман. Мана шу иш жараёнида узоқ Тоболскдаги қамоқхонада умрлари чиритилган 1898 йил қўзғолони қатнашчиларига доир айрим ҳужжатларни қўлга киритган эдим. Буларга қўра, уша қамоқхонада қўйидаги қўзғолон қатнашчилари ушлаб турилган:

1. Боев Масоли Исмойил (33 ёшда).
2. Мазнаев Султонқул уста (27 ёшда).
3. Нёматуллаев Мулла Иззатулла (36 ёшда).
4. Полвонов Мадраим Ғозий (38 ёшда).
5. Абдуқодиров Абдусаттор (26 ёшда).
6. Тожибоев Йўлдошбой (23 ёшда).
7. Тошматов Аҳмадали (23 ёшда).

Қамоқхона ҳужжатида курсатилган кишилар «За участие в бунте против правительства», яъни ҳукуматга қарши исёнда қатнашганликлари учун жазоланганлиги уқтириб утилган. Улар энг хавfli кишилар сифатида ниҳоятда қаттиқ назорат ва оғир шароитда ушлаб турилганлиги, шунингдек, маҳбусларга берилган улим ҳукми узоқ каторгага алмаштирилганлиги ҳам қайд этилган.

Мен Тоболскда бўлганимда уша қамоқхонанинг мудҳиш қиёфасини кўриб азиз ватандошларимнинг озодлик учун жонларини фидо этганларига яна бир бор ишонч ҳосил қилдим.

1916 йил қўзғолони

1916 йилги халқ қўзғолони шу даражада кенг куламда ва кучли бўлдики, унга тенг келадиган озодлик курашлари тарихда бўлмаган, десак хато қилмаймиз. Бу буюк қўзғолон айрим шаҳар ва ёки вилоятдагина эмас, Туркистоннинг деярли барча жойларини қамраб олади. Унда ўзбеклар, тожиклар, қozoқлар, туркманлар, қирғизлар, қорақалпоқлар, уйғурлар фаол қатнашдилар. Унинг акс-садоси бутун Россия империяси бўйлаб таралди.

Хуш, қўзғолонни келтириб чиқарган сабаблар нималардан иборат эди?

XX аср бошларида ҳам минтақада самодержавие, яъни зуравонлик сиёсати тула ҳукм суриб, маҳаллий халқларнинг аҳволи гоёт мушкул эди. Шунинг учун ҳам Россия «халқлар турмаси» деб бежиз айтилмаган.

Рус ҳукумати ва капиталистлари Туркистон аҳолисини талаш йулида ҳеч нарсадан тоймадилар. Улар пахтадан олинадиган даромадларни ошириш учун улқада пахта якжаҳокимлигини зўр бериб урнатишга ҳаракат қилдилар. Оқибатда пахта, ипак ва бошқа хилма-хил ноз-неъматлар Россияга тобора куп миқдорда олиб кетилди. Рус капиталистлари Туркистонда арзон баҳода қулга киритилган пахтадан тайёрланган газлама ва кийим-бошларни қиммат нарҳда пахтакорларнинг узига сотишни давом эттирдилар. Бу эса капиталистлар даромадларининг икки томонлама ва бир неча баробар кўпайишига олиб келди. Шўрлик деҳқон эса, бир бурда нонга зор бўлди. Улқада чоп этилган «Окраина» газетасининг 1896 йилги сонларидан бирида қуйидаги маълумотлар келтирилган: «Рус саноати эҳтиёжини қондириш мақсадида пахтачиликнинг ривожлантирилиши саноат эгаларидан узга ҳеч кимга фойда келтирмади. Пахта арзон баҳода олиниб, Россияга юборилди. Шу пахтадан тайёрланган маҳсулотлар у ёқдан улқага келтирилиб сотилиб, катта фойда курилди. Мавжуд пахта майдонларини қисқартириб, мейерида экиш ҳақида жўшиб гапирилди-ю, пахтани экавердилар».

Чор ҳукумати маҳаллий аҳолидан йиғиладиган солиқ ва туловлардан катта даромад оларди. Натижада уларнинг бўйнидаги қарз миқдори ошгандан ошиб борарди. Чунончи, пахтакорларнинг давлат ва хусусий банклардан 1912 йилдаги қарзлари 156 миллион 712 минг сумни ташкил этди. Шундан 80 миллион 979

минг сум пул Фаргона вилояти пахтакорлари зиммасига тушган эди. Қарздорлик деҳқонларни бир парча еридан маҳрум қилган, хужалигини хонавайрон этган. Бир овруполик олим маҳаллий деҳқон турмуши ҳақида шундай ёзганди: «Деҳқоннинг уйи ва хужалиги шу даражада харобки, бу абгор турмушни бирон-бир жойда курмаганман. Рузгорларида икки-уч темир асбоб, икки-уч сопол идиш бор, холос. Уйнинг бир бурчагида йиртиқ, ягир босган бир неча курпа-ёстиқ пала-партиш уюлиб ётарди. Деҳқонлар чуйкаб кетган кукрагини очиқ қолдириб, ягир яктак устидан йиртиқ чопон кийишади. Аёллар ва болалар ҳам йиртиқ кийимларда юришади. Машаққатли меҳнатдан сунг улар куч-мадор туплаш учун атала ёки жухори, ё бугдой, ё арпадан гужа тайёрлаб, қатиққа аралаштириб ичишади. Улар купинча уша овқатни тановул қиладилар ва мудом машаққатли меҳнат билан банддирлар».

Пахтачиликнинг ривожланиши деҳқонларни мана шундай ғоят ачинарли кун кечиришга мажбур қилиб қуйганди.

1914 йили бошланган Биринчи жаҳон уруши Россиядаги барча миллат ва элатларнинг бошига купдан-куп азоб-уқубатлар ва ташвишлар солди. Халқ хужалигининг издан чиқиб кетиши империяда очарчилик ва қашшоқликни ғоят кучайтириб юборди. Бу ҳол айниқса Туркистон улкасида кузга ташланди. Рус ҳукумати ва капиталистлари уруш кетаётганлигини рукач қилиб, улка аҳолисини янада қаттиқроқ талаб, зулми кучайтирдилар. Улар беш панжаларини огизларига тикиб иш юритдилар. Огир иқтисодий вазиятга қарамай, рус ҳукумати Бухоро (Когон, Қарши, Термиз), Фаргона (Қуқон, Наманган, Андижон), Еттисув (Арис — Бурнас) темирйулини қурди. 1916 йили Фаргона темирйули қурилиши битказилиб, ишга туширилди. Бундан мақсад улканинг деҳқончилик маҳсулотлари ва табиий бойликларини Россияга янада куп олиб кетиш эди. 1914—1916 йилларда 41 миллион пуд пахта, 3 миллион пуддан ортиқ пахта ёғи, 200 минг пуд совун, 300 минг пуд гушт, 474 минг пуд балик, 70 минг от, 12797 туя, 270 арава ва 1344 утов, куп миқдорда қуруқ мева ва бошқа озиқ-овқат маҳсулотлари Россияга жунатилди. 1914 йили Еттисув вилоятида 14 миллион сумлик қорамол, 1915 йили Сирдарё ва Еттисув вилоятларидан бир миллион бош қўй олиб кетилгани маълум. Улкада ғалла стиштириш ва чорвачилик орқага кетди. Россиядан

галла келтириш ҳам анча камайди. Оқибатда рус галласига умид боглаб, пахта экаверган узбек деҳқони жуда қийин аҳволга тушиб қолди.

1916 йили Фаргона вилоятининг одатда оладиган галласи 12-14 миллион пудга камайди. Бутун улкада эса бундай етишмовчилик 22 миллион пудни ташкил этди. Озиқ-оқат, кийим-кечак, газлама, қурилиш материалларининг нархи кун сайин ошиб борди. Масалан, газламаларнинг нархи 300-400 фоизга, кийим-кечакларининг нархи 200-300 фоизга, қанднинг нархи 250 фоизга, пойафзалларнинг нархи 300-400 фоизга кутарилди. Фаргона водийсида илгари 50 сум турадиган отнинг нархи 80-85 сумга чиқди. Галла ва ноннинг нархлари ҳам ошиб кетди. Булар ҳам камдек, рус ҳукумати солиқ ва мажбуриятларни купайтирди. Ер солиги 1914 йилдаги 6.859.021 сумдан 1916 йили 14.311.771 сумга етди. Бир пуд пахта толасига 2 сум 50 тийиндан қушимча солиқ жорий этилди.

1915 йилнинг 1 январидан бошлаб туб аҳолидан ҳарбий хизмат утамаганликлари эвазига даромадларидан қушимча 21 фоиз ҳарбий солиқ олиш буюрилди. Уруш туфайли пахтанинг бозор нархи кутарилди. Бундан пахтакорлар бирмунча фойда куришлари мумкин эди. Лекин чор ҳукумати тўқимачилик саноати эгаларининг талабига кура пахта савдосини назорат остига олиб, унинг бозор баҳосини 30-31 сумдан 24,5 сумга туширди. Бу деҳқонларга зиён келтирган бўлса, капиталистларнинг чўнтагини тўлдирди. Твер тўқимачилик саноати 1913—1914 йилларда пахтанинг эски нархидан 1.893.000 сум фойда кўрган бўлса, кейинги 1915—1916 йиллари у 9.931.000 сумга чиқди. Деҳқон оммаси банклар, фирмалар, маҳаллий судхурлардан оладиган қарзлари орқасида ҳам мушкул аҳволга тушиб қолган эдилар. Айниқса, пахтачиликнинг ривожланиши деҳқонларни янада оғир аҳволга солиб қўйди. «Пахтачиликни ривожлантиришга қаратилган тадбирий чораларнинг салбий томони шу бўлганки, — деб ёзади бир муаллиф. — уларни тайёрлаш ва амалга оширишда халқнинг манфаатдор доиралари қатнаштирилмади. Пахтанинг асосий ишлаб чиқарувчиси деҳқонларнинг ва, умуман, пахтачиликка алоқадор бошқа кишиларнинг сузларига аҳён-аҳёндагина қулоқ солинди, холос. Бу борада савло-саноат доираларининг аҳволи яхши бўлиб, улар ўз талабларини Қўқон биржа комитети ва Москва биржа комитети қошидаги пахта комитети орқали амалга ошириш-

лари мумкин эди. Пахтакор районлардаги деҳқонларга келганда эса, шуни айтиш керакки, улар уюшмаган оммадан ташкил топиб, ўз эҳтиёжларини гапириш ва ўз манфаатларини ҳимоя қилиш имконидан маҳрум эдилар. Қишлоқ хужалик жамиятларини эса, деҳқонларнинг манфаатларини ҳимоя этади, деб айтиш қийин эди, албатта. Вилоят шаҳарларида ташкил қилинган бу қишлоқ жамиятлари йирик ер эгатарини узига бирлаштириб, кенг деҳқон оммасидан узоқ эди. Шунинг учун ҳам улар деҳқон оммасининг манфаатларини етарли даражада акс эттира олмасди».

Бинобарин, пахтакорларнинг эҳтиёж ва талабларини ҳимоя қилувчи бирорта ташкилот ёки жамият йўқ эди. Пахтакорлар юқори ва қуйи маъмурият, савдо-саноат ва маҳаллий эзувчилар доирасининг емишига айлантирилган эди. Пахтакор устидан юритилган зулм ва азобнинг чегараси йўқ эди. Одатда эрта баҳорда пахтакорлар рузгорида озиқ-овқат, кийим-кечак ва маблагга муҳтожлик ниҳоятда кучайиб, ерни ҳайдаш, уруғлик сотиб олиш ва экин ишларига ҳеч нарсаси қолмас эди. Айни шу пайтда банклардан пул олган фирма вакиллари пахтакор районларни кезиб, пахтакорлар билан қарзга пул бериш ҳақида шартнома тузардилар. Бу ишни амалга оширишда маҳаллий шароит ва урф-одатларни яхши билган маҳаллий маъмурият вакиллари, даллоллар, чистачи¹ ва аравакашлар воситачилик қилардилар. Ҳар бир фирма вакили биринчи навбатда вилоят ҳокимларини ва оқсоқолларини узига огдиришга уринганлар. Улар бунга эришиш учун зиёфатлар берганлар, совғалар уюштирганлар. «Фирма булис ҳокими ва оқсоқоли билан яхши муносабат урнатиши биланок, — дейилади бир ҳужжатда, — унинг фаолияти учун кенг йул очиларди. Туркистонда булис оқсоқоли ва ҳокими жуда галати шахс ҳисобланган. Одатда, оқсоқолликка бой кишилар сайланган, сайловолди харажатлари баъзида ўн минглаб сўмни ташкил қилган, ваҳоланки, оқсоқолга бир йилда бериладиган маош 600 сўмга туғри келган. Бундай бошлиқ мансабга утириши биланок сарфланган пулларни анча ошиғи билан қайтариб олган. Бу харажатларни ундиришнинг асосий огирлиги пахтакорлар зиммасига тушган».

Шу тариқа, маҳаллий бойлар ҳам меҳнаткаш омма

¹ Чистачи пахтани деҳқонлардан сотиб олиб, чигитдан ажратиб фирмаларга сотган.

устидан қаттиқ зулм ўрнатган эдилар. Шунинг учун ҳам улар халқнинг нафратига учраганлар.

Оғир солиқлар, қарздорлик ва қаҳатчилик деҳқонларни ерларидан ва мол-мулкларидан маҳрум бўлишга олиб келган. Оқибатда мардикорлар ва чорикорлар сони купайиб кетди. Уруш баҳонаси билан ўзбеклар ва бошқа тубжой аҳоли қаттиқ таъқиб остига олинди. Бутун улкада вазият ғоятда оғирлашди ва кескин тус олди. Бундан қаттиқ чўчиган рус ҳукумати зўр бериб туб аҳолини Россияга нисбатан «содиқ» бўлишга чақириб, «ватанпарварлик» туйғуларини намоён этишни талаб қилди. Давлатга қарши ҳар қандай хатти-ҳаракат дарҳол бостирилиши ҳақида маъмуриятга курсатма берилди.

Чор ҳукумати, капиталистлар маҳаллий ҳокимият вакилларига таянган ҳолда меҳнаткаш оммани мустанлакачилик исканжасида шу даражада сиқдиларки, бунга энди чидашнинг ҳеч иложи бўлмай қолди.

Бундай аянчли ҳолни шоир Завқий шундай таърифлаган:

Қаҳатчилик бўлди бу Фарғонамизда,
Топилмас парча нон вайронамизда

Улим хавфи ураб қишлоқларимизни,
Не қишлоқу жибаву авлоқларимизни

Кирилди қанча одамлар вабодан,
Нишона қолмади меҳру вафодан.

Шундай оғир вазиятда 1916 йил 25 июнда рус императори Николай II имзоси билан «Империядаги рус бўлмаган эркак аҳолини ҳаракатдаги армия районида мудофаа иншоотлари ва ҳарбий алоқа йўллари қуриш учун олиб бориладиган ишларга, шунингдек, давлат мудофааси учун зарур бўлган бошқа ҳар қандай ишларга жалб қилиш ҳақида» деб чиқарган фармони эълон қилинди¹. Бунга кура, Туркистон улкасидаги Сирдарё, Фарғона, Самарқанд, Ёттисув, Каспийорти вилоятларидан 19 ешдан 43 ешгача бўлган кишилар мардикорликка сафарбар этилиши лозим эди. Бу фармон бутун

¹ Восстание 1916 года в Средней Азии и Казахстане. Сборник архивных документов, М., 1960. С. 25. Қўзғолон тарихи асосан маъмур тўпламдаги маълумотлар асосида ёзилди.

улка аҳолисини ларзага солди. Чунки мардикорликка асосан камбағаллар олинishi керак эди. Агар улар кетса, аёллар ва болалар боқувчисиз қолиб, ҳалок булишлари ҳеч гап эмасди. Шунга қарамай, чор ҳукумати вакиллари подшоҳ фармонининг дарҳол амалга оширилишини талаб қилди. Сабр косаси тулиб-тошган халқнинг қузғолон кутаришдан бошқа иложи қолмади.

Қузғолон даставвал 1916 йил 4 июлда Хужандда кутарилди. Бу ерда тупланган 6-7 минглик халқ полиция идорасини қуршаб, мардикорликка бормасликларини шовқин-сурон билан айтдилар. Халқнинг олдинги сафларида Б. Абдумадаминов, Дадабой Машарипов, Яҳёхон Қори Олимхонов ва Эшонхон Мирза Уринов сингари кишилар бориб, жасорат намуналарини кўрсатдилар. Оломон орасида аёллар ва болалар ҳам бор эди.

Полиция ва солдатларнинг оттан уқларидан уч қузғолончи улдирилди ва тўрт киши ярадор қилинди. Бу туқнашувда оломон солдатлардан қуролларини тортиб олишга уринди.

Бу воқеадан сўнг Самарқанд вилоятининг бошқа жойларида ҳам бирин-кетин қузғолонлар кутарилди. 5 июлда шу вилоятнинг Ангор, Ургут, Сиеб, Хужааҳрор сингари қишлоқларида халқ бош кутариб, бир неча оқсоқолни калтаклаб, мардикорлик рўйхатларини йиртиб ташлади. 7 июлда Даҳбед қишлоғида қузғолон кутарилиб, булис бошқарувчисининг мирзаси Қобилов улдирилди. Унга Мулла Усмон Абдурасулов, Гадоё Абдуқодиров, Холмўмин Холмуродов, Азизқул Муродов ва Мухтор Ҳафизов сингари кишилар бошчилик қилдилар. Қузғолон қатнашчиларидан 24 киши ҳибсга олинди. 11 июлда Жумабозор қишлоғида 4 минг кишидан иборат оломон тупланиб, мардикор олинishiга қарши норозилик билдирди. Уша куни Самарқанд шаҳрининг Регистон майдонида кўп мингли халқ подшоҳ фармонининг бекор этилишини талаб қилди.

Сангзор булисининг Усман қишлоғида ҳатто айрим одамлар мардикорга боришдан бош тортиб, гуруҳ-гуруҳ булиб бошқа жойларга қочдилар. Масалан, 12 июлда Довул ва Чағмой волостларидан одамлар Бухоро амирлигига утиб кетдилар.

11-12 июл кунлари Ём, Зомин ва Янгиқўрган қишлоқларида оломон айрим оқсоқолларни улдирди ва мардикорликка бормасликларини айтди.

Халқ қузғолони айниқса Жиззах шаҳрида ниҳоятда

кучли булди. Бу ерда 13 июлда Назар Хужа, Мулла Маҳамат Раим бошчилигида халқ мардикор олинимишига қарши бош кутарди. Прокурорнинг айбномасида курсатилишича: найза, суйил, болта, пичок, қилич, қисман туппончалар билан қуролланган ва газабланган оломон 13-17 июл кунларида шаҳар ва унинг атроф жойларида ҳарбий қисмларга, маъмурият вакилларига қарши ҳужум қилганлар. Куп жойларда улар темирйул изларини кучирганлар, куприк ва уйларни ёндирганлар, телефон симларини узганлар, темирйул казармаларини ва қурилишларни остин-устин қилганлар. Қузғолончилар Жиззах уездининг бошлиғи полковник Рукин, полиция штабс-капитани Зотоглов, уезд бошқармасининг таржимони Мирза Ҳамдам Зокиржонов, Жиззах шаҳрининг катта оқсоқоли Комил Жумабоев, оқсоқол Мирзаер Худоёров ва рус аскарлари Ф. Гришенкони улдирдилар.

15 июлда Каттакургон уездининг Чимбой ва Каттакургон булимларида ҳам ғалаён кутарилиб, қози Тошғойиб Назаров улдирилди ва икки оқсоқол тошбурон қилинди. 18-21 йил кунлари ғалаёнлар Самарқанд вилоятининг Мингарик, Гадейтопмас ва Серғош волостларида кутарилди. 20 июлда Каттакургон шаҳридаги қузғолон вақтида ҳарбийлар уқидан 5 киши улди ва куп кишилар жароҳатланди.

Чор маъмурияти Жиззах қузғолони қатнашчиларини ваҳшийларча жазолади. Шаҳар, куплаб қишлоқлар ер билан яксон этилди. Шаҳар аҳолиси жазирама чулга ҳайдалди. Бу ерда куп аёллар, болалар, кексалар мисли қурилмаган азоб-уқубатларни бошдан кечирдилар. Ҳатто Жиззах фожеаси Петербургда Дума йиғилишида муҳокама қилинди. Дума бу масалани ва, умуман, 1916 йилги қузғолонни бостиришда чор маъмурияти томонидан йул қуйилган шафқатсизликни текширган Дума аъзоси А.Ф. Керенский, шундай хулосага келган эди: туб аҳолининг ғалаёнларини бостириш учун белгиланган жазо экспедицияси ута шафқатсизлик билан ҳаракат қилиб, фақат эркакларни эмас, балки аёллар ва болаларни ҳам қириб ташлаганлар. Уша экспедиция аҳоли турар жойларини шу даражада бузиб ва яксон этдиларки, бунақаси уруш майдонларида ҳам юз берган эмас. (Масалан, Жиззах шаҳри бутунлай яксон қилинган.) Бу ҳол қузғолончиларнинг эсдаликлари ва халқ оғзаки ижодида ҳам ифода топган:

Тахта куприк битдими?
Николай подшоҳ утдими?
Жиззах шахрини вайрон қилиб,
Муродига етдими?

Ошқади, паловқади,
Томга чиқиб, дод айлади,
Намозгоҳни солдат босиб,
Жиззахни вайрон айлади.

Халқ кузғолонлари бутун Сирдарё вилоятида ҳам аланга олди. Галаён 11 июл куни Тошкентда бошланди. Эски шаҳар полиция бошқармасига борадиган кучада хотинлар додлашиб ва у ёқдан-бу ёққа чопишиб, мардикорликка болаларини бермасликларини билдирдилар. Уларга эркактар қушилиб, шовқин-сурон билан бошқарма идораси томон юрдилар. Бу ерда полицмейстер Мочалов миршабларга идорага кирадиган йулларни тусишни ва ҳеч кимни қуймасликка буюрди. Бироқ 2000-3000 кишилик оломон панжараларни синдиришиб ва миршабларни тошбурон қилишиб, бостириб кирдилар. Хотинлар «Мардикор бермаймиз!», эркактар эса: «Бермаймиз, шу ерда уламиз!» — деб бақиришган. Кузғолончилардан бири миршаб Йулдош Муҳаммад қулидан туппончасини тортиб олади. Бошқарма идорасининг қоровули Мираҳмад Мирқошаев маъмуриятнинг тарафини олганлиги учун оломон томонидан улдирилган. Халойиқ полиция бошқармасининг мирзаси Трентевнинг бошини жароҳатлаган. Тошбурон орқасида Себзор даҳасининг маршаби Саид Исмоилжонов, Шайхонтаҳур даҳасининг миршаблари — Тилла Эшмуҳамедов ва Дониёрхужа Исахужаев ҳам ярадор қилинади. Аскарлардан уч киши жароҳатланади. Оломон бошқарма идорасини тошбурон қилиб, унинг дераза ва эшикларини синдиради. Шу пайтда хотинларнинг кузғолонга қатнашаётганлигини қоралаган Обид уста Азизхужаев калтакланади. Бу киши шаҳар касалхонасида улган. Прокурор айбномасида бу ҳақда шундай дейилган: «Мархум Обид уста Азизхужаевнинг укаси 11 июл куни кечқурун касалхонага борганда акаси жон беришдан олдин шундай дейди: «Мен полиция бошқармасининг тагида туриб, шовқин-сурон кутариш ва тошбурон қилиш, эркактар турганда, хотинларга муносиб эмас, дедим. Шу ондаёқ кишилар ва хотинлар мени кучага судраб олиб чиқишди. Бу ерда кимлардир биқинимга пичоқ урди».

Тошкент қузғолонида қатнашган оналар.

Қузғолон вақтида подполковник Н.Е. Колесников бир неча маротаба оломонни тинчлантиришга ҳаракат қилади. Аммо улар қаршилиқ кўрсатишни тўхтатмайдилар.

Қузғолончилардан бири қулида қиличи билан Н.Е. Колесниковга ташланаётганда у бу кишини тўппончадан отиб улдиради. Шундан кейин халойиқнинг қони қайнаб, «Ур» деган овозлар янгради. Оломон орасида Маҳмуд Мирсоатов исмли гимназия ўқувчиси «Миршабларни уринглар», деб одамларни ҳужумга чақирган. У гимназия кийимида бўлган. Қузғолончилардан Мирқосим Исамуҳамедов шериги билан телефон симини узган. Оломоннинг бошқарма идорасига бостириб кириш хавфи туғилганидан кейин Н.Е. Колесниковнинг буйруғига қўра уларга ўқ отилди. Натижада 11 киши улдирилди ва 15 киши жароҳатланди. Улганлар орасида Абдусамад Мирсоатхужаев, Шоюнус Абдукаримов ва бошқалар бор эди. Аёллардан Рузвонбиби Аҳмаджонова улдирилди. Зухрабиби Мусамуҳамедова ярадор қилindi. Уста Одил Алимбоев, Охунбобо Абдулла Азизов, Мулла Олим Файзибоев, Пулат Мирибоев, Шокир Камолов, Эрназархужа Икромбоев, Содик Қорисев ва бошқа кишилар яраландилар. Бошқарма ҳовлисида юз берган фожеадан куп утмай, Тошкент шаҳар бошлиғи С.О. Кочин стиб келди. У ўзи қўрган воқеани

шундай ёзганди: «Мен полиция бошқармасига келганимда кучада, бошқарма атрофида, қисман ҳовлида эркак ва хотинлардан иборат оломонга дуч келдим. Оломон бир неча минг кишидан иборат бўлиб, уларнинг орасида улганлар ва ярадорлар бор эди.

...Полиция бошқармасига борадиган кучада айрим кишилар менга йиги-сиги аралаш нималарнидир тушунтиришга, кимларнингдир устидан шикоят қилишга ури-нардилар. Бу ерда эркаклар ва хотинлар бўлиб, уларнинг ҳаммаси ҳурланган ва эзилган қуринарди.

Полиция бошқармасига кирганимда Эски шаҳар миршабларининг ҳаммаси қўлларида туппонча ушлаб турганликларини кўрдим. Бошқарма биноси ёнида телефон сими узилиб ётибди. Идоранинг ичида гишт ва тош парчаларини, эшик ва деразаларнинг синганини кўрдим. Ҳати ҳарбий қисмлар келмаган эди. Оломоннинг тарқалишини сураб қилинган таклифлар инobat-га олинмай, шовқин-сурон эшитилиб турди. Кўп ўтмай, уликлару ярадорларни олиш ва тиббий ёрдам кўрсатишга киришилди.

Шу пайтда бошқармага ҳарбий билим юртининг отряди ва Тошкент Янги шаҳрининг миршаблари келишди. Кейин ҳарбий қисмлар ҳам келиб, оломонни куча тарафдан ураб олди ва уларнинг тарқалишига муваффақ бўлинди. Қўзғолончилардан бир гуруҳи миршаб Миркомилнинг хонадонига ҳужум қилиш учун Бешоғоч томонга кетишган эди».

Чор ҳукумати қўзғолонни бостирганидан кейин кўп кишиларни қамаб, суд қилди. Галаённинг фаол қатнашчиларидан этикдўз Абдурахмон Қаюмсуфиев ва қора ишчи Мирқосим Шомухамедовни осиб ўлдиришга ҳукм чиқарилди. Ишчилардан Тожибой Юнусхўжаев, Ғулом Камолов, Йўлчи Иброҳимов, Низомиддинхўжа Зайниддинхўжаев, камбағал деҳқон Муродхўжа Маҳмудалихўжаев, Ёқуб Муродражаббоев ва бошқалар узоқ муддатли сургунга ҳукм этилди. Гарчанд Тошкент қўзғолони бостирилган бўлса-да, унинг акс-садоси бутун улка бўйлаб тарқалди. Аввало, галаёнлар Тошкент атрофидаги жойларда авжига чиқди. 12-14 июл кўнларида Хитойтепа, Тўйтепа, Гишткуприк, Хонобод, Пискент ва Кауфман станцияси(Зангиота)да халойиқ бош кутариб, мардикорликка бормасликларини маълум қилдилар. 15-16 июлда Вревский станцияси атрофида ва 84-темирйўл разъездида кўпминглик оломон кучага тупланди. 20 июлда Булат бўлисида 60 минг, Қибрайда 6

минг кишилик оломон мардикорликка қарши бош қу- тарди.

Қузғолон айниқса Туйтспада қизгин тус олди. Бу срада халойиқ оқсоқолнинг уйини, идораси ва император Николайнинг суратини ёндириб ташлади. Ҳарбий отряднинг қузғолончиларга уқ узиши оқибатида 20 ки- ши улдирилди ва ярадор қилинди.

Сирдарё вилоятига қарашли Амударё булимида (Қо- рақалпоғистон) ҳам қузғолонлар кутарилгани маълум.

Қузғолон Фаргона вилоятини ҳам қамраб олди. 1916 йил 9 июлда галаён Андижон шаҳрида Жомеъ масжиди майдонида кутарилди. Бу қузғолонга Ҳаким Оқсоқолов, А. Рузибоев, М. Абдукаримов сингари кишилар бошчи- лик қилдилар. Андижон уезди бошлиғи И.А. Бржезиц- кийнинг маълумотига қура, 500 кишилик оломон рус ҳукуматининг сафарбарлик тугрисидаги фармонига буйсунмасликларини унга айтганлар. Улар уезд бошли- гининг тушунтиришига қулоқ солмай, ундан фармон тугрисидаги гапларни тухтатиш ва мардикорликка са- фарбар этмаслик ҳақида тилхат беришини қатъий ра- вишда талаб қилдилар. Акс ҳолда, элликбошилар ва бошқа амалдорларнинг ҳаммаси улдирилиши ва улар- нинг мол-мулклари талон-тарож этилишини уезд бошли- гига билдирдилар. Бу талабга рад жавоби олингач, қузғо- лончилар полиция ва ҳарбий отрядга қарши кетмон, тош ва таёқлар билан ташландилар. Бу туқнашувда ҳарбий отряд томонидан уқ узилиб, қузғолончилардан 10 киши яраланган ва 3 киши улдирилган, аскар ва полициячи- лардан бир неча киши шикастланган.

10 июлда Олтинкул булисига қарашли Далварзин қишлоғида қузғолончилар булис бошлиғи Муллахониш- бек Мулларузибеков ва унинг икки ҳамроҳини улдир- дилар. Бунда қишлоқнинг бутун аҳолиси қатнашли. Жазо отряди етиб келган вақтда уларнинг ҳаммаси қиш- лоқни ташлаб кетгандилар.

13 июлда Андижон уездининг Майғир волостининг Чувама қишлоғида қузғолон кутарилиб, оломон қиш- лоқ оқсоқоли Ю. Ҳасанбоев, элликбоши Кипчоқбой ва Мулла Йулдош Султонхужасевни уриб улдирдилар. Улар амалдорларнинг уйларини бузиб, мол-мулкларини талаганлар.

Қишлоқ оқсоқолининг отаси К. Турақулбоевнинг курсатишича, халойиқ унинг уй-жойларини вайрон қи- лишдан ташқари, 200 минг сўмлик қарздорлик ҳужжат- лари ва векселларни ёндириб ташлаганлар. Қузғолонга

А.Исломов, М.Қосимов, А.Ризоқулбосов, А.Алиев, Т.Турақулбосов, А.Тухтасинбосов, Т.Маманиезов, П.Абдувалиев, И.Мадраимов, Ж.Полвонов, М.Охунов, М.Оқсоқолов, Д.Темирбосов ва К.Ризоқулбосов деган кишилар бошчилик қилганлар.

Кузғолонлар жазо отрядлари томонидан шафқатсизларча бостирилганига қарамай, тобора кенгрок тарқалиб борган. Бу борада Чек офтобачи, Миробод ва бошқа кушни қишлоқларда кутарилган кузғолонларни курсатиш мумкин. 12 июлдан 13 июлга утар кечаси Чек офтобачи ва Чек Гофир қишлоқларининг 300 кишилик халқи Буваназар Хожиев, Ота бойвачча, Қучқор Гоziқулов, Аҳмадали Абдуносиров, Умарали Сотиболдиев, Умархужа Фармонқулов ва Мамадҳасан Аҳмадхужаев бошчилигида оқсоқолнинг уйига бостириб кириб, уни топиб беришларини оила аъзоларидан талаб қилганлар. Бу вақтда оқсоқол ва маъмуриятнинг бошқа вакиллари Андижон шаҳрида яшириниб олгандилар. Кузғолончилар оқсоқолнинг угли ва бошқа қариндошларини боғлаб, оқсоқолни топиб беришларини, акс ҳолда, уларни улдириш ва уй-жойларини ёндиришларини айтадилар. Ҳатто кузғолончилар оқсоқолни қидириб топиш ва жазолаш мақсадида уз вакилларини шаҳарга юборганлар. Чек офтобачи кузғолончиларининг бошлиғи атроф-жойлар билан ҳамкорликда курашни давом эттириш мақсадида Хонбоғ, Мадиев каби қишлоқларга уз вакили мироб Сотиболдиевни юбориб, кузғолон кутаришга ва амалдорларни жазолашга киришади.

Кузғолон М.Масидов, И.Саидбосов, Р.Раимбердиев бошчилигида Донкуйма қишлоғида ҳам булиб утган. Бу ерда халойиқ қишлоқ оқсоқоли М.Саримсоқовнинг хонадонига бостириб кириб, мардикорлар рўйхатини ва бошқа ҳужжатларни куйдириб, оқсоқолни топиб беришни қариндошларидан талаб қилганлар. Халқ кузғолони Миробод қишлоғида ҳам булганлиги маълум. Кузғолонга Ж.Ортиқов, Р.Шерматов, М.Ҳасанбосов деган кишилар раҳбарлик қилиб, маҳаллий маъмуриятнинг зулми ва адолатсизлигига қарши курашганлар. Маъмурият вакиллари кузғолончиларнинг жазосидан шаҳарга қочиб қутулишга эришганлар.

Норин булисида булиб утган халқ кузғолонлари ҳам алоҳида диққатга сазовордир. Бу вилоятнинг Чужа номи қишлоғида Ю.Масодиқов, Х.Ҳожиев, Ш.Қорабосов, Х.Маҳмудбосов бошчилигида оломон таёқ, кетмон ва уроқ билан қуролланган ҳолда оқсоқол Каримбой угли

ва эликбоши Т.Норматбоев хонадонига ҳужум қилганлар. Бироқ оқсоқол ва эликбоши олдинроқ қочиб улгурган эдилар. Ҳарбий отряд тупланиб турган бир гуруҳ оломонга уқ отган ва икки кишини улдирган.

Халқ қузғолони Норин булисининг Хужавот қишлоғида ҳам булган эди. Бу ерда 1000 кишига яқин одам қулига тушган нарса билан қуролланиб, оқсоқолнинг уйини ураб олади. Бироқ қузғолон жазо отряди томонидан тарқатилиб, Т.Абдувоситов, Ж.Қурбошиев, М.Мадаминов, Р.Худойбердиев, И.Диёрбоев, Б.Одилбоев сингари кишилар қамоққа олинади.

Андижон уездининг Капа, Пода қишлоқлари ва Баликчи булисларида ҳам қузғолон кутарилиб, оқсоқол ҳамда эликбошилар оломон томонидан улдирилади. Бундай қузғолонлар Жалолқудуқ, Ҳаққулобод, Избоскан ва Ербоши волостларида ҳам булган. Жалолқудуқ булисидagi Суфи қишлоғида маҳаллий маъмурият вакилларида 5 киши қузғолончилар томонидан улдирилган. Бу ишда фаол қатнашган Мамарасулов, Ҳаманов, Суфиев ва бошқа қузғолончилар қамоққа олиниб, судга берилган. Шунга қарамай 14 июлда қузғолончилар Қорасув станциясига ҳужум қилганлар.

Фарғона вилоятидаги энг йирик қузғолонлардан бири 10 июлда Марғилон шаҳрида бўлиб утган эди. 20-25 минг кишидан иборат шаҳар аҳолиси Ўрда майдонида тупланиб, мардикорликка олишга қарши кутарилдилар. Қузғолончилар мардикорликка сафарбарлик ҳақидаги фармонни тушунтириш ва амалга ошириш мақсадида сузламоқчи булган полицмейстер подполковник Пахотин ва маҳаллий маъмурият вакиллари гапиришга мутлақо йул қуймай, уларга ҳужум қилганлар. Полковник Пахотин туппончасини уқталган ҳолда зурга қочиб кутулган. Оқсоқоллар эса майдонда оломон томонидан калтак, кетмон ва тошлар билан уриб улдирилган. Қузғолон вақтида оломон томонидан 8 киши улдирилди. Шундан кейин халойиқ турли томонларга тарқаб кетди. Куп утмай қушимча ҳарбий отряд келиб, Ўрда майдони ва бошқа муҳим жойларни эгаллади. Кун давомида шаҳар буйлаб қузғолон қатнашчилари қидирилиб, улардан 63 киши қамоққа олинди.

Жиннилар қишлоғида эса қузғолончилар билан жазо отрядлари уртасида туқнашув бўлади.

Ёзевон булисининг бошқа жойларида ҳам қузғолонлар бўлиб, улардан 36 киши суд жавобгарлигига тортилган. Бу қузғолонларнинг муҳим хусусияти шундаки,

унда хотинлар фаол қатнашганлар. Масалан, Ч.Мадалибоева, Ч.Бадалбоева, М.Охунова, М.Пулатхужаева, М.Умаралиева, Я.Уринбоева, М.Муҳамедова, К.Исмоилова, Х.Рузибоева, А.Норқучқорова, Х.Маъзумова, Ж.Ҳожиева, Р.Аминова, Т.Нажмиддинова, М.Холиқова, Б.Зиеева, С.Зокирова ва бошқалар шулар жумласидандир. Бироқ чор маъмурияти жамоат тазйиқидан चुчиб, аёллар устидан олиб борилган терговни пировардида тухтатган эди.

Халқ қузғолонлари Қуқон уездининг куп жойларида ҳам булиб утди. Қуқон шаҳрининг Аравон булисиди халойиқ адолатсизлик ва зулмга қарши кутарилиб, булис ҳокимини калтаклаб улдирган. Бу воқеанинг сабаби ҳақида Туркистон район тартибни муҳофаза қилиш булими бошлиғи М.Н. Волков уз рапортида шундай ёзган: «Қуқон шаҳрида Аравон волост ҳокими Иброҳимнинг улдирилиши унинг халққа қаттиқ зулм утказгани оқибатида содир булди. Булим ҳокими сафарбарлик ҳақидаги буйруқни олиши биланоқ булим мирзаси Ғофир билан маслаҳатлашиб, чақириқ руйхатларига барчани киритиш ва ким пул берса, уни руйхатдан учиршга қарор қилдилар, бу унинг улдирилишига олиб келди.

Тилга олинган мирза Ғофирнинг ойлик маоши 25 сум. Бироқ, кейинги икки йил ичида Қуқон шаҳрида салкам 6 минг сумга уй сотиб олди, узи уйланди, укасини уйлантирди, бунга 2000 сумдан ортиқ пул сарфланди. Бундан ташқари, унинг 1000 сум нақд пули бор. Фаргона вилоят волостлари ҳокимларининг купчилиги Аравон волост мирзасига ухшаш иш юритдилар».

10 июл куни кечаси Янгиқурғон булисининг Шаҳмир қишлоғи аҳолиси М.Азизов бошчилигида оқсоқол Н.Шоюсуповнинг уйини ёндириб юборган. 8 июлда қузғолон уезднинг Катта Аравон қишлоғида кутарилиб, халқ элликбоши ва бошқа амалдорларнинг ҳаракатларига очиқдан-очиқ қарши чиқиб, уларни калтаклаган. Бу туполонда бир неча киши ярадор қилинган. Жазо отряди қузғолончилардан 10 кишини қамоққа олган. Бу вақтда Қайнар булисига қарашли Найманча қишлоғида аёллар иштирокида қузғолон кутарилди. 9 июл куни Аравон булисининг Розиеглик қишлоғидаги аҳолининг қузғолони кескин тус олди. Маҳаллий маъмуриятнинг адолатсизлиги ва зулмидан сабр косаси тулган оломон валост бошлиғи И. Ҳасан-

боев ва унинг ҳамроҳларини уриб улдирадилар. Қўзғолончилардан бири ҳалок булган. Қўзғолонни бостириш учун етиб келган жазо отряди дарҳол халқни қуршаб 316 кишини ҳибсга олган. Бу қўзғолонда 2000 кишидан ортиқ эркак ва аёл қатнашиб, улар Аравон, Калигор, Туркман, Чамашби ва Барзанчи каби қишлоқлар аҳолисидан иборат эди. Қўзғолончиларнинг олдинги сафида К.Рузибоев, М.Аҳмадбоев, А.Тошматов, М.Олимбоев сингари кишилар борганлар. Қўзғолонда қатнашган аёллар «Уғилларимиз ва эрларимизни минг сум берилса ҳам мардикорликка бермаймиз», — деб хитоб қилганлар.

Бу воқеанинг эртасига Ганжиравон қишлоғи ва унинг атрофидаги жойларнинг аҳолиси биргаликда бош кутариб, 100 кишилик халқ булис ҳокимининг уйига бостириб кириб, мардикорлик рўйхатини ва уй жиҳозларини ендирганлар. Оқсоқол эса қочиб қутулган. Жазо отряди 29 кишини қамаган.

Қўзғолон тарихида Найманча қишлоғи аҳолисининг галаёни диққатга сазовордир. Бу ерда аёллар жасорат ва уюшқоқлик билан бош кутариб, биринчи сафларда турганлар. Натижада жазо отряди зўрлик билан аёлларни четлатиб, эркаклар билан юзма-юз булган. Шунда оломон орасидан отряд бошлиғига қараб тошлар отилган. Бу қўзғолон ҳам бостирилган. 11 июлдан 12 июлга утар кечаси 400-500 кишилик халқ Туда қишлоқ оқсоқоли қулидан мардикорлик рўйхатини тортиб олиб қўйдирган. Бу вақтда Риштон қишлоғида ҳам М.Бобохонов, Ш.Ҳожиев, П.Йулдошбоев каби кишилар раҳбарлигида қўзғолон кутарилади. 500-600 кишилик оломон Қўқон уезди бошлиғи К.В. Мединскийнинг тушунтиришларига қулоқ солмай, булис оқсоқоли М.Жалоловга ташланиб, уни улдирмоқчи буладилар. Бирок у қутқариб қолинди. Мединский қўзғолончилардан бир неча кишини ушлаб, халқни янада ғазаблантирди. Халойиқ ҳарбий отрядни қуршаб кела бошлади. Мединский ва унинг ҳамроҳлари, шу жумладан, маҳаллий маъмурият қадам-бақадам қуроолларни уқталган ҳолда халқнинг сиқуви остида чекина бошлайди. Бу вақтда қўзғолончиларнинг бир гуруҳи Мединскийни орқа томондан уриб олади. Шу тариқа, ҳарбий отряд ва маъмурият вакиллари кетмон, тош ва калтаклар билан қуроолланган халқ ҳалқасида қолади. Ҳарбий отряд ут очганди қўзғолончилардан И.Мадалиев, Б.Парпиев, С.Мада-

тисв яраланганлар. Кузголон тарқатилиб, 12 киши қамоққа олинган.

Халқ ғалаёнлари йирик қишлоқлар билан бир қаторда майда қишлоқларни ҳам қамраган. Бундай ҳолларда 3-4 қишлоқ биргаликда ҳаракат қилган. Масалан, Қудаш булисига қарашли Қирқкетмон, Бешкалпоён ва Бешкаллабола қишлоқларидаги халқ оммасининг кузголонни шулар жумласидандир. 500-600 кишидан иборат халқ Қудаш қишлоғида тупланиб, булис оқсоқолини уддирмоқчи булиб қидирганлар. Элликбоши билан уғлини қалтаклаганлар. Элликбошининг уйини талаб, бузганлар. Ҳарбий отряд томонидан кузголон қатнашчиларидан 18 киши қамалган.

Қишлоқ аҳолисининг кузголонлари темирйул ва станциялар, телефон ва телеграф симларини хавф остига қуйган. Шунинг учун ҳам Қуқон жандармерияси бошлиғи темирйулга яқин жойда аҳоли тупланиб, Горчаков станциясини эгаллаш, телефон-телеграф орқали алоқани бузишга шайланаётганликларини Фаргона област ҳарбий губернаторига билдирганди.

Кузголонлар бостирилган бўлса-да, лекин улар рус маъмурияти вакиллари мавқеига зарба бериб, довдиратиб қуйди. «Кейинги кунлардаги ғалаёнлар, — деб ёзганди Қуқон уездининг бошлиғи Мединский, — аҳоли орасида маҳаллий маъмуриятнинг мавқеини анча пасайтириб юборди. Маҳаллий маъмурият ҳаддан ташқари асабийлашган булиб, узига ишончни йўқотмоқда. Мусулмон байрамининг биринчи куниди (18 июл) умумий кузголон кутарилажаги туғрисида қатъий сузлар эшитилмоқда. Хавфсизликни таъминлаш учун Қуқон шаҳар гарнизонини кучайтириш лозим». Яна, шу ҳужжатда темирйулчилар хавфсизлигини дарҳол кучайтириш лозимлиги таъкидланган.

Халқ ғалаёни Наманганда ҳам кенг қуламда содир бўлди. 9 июлда наманганликлар мардикорликка сафарбарлик ҳақидаги фармонни тан олмасликларини билдирдилар. Маъмуриятнинг кузголонни тарқатиб юборишга қаратилган ҳаракатлари ҳеч қандай натижа бермади. Аксинча, халқ оммасининг ҳаракати тобора кучайиб борди. Шундан кейин пулемётлар билан қуролланган ҳарбий рота келтирилиб, халқни қурқитиш чораси қурилди. Бироқ кузголончилар рўйхатларнинг берилишини қатъий туриб талаб қилдилар. Шу тарзда эрталабдан то соат 11 гача шаҳар майдонида кузголончилар ҳарбий рота билан рупара туравердилар. Шу вақт-

да оломон орасидан «Ур» деган сузлар янграб, халқ ротага ташланди. Солдатлар пулемётлардан уқ узиб, қўзғолончилардан 12 кишини улдирдилар, 38 кишини яраладилар.

Наманган уезди бошлиғи П.Р. Крашковнинг курсатишича, ярадор бўлган қўзғолончилар уларга «Бу ҳеч нарсга эмас, барибир, уз мақсадимизни амалга оширамиз!» — деб хитоб қилганлар. Қўзғолон вақтида катта ва кичик оқсоқоллар, полиция, умуман, маъмурият вакиллариининг ҳаммаси улдирилажаги ҳақидаги хитоблар эшитилиб турган. Қонли қўзғолонлардан кейин улар тарқатилиб, исён қатнашчиларидан М.Бойжонов, А.Розиқбоев, Б.Мирзасев, И.Халфасев, жами 19 киши қамоққа олинган.

12 июлда уезднинг Уйчи қишлоғида қўзғолон кутарилган. Қўзғолончилар Умурзоқ Бобожонов ва Аҳадали Ҳаманбойҳожиев бошчилигида элликбошини уриб улдирганлар. Бу ҳаракатда М.Қаюмов, А.Мухторов, М.Абдурахимов, М.Абдукаримов фаол қатнашдилар. Бу кишиларнинг ҳаммаси қамалди.

12 июлда Олмос қишлоғида эркак ва аёллар биргаликда бош кутариб, маҳаллий маъмуриятнинг адолатсизлиги ва қийноқларига қарши курашдилар. Улар қишлоқ оқсоқоли М.Абдурахимов ва ёнидаги ҳамроҳларини калтакладилар. Бу ҳилдаги ҳаракат Жарқургон қишлоғида авжига чиқди. 21 июлда бу қишлоқда 1000 га яқин одам тупланиб, маҳаллий маъмурият йиғилган болохонали уйни қўршаб, рўйхатларни беришни талаб қилдилар. Қишлоқ оқсоқоли Тожибой рўйхатларни халқ уртасига ташлашга мажбур бўлди. Бу ҳужжатлар дарҳол йўқ қилинди. Бироқ қўзғолончилар бу билан қаноатланмай, болохонага бостириб кириб, волост бошлиғини пастга улоқтирганлар. Халқ оқсоқолни калтаклаб улдирди. Шундан кейин оломон унинг уйига бориб, хонавайрон қилиб ташлади. Қўзғолон кеч соат 6 гача давом этди. Қўзғолонни уюштиришда М.Миркаримбоев, А.Хужаев, М.Маматқулов, А.Юсупов, И.Ҳожиев, М.Хужамбердиев, М.Нурматов, Н.Бердибоев, Н.Ҳожиев, А.Умарбоев, М.Назаров, П.Назарбоев, Ю.С.Айитбоев, М.Райимбоев сингари кишилар жонбозлик кўрсатганлар.

Уезднинг Пишқургон, Уйчи, Хужаобод, Уйгур, Тошқургон ва Барзанчи қишлоқларида аҳоли бош кутариб, амалдорларнинг уйларига ҳужум қилган ва рўйхатларни ёндирган. Уйчи қишлоғида 500 кишилик

халқ элликбошини улдирган. 24 июлда уезднинг Чан-довул қишлоғида катта қузғолон бўлди. Минг кишига яқин халқ маъмуриятнинг сафарбарлик ҳақидаги тушунтиришларига қулоқ солмай, норозилик билдирди. Улар волост идорасига бостириб кириб, бузиб ташлаганлар. Қузғолончилар полиция ва унинг бошлигини тутиб, руйхатларни тортиб олганлар. А.Дадабоев, М.Ҳожиев, Т.Қаландаров, М.Усмонқулиев, М.Содиқбоев, М.Солиҳов, А.Устақулиев, А.Нормухамедов, Д.Ашурматов, А.Абдурахмонов, М.Каримбоев, Р.Раззоқов, М.Мирсаидов, Т.Қиличбоев, У.Содиқов, А.Шоюсупов, Х.Урозқулов каби 50 нафар фаол қузғолончи судга берилди.

15 июлда уезднинг Чодак қишлоғида кутарилган қузғолон ҳам қизгин тус олган. Купсонли оломон бўлис ҳокими Мулла Қози Худойбердиевнинг уйига бостириб кириб, уни тепкилаган. Кетмон, таёқ, тош ва болталар билан қуроқланган халқ Ш.Тоирбоев, М.Каримов, М.Ашурматов, М.Маратжонов ва бошқа маъмурларни ҳам калтаклаган. Қузғолончилар орасида айрим кишиларда тупшунча бўлган. Қузғолончилар М.Аминовнинг уйи ва боғини хонавайрон қилиб ташлаганлар. Оқсоқолнинг 15 минг сўм пули ва 10 минг сўмлик қарздорлик ҳужжатлари ҳамда 10 минг сўмлик уй жиҳозлари, асбоб ва моллари йуқ қилинган. Оқсоқолнинг узи Уш шаҳрига қочиб қутулган.

Қузғолон қатнашчиларидан 90 киши қамоққа олинди. Ж.Каримбоев, А.Абдураимов, Н.Шодибоев, Ю.Маширипов, Н.Ҳожиев, Ю.Амирматов, С.Полвонов, Б.Қориев, А.Қориев, А.Хужаев, С.Назаров, Н.Жалолов, И.Мухамедов, М.Мадиев, Ш.Тошбоев, А.Жалилов, Н.Насибоев, С.Дониёрбоев, И.Устарузиев, Р.Мирзабоев шулар жумласидандир.

17 июлда Юқори Ашт қишлоғи аҳолиси қузғалиб, бўлис бошлигининг уйини вайрон қилиб, ендириб юборган ҳамда узини уриб улдирган.

Бу воқеада Б.Саримсоқов, Т.Матқулов, М.Мансуров, М.Муминов, А.Шоазизов, Х.Холов, И.Нсъматуллаев, А.Абдуқодиров, И.Мирзаматов, Ф.Ҳамдамов, К.Фозилов ва бошқалар, жамъи 27 киши, катта жасорат курсатган. 25 июл куни халқ оммаси Уйчи бўлисига қарашли Ёрқургон қишлоғида қузғолон кутарган. Бу ерда халқ оқсоқоллардан руйхатларни беришни талаб қилиб, уларни тош билан урганлар. Бу воқеадан сунг Т.Холиқов, Б.Мирзабоев, А.Хасанбоев, А.Толипов,

Ш.Устабоев, У.Муминов, У.Йулдошбоев, А.Отабоев сингари 20 дан ортиқ киши қамоққа олинган.

Куйи Ашт қишлоғидаги қузғолон ҳам анча қучли бўлган. Қузғолончилар 17 июлда болта, пичоқ, таёқ ва тошлар билан бўлис бошлиғи Муҳаммад Солиҳ Алимбобоевнинг идорасини бузиб ташлаб, қаршилиқ қурсатган расмий кишиларни улдириганлар. Шундан кейин унинг уйини хонавайрон қилиб, мол-мулкларини ендирганлар. Шу билан бирга, унинг тоғаси У.Адинбоев қалтакланиб, замбилда майдонга олиб борилган. Бу ерда у оломон томонидан улдирилган. Қузғолончилар бу билан чегараланмай, бошлиққа тегишли дуконларни ҳам бузиб ташлайдилар. Ҳаммаси бўлиб бошлиқнинг 50 минг сумликдан ортиқ мол-мулкни талаганлар. Қузғолон давомида К.Хужаев, Ш.Турсунбоев, А.Ҳамдамов, К.Мирзабоев, Н.Полвонов, Б.Хужаев, А.Муллажонов, И.Назаров, М.Мардонов, И.Абдурахмонов, М.Ҳожиев, П.Аминов сингари куплаб оловқалблар олдинги сафда курашдилар. Қузғолонда аёллар ҳам эркакларга мадалкор бўлганлар. Қузғолончилардан Улугбиби Тошматова, Нуринисо Турсунова, Ҳамробиби Аминова сингари жасоратли аёллар амалдорларни улдиришда ва уларнинг уйларини бузишда бевосита қатнашганликлари учун қамоққа олиниб, судга берилган. Бу қаҳрамон аёллар билан бир қаторда қузғолонга аралашган Тошбиби Муҳаммадсафоева, Барнобегим Бурибоева, Ҳожибиби Носирова, Рухсорабегим Шаҳрова, Иродабиби Мадазимова, Самарбону Шербоева, Тухтанисо Шоюсупова, Шамсинисо Муҳаммаджонгозиева, Бибисаодат Шарипова, Анишбону Мадалиева исмли аёллар қамоққа олиниб, тергов қилинганлар.

Рус ҳукумати улкада қузғолонларни бостириш учун 14 батальон, 33 казак ҳарбий қисми, 42 туп ва 69 пулемет жунатди. Жазо отрядлари ниҳоятда шафқатсизлик билан ҳаракат қилдилар. Бу ҳақда генерал-губернатор А.Куропаткиннинг рус императорига ёзган рапортида шундай дейилади: «Сиз, император олий ҳазратлари ва барчага муқаддас ватан ҳисобланган буюк Россия олдида ўз содиқлигини унутганлиги, жиноий ишлар қилганлиги учун Туркистон аҳолиси қаттиқ жазоланади».

Қузғолон қатнашчиларидан уч мингдан ортиқ киши судга берилиб, улардан 347 таси осиб улдиришга ҳукм қилинган. Бироқ, вазиятни янада кескинлаштирмаслик учун 51 киши қатл этилиб, қолганларига улим

жазоси сургун ва қамоқ билан алмаштирилди. Юзлаб одамлар турли муддатлар билан қамоққа ҳукм қилинди. Айрим шаҳар ва қишлоқлар бутунлай вайрон этилди. Қуллаб уйлар таланди ва куйдирилди. Айниқса, Жиззах қузғолончиларига нисбатан ваҳшийларча муносабатда бўлдилар. Бу ҳақда қузғолон қатнашчиларининг хотиралари орқали тула тасаввур ҳосил қилиш мумкин.

Жиззах ғалаёни иштирокчиси Тура Норбой шундай дейди: «Жазо отрядлари тоғда қочиб юриб, оч қолиб, қишлоқдан овқат олиб келиш учун тушган Мавлон Айтматовни ушладилар. У билан яна, 7 кишини ушлаб, дарахтларга боғладилар. Ун кунгача ҳар куни бир бор калтаклаб, охирида улдириб кетдилар».

Қузғолон қатнашчиларидан Муқим Урдушев Тошкентга қочиб, сунгра Жиззахга қайтиб, курганларини қуйидагича сузлаган: «Тошкентдан Жиззахга келдим. Кечаси станцияга етиб, намоз вақтида шаҳарга тушиб кетдим. Йулда куп солдатларни курдим. Уларнинг енида халқдан тортиб олинган қимматли рўзгор ашёлари тоғ-тоғ бўлиб етибди. Солдатлар қимматли ипак сузаналар, атлас ва шоҳи курпаларни отларига ёпиб қуйибдилар. Ипак газламалар, шоҳи курпаларни тупроққа ёзиб, устида ағанаб ётибдилар. Ҳовлига чиқсалар ҳам шоҳи ва атлас курпаларни ёпиниб чиқмоқдалар. Бу ерда халқдан талаб олинган мингларча от-моллар ва қуйлар турибди. Оёқ остида босилиб ётган қимматли нарсаларни куриб, жуда раҳмим келди. Эски шаҳар йулидан келаётганимда Янги шаҳарга қараб қатор-қатор кетаётган хотин-кизларни курдим. Улар мендан «Солдатлар талаб кетган нарсаларни қайтариб бераётган эмиш, деб эшитдик, шу тугрими», деб сурадилар. Мен буни курмаганлигимни айтдим. Эски шаҳарга тушсам, энг яхши бинолар, маҳаллалар, шаҳар кўчаларидаги тимлар, дуқонлар, ошхоналар ва чойхоналар куйиб, ер билан тепа-текис бўлган. У ерда бойугли сайрамоқда. Халқ оч ва яланғоч, жуда огир аҳволда. Бу аҳволни куриб, куп ачиндим».

«Бир куни, — дейди қузғолон иштирокчиси Мама-шариф Ҳусайнов, — шаҳар атрофини солдатлар ураб, ҳар ҳовлига беш-олтитадан бўлиб киравердилар. Одамларни уриб-сукиб, уйларидан кувиб чиқдилар. Бешикдаги болаларни ечиб олишга қуймадилар. Халқни бозор майдонига туплаб, еш ва жинсларига қараб, тудаларга ажратдилар. Атрофларига туп ва пулемётлар ур-

натдилар. Солдатлар баъзи одамларнинг қулоқларидан бураб, туп огзига олиб бориб, кейин қуйиб юборардилар. Баъзилари одамларга қараб, милтиқларини шарқшурқ қилиб қурқитардилар. Одамлар орасида оқпошшо Жиззах халқини отиб юборди, энди ҳаммамизни отар экан, деган гап тарқалди. Халқни ваҳима босди. Хотинлар ва болалар йиглади. Солдатлар уларни милтиқ қундоғи билан урдилар. Бир вақтда Янги шаҳардан бир отлиқ аскар чопиб келиб: «Сиз маккор Жиззах халқи подшоҳи аъзамнинг олий фармониға итоат қилмаганликларингиз учун подшоҳи аъзам сизларни отува буюрган эди. Генерал-губернатор Куропаткин сизларнинг гуноҳларингизни оқ подшодан тилаб олдилар. Сизлар энди бу шаҳарда яшашдан маҳрум бўлдингиз. Сизларни шаҳардан 25 километр нарига сургун қиламиз», — деди. Солдатлар, мингбоши ва полициячилар халқни уч томонга бўлиб ҳайдадилар. Кун бениҳоя иссиқ, ҳамма ёқни чанг-тузон қоплаган, Эски шаҳарга келадиган сув Янги шаҳардан бўғиб қуйилганлиги учун ҳеч жойда сув йуқ. Бизларни солдатлар югуртирди. Бир ерда тўхтатиб, ҳамманинг ёнини кавлаб, бор пуллари ни қоқиб олди. Яна югуртирди. Чополмай йиқилганларни милтиқ қундоқлари билан урдилар. У вақтдаги дод-вой оламни тутар эди. Ёш болалар сувсизликдан юраги қуйиб, улиб қолаверди. Ҳомиладор хотинлар туғиб ётибди, солдатлар уларга қарашга йўл бермайди. Солдатлар югуришдан бош тортганларни отдилар. Югуриб кетаётган халқни яна тўхтатиб, қўлларидаги узукларни, қулоқларидаги сиргаларни юлиб олдилар. Шу равишда чулға етиб боргунча неча жойда текшириб, яхши кийимларигача ечинтириб олдилар. Бизларни шундай азоб-уқубатлар билан шом пайтида Қили чулига олиб бориб, ташлаб қайтдилар. Одамларда овқат ҳам, курпа-ёстиқ ҳам йуқ, ҳамма оч ва сувсиз қолди. Кечаси биз қишлоқларга бориб, овқат олиб келиб, ҳаммага оз-оз улашиб турдик. Бир туп одамлар оч қолиб, касалликдан улдилар. 10 кундан кейин бизга шаҳарга келишга рухсат берилди».

Бу сатрларда асосан қузғолончиларнинг ота-оналари ва қариндош-уруғлари чеккан азоб-уқубатлар ҳақида фикр юритилаётир. Қузғолончиларнинг узларига нисбатан қўлланган жазолар бундан ҳам қаттиқ бўлган. Бу ҳақда уз кузи билан қурганларини Коршунова исми рус аёли қуйидагича баён қилади: «Тошкент қамоқхонаси ҳовлисида очликдан улган фарғоналикларнинг мур-

даларини куплаб араваларга солиб қуйилганлигини курдик. Сунгра маҳбуслар жойлаштирилган қамоқхона ер-туласига тушдик. Бу ерда одамлар шу даражада зич ва қалашиб ётардиларки, оёқ босишга жой топиш жуда қийин булди. Бизни эркаклар ва аёлларнинг кир босган, ориқ ва заъфарон юзлари, аёлларнинг ёйилиб ётган сочлари, куркув ва шу билан бирга нафрат билан боқувчи кузлари ҳаяжонга солди. Ёши улғайган бир аёл менинг оёғимни ушлаб олиб, ёш ва ғамга тулган қора кузлари билан боқиб, нималарнидир гапирди. Бироқ мен тил билмаганлигим туфайли унинг ҳунграб йиғлаган ҳолда айтган сузларини тушунмадим. Мен эски чопонидан бир парча пахтани юлиб олиб чайнаётган бир новча кишини курдим. Баъзи одамларнинг уз қулларини кемираётганларини курдим. Маҳбусларнинг купчилигининг нафас олишлари сезилмас, афтидан, улар жон бериш даражасида эдилар, маҳбуслар орасида эс-ҳушларини йуқотганлари ҳам бор эди».

Рус маъмурияти эркаклар орасига аёлларни жойлаштириб, тарихда мисли курилмаган адолатсизликка қул урган, ута шафқатсизлик қилган. Қаранг, мустамлакачилар нақадар ёвуз булганлар.

Жиззахда қузғолон кутарилганлиги рукач этилиб, 2000 гектар унумдор ер Рус давлати фойдасига мусодара қилинди. Шу тарзда деҳқонлар ҳаётнинг асосий манбаи — ердан маҳрум этилди. Қузғолон ташаббусчилари эса осиб улдирилди. Генерал-губернатор Куропаткин курилган жазо чораларининг келажак учун ҳам фойда келтиришини рапортида шундай таърифлаган: «Туб аҳоли шуни яхши билсинки, рус қони тукилган тақдирда айбдорларнинг осиб улдирилиши билан бирга, уларнинг ерлари Андижон (Дукчи Эшон. — Ҳ.З.) қузғолони иштирокчиларига нисбатан қилинганидек тортиб олинади. Бу ҳар бир ғалаётдан кейин қатъий равишда қулланилаётган тартиб туб аҳолини рус ҳукуматиға қарши қурол кутармасликка мажбур этиши лозим».

Маҳаллий юқори табақа орасида дилида рус ҳукумати ва мардикор олишга қарши булган кишилар ҳам йуқ эмас эди. Улар уз мақсадларини ошкор қилишдан чучиб, пинҳон равишда иш юритдилар. Масалан, Андижон шаҳридаги энг йирик миллионер Миркомил Мирмуминбоев Қуқон ва Марғилон шаҳарларининг мингбошиларига қуйидаги мазмунда хат юборди: «Шаҳрингиздаги аҳоли ва бойларға мардикорликка қарши чиқишларини айтинг. Россиянинг аҳволи жуда танг, шу-

нинг учун ҳеч нарсадан қурқманглар. Ҳаммангиз бир ёқадан бош чиқариб иш юритсангизлар, мардикор олинишига қарши қўзғолон кутарилиши осон. Ҳозирги вазиятда ҳукумат амалдорларига пул бўлса бас, ҳамма ишни битирадилар. Мана, мен ҳалойиқни қўзғолонга унлаш ҳаракатим билиниб, текширув утказилганида 150 минг сўм бериб, узимни сақлаб қолдим. Шу боисдан сизлар ҳам хавотирланмай ҳаракат қилаверинглар».

Миркомил Мирмуминбосов бундай хатларни бошқа жойларга ҳам юборганлиги ҳақида маълумотлар бор. Бироқ юқори табақа вакиллари қурқоқлик ва лоқайдлик қилиб, қулай фурсатдан фойдалана олмадилар. Ҳатто миллий буржуазия ва зиёлилар заиф бўлганликлари учун уларини утга уришдан чўчидилар. Натижада халқ ғалаёнларига бошчилик қилувчи куч топилмади. Халқ тош, гишт парчаси, таёқ, болта, темир-терсак ва бошқа оддий нарсалар билан қуролланиб, милтиқ, тўппонча, қилич, пулемёт ва тўплар билан қуролланган империя қўшинларига қарши улар билганича ва тарқоқ ҳолда кураш олиб борди. Жазо отрядларининг ваҳшийлиги улкада жуда хавфли вазиятни юзага келтирди. Бундан ваҳимага тушган маҳаллий юқори табақа ва зиёлиларнинг айрим вакиллари вазиятни юмшатиш, тинчликни таъминлаш ҳамда қиргин-баротларни тўхтатиш мақсадида мардикор олишга қаратилган фармонни амалга оширишга яқиндан ёрдам беришга аҳд қилдилар. Ҳатто улар «авом халқ» қўзғолон кутарганликлари учун чор маъмуриятдан кечиришни сурадилар. Ўзбек тилида чиқадиغان «Туркистон вилоятининг газети» саҳифаларида рус императорини кўкларга кутарувчи ва мардикорликка бориш ҳар бир кишининг ватан олдидаги бурчи эканлиги ҳақида шеър улашди.

Маҳаллий маъмурият, миллий буржуазия ва зиёлилар бошчилигида «маҳаллий ёрдам комитетлари» тузилди. Улар мардикорларни тўплаш ва жўнатишга кўмаклашиш билан бирга, жамоадан уларнинг эҳтиёжи учун маблағ тўпладилар.

Қаҳатчиликдан ва жазо отрядларининг қиргинларидан ниҳоятда толиққан халқнинг қайта қўзғолон кутаришга ҳоли қолмади. Қулай фурсатлардан фойдаланган рус ҳукумати эса император фармонини амалга оширишга қатъий равишда киришди.

Ўзбек халқи кутарган қўзғолон занжир халқалари каби қардош халқлар ғалаёнлари билан чамбарчас боғланиб кетган эди. Чунончи, Қозоғистонда Еттисув ви-

лоятига қарашли Жаркент уездининг аҳолиси мардикорликка боришдан бош тортиб, 1916 йилнинг 11 июлида булис бошлиғи ва маъмуриятнинг бошқа вакиллари хибсга олган. Сунгра маҳкама идорасига бостириб кириб, мардикорлик рўйхатларини йўқ қилиб ташлаганлар. Уша кун Олжоқ булисида халқ: «Шу ерда, уз еримизда уламиз, лекин ҳеч кимни бошқа юртларга юбормайсиз», — деб шовқин-сурон кутарган. Бундан ташқари, бир овулнинг қозиси ҳукумат вакилига қарата: «Фақат биз эмас, балки Тошкентдан то Семипалатинсккача булган жойларда яшаётган барча мусулмонлар мардикорликка одам бермайдилар. Сизнинг фикрингизча, мусулмонлар қуй кушхонага узи боргани каби мардикорликка кетаверадиларми. Йўқ, асло бундай бўлмайди», — деган.

Верний (Олмаота) шаҳар полицмейстерининг рапортига кура, 11 булис аҳолиси тупланиб, мардикор сафарбарлигига қарши норозилик билдириш учун шаҳарга келмоқчи булган. Одамлар гуруҳ-гуруҳ бўлиб чўллардан тоғларга қочиб кетганлар. 8 июлда Жаркент уезидан Карам қишлоғи оқсоқолининг уйига аҳоли бостириб кириб, остин-устин қилиб юборган. Унинг узини эса останлар. 11 июлда Норин-Чорин мавзеида 100 кишилик оломон мардикорликка сафарбар этиш ишлари билан машғул булган барча амалдорларни кириб ташлашларини билдирдилар ва рўйхатларни ёндириб ташладилар.

6 августда Верний уездига қарашли Самси бекатида қозоқлар қўлларида қурол билан қўзғолон кутардилар. Кишилар очиқдан-очиқ ғалаён кутаришдан ташқари, гуруҳ-гуруҳ бўлиб Хитой томонга утиб кетганлар. Бундай воқеалар Лепсин, Жаркент ва Пржевалск уездларида ҳам содир булган эди. Июл ойининг охирида Қизилбурк булисининг Жомбек мавзеида қозоқ аёллари ва отлиқ эркаклар мардикорлик рўйхатини тузаётганларга ташланиб, улардан бир нечасини улдирганлар. Верний уездига қарашли Жоилмашев булиси аҳолиси мардикорликка бормаслик ва қуролли қўзғолон кутаришга қарор қилишган. Натижада халқ билан ҳарбий отряд уртасида тўқнашувлар рўй берган.

Қўзғолон Семипалатинск вилоятида ҳам кутарилди. Уст-Каменогорск уезида қозоқлар ҳарбий отрядга ҳужум қилганлар. Бу олишувларда қўзғолончилардан бир неча киши улдирилган ва яраланган. Бундай воқеалар Семипалатинск уезида ҳам содир булган. Кукчатовда

халқ ва ҳарбий қисмлар уртасидаги жангда қўзғолончилардан 20 киши ҳалок бўлган. Зайсан уездида қўзғолончилар чор аскарларига ташланиб, улардан бир неча кишини ўлдирганлар.

Шуниси диққатга сазоворки, айрим рус кишилари қозоқларнинг мардикорликка қарши курашларини қўллаб-қувватлаганлар. Масалан, деҳқонлар уюшмаси қурултойининг раҳбари Селезнев ташаббуси билан қозоқлар Россия императори номига норозилик хати ёзганлар. Бу мактубни Селезнев ўз қўли билан битган. У маъмурият вакиллари ва халойиқ ҳузурида қозоқларнинг мардикорликка олинishiга қарши эканлигини очиқдан-очиқ изҳор қилган. Вилоятнинг Қозон-Богорд посёлкасида яшовчи Иван Долматов ва Дормидан Федосов деган кишилар қозоқларни мардикорликка боришдан бош тортишга чақирган.

Халқ ғалаёнлари Оқмулла вилоятида ҳам кучайди. Айниқса, Отбосарда қўзғолонлар қизғин тус олди. 16 июлда пичоқ, гаёқ ва бошқа нарсалар билан қуролланган купмингсонли оломон маъмурият вакилларига ҳужум қилиб, уларнинг қурол-аслаҳаларини тортиб олган. Улар маъмурий биноларни бузиб ташлаганлар, мол-мулкларни талаб, мардикорлик рўйхатларини ёндиришган. Оломон орасидан «Амалдорларнинг барчасини суямиз», деган овозлар эшитилиб турган. Халқ Петропавловск уездидаги Қоратов бўлиси бошлигини ушлаб, маҳкама идорасини остин-устин қилиб, у ердаги пулларни олишган. 19 июлда Қорабулоқ бўлисига қарашли Қизил-Қорасув мавзесида аҳоли приставни тутиб келтаклаган. Улар мардикорликка бормасликларини, ҳарбий қисмларга бугдой ва сули ташиш учун от-арава бермасликларини айтганлар. Қўзғолонлар Қозогистоннинг Урол вилоятида ҳам рўй бериб, амалдорлар ва идораларга ҳужум уюштирилган. Бундай ғалаёнлар Тургай вилоятида ҳам аланга олиб, у ерда бошқа жойлардан ҳам қўзғолончилар етиб келиб, биргаликда ҳаракат қилишган. Минглаб кишилар Тургай шаҳрини салкам бир ой мобайнида қамалда тутган. Мана шу давр давомидаги туқнашувларда қўзғолончилардан 300 киши ҳалок бўлган.

Шуни таъкидлаб ўтиш лозимки, Қозогистондаги қўзғолонларда конларда ишловчи ишчилар ҳам қатнашганлар.

Қўзғолон даврида халқ орасида Алибой Жонгелдиев, Омонгелди Имонов, Саидқули Мендишев, Абдурахмон

Кузголон иштирокчиларининг осиб улдирилиши.

Аишев, Минтбоев, Олжон Магажонов, Боймен Олмонов, Сакен Сайфуллин, Турор Рискулов, Бекпулат Ошкашев, Сиет Ниезбсков сингари йулбошчилар стишиб чикди.

Халқ кузголонлари бутун Қирғизистон буйлаб кутарилди. 1916 йил 11 июлда Кепин волостида кузголончилар маъмуриятдан мардикорлик руйхатларини беришни талаб қилдилар. Булис бошлиги бу талабни бажаришдан бош тортганлиги учун уриб улдирилди. Кузголончилар руйхатларни ендириб ташладилар. Аммо ҳарбий отрядлар етиб келиб, ғалаённи бостириб, 120 кишини қамоққа олганлар. 12 июлда кузголончилар Қирғизқурғон булиси оқсоқолининг хонадонига ут қуйиб, мол-мулкини талаганлар. Кейинги кунларда ғалаёнлар Чинловул овулида содир булган, маъмурият вакиллари эса қочиб қутулганлар.

Бундай халқ ҳаракатлари Қизилжар, Оқйул, Кетмонтепа, Чотқол, Туғузтаро ва бошқа жойларда ҳам кутарилди. Бу кузголонларнинг юзага келишида таниқли оқин Тухтагул Сотилганов жонбозлик курсатиб, аҳолини чоризмга қарши курашга отлантирган. Кузголонлар Уш уездининг Хужаобод, Булоқбоши, Ажир, Ёсин, Олой, Навқат, Қуршоб ва бошқа булисларида кенг қулоч ёйди. Айниқса, Уш шаҳридаги ўзбекларнинг ға-

лаёнлари кучли тарзда кечди. Бу ерда ун минг кишилик халқ шовқин-сурон кутариб, Сулаймон тоғи ёнига келишиб, мардикорликка бормасликларини билдирганлар. Узганд ўзбеклари ҳам галаён кутарган эдилар.

Шимолий Қирғизистон ерлари қўзғолонлардан четда қолмади. Аввал одамлар туғланиб, императорнинг мардикорликка сафарбар қилиш ҳақидаги фармонини тан олмасликларини баён этганлар. Чунончи, 11-13 июлда Пишпақда нуфузли кишиларнинг йиғилиши бўлиб, одамларни мардикорликка юбормасликка қарор берилди. Жумхал, Қоракечин, Жуварик, Бурунчин, Ниезбек, Жуманбой, Жониев каби волостлар аҳолиси мардикорликка бормасликка ва зарур бўлса, қўлга қўроқ олиб, қўрашишга аҳд қилди. Асси деган жойда қўзғолончилар ва ҳарбий қисмлар уртасида туқнашувлар бўлиб, ҳар икки томондан кишилар улиб, ярадор бўлганлар. 7 августда Пишпақ аҳолиси «Биз чор маъмурияти зулмига бошқа чидай олмаймиз», «Золимлар бизнинг еримиз ва чорваларимизни тортиб олдилар», деб хитоб қилганлар. Қўзғолончилар ашаддий мустамлака вакиллари калтаклаб ўлдирганлар. Дарҳақиқат, чор ҳукумати қирғизларнинг ерларини тортиб олиб, уларни Россиядан келувчиларга бўлиб берган эдилар. Бу ҳақда Еттисув вилояти губернатори И.А. Алексеев шундай ёзган: «Қирғиз галаёнларининг асосий сабаблари кейинги ун йил давомида уларга тегишли 200 минг десятина ернинг давлат ихтиёрига олиниши бўлди. Урмонли майдонларнинг тортиб олиниши ҳам ёмон оқибатларга олиб келди. Натижада қирғизлар мол боқишда яйлов танқислигидан анча қийналиб қолдилар. Пишпақ ва Пржевальскда Россиядан келган 40 минг хўжаликнинг ўрнашиши қирғизларнинг иқтисодий манфаатларига пурут етказди».

Халқ галаёнлари Тўқмоқ уездига қарашли Тинаев, Нормамбетов, Бойсаидов, Жониев, Шамсин, Бурунин, Исси Отин, Темур Булатов ва бошқа бўлисларда ҳам кутарилди. Қўзғолончиларнинг сардорлари орасида Остемир Тиловқобилов, Одамқул Мойилдаев, Али Турдибоев, Охун Худойбергенов кабилар бор эди.

Қўзғолонлар Пишпақ уездининг Кунтуй, Ўзунқир, Дамон, Сартов, Қораболтин, Буланбоев ва бошқа бўлисларини қўлаган эди. Галаёнлар Таласда ҳам рўй берди. Август ойининг бошларида Марказий Тяньшанда яшовчи қирғизлар чор ҳукумати қарши кутарилдилар. Бундай ҳаракатлар айниқса Норин водийсида

авжига чиққан. Чунончи, 10 августда Нисебек, Бурунчин, Кучқор, Абоилдин ва бошқа булисларнинг беш минглик аҳолиси бирлашиб, Столипино деган жойда ҳукумат аскарларига қарши жангга киради. Бу шафқатсиз жангда қузғолончилардан 100 киши ҳалок булган. Ҳарбийлардан ҳам бир неча киши улдирилган ва ярадор қилинган.

Халқ ғалаёнлари Туқмоқда қизгин тус олган. Бу ерда куп мингли қузғолон қатнашчилари 9 августдан то сентябр ойигача ҳарбий қушин билан туқнашиб турган. Тошкентдан ёрдамга етиб келган катта ҳарбий куч тазйиқи остидагина қузғолончилар чекинишга мажбур булганлар ва мағлубиятга учраганлар. Бу вақтда Иссиқкул атрофидаги булисларда халқ ғалаёнлари булганлиги маълум.

Рус ҳукумати Қирғизистондаги халқ қузғолонларини ҳам ниҳоятда шафқатсизлик билан бостирган. Айрим маълумотларга кура, жазо отрядлари қузғолончилардан уч минг кишини улдирган. Бундан ташқари, юзлаб кишилар ярадор қилинган.

Русия подшоҳининг мардикорликка олиш ҳақидаги фармони туркманларни ҳам қаттиқ ғазаблантирди. Расмий маълумотларга кура, мазкур фармон аҳолини ларзага солиб, умумхалқ норозилигига учраган. Чойхона ва одам гавжум жойларда агар бойлар орасидан ҳам мардикорликка олинмаса, катта ғалаён кутаришлари ва уларнинг жазоланишлари ҳақида кишилар сузлаганлар. Рус маъмуриятининг тушунтириш ишлари фойда бермай, йигинларда одамлар «Мардикорликка бормаимиз», деб фармоннинг бекор этилишини талаб қилганлар.

Норозиликлар катта қузғолонларга айланиб кетди. 1916 йил 7-8 июлда Куктепа мавзеида ғалаён кутарилиб, «Бизни шу ерда осиб улдиранглар ҳам фарзандларимизни бермаимиз» деган сузлар айтилган. Қузғолончилар оқсоқолни улдирганлар. 12 июлда Ашхобод уездининг Баҳордин овулида аҳоли бош кутариб, қузғолон қатнашчиларидан бир неча киши қамоққа олинган. 14 июлда Марв уездининг аҳолиси мардикорликка қарши чиқиб, фармон бекор этилишини сураб, Петроградга элчи юборишга қарор қилганлар. Бироқ, маҳаллий маъмурият бунга йул қуймаган. 22 июлда эса Сарахсда 4000 кишилик оломон бош кутаради.

Халқ қузғолонлари бошқа уездларни ҳам қамраб ола бошлайди. Айниқса, Кукарчак, Қурбонказ, Ҳасанкули каби овулларда қузғолонлар шиддатли тус олди.

Чиқишлар мавзисида вазият 13-18 август кунлари айниқса кескинлашди. 1-2 октябрда Тажан туркманлари бош кутариб чиқдилар. Ҳар икки томондан қурбонлар берилган. Ёвмуд туркман қабилалари орасидаги ғалаёнлар ҳам анча кучли бўлган.

Хуллас, бутун Туркистон улкасида кутарилган қузғолонлар шафқатсизларча бостирилди.

Шундан кейин 1916 йилнинг 23 августида Куропаткин мардикорликка сафарбарлик тадбирлари ҳақида буйруқ чиқарди. Унда мардикорликка олинадиганлар сони қуйидаги тарзда тақсимланади: Сирдарё вилоятига — 60000, Самарқанд вилоятига — 32407, Фарғона вилоятига — 51233, Еттисув вилоятига — 4300 ва Каспийорти вилоятига 13830 киши белгиланди. Сафарбарлик 1916 йилнинг 18 сентябридан то 1917 йилнинг Феврал буржуа-демократик революциясининг ғалабасигача давом этди. Мардикорлар Москва, Петербург, Рязан, Тула, Орёл, Смоленск, Пенза, Брянск, Двинск, Нижний Новгород, Қозон, Самара, Перм, Екатеринбург, Оренбург, Киев, Харьков, Екатеринослав, Одесса, Запороже, Керч, Тифлис, Ботуми ва бошқа жойларга урнаштирилди.

Чор маъмурияти белгиланган 200470 киши урнига 123 мингдан ортиқ мардикорни сафарбар қилишга муваффақ бўлди. Улардан 101.600 киши Россиянинг Оврупо қисмига, 400 киши Сибирга, 7.405 киши Кавказга жойлаштирилган. 10 мингдан ортиқ одам Туркистон улкасида ишлатилди. Мардикорлар ҳарбий ва оддий саноат корхоналарида, конларда, темирйўлларда, қурилишларда, ўрмонлар ва айрим капиталистларнинг хўжаликларида қаттиқ ишлатилди. Улар очлик, ҳурлик ва машаққатли меҳнатдан куп азоб-уқубатларни бошларидан кечирдилар. Улар орасида совуқ уриш, турли касалликлардан улганлар ва ногирон бўлиб қолганлар куп эди. Ўзбек мардикорларининг ҳаёти халқ оғзаки ижодида тасвирланган:

Поездингни жилдирган
Утхонаси билан дунғалаги
Двинскага кетишди
Мард йигитнинг бир булаги.

Двинскага кетмас эди
Мард йигитнинг бир булаги.
Двинскага кетказган
Николай золимнинг замбараги.

Двинскага йул булсин,
Қарагайзоринг кул булсин.
Йигитларни қийнаган
Николайинг йуқ булсин.

Сук ошингни ичмайман,
Этигимни ечмайман.
Қора қарагай кесганман,
Ҳеч ҳаққимдан кечмайман...

Мардикорларнинг огир ҳаёти қуйидаги мисраларда ҳам уз аксини топган:

Унда бордик, шунда келдик,
Пенза деган шаҳрига.
Ярмимиз чор питида қолдик,
Ярмимиз мне конида.

Оёқларимиздан совуқлар утди,
Тухтамас куздан ёш.
Шурпа деб лойқа сув берди,
Бир киши ичолмадик.

Қора нон аччиқ экан,
Уч кунгача ейолмадик...

Ўзбек мардикорлари машаққатли ва огир меҳнатнинг асири булибгина қолмай, кураш ҳам олиб бордилар. Улар бир неча маротаба иш ташладилар ва ҳарбий отрядлар билан тўқнашган вақтлари ҳам булди. Улар орасида маҳаллий аҳоли билан биргаликда инқилобий ҳаракатларда фаол қатнашган кишилар бор эди. Улар Феврал буржуа-демократик инқилобидан кейин уз ватанига қайтишга эришдилар.

Умумий ҳулоса шуки, 1916 йил қўзғолони чор ҳукуматининг мустамлакачилик сиёсати авжига минган кезде юз берди. У миллий зулмга, улканинг хомаше манбаи ва тайёр маҳсулотлар бозорига айланишига қарши қаратилган эди.

Қўзғолоннинг тарихий аҳамияти шундаки, у бутун Туркистон ерларида турли элат ва миллатлар сиёсий онгининг усишига олиб келди. Унда аёлларнинг қатнашиши муҳим воқеа ҳисобланади. Бу тарихда камдан-кам учрайдиган ҳодисадир. Қўзғолон кенг қулоч ёйиш билан бирга, шаҳар камбағалларини, деҳқонлар омма-

сини ва рус ҳукумати ҳукмронлигидан норози булган айрим юқори табақа вакиллари қамраб олди. Улар улка мустақиллигини тиклашни муқаддас бурч деб ҳисобладилар. Қўзғолон рус ҳукуматининг улкадаги кучқудратини заифлаштириб, Феврал буржуа-демократик революциясининг галабасини таъминлаган омиллардан бири ҳисобланади. Унинг ижобий томони яна шундаки, у рус императорининг мардикорликка сафарбарлик ҳақидаги фармонини ўз вақтида амалга оширишга зарба берди. Натижада мулжалланган мардикорлар сонининг ярмисинигина жўнатишга тўғри келди. Бу минглаб оилаларни тамомила хонавайрон булишдан сақлаб қолди.

Қўзғолон ўзбек ва улканинг бошқа халқларининг мустақиллик, озодлик учун олиб борган курашлари тарихида учмас из қолдирди.

ХУЛОСА

Мазкур тадқиқотда маҳаллий ва Россия архивлари манбаларидан, рус матбуоти ва адабиётларидан олинган турли маълумотларни қиёслаш ва умумлаштириш куйидаги хулосаларга олиб келди.

Биринчидан, қадимги даврларда ҳозирги Туркистон билан Россия оралиғида, яъни Днепр ва Қора денгиз қирғоқларидан бошланиб Итил (Волга) ва Ёйиқ (Урол) буйларини ҳамда Сибирни ўз ичига олган бепоён ерларда асосан туркий аҳоли истиқомат қилган. Бу жойларда туркий давлатлар ҳукм сурган. Бироқ, туркийларга қўшни булган славянлар, шу жумладан руслар милоднинг бир мингинчи йиллиғида асосан ибтидоий жамиятда ҳаёт кечирганлар. Фақат IX асрнинг охирларида Киев Руси номида биринчи Рус давлати ташкил топди. Шундан кейин рус князлари Қора денгиз ва Волга буйларидаги ерларни босиб олиш ҳисобига ўз давлатлари қудратини оширишга ҳаракат қилдилар. Шу боис уша жойлардаги туркий давлатлар билан тўқнашиб турганлар. Маълумки, Туркистон ҳукмдорлари, шу жумладан, хоразмликлар Қора денгиз ва Каспий — Итил савдо йулларини ўз таъсир доирасида тутиб туришга ҳаракат қилганлар. Масалан, милoddан аввалги асрларда македониялик Александр Туркистонга бостириб кирганда Хоразм давлатининг чегараси Қора денгизгача бориб тақалганди. Кейинги биринчи минг йилликда Итил (Волга) буйларида Хазар-Хоразм империялари ташкил топган. У жойларда хоразмликлар ва бошқа туркистонликларнинг тураржойлари юзага келган.

Киев Руси номидаги биринчи Рус давлати Хоразмнинг куч-қудрати ва аҳамиятини яхши англаган ҳолда ислом динини қабул этишга ҳаракат қилди. Масалан, X асрда Рус давлат арбоби Владимир бу мақсадни амалга ошириш учун Хоразмга ўз элчисини жўнатган, лекин у шароит тақозосига кўра амалга ошмади. Христианликнинг тарафдорлари устун келиб, у давлат динига айлантирилди. Рус давлати Қора денгиз ва Итил буйларини эгаллашни ҳаётий масала сифатида ҳамиша диққат мар-

казида тутди. Аммо Итил буйларида ташкил топган Хазар, Булгор, Хазар-Хоразм, сунгра Олтин Урда давлатлари куп асрлар мобайнида русларни «бурчакда қисиб» турдилар.

Олтин Урда давлати рус князликлари устидан 240 йил ҳукмронлик қилди. Бироқ, Амир Темурнинг Олтин Урдага қақшатқич зарба бериши оқибатида аҳвол руслар фойдасига узгариб борди. Чунончи, Амир Темур зарбасидан кейин Олтин Урда давлатининг бели букчайиб, узи заифлашиб қолди. Бунинг устига тахт учун узоқ давом этган узаро даҳшатли урушлар унинг тинқасини янада қуритди. Олтин Урда ҳалокат сари кетаётганида Рус давлати уз мустақиллиги ва озодлиги учун кураш олиб бориш билан бирга, миллий давлатни кучайтиришга алоҳида аҳамият берди. Эндиликда Олтин Урданинг руслар устидан қаттиқ назорат қилишга кучи етмай қолди. Аксинча, унинг узи шу даражада заифлашиб бордики, пировардида Аштархон (Астрахан), Қозон, Сибир, Қирим сингари хонликларга парчаланиб кетди. Шу тарзда, Амир Темур зарбаси оқибатда Олтин Урданинг парчаланиши ва Россия мустақиллигининг тикланишида муҳим урин эгаллаган омилардан бири ҳисобланди. У Туркистонга нисбатан кўпроқ Рус давлатига фойда келтирди. Зеро, руслар XVI асрнинг иккинчи ярмида Аштархон, Қозон, Сибир, кейинчалик эса Қирим хонликларини эгаллаб узининг асрий «ҳастий масаласи»ни ҳал қилди. Оқибатда Россия Қора денгиз ва Каспий — Волга савдо йулларининг, олтин, қумуш, темир, қумир, азим дарёлар ва ўрмонларнинг эгаси бўлиб, «жиққа мойга» ботди. Бу ҳол унинг қудратли империяга айланиши ва жаҳонда нуфузли уринни эгаллашида ҳал этувчи омил ҳисобланди. Рус давлати туркий дунёнинг энг бой ва муҳим қисмини қўлга киритиб, уз тараққиётини таъминлади. Менинг назаримда, бу билан Россия турк дунёсининг бамисоли бир оёгини қирқиб олди. Хуллас, Амир Темур Олтин Урдага зарба бериб, узи уйламаган ҳолда, Россия мустақиллигининг таъминланишига имкон яратиб берди.

Русларнинг Олтин Урдага қарашли ерларни босиб олиши билан унинг туркий дунёга қарши тажовузининг биринчи босқичи тугалланди. Уша жойларда куп катта-кичик рус шаҳарлари, посёлкалари, саноат корхоналари, қонлар, ҳарбий истеҳкомлар пайдо бўлди. Туб туркий аҳоли камситилди ва бурчакка қисиб қўйил-

ди. Туркийларнинг ривожланишига тўсқинлик қилин-ди ва улугмиллатчилик сиёсати изчиллик билан амалга ошириб борилди. Эндиликда Россия Туркистонга бевосита чегарадош ва ён қушни бўлиб қолди.

Иккинчидан. Рус давлати 100 йилдан ортиқ вақт ичида Олтин Урда урнидаги жойларда мавқеини мустаҳкамлаб ва у ерлардаги бойликлар ҳисобига кучга тулиб олгач, турк дунёсининг марказий қисми бўлмиш узбек хонликларини ҳам босиб олиш ҳаракатига тушди. Масалан, Петр I 1714 йили Шарқий Туркистондаги Ёркенд шаҳрига, 1717 йили Хива хонлигига қарши қўплаб ҳарбий қисмларни жунатди. Асл мақсад — у жойларни босиб олиш эди.

Аммо қалмоқлар қаршилигига бардош беролмаган рус қушини Ёркендга боролмай орқага қайтишга мажбур бўлди. Бекович-Черкасский бошчилигидаги қушин эса, хиваликлар томонидан қириб ташланди. Аммо Петр I узининг ёвуз ниятидан қайтмай, биринчи навбатда, Қозоғистон ерларини қўлга киритиш лозимлиги ҳақида курсатма берди. Буни қарангки, Петр I улими-дан унчалик қўп утмай Қозоғистоннинг талай қисми «ихтиёрий» равишда Рус давлатининг қўл остига ўтди. Бу ерда ҳам қўплаб рус шаҳарлари, посёлкалари, саноат корхоналари, ҳарбий истеҳкомлар қурилиб уни руслаштиришда катта ишлар амалга оширилди. Шу равишда, Рус давлати турк дунёсининг бебаҳо бойликларини ўзида жамлаган яна бир катта қисмини тортиб олди. Оқибатда Россия турк дунёсининг бамисоли иккинчи оёғини юлиб олгандек бўлди. Шу тарзда, XVIII асрнинг биринчи чорагида бошланган Россия тажовузининг иккинчи босқичи Қозоғистонни эгаллаш билан тугалланди.

Учинчидан. XIX асрнинг биринчи ярмига келиб рус давлати Бухоро амирлиги, Хива ва Қўқон хонликлари-ни ҳар жиҳатдан урганишга ҳамда уларни босиб олишга алоҳида аҳамият берди. У ерларга элчилар ниқобида маълумотлар тўплаш учун жосуслар юборитиб турилди. Ҳарбий экспедициялар уюштириш ҳақидаги таклифлар бўйича муҳокамалар ўтказилди.

1839 йили императорнинг фармони-га биноан Оренбург генерал-губернатори генерал Перовский бошчилигидаги қўсонли қушин Хива хонлигига қарши жунатилди. Бироқ бу қушин қишнинг ўта совуқ келиши, озиқ-овқат етишмаслиги ва турли касалликлар туфайли орқага қайтишга мажбур бўлди. 1840 йили ҳам

хонликка қарши ҳарбий юриш уюштиришга киришилди, лекин шароит етилмаганлиги туфайли қолдирилди.

XIX асрнинг 40—50-йиллари орасида рус ҳукумати Хива ва Қўқон хонликларига қарашли айрим чегара ҳарбий истеҳкомларни босиб олиш ва бузиб ташлаш билан шугулланиб, келажакдаги ҳал қилувчи жангларга замин ҳозирлаб борди. Шу билан Россия тажовузининг учинчи босқичи шакллантирилди.

Туртинчидан, XIX асрнинг 60—70-йиллари мобайнида Россия тажовузининг охириги ҳал қилувчи босқичи рўй берди. Бу беҳисоб қонлар, минглаб мурдалар, талон-тарожлар, вайронагарчиликлар ва мислсиз азоб-уқубатларга тулиб-тошган даврда ватан ҳимоячилари мардонавор курашдилар. Душман кучлари ваҳшийларча ҳаракат қилиб, Оқмасжид, Авлиёота, Туркистон, Чимкент, Тошкент, Жиззах, Хужанд, Самарқанд, Қўқон, Андижон, Наманган, Марғилон ва бошқа жойларни босиб олди.

Бухоро ва Хива хонликлари ҳам мағлубиятга учратилиб, Россиянинг вассалига айлантирилди. Сунгра туркманлар ҳам ёвузларча бўйсундирилди. Оқибатда турк дунёсининг юраги ва ифтихори бўлмиш Туркистонда Россия ҳукмронлиги ўрнатилди. Шу тарзда, Рус давлати XVI асрнинг иккинчи ярмидан то XIX асрнинг 80-йилларигача бўлган 400 йилдан ортиқ давр мобайнида зуравонлик билан Турк дунёсининг салмоқли қисмининг ҳукмдорига айланди. XVIII асрнинг урталарида эса, Шарқий Туркистон Хитой томонидан босиб олинди.

Демак, бир вақтлар буюк империяларни бунёд этиб жаҳонга довруғи кетган қадимий Туркистон ўлкаси вақти келиб Россия ва Хитой ўртасида тақсимланди.

Бешинчидан, Россия тажовузуларининг галабасини таъминлаган омиллар шулардан ҳам иборатки, Олтин Урда ва ўзбек хонликларидаги тинимсиз давом этган тахт учун курашлар давлатнинг куч-қудрати синишига олиб келди. Душманнинг устун келишининг асосий айбдорлари Бухоро, Хива ва Қўқон хонларидир. Улар душманнинг бостириб киришини яхши билсалар-да, лекин ўз вақтида биргаликда ва ҳамкорликда она юрт учун курашишни уйламадилар. Аксинча, душман билан жанглар содир бўлаётган вақтларда бир-бирларига ҳужум қилиб турдилар. Бу борада Бухоро хонлиги катта хатога йўл қўйиб Қўқон хонлигининг мағлубиятга

учрашини тездаштириб берди. Ҳатто амир Музаффар Рус давлатининг Хива хонлигига қарши юришида ёрдамга тайёр эканлигини билдирди. Хонлар қушинни замонавий қуроллар билан таъминлаш, ҳарбий маҳоратни ошириш урнига майшатга ва бепарволикка кўпроқ берилиб кетдилар. Улар ўзларининг ҳарбий таълим ва маҳоратдан мутлақо хабарсиз эканликларини ошкора намоён қилдилар.

Улар ўзлари яшаб ва куриб турган жаҳон тараққиётини назар-писанд қилмай барча соҳаларда, шу жумладан, мамлакат мудофааси хусусида ёшини яшаб бўлган урта асрчилик қобигидан чиқа олмадилар. Бунинг устига, ватан хоинлари ҳам катта зиён келтирди. Айниқса, биринчилар қатори Худоерхоннинг сотқинлиги ниҳоятда ачинарлидир. Журабек ва Бобобек сингари Шаҳрисабз, Китоб бекларининг хоинликларини ҳам унутиш мумкин эмас. Улар ўзларининг шахсий манфаатларини уйлаб ўз юртини Рус давлатининг генераллик ва полковниклик унвонлари ҳамда нафақаларига алмаштирдилар. Хоинлар савдогарлар, амалдорлар ва ҳатто дин пешволари орасидан ҳам чиқди. Хонларнинг Англия билан алоқа урнатиб Россияга қарши чоралардан бош тортишлари ёки унга аҳамият бермасликлари катта сиёсий хато бўлди. Аммо халқ оммаси улимни буйнига олиб, қулига нима тушса шу билан душман туллари, ракеталари, милтиқ ва қиличларига куракларини тутдилар. Уларда Ватанга содиқлик шу даражада юксак эдики, мустақиллик ва озодлик учун жонини ҳам, молини ҳам фидо қилдилар. Ҳатто узбек аёллари ҳам жанглarda қатнашганлиги маълум. Афсуски, уларга бошчилик этадиган ақл-идрокли, моҳир лашкарбоши ва жасоратли раҳбар топилмади. Бундан Тошкент жангида ҳалок бўлган Олимқул мустаснодир.

Олтинчидан, Россия ҳукмронлиги даврида улкада миллий давлат тугатилди ва мустанлакачилик сиёсати ҳукм сурди. Миллий тил ва маданиятнинг ривожланишига йўл берилмади. Улка Россиянинг хомаше манбаига ва тайёр маҳсулотлар бозорига айлантирилди. Маҳаллий аҳоли сиёсий ва инсоний ҳуқуқлардан маҳрум этилиб, қул каби ишлатилди. Бебаҳо бойликлар Россияга тинимсиз жунатиб турилди. Улкада адолатсизлик, зуравонлик ва ҳурлаш авжига минди. Айни пайтда, уни руслаштириш жадаллик билан олиб борилди. Шу боис Россия тажовузли вақтларида халқнинг қал

бига сингиб кетган озодлик гоёлари янгидан отилиб чиқди. Бу ҳол 1892, 1898 ва 1916 йиллардаги умумхалқ ҳаракатларида уз ифодасини топди. Улар уша олдинги йилларда Россия тажовузларига қарши мардонавор курашларнинг акс-садоси ва бевосита давоми сифатида гавдаланиб мустақилликни тиклашга қаратилган эди. Шунини алоҳида таъкидлаб утиш лозимки, XX аср бошларида муштамлакачилик ва миллий зулм аёлларнинг ҳам суягигача тақалиб қаҳр-ғазабини авжига миндирган эди. Зеро, улар ҳам эркаклар билан бир қаторда қузғолонларда қатнашдилар. Ҳатто аёллар Тошкент шаҳридаги қузғолонни биринчи бўлиб бошлаган ва олдинги сафларда куракларини уққа тутган эдилар. Бу ҳолат аёлларнинг сиёсий онги анча ўстанлигидан далолат берарди. Қузғолонлар гарчанд мағлубиятга учраган бўлсада, лекин уша миллий озодлик-гоёлари ва курашлари асосида совет даврида Туркистон мухторияти ва «Босмачилик» ҳаракатлари юзага келган.

Шундай қилиб, ўзбек ва улканинг бошқа халқлари салкам 150 йил мобайнида Россиянинг подшо ҳукумати ва совет ҳукуматларига қарши қаҳрамонона курашиб, 100 минглаб асл фарзандларидан ажралди. Кишилар қони бамисоли дарё каби оқди ва обод жойлар харобага айлантирилди. Агар даҳшатли утмиш даврларда халқимиз қирилмаганда, ҳозирда Ўзбекистон камиди 100 миллион халққа эга бўлган қудратли давлат сифатида гавдаланиб турган булар эди. Начора, бунга афсусланишдан бошқа чора йўқ, лекин тарихдан сабоқ олиш ва фожеали хатоликларга йўл қўймаслик шу куннинг талабидир.

Мана куриб турибмизки, ота-боболаримизнинг туққан беҳисоб қонлари беҳуда кетмай, пировардида, 1991 йилнинг 31 августида Ўзбекистон уз мустақиллигини тиклади. Бу тарихий воқеа уша утмишдаги миллий-озодлик ҳаракатларининг мантиқий давоми ва буюк самарасидир.

Мазкур асардан куришиб турибдики, ота-боболаримиз мустақилликни ва озодликни ҳаётнинг рамзи сифатида жуда қадрлаганлар, унинг учун курашганлар.

Келинлар, азиз юртдошлар, бизлар ҳам мустақиллигимизни қуз қорачигидай сақлайлик, зарурият туғилса унга жонни ҳам, молни ҳам аямайлик! Ватанга содиқлик ва унинг тараққиётини таъминлаш ҳар бир Инсоннинг муқаддас бурчидир. Зеро, «Ватанни севмок иймондандир».

ИЛОВА

Мустақиллик ва озодлик учун олиб борилган курашлар орасида тарихда «Дукчи Эшон қузғолони» ёки «1898 йилги Андижон қузғолони» номи билан чуқур из қолдирган миллий-озодлик ҳаракати алоҳида аҳамиятга эга. Бу қузғолоннинг жонли гувоҳи булмиш Фозилбек Отабек ўғли 1926 йили қузғолон ҳақидаги хотиралари ва эшитганларини чоп этган. Бу рисола С. Аҳмад, У. Долимов ва Ш. Ризасев томонидан 1992 йили қайта нашр қилинди. Ҳақиқий аҳволни акс эттирувчи бу ута қимматли маълумотлар рус ҳукуматининг ваҳшиёна сиёсати ва қузғолон туғрисидаги тасаввурни бойитади. Шу боис «Дукчи Эшон воқеаси» китобининг муайян қисмини мухтарам ўқувчиларимиз эътиборига ҳавола қилдик.

ФОЗИЛБЕК ОТАБЕК ЎҒЛИ

ДУКЧИ ЭШОН ВОҚЕАСИ

ҚАТЛИОМ

Андижондан Маргилонга хабар борган он Фарғонанинг ҳарбий бошлиғи Чайковский 250 нафар аскар билан келиб янги шаҳардан бошлаб қуринган мусулмонларни отмоққа амр қилди. Ушал кун ичра минг мусулмонларни беғуноҳ отиб, қонини туқди. Хусусан, беихтиёр ва бу воқеалардан беҳабар ишламоққа чиққан деҳқонларни ва меҳнаткаш камбағалларни беҳад-беҳисоб отиб юборди. Неча минг бола стим ва юзларча хотинлар бева қолди. Шундан кейин Андижон ичидаги мингбошиларни чақириб, тезлик билан эшонни қувиб чиқиб, тутиб келмоққа буюрди. Амалпараст мингбошилар ҳар қайси неча-неча қуппакларини ёнига олиб, ҳар тарафга эшонни излаб кетдилар.

Қайсиларига йўлда саллалик ва оқ туппилик киши учраса, тутиб, боғлаб, шаҳарга юбордилар.

Уша вақтда кимлигидан қатъи назар, оқ түппи кийган бўлса, истибдод солдатлари «Сеники эшон» деб тутиб урардилар. Ёки салла қуйган киши учраса, уни албатта Йикчи эшоннинг муриди гумон қилиб, тутиб, суроқсиз қамар эди. Шунинг учун шаҳар меҳнаткашлари ва расмий фуқаролари ҳеч салласи билан бозорга чиқолмай қолди. Оқ дуппи деган нарсанинг уруғи қолмади. Кимда бўлса, куйдириб йўқотди. Мингбошиларнинг дунспарастлиги қўзғаб, шаҳарда кимнинг жойи бўлса, кечаси чақириб бориб: «Сени тутиб бераман, эшоннинг ҳовлисига борган эдинг», деб сиёсат қилиб, бор-йўғини сугуриб олдилар. Порахурлик амалдорлар ичида ниҳоят авж олди. Бечоралар кимга арз қиладир? Бечораларнинг додини сурайдиган киши ҳеч йўқ эди.

Мингбошиларни эшонни тутмоққа юбориб, ҳокимлар қанча аскарларни Мингтепага эшоннинг ҳовлисига жунатдилар. Йулда боргунча ким учраса, отиб ўлдириб, эшоннинг ҳовлисига етиб, дафъатан атрофни ураб, тинтув қила бошладилар. Эшоннинг қочган хабарини эшитиб, хонақоҳида ҳеч ким қолмади, ҳатто бола-чақалари ҳам бошқа жойга қочгон эканлар, ҳеч ким топилмади. Лекин хонақоҳида ҳеч нарсга қўймай тамом олиб ва печат қилиб, жунар вақт Мингтепада уч соат отиш қилдилар. Бу уч соат ичида солдатлар ҳовлидан ҳовлига юриб, ким кўринса отиб ўлдирдилар. Муддат биттанда, эшонга қарашли нимаики бўлса олиб, шаҳарга келдилар. Аше жумласидан бир хос сандуқда кўп хатлар бор экан, буни ҳам олиб келиб таржима қилиб кўрсалар, тамомиси ҳар кимдан борган дуойи саломлар экан. Бу дуойи саломлар кимдан бўлса, дарҳол шу одамларни тутмоққа амр қилинди. Шунинг учун Андижон шаҳридан кўп фуқаролар қамалдилар. Тўрт-беш кун ичида атроф қамоқлардан ва орқа тоғлардан бениҳоят кишиларни тутиб келиб, қаматилди. Қамоқхона тулиб, бошқа жойларни ҳам янгидан ҳибсхоналар қилинди. Бунгача Туркистондаги бор солдатларни йигиб келдилар. Ҳар кун эски шаҳар кучаларида тўп-тўп аскарлар юрар эди ва кўрган кишини уриб, чопиб кетар эдилар. Бозордаги катта дуконларнинг кўпини синдириб талаб олар эдилар. Вақт жавзо (май) ойи бўлгани учун авахталардаги Элатия катталари йўгон ва семиз одамлар иссиглаб, бўғилиб ва очликдан ҳар кун и тўрт-беш одам улар эди. Бунинг устига, Фаргона губерна-

тори: «Агар эшон тезда тутилмаса, Андижонни уезди билан бирга тамом отиш (қатлиом) қиламан!» деб буйруқ чиқарди ва «Агар шаҳар ва қишлоқ отилмасин дейилсалар, эшоннинг суфилари билан куплашиб тутиб берилсун!» деган буйругини шаҳар ва қишлоқ кучаларининг деворларига ёпиштириб қуйилди. Бу ҳодисадан тўққиз кун утиб эди. «Эшон қўлга тушди», деган хабар эшитилиб қолди.

ЭШОННИНГ ҚЎЛГА ТУШУВИ

Йикчи эшон қочгандан сунг, Кетмонтепа Элатия ичига қараб қочиб, уч-тўрт кун тоғлар ичига йўл билмай айланиб юриб, охири ёнида уч кишидан бошқа одам қолмай, Арслонбоб атрофларида юрган экан, буни баъзи одамлар курғонлар. Суроғлаб боргучи — Қўқонқишлоқ мингбошиси Қодирқул билан бозор саркори Ёқуб қўрбоши деганлар шу Арслонбоб тарафига излаб чиққан эдилар; бошқалар бўлса, бошқа тарафларга — Қашқар довонигача тўсиб боргон эди.

Арслонбоб тарафига излаб юргувчи Ёқуб қўрбоши билан Қодирқул мингбошига одамлар эшонни шу тарафда курганларини айтганлари учун Арслонбобга яқин Тошкуприк деган тор йўлни тўсиб турганларида, эшон уша йўлдан бориб, Тошкуприк устида учраб қолгон. Дарҳол Ёқуб қўрбоши: «Эй, тақсир! Мен сизни кутиб турибман, ёрдам қилмоқ учун» деб, отдан узини ташлаб қуришмоқчи бўлиб югурган, эшон ҳам отдан тушиб, йиглаб қучоқлашиб қуришган вақтда, эшонни кўтариб, тагига босиб олган ва одамларни чақириб, боғлаб олганлар. Орқасидан уч одамни ҳам тутиб, туртовларини боғлаб қуйганлар. Қодирқул мингбоши дарҳол етиб келиб, эшонни қуриши билан: «Хотинталок! Ҳаммани хонавайрон қилдинг-ку!» деган. Эшон буларга: «Икковинг улар вақтда жинни бўлиб улгин! Бизни русга тутиб берган қўлларинг билан узингни уриб, сўккан оғзинг билан узингни тишлаб улгин!» демакдан бошқа ҳеч гап айтмаган.

Қодирқул мингбоши дарҳол Андижон ҳокимига «Эшонни тутдим» деган хабарни юборган.

Мана бу — эшоннинг тутулган хабари Андижонга етгандан кейин, ҳоким бир тўп солдатларни юборди. Унгача булар эшонни аравага уч одами билан боғлаб олиб, шаҳарга жунадилар. Йўлда, дарёнинг лабида солдатларга рубару келдилар, улар аравани ўртага олиб:

«Эшон, эшон» деб миттиқ текизса, Йикчи эшон бошини кутариб: «Эшон деб чақирма! Муҳаммадали дегил» деган. Бундан бошқа ҳеч нарсa демаган.

Қорадарё купригига келиб тухтаганларида, шаҳар ичида уезд ҳокими хабар қилдики, фуқаролар чиқиб эшонни томоша қилсунлар. Соат ун ва эрта билан бўлса ҳам, қўрқиб, ҳеч ким чиқмаганда олиб утиб, янги шаҳарда ҳибс қилинди. Таажжуб шундаки, ҳокимлар ва туралар бу эшондан неча кун ҳаёт турган бўлсада, бир оғиз ҳам маълумот ва жавоб ололмадилар. Ҳарчанл сиёсат қилдилар ва гап сўрадилар ва бу ҳужум исёнга далолат қилғувчиларни сурадилар, ҳеч кимни курсатмади, мустабид терговчиларни доғи ҳасратда қўйди. Эшонни тутғувчи Қодирқулни эски шаҳар Андижонга оқсоқол қилишди ва ёрдам қилган Ёқуб қўрбошини Қўқонқишлоққа мингбоши қилиб, неча йилдан бун халқ фойдасига хизмат қилиб келган Холбаҳодир мингбоши урнидан бекор қилинди. Қодирқул мингбоши шаҳарга катта оқсоқол бўлган ҳамон шаҳарда зур иморат қилиб, бечора халқни иштатиб, бир ой ичида тамом битирди. Ҳар кун борган қўй ва тортиқ ва ёрдам пулларнинг ҳисоби йўқ эди. Эски шаҳарни тинч сақлаб туриш ихтиёрини тамом бу кишига топширгани учун фуқароларга зулми беҳад жорий қилди. Биров энгашиб салом қилмаса, тутиб тухтатмоқни бу киши чиқарди. Бундан урганиб рус амалдорлари ҳам халқни «рукуъ» билан салом ва «сажда» қилдирадиган бўдилар. Бечора халқ шапкалик кишининг соясини курса ҳам урнидан туриб сажда қилишга одатланиб қолди.

АСИР БЎЛҒОН ВА ҚАМАЛҒОН БЕЧОРАЛАР

«Эшонга қарашли» деб кимни тутиб борсалар, бешу-роғ қаматилар эди. Хусусан, тоғлардан Элатия катталарини ушлаб келиб, ҳарбий бошлиғи ҳар кун беш-олти-тасини турмадан олиб чиқиб, уртага ётқизиб калтаклайдилар. Узун қамчи сопидай тут-қайрағоч шохлари билан бандиларни олиб чиқиб, солдатлар уртасида яланғоч қилиб, дунг ётқизиб, турт солдат босиб турадилар. Турти ушат калтаклар билан орқасига урадилар. Агар калтак синиб кетса, бошқасини олиб урадилар. Қирқ-элик марта урганча «дод» деб турадилар, бундан сунг овози чиқмай, беҳуш бўлгондан кейин иккинчисини ётқизадир, бошқалари қараб турадилар. Шу хилда ҳаммасини уриб бўлиб, улгани бўлса бошқа қўюб, тирик бўлса, зур билан юргизиб, турмага олиб кирадилар.

Бир куни сиёсат юзасидан ҳамма шаҳар халқини мингбошилар воситаси билан, асирларни калтаклаганини курсун деб, ҳайдаб чиқилди. Ман ҳам одамлар билан чиққан эдим. Тугри турманинг олдига олиб бориб, халқни қатор қилди. Кейин турмадан беш кишини олиб чиқиб, уларнинг атрофига одамларни айлантириб қўйди. Бу бечора бандиларни уртага олиб келиб, бир қанча дашном билан тун-қўнагини йиртиб, тортиб ешди. Иккитасини милтиқ қўндоғи билан уриб ётқизиб, қўлоғини солдатлар босиб турди. Бунинг устига мўйсафид хоин губернатор Чайковский келди. Бандиларга қараб: «Сизлар подшоҳи аъзам қағалигини билмас эдингизларми?» Подшоҳнинг ўғли ҳукмида булғон аскарларига шундай муомала қилмоқни ким ургатди?» деб сиёсат қилди ва солдатларга: «Ур!» деб буюрди.

Солдатлар туплаб қўйгон узун калтаклардан олиб, бирдан савалаб ургали бошлагонда, бечоралар: «Дод!» деб оламни буздилар. Бири: «Эшон билан бирга булмасам-да, тавба қилдим!» деб қичқирди.

Урулганларнинг орқалари ёрилиб, гуштлари узилиб тушди. Ҳушидан кетган вақтда: «Бас, тургаз!» деб эди, солдатлар «Тур», деб бошига тепганда, бири турмоққа қодир бўлолмади. Иккинчиси «Ё, пирим», деб турмоққа ҳаракат қилиб эди, губернатор «Нима дейди», деб, таржимондан суради, таржимон: «Эшондан ёрдам тилайдир», деганда, газаби келиб: «Ётқизиб, яна ур!» деб буюрди. Янадан урмоққа бошлади, орқасидан гуштлир узулиб тушди. Иккинчи турмоққа қудрати сзмагач, солдатлар судраб чиқиб кетган ҳамон улди. Бу ҳолни кўрган бандилар: «Эй, улут ҳокимимиз, арзим бор, эй, губернатор тура, икки оғиз арзим бор» деса, ё бир товуш чиқарса, турт солдат буйнига таққан довул ногорасини чалиб юборадилар. Асло сўзни эшитдирмайдилар. Буни куриб бечоралар бизга қараб йиглаб турар эдилар, шу ҳолда эдики, иккисининг ҳушлари кетиб йиқилишди. Буларни солдатлар судраб кириб, урнига бошқа иккисини олиб чиқдилар. Ҳосили — халқ қошида олти кишини уруб, баъзисини улдириб, баъзисини беҳуд қилиб, кейин халққа бирмунча сиёсат қилиб «Подшоҳи аъзамга осий булғонларнинг жазоси шу буладир!» деб жавоб берди ва: «12 киши осийлардан осиладир. Ҳамма халқ чиқиб томоша қилсун!» деди. Халқ бирдан туруб эски шаҳар томон жўнади. Йўлда чиққанларига пушаймон бўлуб, ҳеч кимда сўзламоққа мажол йўқ эди.

1898-нчи мелодий, 15-нчи жавзо эдики, Эшон игти-сошини баҳона қилиб, шаҳар ва усд (шимолдан Етти-сув, ғарбидан Ёзиёбон, жанубдан Водил, шарқдан Қаш-қар довони уртаси)дан икки минг киши қаматилгон эди. Булар ичида аксарият қирғизлар булиб, узбек, қозоқ, қипчоқ, қорақалпоқ, тожик, уйғур ва бошқалардан ҳам «исёнчи»лар деб ушланганлар куб эдилар. Булардан анчагинаси юқорида айтилганча калтакланиб, урулиб улдирилдилар ва бир қанчасини осиб улдириш учун 8 та дор қурдилар. Бу дорлар 8-9 газ срдан баланд булиб, тепасига ғалтак урнаштирилгон ва ушандан қора аргамча утказилиб қуйилгон эди.

Бир кунни эски шаҳардан «Тамом фуқаро янги шаҳарга чиқсун, эшоннинг суфиларидан 8 киши осилдир», деб, ҳаммани мажбурий ҳайдаб чиқдилар. Муддаолари фуқарога сиёсат кўрсатмак, уларнинг юракларида қўрқинч қолдирмоқ ва истибдод салтанати тахтида узун замонлар беташвиш барқарор қолмоқ эди. Бу сафар «томоша»га мажбурий чиққанлардан бири ҳикоя қиладирким: «Бизларни бозордан ва маҳаллардан катта оқсоқол фармойиши билан миршаблар ҳайдаб, тахминан 500 кишини янги шаҳар крпости (қўргон) тагига олиб бориб эди: қарасак, адир тарафга 8 та дор қилиб, аргамчиларни тортиб, тайёр қилиб қуйгон экан. Бу ҳолда турмага 50 га яқин солдатлар улан (ашула) айтиб кириб, 5 та мусулмонни ҳайдаб чиқди. Бечораларнинг ранг-руйига асло қараб бўлмайдир. Бирини таниб қолдим, янги шаҳарда солдатхона рупарасида баққоллик қилиб утургон Рустамбек деган киши эди. Биз фуқароларни тикилган дорлар атрофига айлантириб қўюб, аввал беш кишини ниҳоят ғазаб билан уртага олиб чиқиб, дорнинг тагига олиб келдилар. Буларнинг ҳолини асло баён қилиб бўлмайдир. Бечораларнинг ихтиёри узида эмас, сўзламоққа мажоллари ҳам йўқ эди. Камалганларига анча кун бўлгон бўлса, овқат семаганлари ҳам маълум эди. Дарҳол 5 та хом сурупдан қилинган халта олиб келдилар. Бир мутакаббир «тура» қулига ярим тахта қоғозни олиб, ниҳоят қовоғини солиб ўқиди. Таржимон шу тариқа таржима қилдики: «Сизларнинг подшоҳи аъзам, импратур муаззам аскарлари бораси қилгон ҳамла, ҳужумларингиз ва бу исёнга сабаб бўлган Муҳаммад Али Эшоннинг импратур аъзамнинг улуг сиёса-

тидан қўрқмай қилгон феълига шерик бўлиб, ердам-да бўлгонларингиз сабаб бўлди. Сизларнинг бешовларингизни ҳарбий суд осиб ўлдирмоққа ҳукм қилди. Алҳол, сизларга шу ҳукм жорий қилинадир», деган ҳа-мон солдатлар бирдан қиличларини суғуриб, пешона-ларига тутиб, ярим соатга яқин ногораларни чалиб турдилар. Ҳалиги хатталарни кийдириб, дорнинг та-гига қўйилгон курси устига стақлаб келиб чиқарди-лар. Буйинларига дор аргамчисини солиб, оёқ ости-даги курсини тепиб юбордилар. Ҳар бешин ҳам оси-либ қолиб, тахминан икки минут айланиб ҳаракат қи-ла туриб, кейин қимирламай қолишди. Андак тургон-дан кейин бир духтур келиб, осилиб тургон бечора-ларнинг қорнига қулоқ солиб, кейин бир нима деб қўйди. Солдатлар келиб, аргамчинни бушатиб, ўликлар-ни дорнинг ёнига кавлаб қўйилган чуқурга тепиб ту-шуриб, устига курак билан тупроқ тортиб қўйди. Бу-ларни кўмуб хотиржам бўлгондан кейин, губернатор фуқароларга қараб, оқ подшоҳни бирмунча мақтаб, «импратур аъзам казо ва казо!..» деб, охири: «Бу қу-рилган сиёсатни кўрмаганларга баён қилинглар, ҳар-ким исён қилса, мундан баттар бўладилар!» деб хатққа жавоб берди. Йўлда келатуриб, шулар қаторида осил-гон Рўстамбек магазинчи ҳўсусида сузлашиб, бу ки-ши умуман эшонларга беихлос, эшонларни суймайдир-ган киши эди. Нечук Йикчи эшонга қўшулгон экан, деб сурагонимизда, бу ишнинг асидан хабари бор бир киши Рўстамбекнинг айби ва гуноҳи солдатлар-га насия қилиб, пулини қистагонидир, деб жавоб бер-ди.

Бу ҳолиса шундай бўлгон: Рўстамбек неча вақтдан бери янги шаҳарда дуқондорлик қиладир. Ҳуқуматнинг тура ва солдатларига ойликларини олганча насия мол, овқат бериб турадир. Улар ҳам қачон ойлик олсалар ва пул топсалар, бериб турадирлар. Солдатлардан насия мол олиб, пулини бермогонлар иккинчи насия сура-гонда, Рўстамбек бермайдир. Шунга адоват қилиб юр-гонлардан бири нечаси Рўстамбекни тегирмон қилиб тургон жойидан тутиб келиб қамаб, эртасига дуқонни очиб, талаб, узини «Кеча эшон билан бизларга ҳўжум қилгонда таниб қолгонми?» деб остириб юборадирлар. Булмаса, эшон кирган кечаси тегирмонда анча киши кўрган ва ҳарчанд гувоҳлар кўрсатса ҳам қабул қилин-майдир...

Бир неча кун утгандан сунг «Ярим подшоҳ келадир», деб ҳамма кучаларга байроқ тутуб, шаҳарни неча кунлар зийнат бериб, ҳамма мактаб болаларини вокзалга олиб чиқиб, қатор қилинди (у вақтларда камини ҳам туземной ишколада уқур эдим). Фуқаролар кумуш табоқда нон, туз тутуб тургон эдилар. Уез ҳокими умумий фуқароларга хитоб қилиб, «Ярим подшоҳ келиб, вагондан тушган ҳамон ҳаммаларингиз таълим олгонларингиздек баробар энгашиб, ерга қараб турасизлар! Бошларингизни кутаринглар, десам ҳам кутармай туринглар!», деб қуйди.

Истансага чиққан халқ 2 соат куброқ интизорлик тортди. Шундан сунг бирдан поезд курунуб қолди ва вагонлари ниҳоят зийнатланган ҳолда келиб тўхтади ва солдат тушуб, қатор булгондан сунг ярим подшоҳ тургон вагондан бир неча ясангон туралар тушдилар. Кейин уша юқорида шакли номубораги баён қилингон генерал ниҳоят қовоғини солиб, қаттиқ газаб билан вагондан чиқиб, пастга тушган замон бечора халқ ва мактаб болалари ҳаммаси энгашиб, рукуъ қилиб турди. Вагондан тушуб, уез ҳокими олдига келиб, шаҳардан аҳвол суради. У «Ҳамма дуо қилмоқда ва тинчлик», деди. Ярим подшоҳ ҳокимдан: «Нима учун халқ бундай энгашиб турадир», деб суради. Ҳоким: «Жаноб импратор аъзамга юртимиздан чиққан бир эшон жинни булиб, билмасдан осийлик қилгани учун бизлар хижолат булуб, улуг ва баланд даражали бош ҳокимимизнинг юзларига қайси бетимиз билан қараймиз, бизларни марҳамат этиб, афв қилиб, подшоҳи аъзамдан гуноҳимизни сураб олмасалар, муборак бетларига камоли хижолатдан қарай олмаймиз, дейдилар», деб жавоб қайтарди. Ярим подшоҳ дедик: «Гуноҳни қилиб қуйиб, эмдиги хижолат нимадир? Фаргона музофотидан Андижондек бир шаҳарнинг тупроғини осмонга совуруб бормоқ билан подшоҳи аъзам мамлакатларига ҳеч нукус етмайдир!», деб газабланиб, ҳокимдан сурадики: «Неча йилдан буён бу жойга ҳокимсиз?». Ҳоким шошиб қолиб: «Турт йилдан бери», деганда: «Турт йилдан буён лоақал ҳар йилда биртадан булгонда ҳам туртга яхши ошно қилмогон экансиз-да, шундай хабарни аввалдан берар эди, токи тадоруки қилиниб, импратор аъзамнинг 23 қаҳрамон угли улмас эди. Бунинг учун сени урнингдан бекор қилдим», деди (бу ҳокимнинг номи Кайшовский эди). Кейин фуқарога қараб: «Сизлар ҳали осий ва гуноҳкорсизлар. Сизларнинг нон-тузингиз

ни қабул қилиб булмайдир!» деди ва бир туп ҳинд ва яҳудийлар ҳам нон-туз ушлаб турган эдилар, шуларнинг олдига бориб, нон-туз қабул қилиб: «Сизлар ҳозирда менга сартлардан кўра яхшироқсизлар», деб, аскарлар томон юрди. Биз туземной ишқол талабалари, рус домла билан 150 га яқин болалар тургон эдик, бизларнинг снмизга тўхтаб, «Сизлар яхши уқиб турунглар», деб чунтагидан бир сум пул олди-да, домла қўлига бериб, «Ёнгоқ олиб бўлуб беринг, уйнасунлар ва подшоҳ ҳазратларини дуо қилсунлар», деб аскарлар олдига утиб кетди. Кейин халқ бечора маънос бўлиб, қўрқуб, тарқалиб кетди.

Мана шунча кунги тайёрилик ва рукуъларга мукофот учун шунча сиёсатлар қилиб, Андижоннинг тупрогини осмонга совурмоқ билан халқни қўрқутуб, юракларини ёрди. Мунофиқлар саждасидек, мазлум халқ ва маъсум мактаб болаларининг саждалари «жаноб тура»га қабул бўлмади.

БЕСАРАНЖОМЛИКЛАР

Вақтики, хонлар бошлиғи Духовский келиб бечора мусулмонларни ўзига сажда қилдириб, кумуш тобоқларга солиб тургон нон-тузларига қарамай: «Андижоннинг тупрогини осмонга совураман, импратор аъзамга Андижондек бир шаҳарнинг тупрогини осмонга совуриб, йўқ қилиш билан ҳеч нуқус булмайдир, мамлакати камайиб қолмайдир!» деган сиёсатларни қилди, бунни эшитган халқ қўрқуб, уй ичи рўзгорларини ва бола-чақаларини ҳар тараф қишлоқларга қочириб, бесаранжомликда қолди. Истибдод амалдорлари (эликбошидан тортиб, мингбошигача мусулмон амалдорлари)га «худо бериб», қиладиргон зулм ва таъаддиларига зур баҳона топилиб, шундай жабр-зулм қилишга турдиларки, асло қалам билан таъбирга келтириб булмайди. Мингбошига дўчор булмагон ҳеч бир фуқаро қолмади. Ҳаммани кечалари бир-бир чақириб, сиёсат қилиб борйўгини қоқиб олдилар. Чунки эшонга қарашли одамларни ҳар кун уруб, осиб, отиб тургон вақти эди. Ҳатто маҳалла эликбошилари ҳам мазлум фуқарони: «Мингбошига айтаман, ропурт қиламан!» деб қўрқутуб, ўзларига яраша бирор нарса олар эдилар.

Истибдод асосини маҳкам қилгувчи пристуфлар ва бошқа тура, чиновниклар бўлса, ҳар кун эски шаҳар бозорига тушуб, савлат курсатиб, айланиб юрар эди-

лар. Куча ва расталардаги халқни ушларига салом қилдирмоқ балосига мубтало эдилар. Ким салом қилмаса ёски дукондан пастга тушуб қўл қовуштириб турмаса, дарҳол устига бориб: «...Эшон!» деб қўлидаги палка (таққ) билан бошига солар эди. Мазлум халқ бу хорлик ва разолатни кўриб: «Тавба қилдим, тўра, ман кўрмай қолибман», дер эди; кўброқ тавба қилиб, илтижо қилғонида раҳм қилса, кўяр эди, бўлмаса, палиска чақириб, турмага — қамокқа юборур эдилар.

ҲУҚМ КУНЛАРИ

Эшон ушланиб, ниҳоят ҳақорат ва таҳқир билан бир қора аравага боғланиб, ёски шаҳардан утган вақтда ҳамма халқни мажбурий кўчага тургузиб қўйдилар. Солдат ва амалдорлар аравани уртага олиб секин-секин юргизиб, ҳар жойда 5-10 минут тўхтаб: «Йикчи эшон шу одамми? Танигон одамлар бўлсалар, айтсунлар!», деб фуқародан сўрар эди. Эшонни кўрган ҳар ким ерга қарайдир, эшонга қарамайдир. Чўнки эшон таниб, сўрашиб қолмасун, деб қўрқадир. Уша йилда эшонни бориб кўрмаган одам Андижонда кам қолгон эди. Балки ҳамма кўрган деса булур эди. Золим туралардан қўрқуб, ҳеч ким эшонни танимайди. Кимни тутуб, эшон шуми, деса, билмайман, жавобини айтадур. Кўп киши танимаймиз, жавобини бергандан кейин мустабид золимлар хавфга тушуб, бу киши эшон эмасмикан, деб ташвиш қилар эдилар. Охири ёски шаҳар истарший оқсоқолига бўйруқ қилдиларки, Йикчи эшонни танийдиргон одамлардан 4 кишини чақирсун, эшонни таниб, билиб берсун, деб. Шаҳар оқсоқоли бу бўйруқни олгондан кейин, эшонни танийдиргон киши борми, деб шаҳардан киши ахтарди. Ҳеч ким қўрқуб «Танийман», демади. Охири мажбуран тўрт кишини олиб, оқсоқолнинг ўзи чиқиб: «Сизларга ҳеч гап йўқ, мен сўраб оламан. Сизлар «Эшон шу одам», деб кўярсизлар», — деди.

Улар янги шаҳарга чиқиб, ҳукуматдор ва амалдорларнинг мусулмонларга ёмон қараганидан қўрқуб, ваҳм олиб, инкор қилиб, бизлар ҳеч вақт эшонни кўрмаган бўлсак нима деб биламиз, эшонни билган одам бўлса булур эди, деб арз қилдилар. Ўз ҳоқими: «Сизларга ҳеч гап йўқ, қўрқманглар, ҳарбий судларга «Шу эшоннинг ўзи», деб қўйсангизлар буладир. Башарти, бу эшон бошқа одам бўлмаса, деб тўртовини турмага

эшонга рубару қилгонда, туртови ҳам равшан билиб «Эшон шу киши эди», деб қўйдилар. Кейин буларга жавоб берилди.

Бу чиққан гувоҳлардан бири Мирза Масъуд деган киши эди. У шундай ҳикоят қиладирким: «Бизларни маҳкама олдига олиб бориб қўйгонда, бир неча солдатлар олдимиздан утиб, «Сеники эшон» деб тушириб кетадир. Руслар олдимиздан утса, ит қараши қилиб, хумрайиб, сукиб утадир. Охири кучада туролмай қўрқиб, маҳкаманинг ичига кириб ултирдик. Бир оз фурсат утганда уез ҳокими билан бир қанча туралар чиқиб, бизларга танбех қилдиларки: «Сизлар рост айтасизлар. Агар ёлгондан эшон шу, десангизлар, суд қошида гуноҳкор буласизлар. Рост сузламогингиз учун аълам домла қасам берадир, деб оқсоқолга, дарҳол бир катта аъламни олдириб чиқинг, деб буюрди. Оқсоқол дарров шаҳарга одам (миршаб) юбориб, Мулла Мухаммад Мусо аъламни ҳайдаб чиқди. Кейин «Аълам келди», деб ичкарига хабар бергани кириб кетди. Бечора аъламнинг ранги учиб, қалтираб, ниҳоят қўрқуб ултирар эди. Ман: «Қўрқманг, сизни бизларга қасам бергали чақирди», деб таскин бердим. Бир вақт яна аввалги туралар чиқиб, аъламни чақириб: «Мусулмон қондасича буларга қаттиқ қасам берасиз, рост сузларни айтмаклари учун», деб қараб турди.

Аълам домла бизларга тамом қасам алфозлари билан боблаб қасам бердилар. Кейин аъламга жавоб берилди.

Бизларни 5 та туралар бирга бошлаб турмага олиб бориб эди, қарасак, турмада қадам босарлик жой йўқ, ҳавонинг ниҳоят иссиқлигидан турманинг ичи дузах бўлуб кетибдур. Бош-оёқларида занжир бор. Қочмоқ у ёқда турсун, турарга мажоли йўқларнинг оёқларига занжир солибдирлар, буларнинг ичидан оралаб утиб, бир хонага кириб эдик, Йикчи эшон билан уч киши ултирибдир. Ҳаммалари банд, занжир солингон. Хусусан, эшонни ниҳоят маҳкам боғлабдирлар. Оёқ-буйни, қўли боғлиқдир. Бошида салласи бор, устида малла эски туни бор, срга қараб ултирибдир. Салом қилиб кириб эдик, ёнимда тургон мингбоши, «салом қилма» дегандек ишора қилиб, нуқуб қўйди. Кейин туралар кириб: «Чурт эшон!», — деди. Бизларга қараб: «Эшон шуми?» — деб савол қилиб эди, бизлар «Шу», дедик. «Яна тузук кўринглар, ғалат қилманглар, рост айтинглар!» деб сиёсат қилиб эди, бизлар қўрқуб: «Эшон шу,

бошқа эмас» деганимизда: «Қайси бири, қўлинг билан ушлаб курсат!», деди. Ҳаммамиз бир-бир ишорат билан курсатдик. Кейин «Яхши», деб чиқдилар. Эшон асло бизга қарамади. Ёнидаги одамлар ким эканини билмадик. Ҳаммамиз чиқиб, йўлда келаётиб, кейин бирини таниб қолдик, олдидагиларнинг бири кутартлик қирғизиялар мингбошиси Чибил булус деган одам экан. Лекин улардан ва эшондан бизларнинг олдимизда гап сўралмади».

Музофот губернатори ҳарбий суд билан биргаликда бечора эшонни оғир банд остида уез маҳкамасига олиб кириб, тергов қилғонида маҳкамада мирзабошилик қилгучи Мулла Исмоил қулоқ солиб ултургон ва эшон осилгондан сунг шундай ҳикоя қилади: «Эшоннинг тутулғонидан тахминан 9 кун кейин, эшонга қарашли 15 кишини осиб улдиргандан сунг, эшоннинг узини уез маҳкамасига бир тўп солдатлар ҳайдаб келди. Эшонда юрмоққа ҳам мажол қолмагон, оёғи ва қўлига занжир, банд солинган эди. Фарғона губернатори Чайковский мундан бошқа ҳарбий суд аъзоларидан беш киши ва бир қанча аскария туралари ҳозир эдилар. Эшонни ичкарига олиб кириб, уртага ултирғиздилар.

Губернатор қўйидагича савол қилди:

— Сан эшон, император аъзамнинг бутун жаҳонда энг катта ва қадрли ҳам душманларига зафарлиқ бир подшоҳ эканини билиб туриб, нима учун бундай ёмон қасдга киришдинг?!

(Эшон индамай ерга қараб ултиради.)

Губернатор:

— Сузла! Жавоб айт! Узунгча бу фсълга киришдингми ёки сани одамлар зурлаб исён қилдирдимми?!

(Эшон сузламайдир, ерга қараб жавоб бермай ултиради.)

Судлар таржимонга: «Сиз айтинг! Сузласун, булмаса мажбурий сузлатамиз», деганда, таржимон таҳдид, сиёсат қилиб: «Гапга жавоб бергил», деб бир қанча дашном қилди. Охирида: «Ман нима дедим? Фаҳмландингми?!», деганда, эшон йўқ деган жавобни секингина айтди. Губернатор уез ҳокимига қараб: «Бошқа таржимон чақиринг!» — деди. Чунки таржимон Қафқасия мусулмонларидан Ога Беков деган бўлиб, узи ўзбекчадан бошқачароқ булғони учун «эшон фаҳмламади», деб уйлади. Унда уез маҳкамасининг адабий таржимони Эшмуҳаммад тура Тошмуҳамедов деганни чақириб, ҳар-

бий суд раиси буюрдики: «Эшонга айтинг, булгон ҳодисани сузлаб берсун, кимлар эшонни шу ёмон ҳаракатга далолат ва тарғиб қилди?»

Бу сузларни Эшонга қараб таржима қилди.

Эшон, узум қилдим, деб жавоб берди.

Раис: — Узинг бу ҳаёлни аввалдан уйлар эдингми ёки яқинда кунглингга тушдими?

Эшон: — Узим ҳар йили шу ойларда бир мартаба 5-10 кун узумни билмай қолар эдим. Бу йил ҳам қилгон ишимни билмайман.

Раис: — Сан билан кимлар бирга эди: амалдор, мингбоши ёки юртбоши катталардан ҳам иштирок қилдиларми?

Эшон: — Йўқ.

Раис: — Эски шаҳар фуқароларидан ҳеч ким бирга эдими?

Эшон: — (Жавоб булмади.)

Раис: — Жавоб бер!

Эшон: — (Жавоб йўқ, сукут қиладир.)

Раис: — Оқ подшоҳни ва унинг амалдор, ҳоким, пристуфларини дўст тутар эдингми ёки душман тутар эдингми?

Эшон: — Кугарт тарафидаги мужиклар бечора фуқаронини кўб хор қилиб, уруб, ер-сувларини тортиб олгонлари учун хафа булуб, душман тутар эдим.

Раис: — Мужикларнинг зулм қилгонини узинг кўрганмисан ёки одамлар келиб айтдими?

Эшон сукут қилиб жавоб бермади.

Раиснинг атрофида эликка яқин солдатлар тургон эди. Уларга қараб: «Ур!» деб буюрди. Турттаси югуруб келиб қўлидаги милтиқнинг қўндоғи билан 20-30 ни солдилар. Эшон ултиргон курсидан йиқилди. Яна тургизиб қуюб: «Сузла, мужикларнинг зулмини санга ким хабар қилгон!» — деб савол қилгонда, эшон:

— Алҳамдулилло, алҳамдулилло! — деб қўйди.

Суд: «Нима дейдир?» — деб таржимондан савол қилгонда. Тошматуф, худога шуқр қиладир, деди. Суд раиси яна икки солдатга: «Калтаклардан олиб кел», деб буюрди. Солдат югуриб чиқиб, бир қучоқ калтак олиб келди. Эшонни ётқизиб калтакладилар. Эшон ҳеч овоз чиқармай беҳуш бўлиб қолгондан кейин солдатлар судраб, ташқари олиб, аравага кутариб ташладилар. Аравага туртта солдат чиқиб эшоннинг устига ултириб, туғри турмага олиб кетдилар ва турма начальнигидан хат олиб келиб, суд аъзоларига топширдилар.

Эшон билан бирга келтирилган Чибил булус билан яна икки киши эшонга булгон ходисалардан қурқуб улти-
рар эдилар. Лекин Чибил булуснинг рангидан қурқув
асари билинмас эди. Навбат буларга келиб, биринчи
навбатда Чибил булусдан савол қилинди.

Суд раиси:

— Санинг исминг нима, қайси жойдансан?

Чибил: — Ман Кутарт тобеъидан, исмим Чибилдир.

Раис: — Неча ёшга кирдинг?

Чибил: — Эллик ёшга кирдим.

Раис: — Неча таноб еринг бор?

Чибил: — Биз қирғизларда ер булмайди. Бизларда
от, мол, қўй, эчки буладир. Биз тирикчилигимизни
молдан қиламиз.

Раис: — Қўй, мол ва отларинг қанча?

Чибил: — Минг беш юзга яқин қўй, эчки билан
икки юзга яқин от, мол бор.

Раис: — Бу моллар отангдан қолганми ёки ўзинг
топганмисан?

Чибил: — Бу молларнинг ҳаммасини ўзим топган-
ман. Отамдан қолган нарсаларнинг ҳаммаси ёш вақ-
тимда йўқ бўлуб кетган эди.

Раис: — Подшоҳи аъзамнинг улуғлигини ва аскар-
ларининг қўблигини биларми эдинг?

Чибил: — Билар эдим.

Раис: — Шундай бўлса, нимага Йикчи эшон билан
қўшулуб мундай беалаблик ва подшоҳи аъзамга зўр
хиснат қилдинг?!

Чибил: — Ҳақиқат қилиб қўринг! Мен эшонга қў-
шулуб шаҳарга келган эмасман. Эшон шаҳарга кирган
кўни мен Кутартда эдим. Кутарт элларидан сўралсун.

Раис: — Эшоннинг шундай ҳаракат қилишидан ха-
баринг бор эдими?

Чибил: — Озроқ хабарим бор эди. Лекин шаҳарга сол-
датлар устига юришидан хабарим йўқ эди. Посолкалар-
даги мужиклар тоғлардаги қирғизларни қўб сиқиб, ерла-
рини, от-молларини тортиб олгонидан эшоннинг мўрид-
лари кўп жойга арз қилгонларида сўрамай овора қилгани
ўғун аксар қирғизлар йиғилиб, посолкаларга ҳужум қил-
моққа эшондан ижозат олишга борганларида, эшон улар-
ни ман қилиб: «Янаги йилгача сабр қилтинглар! Янги йил-
гача кўпайиб, иншооллоҳ, ўзим бош бўлуб, мужиклар
устига газот қиламиз», деган, деб эшитиб эдим. Мундан
бир ой ўтгандан сўнг эшоннинг чақирлиши билан Минг-
тепага бордим. Эшон билан қўрушиб, дастурхон ўтган

дан сунг, мани хос хужрасига олиб кириб, газот қилиш маслаҳатини қилди. Ман қўлимдан келганча ман қилдим. Охири эшон: «Янаги йилгача сабр қиламиз», деганда, ман бир йилгача ким бор — ким йўқ, атбатта, бу ҳаёл эшоннинг дилидан чиқиб кетса ажаб эмас, дёб уйтадим. Лекин шаҳарга киришни айтган эмас. «Атрофдаги мужиклар устига юрамиз», деган эди.

Раис: — Санга мунча маслаҳатни бир йил аввал айтган бўтса, сан нима учун келиб уез ҳокимига хабар қилмадинг? Лоақал хат билан маълум қилмадинг?

Чибил: — Қутарт бозоридаги Николский посолканинг истаршинаси Николай деган урусга: «Мужикларингни сал босиб қўйгил, қирғиларга қўб зулм қилгонидан улар тўйиб юрибдир. Йикчи эшонга арз қилгон эканлар, у насиҳат қилиб, босиб қўюбдир. Булмаса, йигилиб ҳаммалари ҳужум қилмоқчи ҳам булгон эканлар», дёб айтиб эдим.

Раис: — Мужикларга айтгунча, нима учун дарҳол келиб шаҳар ҳокимига айтмадинг?

Чибил: — Ман уша Николай бориб айтган бўлса керак, дёб гумон қилдим-да, айтмадим.

Раис: — Санга эшон бу кундан 15 кун аввал нима хат қилгон эди?

Чибил: — «Бизга қарашли буродарларни чаҳоршанба куни хабар қилиб, Мингтепадаги хонақоҳга юборинг, кор-хайр ишимиз бор. Марҳамат қилиб ўзингиз ҳам бир келсангиз, зисда хурсанд булур эдик», — дёб хат қилгон эди, мен бу хатни эшоннинг Қутартдаги Қосим деган халфасига юборгон эдим. Ўзим боролганим йўқ. Бирор ҳафтадан кейин шундай ҳодиса бўлуб қолди. Ҳаммамиз беҳабар қолдик.

Раис: — Сан одамларни тўплаб юбориб, ўзинг «Яна қолгон одамларни тўплаб турарман, эшон бу тарафга юрсунлар», дёб хат қилган экансан. Бу хатда: «Аввал атрофдаги мужикларни босиб, кейин шаҳарга ҳужум қиламиз», деган экансан. Шу хатни ким ёзгон эди?

Чибил: — Бундай хат қилгон эмасман, ёлгон...

Раис саркотибга «Уша хатни ол», дёб буюргонда, саркотиб иш ичидан олиб, раис қўлига берди. Раис олиб Чибилга курсатиб, «Шу хатни танийсанми», деганда, Чибил ҳеч нима дёёлмади, хомуш бўлуб қолди.

Эшон ҳуруж қиладургон куни Чибилга қилгон хатининг орқасига Чибил суд раиси айтган гап мазмунини ёзиб, Йикчи эшонга шитоблик суръатда юборгон экан, Эшон хатнинг жавоби келганча турмай, шошиб шаҳар-

га жунаб кетгандан кейин бориб, хонақоҳда қолгон экан. Суд раиси яна куб гапларни сурагонда, (Чибил булус) сузидан адашиб, ҳеч жавоб бера олмай, аввалги аҳволдан бошқа ва умиди узилганнамо булуб, ҳайратда қолди. Мундан эшон билан маслаҳатда бир экани маълум булуб, суд раиси шу мажлисда уни ётқизиб урмоққа буюрди. Олтита солдатлар бир кутарим калтакни олиб келиб, Чибилни ётқизиб, чунон калтакладиларки, орқасининг тамом гўштлари деса булурлик узулиб кетди. Охири «дод» демакка мажоли қолмай, беҳуш булиб, улик суратида йиқилиб қолди.

Буни кўруб тургон шериклари ҳам камоли қўрқундан хушларидан кетиб, ётиб қолдилар. Чибилни бир тарафга ташлаб қўюб, бу икки бечоралардан суз сурамоқ учун ҳарчанд бедор қилсалар булмади. Охири бошига этикларининг пошнаси билан тепдилар, яна ҳеч имкони булмади ва шом вақти булуб, қоронги тушиб қолгони учун буларнинг учалаларини аравага судраб солиб, турмага юбордилар.

Буларни жунатиб, «Суд ёпилди» деб эълон қилгондан сунг, бир-бирларига уз қилгон зулмлари борасида изҳори ҳурсандлик қилиб кулуб, ҳукмни ксчаси соат унда қиламиз, деб тарқадилар.

ЎЛУМ ЖАЗОСИ

1898 йил 13 жавзода ҳарбий суд, Фаргона губернатори бошлиқ, эрта билан соат саккиздан кеча соат саккизгача уч маъжубни калтаклаб, беҳуш қилиб жунаб кетиб, ксчаси соат унда яна уез маҳкамасига йиғилди. Ҳар қайси тура бир-бирови билан курушар-да, «Вой дод, вой дод», деб калтак еган бечораларни масхара қилиб кулишар эди. Ултуруб протоколларни ўқуб, лафъатан, эшонга қўшиб Чибил булуснинг ва яна тўрт судда ҳақиқат қилмагон одамларнинг номини айтиб, олти кишини эрта соат ун бирда осиб ўлдирмакка ҳукм қилдилар.

Ҳукмдан сунг ҳаммалари урунларидан туруб «час» бериб, бирмунча гапларни айтиб ўлттирдилар. Кейин мусулмон мирзони чақириб, таржимон воситаси билан «Эрта билан соат саккизга умумий фуқаролар ҳозир бўлсунлар. Қўргон тагида Йикчи эшон осиладир. Ибрат учун қўришлари мажбурий», деб эски шаҳар оқсоқолига зарур буйруқ ёзишга буюрди. Мирзо Исмоил буйруқни ёзиб тургон вақтда суд аъзоларидан бири югуриб чиқиб, тамом мактабдорлар ҳамма шогирд болалар

билан чиқишлари мажбурий, деб буюрди. Иккинчиси чиқиб: «Нима керак, майда болаларнинг зарурлиги йўқ», деб мунозара қилиб қолди. Жавобиға: «Еш болалар катта одамлардан кейин қоладурғон одамлар буладирғони учун, узун умр кўриб, кўб йиллар Россия подшоҳининг сиёсатини айтиб юрадилар», деганида ҳаммаларига маъқул тушуб: «Бундай булса, иккинчи яна алоҳида буйруқ қилинсун. Тамом мактаб болаларини ҳам домлалари олиб чиқсунлар!» деганда мирзо иккинчи маротаба қаттиқ ва мажбурий буйруқ қилди, бу буйруқни миршаблардан оқсоқолга юборилди. Оқсоқол кечалаб миршабларни бутун шаҳар ичида чопдириб юриб, маҳалла эликбошиси воситаси билан ҳеч кимни ухлатмай, тонг отганга тамом шаҳардаги муаллим, имомлардан тилхат қилдириб олди.

Шаҳарнинг катта оқсоқоли Қодирқул мингбошининг зарби ва сиёсати ниҳоят қаттиқ ва бераҳм булғони шаҳар фуқароларига маъруф ва машҳур эди. Имомлар саҳар соат беш-олтида туруб, маҳаллаларидаги қавумларига хабар қилдилар. Мактабдорлар булса, тамом шогирдларига хабар бериб, эрта билан соат саккиз булғонда ҳамма фуқаролар ва шогирдлар катта оқсоқол ҳовлисининг олдиға ҳозир булдилар. Имом ва муаллимлар қўрқуб титрар эдилар. Оқсоқол бир имомнинг рубарасига келиб: «Неча қавмингиз билан келдингиз?», деб савол қилиб эди, «Тахминан 35-40 тача киши билан келдик», — деди. Бундан кейин: «Қавмингиз неча уйлик?» берилган саволиға сукут қилди. Маҳалла бошлиғи «Тақсир, қирқ уйликмиз», деб жавоб бериб эди. оғзиға келган ҳақорат билан дашном бериб: «Қирқ уйлик булсанг, 35 киши келадими? Нима учун ҳамма қавмни бошлаб келмадинг!», деб енида булгон миршабга «Ур», деб буюрди. Миршаб қамчи билан уруб турубдир, бечора маҳалла бошлиғи бошини енги билан тўсуб:

— Тақсир, тавба қилдим, бошқалари қишлоққа ва ҳар тарафға кетган эканлар, топмадик, — деб овоз қилди.

Оқсоқол юртта сиёсат ўтказиш учун «ур» дардига гирифтор булгон ва ким булса булсун, рубара келса урдирмай қуймас эди. Охирида, бу «ур, ур» дардининг касофати билан бир дукондор арманининг бойини уруб қўйди, бу армани бой нафсоният қилиб, сармоядорлар тарафдори булгон ҳоким-губернаторларға арз қилиб, судға бериб, охири истибдод учун қилгон шунча хизмати

мукофотиға, ниҳоят, хорлиқ билан урнидан бекор булди ва Қўқонқишлоққа бориб, амал ҳасратидан бетоб булуб, охири Мажнундек булуб, узини узи жароҳат қилиб улди. Мустабид ҳукумати бизга эшон ҳодисасида қуб хизмат қилгон эди, деб риоя қилмади. Сармоядор бой арманининг капитал қуввати уни йиқитиб қўйди.

Энди мақсадга келайлик: соат саккиз бўлгонда, ҳаммани қатор-қатор қилиб, мактаб болаларини олдиға солиб, янги шаҳарға тахминан 8000 киши булса, 2000 майда мактаб болаларини олиб чиқиб, Тупроққургон олдида, адирнинг тагига қон иси келадирган ва тикиб, сошлаб қўйилгон дорларнинг атрофига одамларни айлан-тириб қўйди. Ҳоким чиқиб, фуқаронинг қублигини қуриб оқсоқолға «Раҳмат» деб, ёш болаларни ҳам дорнинг бир тарафига қатор қилиб қўймоққа буюрди. Бир тарафдан жой бушатиб турган ҳолда бир киши: «Ёш болалар қурқарми экан? Одамлар орасига қўйсақ, қалай булар экан?», деб мингбошиға айтган эди. У бориб ҳокимға айтган экан: «Қурққани яхшироқ. Эсидан чиқмайди. Дорға яқин қуюлсун», деб буюрубдур. Мингбоши келиб, дорнинг қибла тарафидан одамларни ҳайдаб юбориб, ҳамма мактаб болаларини қатор қилиб қўйди.

Бир вақт соат унга яқин эдики, бир туп, занжир билан қул-оғи боғланган олти кишини уртаға олиб, улан айтишиб келди ва дор тагига келтириб, қатор-қатор қилди. Буларнинг олдиға турт табл (ноғора) ошган солдатларни қўйди. Уларнинг ичида эшонни икки солдат стаглаб, йигиннинг атрофини айлан-тириб, «Эшон шу одамми?», деб сураб юрди. Ҳеч ким «Шу киши Эшон эмас» ёки «Эшон» деб айтмади. Айтса, «Сен ҳам борган экансан ёки билар экансан», деб мени ҳам ушлаб қоладилар», деб ҳар ким ваҳимада эди. Аммо туралар булса, турт-беш кишини танитмоқ ҳаёлида эдилар. Халқдан овоз чиқмаганидан ғазабланиб, бир каттақони охири қаттиқ овоз билан: «Албатта ҳаммаларинг биласизлар, бовужуд айтмайсизлар, исён қилмоқда ҳам сизлар билгансизлар. Шунда айтмай хиёнат қилиб, шунча қаҳрамон аскарларнинг нобуд бўлмоғига сабаб бўлдингизлар. Агарда ҳеч ким танимаса, шу йигиндаги бутун халқни пулемётта тутамиз. Бирор жон қолмайди», — деб сиёсат қилиб эди, ҳар тарафдан одамлар узини кўрсатмай туриб «Шу киши Эшон!» деб қичқиришдилар. Туралар у ёқдан буюққа қараб, овоз қилгувчиларни тополмас эдилар. Шунинг учун яна «Турт-беш киши йигиндан ажраб чиқиб, одамларға қараб «Эшон шу одам», деб кўрсат-

сун», — деганда ҳеч ким журъат қилиб чиқолмай, яна ҳар тарафдан, одамлар орқасидан бошини паст қилиб туриб «Эшон шу одам, Эшон шу», деб овоз чиқаришдилар. Залим туралар бундан уз сиёсатлари ҳадду камолига етганини билиб, бир-бирига қараб кулар эдилар. Халқ бўлса, дор тагида мунгайиб, бўйинини қисиб, йиглаб турганларни куриб, тоқат қилолмай, секин-секин йиглар эди. Шу вақт эдики, йигин ташқарисида вой-войлаб, дод-фарёд бўлиб кетди. Қарасак, осиладиргон одамларнинг бола-чақалари, хотин-қиз, ушоқ болалари экан. Хотинлар «Тул бўлдиқ!» деб, болалар бўлса «Етим бўлдиқ!», деб фарёд қилар эдилар. Бу ҳолни курган халқнинг кунгли яна бузилиб, хонлардан курқуб узларини йигидан тўхтатар эдилар.

Қаторда тургон бир кишининг юзини тусуб йиглаб тургонини губернатор куриб қолди. Қулидан ушлаб уртароққа тортиб: «Нима учун йиглайсан, Эшонга қариндошмисан?», деган саволни сураганда, бечоранинг ранги учиб, бошига ўлим ваҳми тушиб, камоли курққанидан титраб-қақшаб туриб «Кошки подшоҳи аъзам, импратур муаззамга осий бўлмасалар эди, тинч турсалар эди, подшоҳи аъзамнинг шундай қаттиқ азобиға учрамас эдилар. Бола-чақалари етим бўлмай, подшоҳ ҳазратларининг давлатларида кун кўрар эдилар. Подшоҳ аъзамнинг улган солдатларига йиглайман!» — деди.

Бир қанча хотинлар ва болалар қақшаб шовқун солиб йиглаганларида, ногоралари билан турган солдатлар бирдан ногора чалиб юбордилар. Бу ҳолни курган мазлумлар дарду ҳузун билан йиглай бошладилар. Ҳамманинг кузи еш билан тўлди. Ташқарида турган губернатор дод-фарёд қилгувчиларни қамаб қуймоққа буюрди. Дарҳол беш-ун солдат чиқиб, буларни уриб туриб, турмага олиб кирдилар. Ва эшоннинг авлодиға қўшиб қўйдилар (Эшоннинг авлоди тамом ушланиб, асир қилиниб, қамалган эди). Буларнинг қамалганини кургандан кейин ҳеч ким йиги чиқармай турди.

Бу ҳолда бир мутакаббир тура дор тагига келиб, чунтагидан бир тахта қоғоз олиб, баланд овоз билан ўқиди. Таржимон шундай таржима қилди.

ЎЛУМ ФАРМОНИ

«Улуғ адолатли ва қаттиқ қаҳрли подшоҳи аъзамнинг сояи давлатида туриб яшагувчи фуқаролар хиёнат қилиб, исён чиқаришда улуғ император аъзамнинг душ-

манларига галаба қилишга қодир булмаслигидан андиша қилмай, Мингтепа қишлоғида тургувчи Муҳаммад Али эшон узига қарашли бир қанча одам билан подшоҳ ҳазратларига осий бўлиб тиг кутариб, Андижон казармасига ҳужум қилиб, 23 та қаҳрамон аскарни шаҳид қилди.

Бинобарин, бу исёнчи эшонни узига қарашли одамлари ва муридлари билан ҳукуматдорлар томонидан ўштаниб, ҳарбий суд орқали ҳақиқат қилинганида, айбларини иқрор қилиб, ўз бўйинларига олдилар. Бинобарин, ҳарбий суд эшонни ва унинг муридлари бўлган ўшбу беш кишини осиб ўлдирмакка ҳукм қилди. Ҳозирда бу улим жазоси бошқаларга ибрат бўлсун учун ижро қилинур».

Муни эшитган қўл-оғи занжир билан боғланган мазлумларнинг бошидан ҳуши учди, ҳеч қаюсида шуур ва ақл қолмаган эди. Бир қирғиз бечора атрофдаги одамларга ойланиб шошилиш билан қарай берди. Бу кишининг кўб қараганидан бир айтадурган сўзи бўлса керак ёки авлодига стказадирган бир васияти бўлсамикан, деб гумон қилар эдик. Лекин бу бечора қайси тарафга қараса, ўша тарафдаги одамлар юзларини беркитар ва энгашиб ерга қараб турар эдилар. Бечора мазлум кўб жовдираб қаради. Ноилож мустабид хоинларга қараб бирдан: «Эй, улуглар!» деган эди, солдатлар бодратиб ногора чалиб юборди. Бечора тўхтаб қолди. Ногора тўхтаган ҳамон яна, «Эй, халойиқ! Гувоҳ бўлинглар! Ман...» деган ҳамон яна ногора уриб юборди.

Ногора тўхтаган замон яна баланд овоз билан: «Ман ноҳақ осилиб кетаётиман, бу гаплардан ҳеч хабарим йўқ эди, сизлар гувоҳ бўлинглар!..» деб қичқирди. Яна ногора чалиниб, гапи халққа эшиттирилмади. Ногора чалинган вақтда оғиз кўп қимирлаб сузлади. Лекин эшитиб бўлмади. Бечора ноумид бўлуб Саъдийнинг: «Ҳар қачон одам ноумид бўлса, яъни умиди ўзулса, тили узаядир, мағлўб бўлган мушукдек итга ҳамла қиладир», деган сўзига мувофиқ узидан умидини ўзуб, ногора чалиб турган солдатга қараб: «Эй, бадбахт кофир! Тўхтат-э! Қилар ишингни қиласан. Ман сўзимни мусулмонларга айтиб қолай», деб ниҳоят журъат билан ҳақорат қилди. Золимлар унга қулоқ солмай, яна ногорасини чалиб юборди. Чибил бўлус ҳам: «Ҳой, губернатор, ҳой, ҳоким тура, икки оғиз арзим бор!» деб эди, бунга ҳам ҳеч ким қулоқ солмади.

Шу ҳолда иккитаси йиқилиб, беҳуш бўлиб қолди. Ҳарчанд солдатлар келиб кутариб тикка қилди, тур-

моққа қодир бўлолмадилар. Бу бечоралар ҳушларига келганча бир оз тўхтаб турдилар. Эшон бўлса ҳамма вақт ерга қараб турар эди. Бир оғиз сўз айтгани йўқ ва сўз айтмакка ҳаракат ҳам қилмади. Бу ўртала губернатор ҳокимни чақириб, бир сўз сўради. Ҳоким кслиб, эски шаҳар катта оқсоқолини чақириб, бир нарса деб қўйди. Катта оқсоқол четга бориб, ўша ерда бўлган ўз мирзосидан «Ривоят нима бўлди?» — деб сўради. Мирзоси: «Битмаган экан, чала экан, бугун кечқурун битар экан». — деб жавоб берди. Мингбоши ҳокимга: «Ҳозир одам юборайми, олиб чиқсун?» — деб эди, губернатор «Фуржат йўқ» деб, қабул кўрмали. Бинобарин, ривоятга одам юборилмади.

КАФАН КИЙДИРИШ

Эшонни дорнинг тагига олиб кслиб, оғидаги темир кишани очамиз деб уриндилар, илож бўлмади, шекилли, болга билан уруб синдирдилар ва бошқа рафиқларининг кишанларини ҳам уриб синдирилди. Кишанларни четга ташлаб, бир шакар қопчани очиб, ичидаги хом сурпдан қилинган 6 та халтани олиб ташлади. Уез ҳокими шу ҳолда катта оқсоқолни чақириб: «Бир аълам топинг, буларга иймон ўқутсун!» — деганда, Фариқдин қозини чақириб, дор тагига олиб борди. Қози биринчи эшонга, иккинчи Чибил бўлусга ва бошқаларига бир-бир иймон ўқутди. Ҳушидан кетган иккитаси ҳам саҳал ҳушига келиб қолган эди, буларга ҳам иймон ўқутди. Булар ўқушга қодир бўлдиларми, йўқми, маълум бўлмади. Ҳосити, қози тез-тез бир нарсаларни айтиб, дор тагидан қочмоқ фикрида эди. Бу вақтда Чибил бўлус ўзини ростлаб, дадиллик ва баланд овоз билан: «У, мусулмонлар! Гувоҳ бўлунглар, ман ноҳақ кесташибман. Манга бу ҳокимлар зулм қилдилар...», деб сўзлаб туриб эди, ҳоким келиб: «Бас, бас!», деди. Унга қўлоқ солмай яна сўзлаб туриб эди, икки солдат келиб милтиқнинг қўндоғи билан 4-5 урди, шундан кейин индамай қолди. Бу ҳолда бири кслиб дорнинг аргамчиларини тушуриб, сиртмоқларини очиб, тузатиб қўйди. Кейин икки солдат ерда турган халталарни ердан баробар кўтариб, олиб кслиб, қатор турган банди асирлар бошига кийим-бошлари устидан кийдириб қўйди. Бечораларнинг оқ халталар ичида нима ҳолга тушгани бизга маълум эмас, елгиз оёқларигина кўрунур эди. Дафъатан икки солдат эшонни дор тагига олиб келган

махал бошқа шерикларини ҳам етаклаб кетиб турган ҳолда иккиси яна беҳуш бўлиб йиқилди. Буларни суд- раб, дор тагига келтириб, унинг остига қўйилган икки погоналик курсига «Чиқ, чиқ», деб эшонни чиқарди. Шу ҳолда кафан ичида бир ўзи қадам қўйиб чиқди ва баланд овоз билан: «Эй мусулмонлар, биродарлар, гу- воҳ бўлинглар, мен ноҳақ тўхмат билан кетиб туруб- ман. Бола-чақаларим, майда-чўйда қўп эди. Бу ҳоким ва туратар яхши адолат қилмади. Тўғри ҳақиқат қилма- ди. Дуо қилинглар, шу золимларни...» деган вақтда бир туранинг ишорати билан бирдан сиртмоқларни солиб, курсиларни тепиб юбордилар.

Бу олтита кишидан иккитаси бир-икки буралиб, оғ- гини уруб қимирламай қолди. Бошқалари фириллаб айланиб, буралиб, икки томон дорнинг ёғочига ури- либ, ниҳоят қийналиб қўб овора бўлдилар. Буни кўруб турган ёш болаларнинг қўблари қўрқиб: «Дод, ота, она!» деб йиглаб юбордилар. 4-5 тасининг ҳуши кетиб қолди ва йиқилди. Болалар турган тараф туполон бўлиб кет- ди. Аксар болалар қочиб чиқиб кетдилар. Одамлар бул- са: «Қўрқди, қўрқди! Болаларни орқага олинглар, юзи- га сув сепинглар!» деб, туполон қилиб юбордилар. Ҳу- шидан кетган болаларни дарҳол ташқарига чиқариб, одамлар бошларини уқалаб, машаққат билан ҳушига келтирдилар.

Шу туполон билан ёш болалар аҳволига овора бу- луб туриб, осилган бечоралардан гофил буллубмиз. Кейин қимирламай туриб қолдилар.

Кейин дўхтир келиб, курсини қўюб, ҳамма осилиб турганлар қорнига бир-бир қулоқ солиб имтиҳон қи- либ, жон чиққан-чиқмаганидан хабардор бўлиб, олто- вини кўриб, ярим соатга яқин фурсатда хат ёзиб, гу- бернаторга топширди.

Бу хатни губернатор ўқуб кўруб, дор атрофида тур- ган халқни чақириб «Яқин келинглар», деб ҳаммани яқин келтиргандан кейин, «Болалар қани, болаларни ҳам чақиринг», деб буюрди. Болалардан бир қанча қўр- қуб, беҳуш бўлиб, юраги чиққанларини уч аравага со- либ, эски шаҳарга тушуриб юборган эдилар. Бошқала- ри ҳам пийда шаҳарга тушуб кетган эдилар. Бу хабарни айтганда катта оқсоқол қанча ҳақорат қилиб, хафа қил- ди ва кимнинг ижозати билан жавоб бердинг, деб сис- сатлар қилди.

Адоватга шундан зур ва равшан далил булармикан. ёш болаларнинг уликдан қўрқини маълум гап. Айниқ-

са, бундай даҳшатли кунда ҳамманинг қўриқиб турганлиги бир тараф бўлса, онқадарким, болаларнинг қўриқиши яна кубракдир. Бу аҳволни истибдодчилар билмади дейсизми?

ТАҲДИД (ҚЎРҚИТИШ)

Фаргона музофотининг эски мустабид хоинларидан бўлган губернатори Чайковский ҳамма фуқароларни эшон осилиб турган дорнинг тегига тўплади ва такаббурлик билан туруб, бир тарафдаги тамом солдатларнинг милтигини ўқталиб, мусулмонларга қарши тайёр қилиб қўйиб, шу таклифни қилди: «Мусулмонлар! Сизлар кўзларингизни очинглар! Сизларнинг подшоҳи аъзам қошида айб ва гуноҳларингиз кубдир. Ичингиздаги Эшонга қўшилиб исён қилгувчилар бўлса, тамом тутиб кўрсатиб берасизлар. Уларни бола-чақалари билан Фаргонадан уруғларини қурутуб, хонумонлари мусодара қилиниб, иморатлари тўпга тутилиб, ер билан яксон қилинади. Чокандаги авгон богда зироатчи (агроном) турани улдириб, туғларини қонлатиб кетганлари учун шу авгон бог атрофида бўлган маҳаллалардаги катта-кичик мусулмонларнинг қонлари билан подшоҳи аъзам аскарлари милтиқларини қонламасалар юраклари совумайди. Албатта, бу иш бўладиргон, балки ҳукм қилингон бир ишдир. Чокандликлар ўзларининг гуноҳларини бизлардан сўрамоқчи бўлсалар, эшонга бордикелди қилганларни узаро кўрсатиб бериб, ўз ичларини эшончилардан тоза қилишлари керакдир. Шундагина гуноҳлари афу қилиниб, ўз жонларини саломат олиб қоладилар. Локин жойлари ва мулклари подшоҳ ҳазратларининг улган солдатларининг бола-чақалари фойдасига олинадир. Сиз, мусулмонлар, бепарволик қилмай, ўзларингиз исёнчиларни бир ҳафта ичида топиб бериб, тамом қилиб, ўз эътиқод ва ихлосларингизни билдирасиз!»

Мана, подшоҳи аъзамнинг сиёсатини кўруб турубсизлар. Қаҳрамон аскарларини ҳам кўз олдингизда кўрмакда ва қаҳрлик сиёсатини бир оз танимоқдасизлар. Бутун ер юзининг импратурларини ўз катталиги билан ларзага солган оқподшоҳга биргина Фаргонадаги халқнинг игтишоси ва исёни билан ҳеч футур келмайди. Балки ўзларингизнинг ер юзидан йўқ бўлиб кетишларингизга сабаб бўласизлар. Мана, исённинг натижасини кўриб турубсизлар, яна ҳам кўрасизлар. Подшоҳ

ҳазратнинг қаҳр ва ғазабига гирифтор бўлмоққа сабаб бўладиргон фсъл ва ҳаракатдан минбаъд сақланишларингиз керак».

Шундан кейин «Сиз фуқарога жавоб», — деб ижозат берди. Ҳамма беэилаб турган эди, бирдан чувиллаб жунай бердилар.

Дорни тикар вақтида дорларнинг тегига одам буйидан пастроқ чуқурлар қазилиб, устига буйра епиб қуйилган экан. Бир туп солдатлар келиб, қўлларидаги шофлар билан аргамчиларни кесиб юбордилар. Ҳаммалари ерга чузулуб тушдилар. Кейин бир арава оҳак келтириб, олти кишини икки чуқурга ташлаб, устидан оҳак ташладилар. Ҳар тарафдан тупроқларни тортиб, бирор газ тупроқ тушгандан яна оҳак солиб, ҳосили тупроқни оҳак билан аралаш қилиб, қаттиқ тепиб кумдилар.

Жаноза каби расм ул тарафда турсун, кумишда мусулмон киши ҳам иштирок қилгани йўқ; сзиб бўлмайдиргон хорлик ва мазлумият билан кумилдилар. Кумилгандан кейин тепасига ҳамма вақт навбатчи солдатлар қуюлиб, қараб турар эдилар ва эшоннинг ва бошқа рафиқларнинг авлодлари ва қавм-қариндошлари келиб, жасадларини олиб кетиш эҳтимолидан сақлар эдилар.

Осилганларни қурган болалар уйларида неча кун бетоб бўлуб, кечалари чучуб уйғониб, уйқуларида шовқун солиб, туруб кетиб, неча кунларгача ота-оналари ухламай, болаларидан қўрқуб, асраб чиқар эдилар. Бу қўрқув натижасида бир неча болалар ҳалок бўлдилар. Хусусан, каминанинг қўшним шаҳрихонлиқ бир қосиб одам эди. Ун бир яшар Абдуллатиф деган углини мактабга бериб, уқутиб юрган эди. Шу ҳодисада бу бола ҳам қўрққан экан, уйига келиб, неча кунлар чучиб ухлай олмай, озиб кетиб, улиб қолди.

Шаҳар ичида елгиз бу бечора бўлмай, балки уқуб турган болалардан қўблари бу ҳодиса билан вафот топиб, ота-оналарни ҳасратда қолдирдилар.

У бечоралар истибдод жосусларидан қўрқуб, золимлар урнига эшонни қарғар эдилар.

ХАЛҚНИНГ ОВОРАЛИФИ

Фаргона ҳарбий губернатори эшонни осиб, ҳануз мазлумлар жасади осилиб турган вақтда «Улганнинг устига кумган» дегандек қилиб, умумий мажбурий чиққан фуқароларни йигиб, қаттиқ сиссат билан қўрқу-

туб: «Хали Андижон халқининг гуноҳи куб, бутун Андижон тупрогини осмонга совураман, халқини тамоман ихрож қилиб, урнига ичкари Русиядаги беватан крестьянларни олиб келиб урнаштираман ва мол-мулкларини мусодара қилиш билан жазо бераман!» деган турли сиёсатлар қилиб, жавоб бергандан кейин, ҳаммага қаттиқ ваҳима тушди. Шаҳар халқи купинча ҳовлиларида чуқурлар кавлаб мол-амволлари ва яхши кўрган нарсаларини кўмиб, огир асбобларини чуқур ҳовузларига ташлаб, қимматбаҳо гилам ва кигизлари булса, узоқ қишлоқларга юбориб, неча кунлар саргардон бўлб, уйларида ётар учун кўрпа-кигиз қолдирмай, майда ва маъсум болалари билан қоқ ерда ётиб, куб оворалиқ тортдилар.

Неча кўнларгача букун отадир, эрта отадир, деб хабар бўлб, кундузи атрофларга тарқалиб қочиб кетиб, кечаси яна ҳовлиларидан умид узолмай келиб хабар олиб, яна саҳар туруб чиқиб кетар эдилар.

Бечора қосиблар ва меҳнати устидан бола-чақа боқадиргонлар уз тирикчиликларини қилолмай, неча кўнлар хилват жойларда: «Қачон милтиқнинг овози чиқар экан», деб қулоқ солиб юрар эдилар. Шундай ваҳимали ва хавфли кўнларда: Андижоннинг эски шаҳари отилишдан қолибдир, аммо эшоннинг юрти ва қишлоғи булган Мингтепани текис қилмоққа куб солдатлар неча адад тўплар билан келган эмишлар, деган дув-дувган чиқиб қолди.

МИНГТЕПАНИ ТЎПГА ТУТУШ

Дарҳақиқат, бу хабар саҳиҳ ва рост хабар экан, эртасига Мингтепа фуқароларидан баъзилари шаҳарга қочиб кетдилар. Булардан хабар суралса, жавобига айтадирларки: «Кеча вақти бор эди. Баъзилар энди турган эдилар ва баъзилар уринларидан турмаган эдилар, қишлоқнинг жануб тарафидан бирдан тўп (замбарак) ва милтиқ отилиб қолди, тўполон бўлб, уст-бош ололгани олиб, баъзилари майда болаларини кўтариб ҳар ким ҳар тарафга қараб туриб кетди», деб, «Бизда нима айб, ахир, биздан келиб гап сўраса керак», деб бепарво турган Мингтепа қишлоқ фуқаролари устига кечалаб бориб, жануб томондан саҳар вақтида тўпга тутуб қолибдилар. Аксар хотинлар бешикдаги болаларини зўрга сшиб олиб қочибдилар. Баъзилари шунга ҳам қодир бўлолмай, жонларини олиб қочганлар.

Шу паришонлиқ ҳолда баъзи тудаси шимол тарафдан Наманган тарафига, баъзилари гарб ёгидан Маргилонга ва бир оз қисми Андижонга қочиб кетишдилар. Кублари Наманган билан Маргилон ва Уш шаҳарларига қочган эдилар. Зероки, уша кунларда Фаргона музофотига қарашли шаҳарлардан Андижонга қараганда уша шаҳарлар тинчроқ қурилган эди.

Мингтепа борган солдатлар уч кун муттасил кузларига кўринган халқни, ҳатто «машқ» дсб товук ва итларгача отиб юборган эди. Уч кундан сунг Мингтепа қишлоғининг ичида ҳеч ким қолмагондан кейин солдатлар кириб, талон-тарож қилиб, тамом курпа-тушакларни олиб чиқиб, кигиз ва гиламларни Мингтепанини катта Ийдгоҳ масжидига йигиб, ҳатто коса ва табокларини шу масжидга тулади ва ким булса булсун, атрофдаги қишлоқлардан мингбошиларга қилган буйруғи билан мардикор чақирди. Атроф қишлоқлардан ҳар қайси мингбоши қул остидан 2000 дан мардикор ёзиб, олдириб келди.

Мингбошилар 2000 дан мардикорларни узларини олиб бордилар. Мингтепа қишлоғининг тамом иморатларини очдилар. Иморатлар урнидан нима чиқса ва нима нарса топилса, топган мардикорнинг узига берди. Уй эгалари, мингтепаликлар қўрқуб, асло бормас эдилар. Борсалар ҳам мардикорлар қаторида ишлаб келар эдилар. Ҳосили 15 кун одамларни шу ҳолда мажбурий ишлатиб, тамом қишлоқнинг баландлигини пастга олиб, текис, баробар, мусаттаҳ қилиб қуйди. Эшон ҳовлисини булса, 15-нчи кун Андижон ҳокими ва губернатори ва қўб туралар бориб, бир қанча землямёр (танобчи)лар ва муҳандислар воситалари билан тамом маҳфий ишларини ва гапларини очиб, план қилиб, сурачларини олиб, камокан дсворлар орасидан қўйилган қувур, трубаларнинг планини қилиб, фуқароларга кўрсатиш учун бостириб чиқариб соттирди.

Эшонда пул, давлат ва хазина қўб эди ва уйларида бир ерга кумгандир, дсб гумон қилиб, мардикорларга неча кунларгача кавлатиб, ниҳоят овора бўлдилар.

МИНГТЕПАГА МУСТАМЛАКАЧИЛАРНИ УРНАШДИРИШ

Мингтепа қишлоқ халқига текислатиб, тамом мусаттаҳ қилгандан кейин усд ҳокими турт-беш ер улчайдирган туралар билан чиқиб, 8 кунда тамом Мингтепани мужикларга чек қилиб улчади. Уртасидан турри

кучалар чиқариб, кучанинг икки томонидан хоџа-жойлик иморат тарҳини қилиб чизиб, турт юз эллик хоналик бир посёлка планини тайёрлаб қўйди.

Эшон хонақоҳининг ўрнини текислаб, черков қилишга қарор қилинди. Бу иш эса мусулмонларни ҳафа қилмоққа бўлган бир хусумат эди, бўлмаса бутхона қиларлик баланд ва соз жойлар ҳам қўб эди. Кейин ородан бир ой ўтганда, ичкари Русиядан ниҳоят қўб мужиклар келиб қолди. Буларнинг ҳар қайсиларига қарз ва ёрдам пули топиб бериб, шу Мингтепада тайёр ва план қилиб қўйгон жойларга хона, жой бериб, ўрнаштирдилар. Лекин буларнинг тамом иморатлари биттанча мусулмон деҳқонларини навбат билан мардикорликка олиб келиб ишлатиб турдилар. Уша 1898-нчи милодийда ҳар бир мужик мусулмонлар қўзига ниҳоят ваҳималик ва зўр қўрқинчилик катта одам бўлуб қўрунар эди ва мусулмонлар булардан қўб қўрқар эдилар! Ёлғиз қишлоқ фуқароси эмас, балки шаҳар халқи, ҳатто савдогарлари ҳам қўб қўрқар эдилар. Ҳар бири, хоҳ шаҳарда бўлсун, хоҳ қишлоқда мусулмонлар қўзига азроилдек қўрунар эди.

МИНГБОШИЛАР

Чор ҳукуматининг биринчи муддаоси ҳар амалга бўлсун бойларни қўйиш эди. Ҳатто унинг паст амал ва мансабдорларидан бўлган маҳалла бошлиқ (элликбоши)ларни маҳаллалар сайлаб берад бўлсалар, обрўлик ва ер-сувлик ва халқ ичида эътиборли одам бўлсун, деб буюрар эди. Ҳар амалда бойлар бўлгани учун сармоя тарафдорлари бўлган мустабид ҳукуматларга ҳар жиҳатдан яқин бўлмоқлари бадихийдир.

Пристуфлар ва ҳокимларнинг бутун деярли овқат ва таъминотлари мингбошиларнинг устига бўлуб, бир сумлик нарса олиб берсалар, бечора фуқародан ун сум қилиб олиш йулини ахтарар эдилар ва чорасини қилар эдилар.

Мазлум камбағал-қосиб фуқародан улут тураларга берган пораларини ун баробар қилиб олмоққа икки жиҳатдан қодир эдилар. Биринчи, умумий халқдан қўра сармоя хусусидан қўчлироқ бўлганлари бўлса, иккинчи томондан, сармоя тарафдори бўлган эски тураларнинг сармоядор амалдорлар тарафида турганлиқлари эди. Бунинг учун умумхалқни эзишда ва зулм қи-

лишда ҳеч кимдан жирканмас эдилар. Ҳар уч йилда бир маротаба сайловлар булар эди.

Яна шундан булар сайлов утганчагина буйинларини қисиб, бир оз мулла мушук булар эдилар. Бой кишининг бечораларга кўрсатган озгина бўюн қисиши ҳам камбағаллар учун катта обру бўлуб, уч йил ичида кўрган зулмлари эсларидан чиқар эди. Бор-йўқларини қоқиб олган туралар сайлов устида: «Бу мингбоши оқ-подшоҳга яхши хизмат қилди, бизлар розимиз, деса-лар, узини қайтадан сайлаб қўяр эдилар.

Булар сайланиб, приказ(буйруқ)ни олгандан кейин, қулига тупириб, сайловда сарф қилган мол-пулларини топмоқ учун баҳона истар эдилар. Мана шу баҳона ва излашларга Йикчи эшон ҳодисаси зўр сабаб бўлуб, бечора фуқаро учун қуллан зиён ва қўрқинчли бўлса, амалдорлар ва ҳоким (уез бошлиғи), пристуф ва мингбошилар учун топилмас шодлик бўлди.

Эшон ҳужум қилган кўни эртасидан тортиб бир йилгача тамом буларнинг зулми тобора авж олиб, қўб кишиларни хонумонидан ажратдилар.

Бир кишини эшонга қарашли деб қамаб қўйсалар, юқорига ропурти чиққанда, эшон ҳодисаси зулмга катта баҳона бўлгани учун, терговчилар кўзига зўр иш ва катта жиноят эгаси бўлуб кўрунуб, қўб йиллар Сибирга ҳайдалар эди. Бечорани ажратиб олмоқ пайига тушган қавм-қариндошлари тамом бор-йўгини сарф қилиб, ҳатто ер ва мулкларини сотиб, терговчиларга пора деб берсалар, натижада яна узларини осиш ски Сибирга юборишга қарор булар эди. Бу ҳолда ҳам мол кетиб, орқасида қолган авлоди камбағаллик балосига йўлуқиб, ҳар ерга борса, гапи ўтмай муттаҳам бўлуб, камдастлик ва бечораликка одат қилмагани учун чидай олмай, охири ўғрилиқ ва бошқа турли ишларга киришгани кўрилар эди.

ҲАҚАНДНИНГ ВАЙРОН ҚИЛИНИШИ

Уез маҳкамасида хизмат қилувчи мирзо бир кун: «Ушбу кун Мингтепани хароб қилиб бўлган солдатлардан «Шаҳарга қайтишда Йикчи эшоннинг юрадурғон йулларини икки томондан 15 газдан бузиб борсақ, ҳам кучалар катта бўлиб қолар эди, ҳам ушбу куча юрган одамларнинг хотираларига подшоҳи аъзамнинг исёнчилар ҳақида қиладирган танбиҳи тушуб, сиёсатимиз ян-

гилатиб турар эди», деб ижозат сураган хат келди. Катталар унинг маслаҳатига киришдилар. «Агар эртагача шу гап маъқул бўлиб чиқса, шаҳар ичидан ҳам куп ҳовли ва жойлар бузулуб кетадир», деган хавфли хабарни олиб келди.

Бу ёмон гап қулоқдан қулоққа эшитилиб, шаҳар ичида эшон юрган кучалар четида бўлган одамларга маълум бўлуб, ниҳоят бессаранжомлиққа тушдилар.

Кечалари ухламай, бола-чақалари билан губернатор инсофини талаб чиқдилар. Эртаси кун яна маълум бўлдики: «Бу гап манъ қилинибдир, лекин Ҳаканднинг* янги шаҳар тарафидаги Авгон бог деган машҳур зироат тажрибагоҳидаги агрономни улдириб кетганлари баҳонаси билан янги шаҳарни кенгайтириш учун Авгон бог атрофидан шаҳарга келганча тамом бузуб, ҳозирги янги шаҳарча жойини қушар эмиш. Бу ҳисобга қараганда Ҳаканд қишлоғининг ярми энг обод богистон ва хуш иморат тарафи вайрон қилинар эмиш», деб.

1898инчи йили 25 саратонда бир түп землемер (ер улчовчи)лар Ҳакандга чиқиб, янги шаҳарга зич (қушилган) яқин жойларни Авгон богдан бошлаб улчаб, байроқ тутиб келдилар. Бу байроқлар Ҳаканд фуқароларининг энг обод иморат ва ҳовлилари ва богларига тўтри келган эди. Айланаси тахминан 5 чақирим жойгача вайрон қилиш аломати бўлган байроқ қурилган эди.

Вайрон қилишга маъмур бўлган туралар тахминан 25 кун Ҳаканд қишлоғида юриб, Йикчи эшоннинг юрган йулини уртага олиб, янги шаҳарнинг кун кўруш тарафини тамоман бузиш учун улчаб, аломатлар қўйдилар.

Бу аломатлар қўюлуб, вайрон қилинмоғи собит бўлгонидан кейин бечора ватан эгалариким, тахминан 500 уйлиқ хона ва боглар эди, буларнинг ҳаммалари тупланиб, турли-туман аризалар билан Тошкентгача мурожаат қилиб, сиёсат эшитиш ва гамгинликдан бошқа ҳеч нарса қўрмадилар.

Бир кун буларни губернатор чақириб: «Сизлар ҳеч жойга овора бўлиб арз қилманглар; аризаларингиз қабулга кирмайдур, худога шукр қилингларким, подшоҳ император муаззам сизларнинг жойларингизни мусодара қилиш билангина қўйди. Ҳаммаларингизни қатлиом

* Эътибор қилган бўлсангиз, матнда «Қўқонқишлоқ», «Чокан» ва «Ҳаканд» келди. Бош таҳририят ихтиёрида асл манба иуқлиги туфайли аниқликни нашрга тайёрловчилар ҳукмига ҳақола эъдик, ўзгартиришга ботинмадик — Муҳ.

қилиб, бола-чақаларингиз билан ер юзидан қириб юбориш эҳтимоли бор эди. Аммо оқ подшоҳ сизларга иноят ва марҳамат қилди. Энди сизлар 15 кун муддат ичида байроқ тикилган жойлардаги иморат ва боғларингиз бўлса, очиб, бўшатиб қўйинглар! Булмаса, 15 кундан сўнг солдатлар орқали туپга тутиб текис қиламиз. У ҳолда иморат ва асбоб-рузгорларингиздан маҳрум қоларсизлар. Ҳам ўзларингизни подшоҳи яъзам фармони га қаршилиқ қилганлар қаторида қўриб, жазога мустаҳик қилинадир, чиқинглар!» деб ҳайлаб чиқарди.

Шундан кейин бир қанчалари пул туптаб Тошкентга арз қилмоқ учун бир неча одамларни қўрган эдилар. Лекин булар қайтиб келгунларича у ердаги ҳокимлар қолганларини чақириб: «Нима учун шу вақтгача очмайсизлар», деб, неча хил дашномлар билан сиёсатлар қилиб турган эдилар. Қайтиб келиб, бош губернатордан қаттиқ сиёсатлар ва дашномлар эшитганликлари ва арзларининг тингланмаганини билдирдилар. Кейин Андижон ўз ҳокими буларни, 15 кишини қамаб қўйди. Баҳонаси «Сизлар Тошкентга бориб арз қилибсизлар, гуёки бизларнинг ҳукмимизга норозилик изҳор қилибсизлар!» демак эди. Қўпчилик бориб, буларни қамоқдан қутқармоқчи бўлганда, бир ҳафта муддат ичида иш бошламоққа тилхат бериб, йиглаб-йиглаб қайтишдилар.

Бу кунларда ҳам атроф тоғлар ва қишлоқлардан баъзи мингбошиларга ёки аминларга бир замонда ёмон сўз айтилган бўлса ёки адовати бўлса, у одамни олиб келиб, аввал бир нарса чиқса — хўб, чиқмаса, дарҳол «Эшоннинг муриди ёки мухлиси эди», ропурт бериб, фалокатга дучор қилар эдилар. Маъмур бўлган туралар ўз аскарлари билан чодирларини тикиб, халқ кўзида ҳар кун машқ қилиб турдилар. Бир кун тамом фуқарони чақириб, губернатор томонидан берилган фармон қоғозини ушлаб туруб халққа шундай амр ва фармойиш қилдики: «Агар сизлар ушбу кундан бошлаб байроқ тикилган жойлардаги иморат ва боғларингизни бузиб, бир ҳафта ичида саранжом қилиб, яланг қилмасангизлар, биз ўзимиз бузамиз. У вақтда сизлар ҳеч нарсангизга молик бўла олмайсизлар, ҳар нарсаси қўлимизга кирса, ўлган солдатларнинг фойдасига олинадир. Эртадан иш бошласангизлар хўб, то сизлар тамом очиб олиб, яланг қилиб бизга топширганларингизгача ўзимиз устида турамиз. Шунга кўнмасангизлар, ўзларин-

гизга ҳам Йикчи эшонга берилган жазо бериладир. Шунга нима дейсизлар?» деганда халқ замоннинг қурқинчили вақтидан хавфланиб: «Тақсир туралар! Бизга бу йил фурсат берсангизлар, меваларимиз ва узумларимизни йиғиштириб, сотиб олсак. Қўлимизга пул тушиб, кейин бир жойга бориб ятан қилиб ултирсак, атҳол, бузуб ол, дейсиз, қандай қилиб шу мева қилиб турган дарахтларни кесамиз?», — деб арз қилдилар.

Золимлар бераҳмликини интиҳосига стказиб: «Бог, иморат оқподшоҳнинг қул остида йуқдир. Унинг ҳукмини бажо келтиришдан бошқа чора йуқ. Эртага бузасизми ёки бузмайсизми? Шунга айтасиз, агар бузмас экансизлар, бу кун биз туп қуввати ила вайрон қилиб ер билан баробар қиламиз. Узингизни импратур аъзамга қаршн булган ва ҳукуматга қаршилиқ қилганлар қаторида ҳисоб қиламиз. Гап, шул, ҳайда, ... жуна...!» деб қувиб юборди.

Маълумлар йиглаб-йиглаб тарқалгандан кейин отарава тарадуд қилиб, эртаси асбоб ва рўзгорларини бушатдилар. Қишлоқнинг четидаги ҳовлиларга ташимоққа бошладилар. Ғоят шошилиш суръатда рўзгорларини ташиб кейин қон йиглаб иморатларни очиб ташладилар, бу йиглаб юрган маълумлар устига туралар ва солдатлар келиб: «Санми, эшон!», — деб масҳара қилар эдилар. Бир деҳқоннинг куп йиғлаганини бир солдат куруб: «Нима учун йиглайсан?», деб савол қилади. У жавоби: «Ҳоким губернаторларнинг бераҳмлигига, биздек камбағал фуқароларни бехонумон қилганига ва бола-чақаларимиз билан кучада қолганимизга йиглайман», деганда: «Сен ҳоким губернаторни золим дединг», деб гувоҳ бўлиб ун йиллик Сибирга ҳукм қилиб, бола-чақаларига курсатмай жўнатиб юборилгандир.

Мана бу зулм хабарини бошқалар эшитиб, ҳар қанча йигласатар ҳам бирорта солдат ё турани курсатар, дарҳол уларини тўхтатиб, йигламас булар эдилар. Ҳатто хотин-қизлар ва бола-чақалар вақт танг, фурсат оз қолгани учун баробар кеча-кундуз ишлаб, қўлларига бир ҳафта ичида кирган нарсани ғанимат билиб қолди. Шу жойда бир чолнинг йиглаб турганини хабар олиб тургон бир тура кўриб қолиб: «Нима учун йиглайсан?» деганида у: «Э болам, оқ подшоҳимизнинг улган аскарларига, бола-чақаларининг минбаъд курадирган кунларига раҳмим келиб йиглайман», деб жавоби мунофиқо-

нани бсрганида, индамай кетгандир. Шу киши ҳозир ҳаёт. Уз оғзидан ёзилди.

ЎЛИКФУРУШЛАР

Истибод тарафдорлари булгон оч бўрига ухшаган тура ва чиновник-мансабдорларни биз, Туркистон элини зулмнинг қанча нави булса, ушанча нави билан алоҳида-алоҳида азоб бериб, раҳмсиэликлар билан ерли халқнинг анжомини ва айбларини зур жиноят қилиб, қўлида бор мол-амлоқларини тортиб олар эдилар. Жиноят қилмаган киши кичкина бир айб билан қамаб қўйилиб, дарҳол мисғича ҳам асрорлари воситаси билан бирмунча пулга басыъ булар эди. Бу ҳол маъруф ва машҳур одатлар қаторига кириб қолди.

Шунинг учун биз Туркистон камбағалларини чор золимлари ҳаминша бир тухмат билан гирифтор бўлуб турмоғимизга толиб бўлуб доимо ўлумтук излаган ҳужағатдск кўзларини билларнинг устимизга тикиб ўлтирган эдилар. Йикчи эшоннинг тоғ ва тошдаги, шаҳар ва қишлоқларда ошкор зулм ва қаҳрларига чидамай, жонидан тўйиб қилган ҳужуми зур баҳона бўлуб, фуқарони икки тарафдан муддаларининг борица ва қўлларидан келганича эзиб ёмонлиқларини қилдилар. Солдатларини кўча ва саҳрода ётқизиб қўйиб, юқорида курсатилгандск, 15 кунгача қимирлаган жонни қўймай отиб турди. Бсйхтиёр ишлашга ва мардикорчиликка, айниқса, қўрт тутган ва вақти булгани учун барг кесишга борган меҳнатчи бсчораларни тутдск тукиб, уликларини ит, қўш сб кетди. Ҳатто қатиг ва сут сотмоққа кетиб турган маъсум болалар бсрахмлик билан отиб ўлдирилди.

Маъсум болаларнинг ота-оналари ўллари кўчага чиқа олмай ски болаларининг улиги устига боролмай, ксчалари солдатларни оҳиста чақириб, болаларининг улигини топиб бериш учун басыъ қилиб, кўб миқдорда пул бсриб, топиб олдиран эдилар. «Пора берилса, уликларни солдатлар оҳиста топиб берар экан», деб кўб кишилар бу йўл билан бориб солдатлардан уликларини сотиб олар эдилар. Бора-бора бу иш тураларга ҳам маълум бўлуб, булар ҳам мусулмонлар билан ксчалари сузлашиб, уликфурушлик қилишга киришдилар.

Биз фуқаронинг бегуноҳ ўлганларимиз етмай, ўз

улик жасадларимизни уликларига ит, қуш тегиб, қайси-си қулсиз, қайсиси оёқсиз ва қайси бирисининг юз-қузи йиртиқ ҳолда сотиб олинган. Бундан бошқа қалам билан такрор қилиб булмаслик даражадаги ҳақоратлар тирикларимизгагина булмай, улган она-иниларимизга ҳам теккан эди. Мана бу каби ҳақоратни моддий зиёнимиз ва чор ҳукуматининг Туркистон деҳқонларига қилган моддий ва маънавий адовати ва золимлиги деб ном берсак, елгон ёзмагон буламиз.

Мана бу ҳол ҳамма қишлоқлардан кура куброқ Йикчи эшоннинг ватани булган Мингтепа билан янги шаҳарнинг жануб тарафидаги Ҳакандда булгандир. Хусусан, вайрон қилиб, янги шаҳарга кучканча 25 кунга яқин бу зулм ва сиёсат давом этиб турган эди.

ВАЙРОНА ВА «МАРҲАМАТ»

Шақоватпаноҳ туралар, фалокатмаоб ҳокимлар Андижон шаҳрининг бог ва бустони булган Ҳаканд қишлоғини «Йикчи эшоннинг юрган йули» деб баҳона қилиб, юқорида ёзилгондек, ватан эгаларини милтиқлари билан отиб улдириб, қанча болаларни етим, қанча хотинларни тул қилиб, обод бог ва бустонлиқ навниҳол дарахтларни илдири билан уз эгаларига кестириб, ишком (валиш)ларни буздириб, ҳатто теп-текис қилдирдилар. Ҳаканднинг текисланган жойини бир қанча солдат ва туралар чиқиб айланиб курдики, 25 кун илгариги бог ва бустонлардан асло нишона қолмаган. Уша кун тездан миршаб ва мингбошиларни чоптириб, тамом Ҳаканд ва шаҳар фуқаросини туплади ва ҳамма ҳозир булгандан кейин ушбу жойда иморат ва боглари булган кишилар бир тарафга турсин, деб буюрди.

Бечора фуқаролар: «Биз иморати бузилганлар ҳаммоно гуноҳкорлармикан? Иморатларимиз вайрон қилинди. Энди ажраб, бошқа алоҳида турмоққа буюриши отиб юбориш учунмикан? Ёки қамаб қўярмикан?», деб халқ ичига уриб, юзларини пана қилар эдилар. Бечоралар нима қилсинлар? Маним иморатим бузилган эди, деб ҳеч ким купдан айрилиб чиқмади. Шунинг учун бу хил суз бошлади:

«— Эй, мусулмонлар!

Сизларнинг устингизга ёмон қуш соя солгон эди. Император аъзамнинг қаттиқ ва қаҳрлиқ газабига тут-

ри келган эдингизлар. Лекин у баланд даражали Туркистон вилоятининг генерал-губернатори сизларни аяб, халқда гуноҳ йўқ, гуноҳ қилгувчиларни беғуноҳ халқ узи ушлаб курсатиб берди. Айбдорларнинг ҳаммаси жазо ва сазосига етқурилди ҳам етқурилмоқдалар, деб неча дафъа телеграммлар бериб, шафқатли оқ подшоҳ ҳазратларидан сураб олдилар.

Бинобарин, сиз Ҳаканд фуқаролари соғ-саломат қолдингизлар. Энди сизларни куп илтижо билан сураб олган бош ҳокимни подшоҳи аъзамнинг қошида ёлгончи қилмай, ичингизда булган император аъзамга тиг тортган гуноҳкорларни узларингиз курсатиб беришларингиз керак.

Агар курсатиб беришдан ибo қилсангизлар, махфий хат қилиб, тегишли амалдорларга берсангизлар, узлари топиб оладилар. Чунки ойинадан равшанроқ биламизки, сизнинг ичингизда хоҳ катталардан, хоҳ кичиклардан булсун, уша исёнга қушилганлари купдир. Лекин сизлар ҳали ҳам у олампаñoҳнинг газабларидан қурқмайсизлар. Қурқмаганларингизга далил шуки, то ҳанузгача уз қўлларингиз билан бир кишини ушлаб берганларингиз йўқ. Кимки тутилди, подшоҳи аъзамнинг тузини риоя қилган амалдорлар воситаси билан ушланди. Аммо сизлар уйламангларки, айтмасак, махфий қоладир деб. Бизлар Андижон шаҳари ва уездининг аҳолисини галбирдан утказгандек тафтиш қиламиз. Ул ҳолда исёнчиларнинг узи ажралиб қоладир. Бу йўл билан топилгонда сизлар ҳам уша исёнчилар қаторидан бўлуб, балки исён қилганларни сақлаганингиз учун гуноҳ қилувчидан ҳам қаттиқроқ газабга қолсангизлар керак. Мана, энди бу вайрон қилинган жойлар хусусига келсак, аслида у олампаñoҳ импратур аъзамга тиг тортқувчиларнинг бир қитъа жойларини вайрон қилиш билан эмас, балки уша шаҳарнинг эли ва уези билан остини устига қилмоқ ва уша шаҳарда асло қимирлаган жонни қўймаслиқ билан булар эди. Андижон шаҳрининг жами уездлари билан Фарғона музофотининг обод ва манфаатлик шаҳарларидан булгани учун ҳам шаҳарнинг куп фуқаролари бу воқеадан беҳабар булганлари бизнинг олдимизда собит булгани учун ман Фарғона губернатори, у баланд даражали ярим подшога куп илтижо қилганим ва сиз аксар халқнинг бу афсуслиқ воқеадан беҳабарликларингиз ва гуноҳ қил-

моқда Йикчи эшон билан шерик эмасликларингизни кул ёзганим учун у баланд даражалик бош ҳоким ма-ним хотирам учун подшоҳ аъзамга ёзиб, эшонни вата-ни Мингтепа билан Ҳаканднигина қатлиом ва текис қилишга у олампаҳоқ оқподшоҳ ҳазратларининг улуг ғазабларини ҳаср қилинган эди.

Мингтепа булса тамом булүб, ёлғиз номигина қол-ди. Ҳакандга келсак, Андижон шаҳаригагина эмас, бу-тун Русияга мева етказиб тургон бир обод боғистон ер булүб, ҳосиллик жойи мулоҳазасида ҳам кўп майда ма-вали дарахтларнинг нобуд булүб кетишини назарда ту-тиб, яна подшоҳи аъзамнинг улуг меҳрибонлиги ва шафқатига суяниб туруб Тошкентга — ярим подшоҳ ҳазратларига ёзиб эдим.

У баланд даражали ярим подшоҳ импратур аъзам борғоҳларига илтижо қилиб, ҳарбий вазир муҳтарамла-рини иноятли маслаҳатлари билан исенчилар узаётқан ва охири тўхтаган жойи Ҳакандни бузүб ва сарнугун қилиб, номини олам юзидан йўқотмоқ билан у олий ҳазрат импратур аъзам ғазабларининг шуъласини учу-риш билан подшоҳ ҳазратларига манзур қилиб сиз Ҳа-канд фуқароларининг ҳам атҳол бузилмайдургон жойла-рингизни тилаб олдик. Ёлғиз исенчиларнинг овози ет-ган ва охири тўхтаган жойгача тахмин қилиб, шу хароб этилган жойдан ташқарисини эли билан соғ-саломат сақлаб қолдик. Шунинг учун сизлар доимо у олампаҳоқ оқподшоҳнинг хонадони муаззамлари билан кўб йил-лар салтанат тахтида иззат билан барқарор булмоқлари-га ва уртада восита булүб тилаб олган у баланд даражали ярим подшоҳ ҳазратлари ва унга қарашли барча амал-дорлар ва тураларининг узун йиллар умр куруб, йулбош-ларингизга соябон булмоқларига дуо қилинг!..

Аммо жойлари вайрон қилинган ва иморат-боғлари-дан ажралганлар жонларидан ва бола-чақаларидан аж-ралмаганлари учун доимо шукр қилсунлар. Шундай жойларидан ажрамоқларига сабаб булгувчи исенчилар-ни ҳар жойда ҳам булса, курсатүб берсунлар. Улари-нинг ва подшоҳи аъзам аскарларининг учини чиқар-сунлар».

Шундан кейин у баланд даражали ярим подшоҳ-нинг Ҳаканд номини ер юзидан маҳв қилмоққа берган ваъдалари юзасидан бу янги майдоннинг номини ни-мага қўйсақ буладир, деб мусулмонлардан исм сурайдир.

Амалдорларнинг узлари ҳам тупланиб, маслаҳат қилиб, улар уртасида икки ном талаши бўлди. Бир тараф бу майдонни кучаларга тақсим қилиб, уртасидан бир катта куча олиниб, номини «Духовский куча» қўямиз, чунки ярим подшоҳ бу жойни сақлаб, элини қатлиомдан олиб қолди, дедилар. Яна баъзилари, алҳол, янги шаҳарнинг ўзи катта, ҳар қанча одам бўлса, яна кифоя қиладир. Хануз бўлмаган кучаларни бўлди қилиб, кейиндан куча бўлмай экин экилуб кетса, ярим подшоҳнинг номи учуб кетадур. Бинобарин, катта экин жойларнинг номини қўйсақ буладир. «Духовский махраъ» бўлсун, дедилар. Мусулмонлар маслаҳатига қараса, булар уртасида анча хил гап бўлуб, бир тараф «Ярим подшоҳ вайрон қилган» («Духовский вайрона») бўлсун, дейдир. Иккинчи тараф «Ярим подшоҳ харобаси» бўлсун, дейдир. Учинчилари «Духовский майдон» ва туртинчилари «Подшолик» қўямиз, дейдир... Баъзилари: яхшиси ва осонгинаси «Вайрона», дея қолайлик, дейдилар. Буларнинг устига мустабидчилар келиб: зинҳор вайрона лафзини қўшманглар, ким «вайрона» деса, иштраф қиламиз, деб манъ қилдилар. Охири «Духовский майдон»га қарор бериб жунадилар. Ўзбеклар уртасида «Вайрона-вайрона», деб шухрат топди. Муниг дафъи учун неча мартаба манъ қилиб, буйруқ қилсалар ҳам бўлмай, то бу кунларгача вайрона исми билан ёд қилинмоқда қолди. Ҳали ким бўлса бўлсун, вайрона деса, дафъатан билинадир. Истибдодчиларнинг беғуноҳ халқ устига қилган зулмини то бу кунгача равшан курсатиб турадур.

Аскарлар Мингтепани халқи билан тўпга тутиб, қари ва ожиз кишилар ва ёш болалари тўпнинг ўқи билан парчаланиб кетдилар. Тамом иморатларини вайрон қилиб ташлаб бўлгандан кейин, тўпга тутмоққа борган солдатларнинг бошлиғи 25 кундан сўнг Андижон шаҳрига келиб, губернаторнинг қилган зулми ва ситамининг отини «подшоҳи аъзамга тиг кутаргувчиларга танбиҳ» қўйиб, ропурт топширди. Бу топширган ропурти эски дафтарлар сақланадурган архивларда бўлса керак.

Йикчи эшон қишлоғи бўлган Мингтепани гурис-тонга айлантиргандан кейин ярим подшоҳ ички Русияга бориб, турт юз уйлик мужик талаб қилди ва мужикларга Мингтепа қишлоғини марҳамат қилдик, деб қишлоқ отини «Марҳамат» қўйди. Саратов ва Самара та-

рафлардаги ранг-руйига қараб булмайдургон ифлослардан Андижонга турт юз уйлик етиб келдилар. Буларнинг ҳаммасини хотин, бола-чақалари билан Мингтепага олиб бориб жойлаштирди.

Бу янги келган «меҳмон»ларнинг атроф қишлоқлардаги мусулмон деҳқонлариға қилган зулмлари асло айтилиб битирилмайдирган ва бепоёндир. Бу келганлар андак кунда бой бўлуб, қишлоқ фуқаросининг купини узлариға хизматкор қилган эдилар ва Фаргона фуқаросини истисмор қилишда нар хардек шовқун солар эдилар.

ИСТИБДОДНИНГ ЎЛУМИ

Мустабил чор ҳукуматининг ҳарбий туралари Йиңчи эшоннинг ҳужум қилишидан бир йил кейин аскарларини келган жойлариға қайтардилар.

Бир йил уттанча ҳадик қилиб, 2500 та таловчи аскарлари ҳамиша эски шаҳар ва янги шаҳарни айланиб, бечора мусулмонларни узлариға елбортириб, табиатлари хоҳлаган бузгунчиликларни қилиб юрдилар. У вақтда истибдоднинг ҳар бир солдати мусулмонларнинг кузига «фил»дек қаҳрамон-қотил бўлуб кўрунар эди.

Ҳеч кимда ҳад йўқ эдики, буларнинг раёини қайтарса. Кучада кўзлариға нима кўринса, қўл солиб, олиб кстар эдилар.

Мулла Аҳмадали деган читфуруш бор эди. Бу кишидан бир солдат келиб, 8 газ чит олган ва пулини бермай кетиб турганда, читфуруш пулини талаб қилган экан, қўлидаги милтиқнинг қўндоғи билан бошини ериб ва узини палитса орқали бадбахт тураларға судраб бориб, «Саккиз газ чит олиб, 5 сўм бериб эдим, ошган пулини қайтиб бермай, муттаҳамчилик қиладир ҳам узининг бошини устунга уруб, қонатиб: «Сенинг ҳам улгинг келдими, улсанг сан билан 24 та бўладир. Сизлардан қутулар кун борми?», — деди деб даъво қилганда, у вақтдаги сиёсатлардан юрак олдирган сабабли кўрқуб кетиб: «Эҳтимол, беш сўм берган булса, мен саҳв қилиб ҳаслимдан чиқарган булсам, бу ҳурматли солдат афанди ҳеч вақт елгон айтмасалар керак», — деди.

Унда пристуфнинг газаби келиб:

— Оқ подшоҳ ҳазратларининг солдатларини қандай

ёлгончи қиласан! Ҳам унинг ҳақида тухмат қилмоқчи бўлуб, бошингни узинг ёрасанму? — деганда, Мулла Аҳмадали:

— Йўқ, тақсир тура, бошимни бу солдат оғамиз уруб ёрди, наинки киши уз бошини ўзи ёрса, — деган вақтда, тутқан миршаби:

— Ёлгон айтма, ман ҳам кўрдим. Узинг устунга уриб ёрдинг, — деб ёлгон гувоҳлик берди.

Бунинг гувоҳлиги билан уни уч кун қамаб, читнинг гази йигирма тийиндан экан, 8 танга бўлади, 3 сўм 40 тийин ошиқ пулини ҳам бер, деб олиб бергандир. Бекорга шунча калтак еб, саккиз газ чит билан 3 сўм 40 тийин ёнидан пул тулаб, ҳам 3 кун қамалиб чиқди.

Мазлум халқ узун замонлар тортиб келган хорлиқ ва зорлиқ, зулмнинг натижа ва оқибатини кўруб турубдирмиз...

МУНДАРИЖА

Муқаддима	5

РОССИЯ БОСҚИНИ АРАФАСИДА ЎЗБЕК ХОНЛИКЛАРИНИНГ СИЁСИЙ ВА ИЖТИМОИЙ-ИҚТИСОДИЙ ҲҲВОЛИ

Бухоро хонлиги	11
Хива хонлиги	21
Қўқон хонлиги	29

РОССИЯ ИСТИЛОСИНИНГ ДАСТЛАБКИ БОСҚИЧЛАРИ

Туркий давлатлар ва руслар	38
Олтин Урда, Туркистон ва рус князликлари	42
Амир Темурнинг Олтин Урдага берган зарбаси ва унинг оқибат- лари	47
Хива хонлигига қарши ҳарбий юришлар	51
Қозогистонда рус ҳукмронлигининг урнатилиши	67
1839 йил. Хива хонлигига қарши тажовуз	71
Хива хонлигига қарши қайта ҳарбий юриш уюштириш ҳаракати ..	75

Қўқон хонлиги ва рус давлати ўртасидаги урушлар

Қозогистон ва Қирғизистондаги жанглар	79
Туркистон ва Чимкентнинг бўйсундирилиши	126
Генерал Черняевнинг Тошкентга босқини	141
Иқон жанги	147
Тошкентнинг урушиб олиниши	150
Ахднома тузилиши ва «Тошкент хонлиги» хусусида	179
Тошкентда бошқарув тартиби	195
Қўқон хонлиги билан Туркистон вилояти ҳарбий губернатор- лиги ўртасидаги муносабатлар	201

РУС ДАВЛАТИ ВА БУХОРО ХОНЛИГИ ЎРТАСИДАГИ ҚОЎЛИ ТЎҚНАШУВЛАР

Хонликдаги вазият	208
Жиззах ва Оқжардаги жанглар	217
Хужанднинг босиб олиниши	231
Уратепа ва Жиззахдаги жанглар	241
Туркистон генерал-губернаторлигининг ташкил топиши	252

Самарқанднинг босиб олиниши	257
Шаҳрисабз атрофи, Каттақургон ва Зирабулоқдаги жанглар . . .	268

ХИВА ХОНЛИГИНИНГ ЗАБТ ЭТИЛИШИ

XIX асрнинг 40—60-йилларидаги ҳарбий туқнашувлар	293
Хиванинг босиб олиниши	313

Қўқон хонлигининг тугатилиши

Худоерхон ва Россия тажовузига қарши халқ ҳаракатлари	332
Рус қўшинларининг босқинчиликлари ва хонликнинг тугати- лиши	340

ХХ АСР ОХИРЛАРИ — ХХ АСР БОШЛАРИДАГИ РОССИЯ ҲУҚМРОНЛИГИГА ҚАРШИ МИЛЛИЙ-ОЗОДЛИК КУРАШЛАРИ

Миллий давлатларнинг тугатилиши ва мустамлака зулми	360
1892 йил қўзғолони	363
1898 йил: Дукчи Эшон қўзғолони	383
1916 йил қўзғолони	400
<i>Хулоса</i>	431
<i>Илова</i>	437

ҲАМИД ЗИЁЕВ

**Туркистонда Россия тажовузи ва
ҳукмронлигига қарши кураш**

**«Шарқ» нашриёт-матбаа концернининг
Бош таҳририяти
Тошкент — 1998 йил**

**Муҳаррир Б. Эшпулатов
Мусаввир А. Баҳромов
Балий муҳаррир Ф. Башарова
Техникавий муҳаррир Д. Габдрахмонова
Мусахҳиҳлар Н. Муҳаммадиева, Ю. Бизаатова**

Теришга 16.07.97 да берилди. Чоп этишга 14.01.98 да рухсат берилди. Бичими 84x108 $\frac{1}{32}$. Таймс гарнитураси. Офсет босма. Шартли босма табағи 25,2. Нашриёт ҳисоб-табағи 23,1. Адади 10.000 дона. Буюртма № 1567. Баҳоси келишилган асосда.

**«Шарқ» нашриёт-матбаа концернининг босмахонаси.
700083, Тошкент шаҳри, Буюк Турон кўчаси, 41.**